

ULUSLARARASI GENÇLİK ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

14 - 15 Ekim - Sakarya

المؤتمر الدولي
لدراسات الشباب 2022

2022 International
Youth Research Symposium

TAM METİN BİLDİRİLER KİTABI

EDİTÖRLER

Abdullah İNCE • Kübra CEVHERLİ • M. Furkan KOÇAK
A. Arif ADALAR • Semra KAYA AITAOURI

SAÜ
GENÇLİK ÇALIŞMALARI UYGULAMA
ve ARAŞTIRMA MERKEZİ

SAKARYA
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ

EKSEN
ENSTİTÜSÜ

© EKSEN YAYINLARI

Sakarya Üniversitesi Gençlik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sakarya

Tam Metin Kitabı: 01

**ULUSLARASI GENÇLİK ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU 2022
TAM METİN KİTABI**

Tasarım ve Uygulama: Ali ÇİYDEM / Muhammed Furkan KOÇAK

Kapak Tasarım: Ali ÇİYDEM

İlk Yayın Tarihi: Aralık 2022

e-ISBN: 978-605-72209-4-3

Sertifika No: 51470

Adres ve İletişim:

Sakarya Üniversitesi Gençlik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
(SAÜ GENÇMER)

Esentepe/ Serdivan/ Sakarya

Tel: +90 264 295 36 95

gencmer@sakarya.edu.tr
www.gencmer.sakarya.edu.tr

Metinlerin akademik, etik ve hukuki sorumluluğu yazarlara aittir.

İÇİNDEKİLER

SEMPOZYUM KURULLARI.....	III
KATILIMCILAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VII
1. Gençlerin Gelecek Beklentilerinin Bazı Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi: Sakarya Üniversitesi Örneği.....	1
2. Üniversite Öğrencilerinin Geleceğe Yönelik Beklenti Ve Endişeleri: Sakarya Üniversitesi Örneği.....	41
3 Sakarya'daki Üniversite Öğrencilerinin Sorunları Ve Bu Sorunlara Yönelik Çözüm Önerileri.....	55
4.Maslow'un İhtiaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Lise Öğrencilerinin Çevresel Güvenlik Algılarının Gelecek Beklentisi Üzerindeki Etkisi.....	72
5. Dijitalleşen Dünyada Sahne Sanatları Eğitimlerinin Üniversite Öğrencileri Üzerindeki Etkileri.....	88
6. Gençlik, Anlam Arayışı Ve Din.....	106
7. İlahiyat Öğrencilerinin İslam Anlayışları (Siirt Üniversitesi Örneği).....	121
8. Sosyal Medyanın Arka Sokakları: Gençlere Karşı İşlenen Sanal Şantaj Suçu.....	144
9. Gençlik, Müzik Ve Din: 'Akşam Grubu' Örneğine Sosyolojik Ve Fıkhî Bir Yaklaşım.....	151
10. Uyuşturucu Madde Suçlarına İmkân Veren Faktörlerin İncelenmesi: Genç Suçluların Perspektifinden Esrar Maddesi Suçları (Bingöl Örneği).....	176
11. Üniversite Gençlerinin Türkiye'nin Toplumsal Meselelerine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi.....	200
12. Branş Değişkeninin Genç Sporcuların Kültürel Miras Farkındalığının Arttırılması Üzerine Etkisinin İncelenmesi.....	217
13. The Quality Problem In Academy.....	243
14. The Growing Trend Of Atheism İn Generation Z.....	254
15. حصون الاستقرار الأسري، وأثره على الشباب. رؤية قرآنية في ضوء سورة النساء في الآيات (26-43).....	264
16. الآثار الاجتماعية المترتبة على حياة الشاب السوري في السكّن الشبابي في تركيا.....	301
17. الشباب والهوية، بين التأثير والتأثر.....	306
18. الأدوار الإصلاحية لمواجهة العنف والتطرف عند الشباب العربي.....	314
19. Covid 19 والمشكلات النفسية والسلوكية والتربوية لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة.....	327
20. مستوى اشباع الحاجات النفسية وعلاقتها بالسلوك العدواني والعدائي لدى عينة من الشباب الجامعي الفلسطيني.....	342
21. أثر العامل الديني في مواجهة أزمة كورونا طلاب جامعة قطر نموذجاً.....	363
22. التربية الجمالية ودورها في حل مشاكل الشباب.....	383
23. آثار جائحة كورونا على اتجاهات الشباب نحو القيم الإيمانية: استطلاع آراء عينة من الشباب المغاربة.....	392
24. والمستقبل الواقع وآثارها على الأزمة والتعلم: والشباب والتعليم كورونا جائحة.....	415

SEMPOZYUM KURULLARI

لجان المؤتمر / Committees

ONUR KURULU / لجنة الشرف للمؤتمر / Symposium Honorary Members

Prof. Dr. Ali ERBAŞ	Diyanet İşleri Başkanı
Ekrem YÜCE	Sakarya Büyükşehir Belediye Başkanı
Prof. Dr. Hamza AL	Sakarya Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Hassan AL-DERHAM	Katar Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Fatih SAVAŞAN	Sakarya Üniversitesi Öğretim Üyesi
Dr. M. Mustafa GÖKSU	T.C. Doha Büyükelçisi)

DÜZENLEME KURULU / لجنة التنظيم للمؤتمر / Symposium Organizing Committee

Dr. Öğr. Üyesi Ibrahim AL-ANSARI	Düz. Kurulu Başkanı-Katar Üniversitesi Şeria ve İslam Araştırmaları Fakültesi
Doç. Dr. Abdullah İNCE	Düz. Kurulu Başkanı-Sakarya Üniversitesi GENÇMER
Dr. Öğr. Üyesi. Kübra CEVHERLİ	Düz. Kurulu Başk. Yard. -Sakarya Üniversitesi GENÇMER
Doç. Dr. Furkan BEŞEL	Sakarya Büyükşehir Belediye Başkanlığı
Doç. Dr. Mustafa ASLAN	Sakarya Üniversitesi GENÇMER
Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK	EKSEN DERNEĞİ
Dr. Öğr. Üyesi İsmail AKYÜZ	Sakarya Üniversitesi GENÇMER
Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye DERİN	Sakarya Üniversitesi GENÇMER
Arş. Gör. Abdullah Arif ADALAR	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arş. Gör. Halil İbrahim GÜRGENÇ	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arş. Gör. Muhammed Furkan KOÇAK	Sakarya Üniversitesi GENÇMER
Arş. Gör. Semra KAYA AITAOURI	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ahmet KİREMİTÇİ	Sakarya Büyükşehir Belediye Başkanlığı
Ahmet ÖKSÜZOĞLU	Sakarya Büyükşehir Belediye Başkanlığı
Recep MURAT	EKSEN DERNEĞİ

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

اللجنة العلمية الاستشارية للمؤتمر

Symposium Advisory and Science Committee

Prof. Dr. Adem AYGÜN	KPH Wien/Krems, Avusturya
Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ali ERYILMAZ	Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ertan ÖZENSEL	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Fahri ÇAKI	Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mahmut Hakkı AKIN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet BAYYIĞIT	Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Muhammet AYDIN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa Kemal ŞAN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa TEKİN	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ömer Miraç YAMAN	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Roza AMANOVA	National Academy of Sciences of Kyrgyz
Prof. Dr. Sevim ATİLA DEMİR	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Tuncay AYAS	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Veysel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Abdullah İNCE	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Aydın AKTAY	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Aziz ELBITTIOUI	Qatar University, Katar
Doç. Dr. Ibrahim ALKHALDI	Yarmouk University, Ürdün
Doç. Dr. Ina Georgieva VLADOVA	NSA Vassil Levski, Bulgaristan
Doç. Dr. Maimoona AL-ZADJALI	Sultan Qaboos University, Umman
Doç. Dr. Mohamed Ayyash AL-KUBAISI	Qatar University, Katar
Doç. Dr. Muhammad AL-SELCI	Yarmouk University, Ürdün
Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Asaf GANBAROV	Azerbaijan Institute of Theology, Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Asif MOHIUDDIN	University of Kashmir, Hindistan
Dr. Öğr. Üyesi Asyraf Isyraqı Bın JAMIL	University of Malaya, Malezya
Dr. Öğr. Üyesi Ekrem Sedat ŞAHİN	Aksaray Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Fatima AL-NAIMI	Qatar University, Katar
Dr. Öğr. Üyesi Halim BAŞ	İstanbul Medipol Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Samedin KADIĆ	University of Sarajevo, Bosna-Hersek
Erol ERDOĞAN	Argetus Araştırma, Türkiye

KATILIMCILAR

A.Shahin SULTANA	HİNDİSTAN
Abdulcebbâr Muhammed SAÎD	KATAR
Abdullah BRRO	TÜRKİYE
Abdullah İNCE	TÜRKİYE
Abdusselâm el-MECÎDÎ	KATAR
Adem AYGÜN	AVUSTURYA
Ahmet AKTAŞ	TÜRKİYE
Amar HÛTİYE	CEZAYİR
Âşûr TEVÂME	CEZAYİR
Behlül TOKUR	TÜRKİYE
Bekir KOÇ	TÜRKİYE
Beyza KETEN	TÜRKİYE
Büşra Nur DURAN	TÜRKİYE
Elif ELİBOL	TÜRKİYE
Fâtıma Zehra HÛTİYE	CEZAYİR
Fatih İZCİ	TÜRKİYE
Fatma Nur ŞENGÜL	TÜRKİYE
Ferial Abu-AWWAD	ÜRDÜN
Fevziyye bin et-TÂC	FAS
Fikret BADEMCİ	TÜRKİYE
Furkan BEŞEL	TÜRKİYE
Haifaa JAWAD	İNGİLTERE
Hicran Hanım HALLAÇ	TÜRKİYE
Hümeýra Ahsen DOĞAN	TÜRKİYE
Îmân el-KÎLÂNÎ	ÜRDÜN
İsmail ŞİMŞEK	TÜRKİYE
İsmet EŞMELİ	TÜRKİYE
Mâcid el-HAVÂCE	KATAR
Mehmet Ali AYDEMİR	TÜRKİYE
Muhammed ASSÂF	FİLİSTİN
Muhammed et-TÂHİRÎ	FAS
Mustafa ERDOĞAN	TÜRKİYE

Mustafa TEKİN	TÜRKİYE
Nemâ el-BENNÂ	ÜRDÜN
Rihâb es-SA'DÎ	FİLİSTİN
Selçuk Kürşat KOCA	TÜRKİYE
Sevim ATİLA DEMİR	TÜRKİYE
Sisa SİNDH	TÜRKİYE
Sümeyye AYDIN BULUT	TÜRKİYE
Şâkir KANÂVÎ	MISIR
Tabriza BAGHİROVA	AZERBAYCAN
Tuba TÖRNÜK	TÜRKİYE
Türkan GULİYEVA	AZERBAYCAN
Vusal ZULFUGAROV	AZERBAYCAN
Yasmeen ABU-TALEB	ÜRDÜN
Yaser SNOUBAR	KATAR
Yunus Emre TEMİZ	TÜRKİYE
Yusuf Abdülaziz el-ALEVÎ	FAS
Zehra AĞIRMAN	TÜRKİYE

ÖNSÖZ

Sakarya Üniversitesi Gençlik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (SAÜ GENÇMER) gençlik ile ilgili raporlama, yayın, analiz, araştırma yapan ve projeler yürüten bir merkezdir. Bunun yanında SAÜ GENÇMER gençlik ile ilgili çalıştaylar ve sempozyumlar gerçekleştirmektedir. Merkez tarafından 23 Mart 2022 tarihinde “*Sakarya Gençlik Profili Çalıştayı*” düzenlenmiş, çalıştay raporu Sakarya Büyükşehir Belediye Belediyesi Kültür Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

SAÜ GENÇMER, 14-16 Ekim 2022 tarihleri arasında Katar Üniversitesi Şeria ve İslam Araştırmaları Fakültesi ile birlikte Sakarya Büyükşehir Belediye Başkanlığı desteği ve EKSEN Derneği iş birliği ile “*Uluslararası Gençlik Araştırmaları Sempozyumu 2022*”yi gerçekleştirmiştir. Sempozyumda Azerbaycan, Hindistan, Kazakistan, Rusya, Katar, Mısır, İngiltere, Ürdün, Filistin, Avusturya, Fas, Cezayir gibi ülkelerden katılan bilim insanları tarafından 23, Türkiye’den 18 olmak üzere 41 tebliğ sunulmuştur.

Sempozyumun gerçekleştirilmesi için sağladıkları destek ve iş birliği için Sakarya Büyükşehir Belediye Başkanlığına, EKSEN Derneğine, Katar Üniversitesi Şeria ve İslam Araştırmaları Fakültesine, özellikle sempozyumun her aşamasında büyük bir özveri ile çalışan düzenleme kurulu üyelerimize teşekkür ederim.

Doç. Dr. Abdullah İNCE
SAÜ GENÇMER Müdürü
Aralık 2022/Sakarya

GENÇLERİN GELECEK BEKLENTİLERİNİN BAZI DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ: SAKARYA ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ¹

Abdullah İNCE²

Yunus Emre TEMİZ³

Öz

Belirsizlik, kaygıyı beraberinde getirir. Gelecek, doğal olarak belirsizlik içerdiği için kaygıya sebep olabilmektedir. Kaygı, bilhassa gençlerde göze çarpmaktadır. Nitekim gençlik periyodu bireylerin geleceklerini tasarlama süreçlerinin başında gelir. Bu kapsamda gelecek beklentisi, bireylerin geçmiş hayatlarındaki tecrübelere dayanarak kendilerine yönelik var ettikleri algılar, geleceğe yönelik düşünce, ilgi ve kaygıların oluşturduğu zihinsel haritalar veya geleceğe dair ilgi, kaygı, korku veya ümitlerini içeren bilişsel bir süreç şeklinde tanımlanmaktadır. Bu araştırmada, gençlerin gelecek beklentilerini tespit etmek ve bazı demografik değişkenler açısından incelemek amaçlanmaktadır. Araştırmada yöntem olarak, ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlk olarak gençlerin gelecek beklentilerini değerlendirebilmek için “iş ve eğitim”, “hayat memnuniyeti”, “evlilik ve aile”, “din ve toplum”, “sağlık ve yaşam” ve “sosyal bağ” temalarından hareketle 6 ayrı ölçüm aracı geliştirme çalışması yapılmaktadır. Ölçme araçlarının geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları gençlik çağındaki 305’i erkek, 387’si kadın olmak üzere toplam 692 kişinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Ölçüm araçlarını geliştirme çalışmasında açılımlı faktör analizi kullanılmıştır. Gerçekleştirilen analizler sonucunda oluşan modellerin istatistiksel olarak uygun olduğu tespit edilmiştir. Ölçüm araçlarının güvenilirliğini test etmek üzere gerçekleştirilen iç tutarlılık analizleri neticesinde hesaplanan güvenilirlik katsayıları ölçme araçlarında yer alan maddelerin birbirleri ile tutarlı olduğu göstermiştir. Ölçüm araçlarının güvenilirliğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen iç tutarlılık analizleri sonucunda Cronbach’s Alpha değerleri temalar için sırasıyla .823, .843, .847, .575, .764, .783 olarak hesaplanmıştır. Araştırmanın ikinci kısmında geliştirilen ölçüm araçlarıyla bazı demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir düzeyi ve medeni hal) arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Gelecek beklentilerinin cinsiyete göre genellikle anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı; medeni duruma göre bekârlara karşın evlilerin gelecek beklentilerinin genellikle daha olumlu olduğu; yaş ilerledikçe, eğitim durumu arttıkça ve gelir seviyesi yükseldikçe gelecek beklentilerinin genellikle olumlu seyrettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Gelecek Beklentisi, Gelecek Beklentisi Ölçeği, Gençlik, Olgusal Değişkenler*

¹ Bu araştırma, TDV Sakarya Şubesi, Sakarya Müftülüğü ve Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı tarafından desteklenen “Beliren Yetişkinlerde Din Anlayışı, Gelecek Tasavvuru, Hizmet Beklentileri ve Değer Odaklı Eğitim Programının Meslek Elemanlarının Hizmet Sunumuna Etkisi” isimli 58-k (Üniversite-Sanayi İşbirliği) projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın etik kurul izni, Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu Başkanlığı tarafından 07.04.2021 tarihli ve 33 sayılı toplantısında alınan "34" nolu karar ile verilmiştir.

² Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi, abduhince@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6135-5743.

³ Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi, yemretemiz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0663-8940.

GİRİŞ

Belirsizlik, kaygıyı beraberinde getirir. Gelecek, doğal olarak belirsizlik içerdiği için kaygıya sebep olabilmektedir. Kaygı, bilhassa gençlerde göze çarpmaktadır. Nitekim gençlik periyodu bireylerin geleceklerini tasarlama süreçlerinin başında gelir. Bu kapsamda gençlerin gelecek beklentilerini bilmek önem arz etmektedir.

“Gençlerin gelecek beklentisi nasıldır?” temel problemi çerçevesinde şekillenen bu araştırmada, gençlerin gelecek beklentilerini tespit etmek ve bazı demografik değişkenler açısından incelemek amaçlanmıştır. Veri toplamak üzere anket tekniğine başvurulmuş araştırmada yöntem olarak, ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Araştırmanın bu kısmında gelecek beklentisi kavramına ve gelecek beklentisinin gençlik dönemi ile olan ilişkisine kısaca yer verilmektedir.

1.1. Gelecek Beklentisi

Beklenti, “gerçekleşmesi beklenen şey”, “bireyin belli şart ve durumların alacağı biçimler veya kendisinden beklenenler konusundaki öngörüsü” şeklinde tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2022). Bu tanımdaki *öngörü* kavramı, arka planda bir deneyimin olduğuna işaret etmektedir (Tuncer, 2011a). Bu yönüyle beklenti, önceki tecrübelerden hareketle gelecekte ne olabileceği ile ilgili çıkarımlarda bulunmaktır (Tatar, 2005’ten akt., Şimşek, 2012). Bu çerçevede *gelecek beklentisi*, bireylerin geçmiş hayatlarındaki tecrübelere dayanarak kendilerine yönelik var ettikleri algılar, geleceğe yönelik düşünce, ilgi ve kaygıların oluşturduğu zihinsel haritalar veya geleceğe dair ilgi, kaygı, korku veya ümitlerini içeren bilişsel bir süreç şeklinde tanımlanabilir (Başpınar, 2020).

İnsanın geleceğe yönelik hedef ve planları, neredeyse onun bütün davranışlarının temelini oluşturmaktadır. Bu durum ister istemez bireyi olumlu veya olumsuz olarak etkileyebilmektedir. Bu kapsamda farklı değişkenlerin gelecek beklentisini olumlu veya olumsuz yönde etkilediği görülmektedir (Başpınar, 2020). Seginer ve Schlesinger, gelecek yönelimini “bireylerin umut ve korkular açısından ifade ettikleri ve gelecekte kendileri ile ilgili geliştirdikleri imajlar” olarak tanımlamaktadırlar (McWhirter ve McWhirter, 2008). Bu

kapsamda örneğin umut değişkeni olumlu bir gelecek beklentisi olarak ifade dileyebilirken, korku ise olumsuz bir gelecek beklentisiyle ilişkilendirilebilmektedir.

1.2. Gençlik ve Gelecek Beklentisi

Gençlik, hayatın önemli bir dönemini oluşturmaktadır. Bu dönemde alınan kararlar bütün bir hayat boyunca etkisini gösterebilmektedir. Gençlik döneminde bireyler kaliteli bir eğitim almak, istikrarlı bir iş bulmak ve başarılı olmak, evlenip aile kurmak, çocuk sahibi olmak gibi geleceğe dönük hedefler ve planlar içinde olabilmektedirler. Bu kapsamda gençlerdeki gelecek beklentisi, onların geleceğe dair görüşlerini, düşüncelerini, ilgilerini ve kaygılarını içine alan bilişsel haritalar şeklinde ifade edilmektedir (Artar, 2003).

Gençlerin geleceğe yönelik hedefleri genelde *başarı odaklı*, *ilişki odaklı*, *varoluş odaklı* ve *deneyim odaklı* olmak üzere dört ana başlık altında toplanabilmektedir (Artar, 2003; Şimşek, 2012). Başarı odaklı hedefler; sınıfı geçmek, okulu tamamlamak, kariyer yapmak şeklinde ifade edilebilir. İlişki odaklı hedefler duygusal bir ilişki içinde olmak, evlenip aile kurmak ve çocuk sahibi olmak şeklindedir. Varoluş odaklı hedefler kişinin istediği gibi bir insan (daha iyi bir insan olmak, daha yardımsever olmak gibi) olabilmesi ile alakalıdır. Deneyim odaklı hedefler kişinin yaşamsal durumunu bütünüyle değiştirmesine ilişkin planlar şeklinde ifade edilebilir (Başpınar, 2020; Şimşek, 2012).

Gençlerin geleceklerini nasıl algıladıklarına yönelik gerçekleştirilen araştırmalar, gençlerin gelecek beklentilerinin güdülenme, planlama ve değerlendirme olmak üzere başlıca üç aşamada ortaya çıktığını göstermektedir (Artar, 2003; Şimşek, 2012). Birey ilk olarak güdüleri, değerleri ve beklentileri doğrultusunda geleceğe yönelik amaçlar ortaya koyar. Bu çerçevede geleceğe yönelik ilgiler tanımlanır. İkinci aşamada bu amaçları gerçekleştirmenin basamakları oluşturulur, planlar ve problem çözme yolları düşünülür; amaçlara nasıl ulaşılacağı tespit edilmeye çalışılır. Son olarak söz konusu beklentilere ulaşma olasılıkları değerlendirilir, amaçları gerçekleştirme olasılıklarının ne kadar olduğu belirlenmeye çalışılır.

Gençlerin hedef ve planlamalarının hem geç ergenlik hem de erken yetişkinlik periyodlarının getirdiği gelişim rolleriyle alakalı olduğu belirtilmektedir (Başpınar, 2020; Şimşek, 2012). Bunların yanı sıra cinsiyet, yaş, eğitim durumu, maddi koşullar, sosyal çevre ve kültürel farklılık gibi olgusal faktörler de gelecek beklentilerinin şekillenmesi üzerinde etkili olmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın bu bölümünde öncelikle araştırmanın modeli, araştırmanın problemleri, araştırmanın ön kabul ve sınırlılıkları, araştırmanın evren ve örnekleme, katılımcıların demografik bilgileri, araştırmada kullanılan veri toplama araçları ve sahadan verilerin toplanması ve istatistiksel analiziyle ilgili bilgilere yer verilmektedir.

2.1. Araştırmanın Modeli

Gelecek beklentisini değerlendirmeyi ve bazı demografik değişkenlerle arasındaki ilişkileri konu edinen bu araştırmada metot olarak, ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli, geçmişte veya hali hazırda var olan bir durumu, var olduğu haliyle tasvir etmeye çalışan araştırma yaklaşımıdır (Aslantürk, 2004; Karasar, 2008). İlişkisel araştırma ise iki veya daha çok değişken arasındaki ilişkileri belirlemek ve neden-sonuç ile ilgili ipuçları elde etmek amacıyla gerçekleştirilen araştırmalardır (Altunışık, Coşkun, Bayraktaroğlu ve Yıldırım, 2012; Ş. Büyüköztürk, 2012; Şener Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2012). Araştırmada veri toplamak üzere anket tekniğine başvurulmuştur.

Şekil 1: Araştırmanın Bağımlı-Bağımsız Değişkenleri Arasındaki İlişkiler

2.2. Araştırmanın Problemi

Araştırmada, ilişkisel tarama modeli (survey metodu) çerçevesinde örneklem grubunun gelecek beklentileri ile demografik özellikleri arasındaki ilişki incelenmektedir. Bu çerçevede araştırmanın temel problemi “*Gençlerin gelecek beklentisi nasıldır?*” şeklinde ifade edilebilir. Temel probleme bağlı olarak geliştirilen alt problemler şu şekilde ifade edilebilir:

- Gelecek beklentisi cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
- Gelecek beklentisi ile yaş arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Gelecek beklentisi eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
- Gelecek beklentisi ile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Gelecek beklentisi medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

2.3. Araştırmanın Varsayım ve Sınırlılıkları

Bilimsel araştırmalar ele aldıkları konu, tespit ettikleri amaç ve izledikleri metot bakımından bir takım varsayım ve sınırlılıklar barındırır. Bu araştırmanın varsayım ve sınırlılıkları şunlardır:

- Veri toplama araçlarına verilen cevapların doğru ve samimi olduğu varsayılmaktadır.
- Araştırma, 692 üniversite öğrencisi ile sınırlıdır. Bu örneklemin ölçme aracı geliştirmek için yeterli olduğu varsayılmaktadır.
- Araştırmada gelecek beklentisini tespit etmek üzere geliştirilen 6 ayrı kısa indeks kullanılmıştır. Bu kapsamda araştırmada elde edilen bilgiler, bu ölçüm araçlarının sağladığı verilerle sınırlıdır.
- Araştırma cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir düzeyi, medeni durum gibi bağımsız değişken olarak alınan beş demografik değişkenle sınırlıdır.
- Kesitsel bir çalışma olmasından ötürü, araştırma bulguları, bilgilerin toplandığı zaman aralığıyla sınırlıdır.
- Bu araştırmada “gençler” 18-29 yaş grubu ile sınırlı olarak kullanılmaktadır.

2.4. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evreni 2021 yılında Sakarya Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini 2021-2022 eğitim öğretim yılı güz döneminde Sakarya

Üniversitesinin farklı fakültelerinde öğrenim görmekte olan öğrenciler arasından kolayda örnekleme ve kartopu örnekleme yöntemiyle seçilmiş 692 öğrenci oluşturmaktadır. Kolayda örnekleme tekniğinde ulaşılabilen herkesin örnekleme dahil edilmesi hedeflenmektedir. Kartopu örnekleme diğer vakaların çalışmaya katılımı sağlayarak örnekleme boyutunu artırmada elverişli bir tekniktir. Bu çalışmada sonuçların genellenmesi yerine bir ölçüm aracı değerlendirmek amaçlandığından bahsi geçen örnekleme teknikleri daha uygundur (Tutar ve Erdem, 2020).

2.5. Sahadan Verilerin Toplanması ve Veri Analizi Stratejisi

Sahadan verilerin toplanması, araştırmanın gayesi ve problemlerine uygun olarak oluşturulan bir anket formu vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Anket formu çevrimiçi olarak (google form) uygulanmıştır. Saha araştırması, 2021-2022 eğitim öğretim yılı güz döneminde Sakarya Üniversitesinde öğrenim gören öğrenciler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Uygulamaya etik kurul izni alındıktan sonra başlanmıştır.

Öğrencilere araştırma ile ilgili gerekli bilgiler verilmiş ve çalışmaya katılım hususunda gönüllülük ve samimiyetin esas olduğu belirtilmiştir. Araştırmanın uygulama süresi 15 dakika civarında olmuştur. Çalışma sonucunda anketler kontrol edilmiş ve 692 katılımcıdan oluşan bir data seti ortaya çıkmıştır. Verilerin bilgisayar ortamına aktarılması ve istatistiksel analizi IBM SPSS Statistics 20.00 paket programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilerin analizine geçmeden önce demografik değişkenlerden bazıları araştırma amacına uygun bir şekilde yeniden tanımlanmıştır.

Çalışmada kullanılan ölçüm araçlarının güvenilirliklerini test etmek amacıyla güvenilirlik analizi gerçekleştirilmiş ve Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayıları belirlenmiştir. Verilerin normal bir dağılıma sahip olup olmadığını tespit etmek amacıyla ön analizler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre test ve analizlerin parametrik olması gerektiği tespit edilmiştir.

Çalışmada bağımsız iki grup arasındaki ilişkilerin anlamlı olup olmadığını belirlemek üzere bağımsız grup t-test gerçekleştirilmiştir. Sürekli değişkenler arasındaki ilişkinin derecesini ve yönünü belirlemek üzere Pearson korelasyon değerinden faydalanılmıştır.

2.6. Veri Toplama Araçları

Araştırmada bilgi toplama ve ölçme aracı olarak kullanılan anket formu, gelecek beklentisini değerlendirmek üzere geliştirilen 6 ayrı ölçme aracından oluşmaktadır. Ayrıca anket formunun ilk bölümünde demografik özellikleri tespit etmeye yönelik beş olgusal soruya yer verilmiştir.

2.6.1. Gelecek Beklentisi Ölçme Araçları

Çalışmada beliren yetişkinlerin gelecek beklentilerini tespit etmek ve bazı demografik değişkenlerle ilişkisini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Beliren yetişkinlerin geleceğe dair ana plan ve hedeflerini odağa alan çalışmalar incelendiğinde beliren yetişkinlerin geleceğe dair plan ve hedeflerinin “iş ve eğitim”, “hayat memnuniyeti”, “evlilik ve aile”, “din ve toplum”, “sağlık ve yaşam” ve “sosyal bağ” olmak üzere 6 başlık altında toplanabileceği görülmüştür. Bu kapsamda ilgili literatür taranmış ve her bir tema için soru havuzu oluşturularak uzman görüşüne başvurulmak suretiyle değerlendirme formları oluşturulmuştur.

Gelecek beklentisini tespit etmek üzere geliştirilen 6 ayrı ölçme aracı hazırlanırken öncelikle McWhirter ve McWhirter (2008) tarafından geliştirilen “Ergen Gelecek Beklentileri Ölçeği”nden (Future Expectations Scale for Adolescents) faydalanılmıştır. Bu kapsamda ölçeğin Tuncer (2011a) tarafından gerçekleştirilen Türkçe standardizasyonu da gözden geçirilmiştir. Ayrıca Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’nün (Organisation for Economic Co-operation and Development) refah ve yaşam tatmininin ölçülmesinde kullandığı “Daha İyi Yaşam Endeksi”nden (Better Life Index) de yararlanılmıştır (OECD, 2022). Söz konusu ölçüm araçlarındaki bazı maddeler aynen, bazı maddeler değiştirilerek kullanılmıştır. Bunun yanı sıra kültürel unsurlardan yola çıkarak yeni maddeler eklenmiştir. 6 ayrı tema için toplamda 45 soruluk bir madde havuzu oluşturulmuş ve uzmanların görüşüne başvurulmuştur. Böylece değerlendirme formları oluşturularak uygulamaya geçilmiştir. Maddelerin derecelendirilmesinde 5’li Likert tipi format kullanılmıştır (hiç katılmıyorum’dan tamamen katılıyorum’a).

2.6.1.1. İş ve Eğitim

İş ve eğitim konusunda beliren yetişkinlerin gelecek beklentileri 4 sorudan oluşan bir kısa indeks vasıtası ile değerlendirilmektedir. Araştırmada indeksin yapı geçerliliğini test etmek üzere gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem

uygunluk katsayısının .8; Barlett's Test of Sphericity değerinin $x^2=989.173$ ($p<.001$) olduğu belirlenmiştir. Ölçeme aracının tek boyuttan oluştuğu ve varyansı açıklayıcılık oranının %65.77 olduğu hesaplanmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonucunda indeks 4 maddeden oluşan tek boyutlu bir yapı olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada indeksin güvenilirliğini belirlemek amacıyla gerçekteştirilen iç tutarlılık analizi sonucunda Cronbach's Alpha değeri .823 olarak hesaplanmıştır. Bu indekste yüksek puan iş ve eğitim konusunda daha olumlu bir gelecek beklentisine işaret etmektedir.

2.6.1.2. Hayat Memnuniyeti

Araştırmada beliren yetişkinlerin hayat memnuniyeti konusunda gelecek beklentilerini değerlendirmek üzere 4 sorudan oluşan kısa bir indeks kullanılmaktadır. Çalışmada indeksin yapı geçerliliğini test etmek üzere gerçekteştirilen faktör analizi sonucunda Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem uygunluk katsayısının .8; Barlett's Test of Sphericity değerinin $x^2=1156.112$ ($p<.001$) olduğu belirlenmiştir. Ölçeme aracının tek boyuttan oluştuğu ve varyansı açıklayıcılık oranının %68.47 olduğu hesaplanmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda indeks 4 maddeden oluşan tek boyutlu bir yapı olarak değerlendirilmiştir. Bu indekste yüksek puan geleceğe yönelik hayat memnuniyeti konusunda daha olumlu bir gelecek beklentisine işaret etmektedir. Çalışmada indeksin güvenilirliğini belirlemek amacıyla gerçekteştirilen iç tutarlılık analizi neticesinde Cronbach's Alpha değeri .843 olarak belirlenmiştir.

2.6.1.3. Evlilik ve Aile

Çalışmada beliren yetişkinlerin evlilik ve aile konusunda gelecek beklentilerini değerlendirmek üzere 5 sorudan oluşan kısa bir indeks uygulanmıştır. Araştırmada ölçüm aracının yapı geçerliliğini test etmek üzere yapılan faktör analizi sonunda Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem uygunluk katsayısının .8; Barlett's Test of Sphericity değerinin $x^2=1488.368$ ($p<.001$) olduğu belirlenmiştir. Ölçeme aracının tek boyuttan meydana geldiği ve varyansı açıklayıcılık oranının %62.36 olduğu bulunmuştur. Yapılan analizler neticesinde indeks 5 maddeden oluşan tek boyutlu bir yapı olarak değerlendirilmiştir. Bu indekste yüksek puan evlilik ve aile konusunda daha olumlu bir gelecek beklentisine işaret etmektedir. Çalışmada indeksin güvenilirliğini belirlemek amacıyla gerçekteştirilen iç tutarlılık analizi sonucunda Cronbach alpha değeri .847 olarak hesaplanmıştır.

2.6.1.4. Din ve Toplum

Din ve toplum hususunda beliren yetişkinlerin gelecek beklentileri 2 sorudan oluşan kısa bir indeks vasıtası ile değerlendirilmiştir. Çalışmada ölçme aracının yapı geçerliliğini test etmek üzere gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem uygunluk katsayısının .5; Barlett's Test of Sphericity değerinin $x^2=128.885$ ($p<.001$) olduğu belirlenmiştir. KMO faktör analizinin uygunluğunu gösteren bir indekstir. KMO değeri olarak yüksek değerler (0.5 ile 1.0 arasında) faktör analizinin uygun olduğunu gösterir. 0.5'in altındaki değerler, faktör analizinin uygun olmayabileceğini ifade eder (Hair, Black, Babin ve Anderson, 2009; Malhotra, 2010). Ölçme aracının tek boyuttan oluştuğu ve varyansı açıklayıcılık oranının %70.645 olduğu hesaplanmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda indeks 2 maddeden oluşan tek boyutlu bir yapı olarak değerlendirilmiştir. Bu indekste yüksek puan din ve toplum konusunda daha olumlu bir gelecek beklentisine işaret etmektedir. Çalışmada indeksin güvenilirliğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen iç tutarlılık analizi sonrasında Cronbach's alpha değeri .575 olarak hesaplanmıştır. İç tutarlılığın ölçümünde en yaygın kullanılan yöntem Cronbach alfa olarak da bilinen alfa katsayısıdır. Alfa değeri 0 ile 1 arası değer alır. İnceleme türü araştırmalarda bu değer 0.5'e kadar makul kabul edilebilir (Altunışık ve diğerleri, 2012). Madde sayısı arttıkça, alfa değeri artar. Buna karşın madde sayısı azaldıkça, alfa değeri düşebilir.

2.6.1.5. Sağlık ve Yaşam

Çalışmada beliren yetişkinlerin sağlık ve yaşam konusunda gelecek beklentilerini tespit etmek üzere 3 sorudan oluşan kısa bir indeks kullanılmıştır. Araştırmada indeksin yapı geçerliliğini test etmek üzere gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem uygunluk katsayısının .6; Barlett's Test of Sphericity değerinin $x^2=579.720$ ($p<.001$) olduğu belirlenmiştir. Ölçme aracının tek boyuttan oluştuğu ve varyansı açıklayıcılık oranının %68.549 olduğu hesaplanmıştır. Yürütülen analizler neticesinde sağlık ve yaşam indeksinin 3 maddeden oluşan tek boyutlu bir yapı olduğu tespit edilmiştir. Bu indekste yüksek puan sağlık ve yaşam konusunda daha olumlu bir gelecek beklentisine işaret etmektedir. Çalışmada indeksin güvenilirliğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen iç tutarlılık güvenirliliği analizi sonucunda Cronbach alpha değeri .764 olarak hesaplanmıştır.

2.6.1.6. Sosyal Bağ

Sosyal bağ konusunda beliren yetişkinlerin gelecek beklentileri 2 sorudan oluşan kısa indeks vasıtası ile değerlendirilmiştir. Araştırmada indeksin yapı geçerliliğini test etmek üzere gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem uygunluk katsayısının .5; Barlett's Test of Sphericity değerinin $\chi^2=367,794$ ($p<.001$) olduğu belirlenmiştir. Ölçme aracının tek boyuttan oluştuğu ve varyansı açıklayıcılık oranının %82.148 olduğu hesaplanmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda indeks 2 maddeden oluşan tek boyutlu bir yapı olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada indeksin güvenilirliğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen iç tutarlılık analizi sonucunda Cronbach alpha değeri .783 olarak hesaplanmıştır. Bu indekste yüksek puan sosyal bağ konusunda daha olumlu bir gelecek beklentisine işaret etmektedir.

2.6.2. Kişisel Bilgi Formu

Kişisel bilgi formunda araştırmanın örneklemini oluşturan beliren yetişkinlerin demografik özelliklerini betimlemeye yönelik olgusal sorular bulunmaktadır. Bu kasmamda anket formunda cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir durumu ve medeni durum gibi demografik özellikleri tasvir etmeye yönelik beş olgusal soruya yer verilmiştir.

2.7. Araştırmaya Katılanların Demografik Bilgileri

Çalışmanın bu kısmında, saha araştırmasına katılanların kişisel ve demografik özelliklerini belirlemek üzere, onlara yöneltilen sorulardan hareketle “*Araştırmaya katılanların kişisel değişkenlere göre dağılımı nedir?*” şeklindeki araştırma sorusunun yanıtı aranmaktadır.

Araştırmaya 305’i erkek, 387’si kadın olmak üzere toplam 692 kişi katılmıştır. Erkekler örneklemin %44,1’ini, kadınlar örneklemin %55,9’unu oluşturmaktadır. Araştırmaya katılanların %86,7’si (600 kişi) 18-23 yaş aralığında, %7,7’si (53 kişi) 24-27 yaş aralığında ve %5,6’sı (39 kişi) 28 üstü yaşıdadır. Eğitim durumu açısından örneklemin %94,7’si (655 kişi) lisans düzeyinde, %5,2’si (36 kişi) yüksek lisans düzeyinde, %0,1’i (1 kişi) doktora düzeyinde öğrenim görmektedir. Ancak araştırmada yüksek lisans ve doktora değişkeni hem denek sayısının az olmasından ötürü yeniden kodlanarak (recode) birleştirilmiş ve lisansüstü şeklinde adlandırılmıştır. Gelir durumuna göre katılımcıların %70,’si (489 kişi) alt gelir düzeyinden, %18,8’i (130 kişi) orta gelir düzeyinden, %10,5’i (73 kişi) ortanın üstü gelir düzeyinden

gelmektedir. Araştırmaya 664'ü bekâr, 26'sı evli ve 2'si de boşanmış olmak üzere toplam 692 kişi katılmıştır. Bekârlar örneklemin %96,0'sını, evliler örneklemin %3,8'ini, boşanmışlar %,3'ünü oluşturmaktadır. Ancak araştırmada “boşanmış” değişkeni denek sayısının az olmasından ötürü yeniden kodlanarak (recode) “bekâr” değişkeni ile aynı isim altında birleştirilmiştir.

2.8. Gelecek Beklentisi Ölçme Araçlarına İlişkin Betimsel Bulgular

Bu kısımda, araştırma örnekleminin gelecek beklentisini tespit etmek üzere geliştirilen 6 ayrı kısa indeksten aldıkları puanlardan hareketle söz konusu değişkenlerle ilgili genel durum betimlenmektedir. Araştırma grubunun gelecek beklentisini tespit etmek üzere geliştirilen ölçüm araçlarından aldıkları ortalama puanlardan yola çıkarak “Katılımcıların gelecek beklentisine ilişkin genel durumu nasıldır?” sorusuna yanıt aranmaktadır.

2.8.1. İş ve Eğitim

Araştırmada “Katılımcıların iş ve eğitime ilişkin genel durumu nasıldır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı aranmıştır. Bu kapsamda iş ve eğitim değişkenine ilişkin tanımlayıcı istatistiksel bilgiler Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: İş ve Eğitim Değişkenine İlişkin Tanımlayıcı İstatistik Bilgileri

Ölçek	N	Minimum	Maximum	X	ss
İş ve Eğitim	692	4.00	20.00	13.07	3.43

İş ve eğitim maddelerinin cevaplandırılmasında 5 adımlı likert formatı kullanılmaktadır. Katılımcıların iş ve eğitim ölçüm aracından aldıkları ortalama puan 13.07’dir. Standart sapma değeri 3,43 olarak hesaplanmıştır.

2.8.2. Hayat Memnuniyeti

Araştırmada “Katılımcıların hayat memnuniyetine ilişkin genel durumu nasıldır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı aranmıştır. Bu kapsamda hayat memnuniyeti değişkenine ilişkin tanımlayıcı istatistiksel bilgiler Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2: Hayat Memnuniyeti Değişkenine İlişkin Tanımlayıcı İstatistik Bilgileri

Ölçek	N	Minimum	Maximum	X	ss
Hayat Memnuniyeti	692	4.00	20.00	12.55	3.48

Hayat memnuniyeti maddelerinin cevaplandırılmasında 5 dereceli likert formatı kullanılmaktadır. Katılımcıların hayat memnuniyeti ölçüm aracından aldıkları ortalama puan 12.55'tir. Standart sapma değeri 3,48 olarak hesaplanmıştır.

2.8.3. Evlilik ve Aile

Araştırmada “*Katılımcıların evlilik ve aileye ilişkin genel durumu nasıldır?*” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı aranmıştır. Bu kapsamda evlilik ve aile değişkenine ilişkin tanımlayıcı istatistiksel bilgiler Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3: Evlilik ve Aile Değişkenine İlişkin Tanımlayıcı İstatistik Bilgileri

Ölçek	N	Minimum	Maximum	X	SS
Evlilik ve Aile	692	5.00	20.00	18.33	4.05

Evlilik ve aile maddelerinin cevaplandırılmasında 5 adımlı likert formatı kullanılmaktadır. Katılımcıların evlilik ve aile ölçüm aracından aldıkları ortalama puan 18.33'tür. Standart sapma değeri 4,05 olarak belirlenmiştir.

2.8.4. Din ve Toplum

Araştırmada “*Katılımcıların din ve topluma ilişkin genel durumu nasıldır?*” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı aranmıştır. Bu kapsamda din ve toplum değişkenine ilişkin tanımlayıcı istatistiksel bilgiler Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4: Din ve Toplum Değişkenine İlişkin Tanımlayıcı İstatistik Bilgileri

Ölçek	N	Minimum	Maximum	X	SS
Din ve Toplum	692	2.00	10.00	7.40	1.76

Din ve toplum maddelerinin cevaplandırılmasında 5 dereceli likert formatı kullanılmaktadır. Katılımcıların din ve toplum ölçüm aracından aldıkları ortalama puan 7.40'tır. Standart sapma değeri 1,76 olarak hesaplanmıştır.

2.8.5. Sağlık ve Yaşam

Araştırmada “*Katılımcıların sağlık ve yaşama ilişkin genel durumu nasıldır?*” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı aranmıştır. Bu kapsamda sağlık ve yaşam değişkenine ilişkin tanımlayıcı istatistiksel bilgiler Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5: Sağlık ve Yaşam Değişkenine İlişkin Tanımlayıcı İstatistik Bilgileri

Ölçek	N	Minimum	Maximum	X	ss
Sağlık ve Yaşam	692	3.00	15.00	10.1893	2.49

Sağlık ve yaşam maddelerinin cevaplandırılmasında 5 dereceli likert formatı kullanılmaktadır. Katılımcıların sağlık ve yaşam ölçüm aracından aldıkları ortalama puan 10.18'dir. Standart sapma değeri 2,49 olarak hesaplanmıştır.

2.8.6. Sosyal Bağ

Araştırmada “Katılımcıların sosyal bağa ilişkin genel durumu nasıldır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı aranmıştır. Bu kapsamda sosyal bağ değişkenine ilişkin tanımlayıcı istatistiksel bilgiler Tablo 6’da sunulmaktadır.

Tablo 6: Sosyal Bağ Değişkenine İlişkin Tanımlayıcı İstatistik Bilgileri

Ölçek	N	Minimum	Maximum	X	ss
Sosyal Bağ	692	2.00	10.00	7.1835	1.82

Sosyal bağ maddelerinin cevaplandırılmasında 5 dereceli likert formatı kullanılmaktadır. Katılımcıların sosyal bağ ölçüm aracından aldıkları ortalama puan 7.18'dir. Standart sapma değeri 1,82 olarak tespit edilmiştir.

3. ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu bölümde sahadan toplanan verilerin analizi gerçekleştirilmektedir. İlk olarak verilerin normal dağılıp dağılmadığını belirlemek için ön analiz yapılmıştır. Ön analiz sonuçlarına bağlı olarak birincil analizlere yer verilmiştir.

3.1. Ön Analiz

Birincil analizler gerçekleştirilmeden önce normallik için veriler kontrol edilmiştir. Sürekli bir değişkenden elde edilen puanların normal dağılım özelliği birkaç farklı yöntemle değerlendirilebilir. Bunlardan birisi, çarpıklık (skewness) katsayısı, aritmetik ortalama, ortanca ve mod gibi betimsel istatistiklerin kullanılmasıdır. Çarpıklık katsayısının sıfır (0) olması, ortalamaya göre tam simetrik dağılımı, sıfırdan küçük çıkması negatif (sola), sıfırdan büyük çıkması ise pozitif (sağa) çarpıklığı gösterir. Çarpıklık katsayısı -1.0 ila +1.0 sınırları içerisinde kalıyorsa, skorların normal dağılımdan önemli bir sapma göstermediği şekilde yorumlanabilir (Ş. Büyüköztürk, 2012; Hair ve diğerleri, 2009; Morgan, Leech, Gloeckner ve Barrett, 2011).

Her ne kadar ± 1.0 arasındaki çarpıklık değeri çoğu psikometrik amaç için mükemmel olarak kabul edilse de çoğu durumda ± 2.0 arasındaki değerler de kabul edilebilir (George ve Mallery, 2016). Ayrıca ortalama, ortanca ve mod'un birbirine yaklaşması dağılımın normalden aşırı uzaklaşmadığının bir ölçüsü olarak değerlendirilebilir (Büyüköztürk, 2012). Bu kapsamda gelecek beklentisini değerlendirmek üzere geliştirilen 6 ayrı kısa indekse ilişkin çarpıklık katsayısı, aritmetik ortalama, ortanca ve mod gibi betimsel istatistikler Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7: Değişkenlere ilişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	İş ve Eğitim	Hayat Memnuniyeti	Evlilik ve Aile	Din ve Toplum	Sağlık ve Yaşam	Sosyal Bağ
N	692	692	692	692	692	692
Mean	13.07	12.55	18.33	7.40	10.18	7.18
Median	14.00	13.00	19.00	8.00	10.00	8.00
Mode	14.00	14.00	20.00	8.00	10.00	8.00
Skewness	-.539	-.318	-.990	-.848	-.615	-.715

Tablo 7'deki iş ve eğitim puanlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, çarpıklık katsayısının -0.539 , ortalamasının 13.7 , ortancasının 14.00 , modunun 14.00 olduğu görülmektedir. Tespit edilen bu veriler iş ve eğitim skorlarının normal dağılımdan önemli bir sapma göstermediği şeklinde değerlendirilebilir. Hayat memnuniyeti puanlarına ilişkin betimsel istatistiklere bakıldığında, çarpıklık katsayısının -0.318 , ortalamasının 12.55 , ortancasının 13.00 , modunun 14.00 olduğu görülmüştür. Ulaşılan bu veriler, hayat memnuniyeti puanlarının normal dağılımdan önemli bir sapma göstermediği şeklinde yorumlanabilir. Evlilik ve aile skorlarına ilişkin betimleyici istatistikleri incelendiğinde, çarpıklık değerinin -0.990 , ortalamasının 18.33 , medyanın 19.00 ve modun 20.00 olduğu görülmektedir. Elde edilen bu veriler evlilik ve aile skorlarının normal dağılımdan anlamlı bir sapma göstermediği şeklinde anlaşılabilir. Din ve toplum puanlarına dair betimsel istatistikler incelendiğinde, çarpıklık katsayısının -0.848 , ortalamasının 7.40 , ortancasının 8.00 , modunun 8.00 olduğu görülmektedir. Hesaplanan veriler din ve toplum skorlarının normal dağılımdan önemli bir sapma göstermediği şeklinde değerlendirilebilir. Sağlık ve yaşam puanlarına ilişkin deskriptif istatistiklere bakıldığında, çarpıklık katsayısının -0.615 , ortalamasının 10.18 , ortancasının 10.00 , modunun 10.00 olduğu görülmüştür. Ulaşılan bu veriler, sağlık ve yaşam puanlarının normal dağılımdan önemli bir sapma göstermediği şeklinde yorumlanabilir. Sosyal bağ skorlarına ilişkin betimleyici istatistikleri incelendiğinde, çarpıklık değerinin -0.715 , ortalamasının 7.18 , medyanın 8.00 ve modun 8.00 olduğu görülmektedir. Elde edilen bu veriler sosyal bağ skorlarının normal dağılımdan anlamlı bir sapma göstermediği şeklinde anlaşılabilir.

Değişkenlerinden elde edilen puanların normal dağılım özelliği farklı tekniklerle hesaplanmıştır. Ulaşılan sonuçlar beraber değerlendirildiğinde, puanlarının normal dağılımdan önemli bir sapma göstermediğini ifade etmek mümkündür. Puanların dağılımı normalden önemli bir sapma göstermemesinden ötürü “normallik” varsayımını gerektiren istatistikler kullanılabilir. Sonuç olarak gerçekleştirilen ön analiz neticesinde verilerin normal dağılım gösterdiği görülmüştür. Bu kapsamda parametrik analiz teknikleri kullanılmaktadır.

3.2. Birincil Analiz

Analizler yürütülürken katılımcıların gelecek beklentilerinin cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir düzeyi ve medeni durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği incelenmektedir.

3.2.1. Gelecek Beklentisi ve Cinsiyet

Gelecek beklentisini değerlendirmek üzere geliştirilen 6 ayrı ölçme aracıyla demografik değişkenlerden cinsiyet arasındaki ilişki araştırılmaktadır.

3.2.1.1. İş ve Eğitim ile Cinsiyet

Araştırmada iş ve eğitim ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede araştırmada “iş ve eğitim düzeyi cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır. Sonuçlar Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8: İş ve Eğitim Düzeyi Açısından Erkekler ve Kadınlar Arasındaki Farklar (t-test)

	Cinsiyet	N	X	ss	sd	t	p
İş ve Eğitim	Kadın	387	13,2972	3,29343	623,972	1.898	,058
	Erkek	305	12,7934	3,59641			

$p > ,05$

Tablo 8 incelendiğinde kadınların iş ve eğitim puan ortalamalarının 13.29, erkeklerin puan ortalamalarının 12.79 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda iş ve eğitim düzeyinin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir, $t(623.972)=1.898$, $p > .05$. Bu bulgu, iş ve eğitim beklentisi bakımından cinsiyete göre istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olmadığını göstermektedir.

3.2.1.2. Hayat Memnuniyeti ve Cinsiyet

Araştırmada hayat memnuniyeti ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede araştırmada “hayat memnuniyeti düzeyi cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır. Sonuçlar Tablo 9’da gösterilmektedir.

Tablo 9: Hayat Memnuniyeti Düzeyi Açısından Erkekler ve Kadınlar Arasındaki Farklar (t-test)

	Cinsiyet	N	X	ss	sd	t	p
Hayat M.	Kadın	387	12,7881	3,24102	603.006	1.931	.054
	Erkek	305	12,2656	3,74758			

p>,05

Tablo 9 incelendiğinde kadınların hayat memnuniyeti puan ortalamalarının 12.78, erkeklerin puan ortalamalarının 12.26 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda cinsiyete göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(603.006)=1.931$, $p>.05$. Bu bulgu, hayat memnuniyeti beklentisi bakımından cinsiyete göre istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olmadığını göstermektedir.

3.2.1.3. Evlilik ve Aile ile Cinsiyet

Araştırmada evlilik ve aile ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede araştırmada “evlilik ve aile düzeyi cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır. Sonuçlar Tablo 10’da gösterilmektedir.

Tablo 10: Evlilik ve Aile Düzeyi Açısından Erkekler ve Kadınlar Arasındaki Farklar (t-test)

	Cinsiyet	N	X	ss	sd	t	p
Evlilik ve Aile	Kadın	387	18,2455	3,88756	690	-.688	.492
	Erkek	305	18,4590	4,25261			

p>,05

Tablo 10 incelendiğinde kadınların evlilik ve aile puan ortalamalarının 18.24, erkeklerin puan ortalamalarının 18.45 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda cinsiyete göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(690)=-.688$, $p>.05$. Bu bulgu, evlilik ve aile beklentisi bakımından cinsiyete göre istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olmadığını göstermektedir.

3.2.1.4. Din ve Toplum ile Cinsiyet

Araştırmada din ve toplum ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede araştırmada “din ve toplum düzeyi cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır. Sonuçlar Tablo 11’de gösterilmektedir.

Tablo 11: Din ve Toplum Düzeyi Açısından Erkekler ve Kadınlar Arasındaki Farklar (t-test)

	Cinsiyet	N	X	ss	sd	t	p
Din ve Toplum	Kadın	387	7,6202	1,55983	569.893	3.527	.000
	Erkek	305	7,1344	1,96640			

p<,05

Tablo 11 incelendiğinde kadınların din ve toplum puan ortalamalarının 7.62, erkeklerin puan ortalamalarının 7.13 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda cinsiyete göre anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir, $t(569.893)=3.527$, $p<.05$. Bu bulgu, din ve toplum beklentisi bakımından kadınlar lehine istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olduğunu göstermektedir.

3.2.1.5. Sağlık ve Yaşam ile Cinsiyet

Araştırmada sağlık ve yaşam ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede araştırmada “sağlık ve yaşam düzeyi cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır. Sonuçlar Tablo 12’de gösterilmektedir.

Tablo 12: Sağlık ve Yaşam Düzeyi Açısından Erkekler ve Kadınlar Arasındaki Farklar (t-test)

	Cinsiyet	N	X	ss	sd	t	p
Sağlık ve Yaşam	Kadın	387	10,2920	2,21746	569.623	1.189	.235
	Erkek	305	10,0590	2,79740			

p>,05

Tablo 12 incelendiğinde kadınların sağlık ve yaşam puan ortalamalarının 10.29, erkeklerin puan ortalamalarının 10.05 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda cinsiyete göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(1.189)=569.623$, $p>.05$. Bu bulgu, sağlık ve yaşam beklentisi bakımından cinsiyete göre istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olmadığını göstermektedir.

3.2.1.6. Sosyal Bağ ve Cinsiyet

Araştırmada sosyal bağ ve cinsiyet arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede araştırmada “sosyal bağ cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır. Sonuçlar Tablo 13’te gösterilmektedir.

Tablo 13: Sosyal Bağ Düzeyi Açısından Erkekler ve Kadınlar Arasındaki Farklar (t-test)

	Cinsiyet	N	X	ss	sd	t	p
Sosyal Bağ	Kadın	387	7,1757	1,82814	690	-.127	.899
	Erkek	305	7,1934	1,82236			

p>,05

Tablo 13 incelendiğinde kadınların sosyal bağ puan ortalamalarının 7.17, erkeklerin puan ortalamalarının 7.19 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda cinsiyete göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(690)=-.127$, $p>.05$. Bu bulgu, sosyal bağ beklentisi bakımından cinsiyete göre istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olmadığını göstermektedir.

3.2.2. Gelecek Beklentisi ve Yaş

Gelecek beklentisini değerlendirmek üzere geliştirilen 6 ayrı ölçme aracıyla demografik değişkenlerden yaş arasındaki ilişki incelenmektedir. Bu çerçevede değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşim, doğrusal korelasyon tekniklerinden Pearson Momentler Çarpımı korelasyon tekniği vasıtası ile gerçekleştirilen analiz kapsamında değerlendirilmektedir.

3.2.2.1. İş ve Eğitim ile Yaş

Araştırma çerçevesinde iş ve eğitim ile yaş arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “iş ve eğitim ile yaş arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 14’te verilmiştir.

Tablo 14: İş ve Eğitim ile Yaş Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
İş ve Eğitim	r	.078*
	p	.041
	N	692

***p<,05**

Tablo 14'deki bulgular incelendiğinde iş ve eğitim ile yaş arasında düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir, $r=.078$, $p<.05$.

3.2.2.2. Hayat Memnuniyeti ve Yaş

Araştırma çerçevesinde hayat memnuniyeti ve yaş arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “hayat memnuniyeti ile yaş arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 15’de verilmiştir.

Tablo 15: Hayat Memnuniyeti ile Yaş Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.082*
Hayat Memnuniyeti	p	.031
	N	692

* $p<.05$

Tablo 15'teki bulgular incelendiğinde hayat memnuniyeti ile yaş arasında düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir, $r=.082$, $p<.05$.

3.2.2.3. Evlilik ve Aile ile Yaş

Araştırma çerçevesinde evlilik ve aile ile yaş arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “evlilik ve aile ile yaş arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 16’da verilmiştir.

Tablo 16: Evlilik ve Aile ile Yaş Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.014
Evlilik ve Aile	p	.723
	N	692

$p>.05$

Tablo 16'deki bulgular incelendiğinde evlilik ve aile ile yaş arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir, $r=.082$, $p>.05$.

3.2.2.4. Din ve Toplum ile Yaş

Araştırma çerçevesinde din ve toplum ile yaş arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “din ve toplum ile yaş arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 17’de verilmiştir.

Tablo 17: Din ve Toplum ile Yaş Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.112**
Din ve Toplum	p	.003
	N	692

**p<.01

Tablo 17’deki bulgular incelendiğinde din ve toplum ile yaş arasında düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir, $r=.112$, $p<.01$.

3.2.2.5. Sağlık ve Yaşam ile Yaş

Araştırma çerçevesinde sağlık ve yaşam ile yaş arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “sağlık ve yaşam ile yaş arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 18’de verilmiştir.

Tablo 18: Sağlık ve Yaşam ile Yaş Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.044
Sağlık ve Yaşam	p	.246
	N	692

p>.05

Tablo 18’deki bulgular incelendiğinde sağlık ve yaşam ile yaş arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir, $r=.044$, $p>.05$.

3.2.2.6. Sosyal Bağ ve Yaş

Araştırma çerçevesinde sosyal bağ ile yaş arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “sosyal bağ ile yaş arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 19’da verilmiştir.

Tablo 19: Sosyal Bağ ile Yaş Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.035
Sosyal Bağ	p	.354
	N	692

p>.05

Tablo 19'daki bulgular incelendiğinde sosyal bağ ile yaş arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir, $r=.035$, $p>.05$.

3.2.3. Gelecek Beklentisi ve Eğitim Durumu

Gelecek beklentisini değerlendirmek üzere geliştirilen 6 ayrı ölçme aracıyla demografik değişkenlerden eğitim durumu arasındaki ilişki araştırılmaktadır.

3.2.3.1. İş ve Eğitim ile Eğitim Durumu

Araştırmada iş ve eğitim ile eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “iş ve eğitim beklentisi eğitim durumunda göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 20’de sunulmuştur.

Tablo 20: İş ve Eğitim Beklentisi Açısından Lisans ve Lisansüstü Arasındaki Farklar (t-test)

	Eğitim	N	X	ss	sd	t	p
İş ve Eğitim	Lisans	655	12,9802	3,44967	690	-3.078	.002
	Lisansüstü	37	14,7568	2,73258			

p<.01

Tablo 20 incelendiğinde lisans düzeyinde eğitim görenlerin iş ve eğitim beklentisi puan ortalamalarının 12.98, lisansüstünde eğitim görenlerin puan ortalamalarının 14.75 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir, $t(690)=-3.078$, $p<.01$. Bu bulgu, iş ve eğitim beklentisi bakımından lisansüstü düzeyde eğitim alanlar lehine istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olduğunu göstermektedir.

3.2.3.2. Hayat Memnuniyeti ve Eğitim Durumu

Araştırmada hayat memnuniyeti ile eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “hayat memnuniyeti eğitim durumunda göre anlamlı bir

farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 21’de sunulmuştur.

Tablo 21: Hayat Memnuniyeti Açısından Lisans ve Lisansüstü Arasındaki Farklar (t-test)

	Eğitim	N	X	ss	sd	t	p
Memnuniyet	Lisans	655	12,4718	3,49207	690	-2.749	.006
	Lisansüstü	37	14,0811	2,90955			

p<.01

Tablo 21 incelendiğinde lisans düzeyinde eğitim görenlerin hayat memnuniyeti puan ortalamalarının 12.47, lisansüstü eğitim alanların puan ortalamalarının 14.08 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir, $t(690)=-2.749$, $p<.01$. Bu bulgu, hayat memnuniyeti bakımından lisansüstü düzeyde eğitim alanlar lehine istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olduğunu göstermektedir.

3.2.3.3. Evlilik ve Aile ile Eğitim Durumu

Araştırmada evlilik ve aile ile eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “evlilik ve aileye yönelik gelecek beklentisi eğitim durumunda göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 22’de sunulmuştur.

Tablo 22: Evlilik ve Aile Açısından Lisans ve Lisansüstü Arasındaki Farklar (t-test)

	Eğitim	N	X	ss	sd	t	p
Evlilik ve Aile	Lisans	655	18,3221	4,10024	43.570	-.616	.541
	Lisansüstü	37	18,6486	3,07514			

p>.05

Tablo 22 incelendiğinde lisans düzeyinde eğitim görenlerin evlilik ve aile puan ortalamalarının 18.32, lisansüstünde eğitim alanların puan ortalamalarının 18.64 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(43.570)=-.616$, $p>.05$. Bu bulgu, evlilik ve aile beklentisi bakımından eğitim durumuna göre istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olmadığını ortaya koymaktadır.

3.2.3.4. Din ve Toplum ile Eğitim Durumu

Araştırmada din ve toplum ile eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “din ve topluma yönelik gelecek beklentisi eğitim durumunda göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 23’te sunulmuştur.

Tablo 23: Din ve Toplum Açısından Lisans ve Lisansüstü Arasındaki Farklar (t-test)

	Eğitim	N	X	ss	sd	t	p
Din ve Toplum	Lisans	655	7,3786	1,76272	690	-1.722	.085
	Lisansüstü	37	7,8919	1,77613			

p>.05

Tablo 23 incelendiğinde lisans düzeyinde eğitim görenlerin din ve toplum puan ortalamalarının 7.37, lisansüstü eğitim alanların puan ortalamalarının 7.89 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(690)=-1.722$, $p>.05$. Bu bulgu, din ve topluma yönelik gelecek beklentisi bakımından eğitim durumuna göre istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olmadığını ortaya koymaktadır.

3.2.3.5. Sağlık ve Yaşam ile Eğitim Durumu

Araştırmada sağlık ve yaşam ile eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “sağlık ve yaşama yönelik gelecek beklentisi eğitim durumunda göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 24’te sunulmuştur.

Tablo 24: Sağlık ve Yaşam Açısından Lisans ve Lisansüstü Arasındaki Farklar (t-test)

	Eğitim	N	X	ss	sd	t	p
Sağlık ve Yaşam	Lisans	655	10,1496	2,51033	690	-1.766	.078
	Lisansüstü	37	10,8919	2,01086			

p>.05

Tablo 24 incelendiğinde lisans düzeyinde eğitim görenlerin sağlık ve yaşam puan ortalamalarının 10.14, lisansüstünde eğitim alanların puan ortalamalarının 10.89 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(690)=-1.766$, $p>.05$. Bu bulgu, sağlık ve yaşama yönelik gelecek

beklentisinin eğitim durumuna göre istatistiksel açıdan bir farklılaşma göstermediğini ortaya koymaktadır.

3.2.3.6. Sosyal Bağ ve Eğitim Durumu

Araştırmada sosyal bağ ile eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “sosyal bağa yönelik gelecek beklentisi eğitim durumunda göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 25’de sunulmuştur.

Tablo 25: Sosyal Bağ Açısından Lisans ve Lisansüstü Arasındaki Farklar (t-test)

	Eğitim	N	X	ss	sd	t	p
Sosyal Bağ	Lisans	655	7,1725	1,85132	45.356	-.942	.351
	Lisansüstü	37	7,3784	1,25502			

p>.05

Tablo 25 incelendiğinde lisans düzeyinde eğitim görenlerin sosyal bağ puan ortalamalarının 7.17, lisansüstünde eğitim görenlerin puan ortalamalarının 7.37 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(45.356)=-.942$, $p>.05$. Bu bulgu, sosyal bağa yönelik gelecek beklentisinin eğitim durumuna göre istatistiksel açıdan bir farklılaşma göstermediğini ortaya koymaktadır.

3.2.4. Gelecek Beklentisi ve Gelir Durumu

Gelecek beklentisini değerlendirmek üzere geliştirilen 6 ayrı ölçme aracıyla demografik değişkenlerden gelir durumu arasındaki ilişki incelenmektedir. Bu çerçevede değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşim, doğrusal korelasyon tekniklerinden Pearson Momentler Çarpımı korelasyon tekniği vasıtası ile gerçekleştirilen analiz kapsamında değerlendirilmektedir.

3.2.4.1. İş ve Eğitim ile Gelir Durumu

Araştırma çerçevesinde iş ve eğitim ile gelir durumu arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “iş ve eğitim ile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 26’da verilmiştir.

Tablo 26: İş ve Eğitim ile Gelir Durumu Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.120**
İş ve Eğitim	p	.002
	N	692

**p<.01

Tablo 26'daki bulgular incelendiğinde iş ve eğitim ile gelir durumu arasında düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir, $r=.120$, $p<.01$.

3.2.4.2. Hayat Memnuniyeti ile Gelir Durumu

Araştırma çerçevesinde hayat memnuniyeti ve gelir durumu arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “hayat memnuniyeti ile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 27’de verilmiştir.

Tablo 27: Hayat Memnuniyeti ile Gelir Durumu Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.094*
Hayat Memnuniyeti	p	.013
	N	692

*p<.05

Tablo 27’deki bulgular incelendiğinde hayat memnuniyeti ile gelir durumu arasında düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir, $r=.094$, $p<.05$.

3.2.4.3. Evlilik ve Aile ile Gelir Durumu

Araştırma çerçevesinde evlilik ve aile ile gelir durumu arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “evlilik ve aile ile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 28’de verilmiştir.

Tablo 28: Evlilik ve Aile ile Gelir Durumu Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.088*
Evlilik ve Aile	p	.020
	N	692

*p<.05

Tablo 28'deki bulgular incelendiğinde evlilik ve aile ile gelir durumu arasında istatistiksel açıdan düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir, $r=.088$, $p<.05$.

3.2.4.4. Din ve Toplum ile Gelir Durumu

Araştırma çerçevesinde din ve toplum ile gelir durumu arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “din ve toplum ile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 29’da verilmiştir.

Tablo 29: Din ve Toplum ile Gelir Durumu Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.094*
Din ve Toplum	p	.014
	N	692

* $p<.05$

Tablo 29'daki bulgular incelendiğinde din ve toplum ile yaş arasında düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir, $r=.094$, $p<.05$.

3.2.4.5. Sağlık ve Yaşam ile Gelir Durumu

Araştırma çerçevesinde sağlık ve yaşam ile gelir durumu arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “sağlık ve yaşam ile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 30’da verilmiştir.

Tablo 30: Sağlık ve Yaşam ile Gelir Durumu Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.083*
Sağlık ve Yaşam	p	.029
	N	692

* $p<.05$

Tablo 30'daki bulgular incelendiğinde sağlık ve yaşam ile gelir durumu arasında düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir, $r=.083$, $p<.05$.

3.2.4.6. Sosyal Bağ ve Gelir Durumu

Araştırma çerçevesinde sosyal bağ ile gelir durumu arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Bu kapsamda “sosyal bağ ile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki ve etkileşime dair bulgular Tablo 31’de verilmiştir.

Tablo 31: Sosyal Bağ ile Gelir Durumu Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Katsayısı)

		Yaş
	r	.161**
Sosyal Bağ	p	.000
	N	692

**p<.01

Tablo 31’deki bulgular incelendiğinde sosyal bağ ile gelir durumu arasında istatistiki olarak düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir, $r=.161$, $p<.01$.

3.2.5. Gelecek Beklentisi ve Medeni Hal

Gelecek beklentisini değerlendirmek üzere geliştirilen 6 ayrı ölçme aracıyla demografik değişkenlerden medeni hal arasındaki ilişki araştırılmaktadır.

3.2.5.1. İş ve Eğitim ile Medeni Hal

Araştırmada iş ve eğitim ile medeni hal arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede araştırmada “iş ve eğitim düzeyi medeni hale göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır. Sonuçlar Tablo 32’de gösterilmektedir.

Tablo 32: İş ve Eğitim Düzeyi Açısından Bekârlar ve Evliler Arasındaki Farklar (t-test)

	Medeni Hal	N	X	ss	sd	t	p
İş ve Eğitim	Bekâr	666	13,0105	3,44209	690	-2,513	,012
	Eveli	26	14,7308	2,89216			

p<.05

Tablo 32 incelendiğinde bekârların iş ve eğitim puan ortalamalarının 13.01, evlilerin puan ortalamalarının 14.73 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda iş ve eğitim düzeyinin medeni hale göre anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir, $t(690)=-2.513$, $p<.05$. Bu

bulgu, iş ve eğitim beklentisi bakımından medeni duruma göre istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olduğunu göstermektedir.

3.2.5.2. Hayat Memnuniyeti ile Medeni Hal

Araştırmada hayat memnuniyeti ile medeni durum arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “hayat memnuniyeti medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 33’te sunulmuştur.

Tablo 33: Hayat Memnuniyeti Açısından Bekârlar ve Evliler Arasındaki Farklar (t-test)

	Medeni Hal	N	X	ss	sd	t	p
Memnuniyet	Bekâr	666	12,4700	3,46104	690	-3,385	,001
	Evli	26	14,8077	3,27438			

p<.01

Tablo 33 incelendiğinde bekârların hayat memnuniyeti puan ortalamalarının 12.47, evlilerin puan ortalamalarının 14.80 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda medeni duruma göre anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir, $t(690)=-3.385$, $p<.01$. Bu bulgu, hayat memnuniyeti bakımından evliler lehine istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olduğunu göstermektedir.

3.2.5.3. Evlilik ve Aile ile Medeni Hal

Araştırmada evlilik ve aile ile medeni durum arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “evlilik ve aileye yönelik gelecek beklentisi medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 34’de sunulmuştur.

Tablo 34: Evlilik ve Aile Açısından Bekârlar ve Evliler Arasındaki Farklar (t-test)

	Medeni Hal	N	X	ss	sd	t	p
Evlilik ve Aile	Bekâr	666	18,2718	4,08883	31,158	-3,683	,001
	Evli	26	20,0769	2,36513			

p<.01

Tablo 34 incelendiğinde bekârların evlilik ve aile puan ortalamalarının 18.27, evlilerin puan ortalamalarının 20.07 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda medeni duruma göre

anamlı bir farklılık oluştuğu tespit edilmiştir, $t(31.158)=-3.683$, $p<.01$. Bu bulgu, evlilik ve aile beklentisi bakımından evliler lehine istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olduğunu ortaya koymaktadır.

3.2.5.4. Din ve Toplum ile Medeni Hal

Araştırmada din ve toplum ile medeni durum arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “din ve topluma yönelik gelecek beklentisi medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 35’te sunulmuştur.

Tablo 35: Din ve Toplum Açısından Bekârlar ve Evliler Arasındaki Farklar (t-test)

	Medeni Hal	N	X	ss	sd	t	p
Din ve Toplum	Bekâr	666	7,3634	1,77114	29,362	-4,607	,000
	Evli	26	8,5000	1,20830			

$p<.01$

Tablo 35 incelendiğinde bekârların din ve toplum puan ortalamalarının 7.36, evlilerin puan ortalamalarının 8.50 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda medeni duruma göre anlamlı bir farklılık oluştuğu tespit edilmiştir, $t(29.362)=-4.607$, $p<.01$. Bu bulgu, din ve topluma yönelik gelecek beklentisi bakımından evliler lehine istatistiksel açıdan bir farklılaşmanın olduğunu ortaya koymaktadır.

3.2.5.5. Sağlık ve Yaşam ile Medeni Durum

Araştırmada sağlık ve yaşam ile medeni durum arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “sağlık ve yaşama yönelik gelecek beklentisi medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 36’da sunulmuştur.

Tablo 36: Sağlık ve Yaşam Açısından Bekârlar ve Evliler Arasındaki Farklar (t-test)

	Medeni Hal	N	X	ss	sd	t	p
Sağlık ve Yaşam	Bekâr	666	10,1592	2,50807	28,649	-2,120	,107
	Evli	26	10,9615	1,86506			

$p>.05$

Tablo 36 incelendiğinde bekârların sağlık ve yaşam puan ortalamalarının 10.15, evlilerin puan ortalamalarının 10.96 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını

kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda medeni duruma göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(28.649)=-2.120$, $p>.05$. Bu bulgu, sağlık ve yaşama yönelik gelecek beklentisinin medeni duruma göre istatistiksel açıdan bir farklılaşma göstermediğini ortaya koymaktadır.

3.2.5.6. Sosyal Bağ ve Medeni Durum

Araştırmada sosyal bağ ile medeni durum arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “sosyal bağa yönelik gelecek beklentisi medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Sonuçlara ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 37’de sunulmuştur.

Tablo 37: Sosyal Bağ Açısından Bekârlar ve Evliler Arasındaki Farklar (t-test)

	Medeni hal	N	X	ss	sd	t	p
Sosyal Bağ	Bekâr	666	7,1727	1,83005	690	-,792	,429
	Evli	26	7,4615	1,67883			

p>.05

Tablo 37 incelendiğinde bekârların sosyal bağ puan ortalamalarının 7.17, evlilerin puan ortalamalarının 7.46 olduğu görülmektedir. Ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığını kontrol etmek amacıyla t-test yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda medeni hale göre anlamlı bir farklılık oluşmadığı tespit edilmiştir, $t(690)=-.792$, $p>.05$. Bu bulgu, sosyal bağa yönelik gelecek beklentisinin medeni duruma göre istatistiksel açıdan bir farklılaşma göstermediğini ortaya koymaktadır.

4. YORUM VE TARTIŞMA

Bu bölümde çalışmada ulaşılan bulgular çerçevesinde araştırma problemleri ele alınmaktadır. Araştırma problemleri, edilen bulgular kapsamında yorumlanmakta ve diğer araştırmalardan elde edilen sonuçlar dikkate alınarak tartışılmaktadır.

4.1. Erkekler mi Yoksa Kadınlar mı Daha Olumlu Gelecek Beklentisine Sahip?

Araştırmada gelecek beklentisi ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “gelecek beklentisi cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır.

Gelecek beklentisini değerlendirmek üzere kullanılan “iş ve eğitim”, “hayat memnuniyeti”, “evlilik ve aile”, “din ve toplum”, “sağlık ve yaşam” ve “sosyal bağ” ölçme araçlarından alınan puanların, cinsiyete göre genellikle anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Ancak istatistiksel açıdan cinsiyete göre herhangi bir farklılaşma olmamakla beraber neredeyse her bir gelecek beklentisi temasının ölçümünde genellikle kadınların ortalamalarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu yönüyle kadınların erkelere göre daha olumlu bir gelecek beklentisine sahip olduğu kısmi olarak ifade edilebilir.

Yükseköğretim gençliğinin gelecek beklentileri üzerine gerçekleştirilen bir araştırmada (Tuncer, 2011b) cinsiyet değişkeni açısından kız öğrenciler lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Akman (1992) tarafından üniversite öğrencileri üzerine gerçekleştirilen araştırmada, cinsiyet değişkeni bakımından anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Ancak kız öğrencilerin gelecek beklentisi ortalamalarının erkek öğrencilerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Lise öğrencilerinin gelecek beklentilerinin konu edildiği bir başka araştırmada, cinsiyet ve gelecek beklentisi arasında anlamlı bir farklılaşma tespit edilememiştir. Güleri (1998) tarafından yürütülen bir çalışmada da kızlar ve erkekler arasında gelecek hakkındaki iyimserlik düşünceleri yönünden anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Şimşek (2012) tarafından yürütülen bir çalışmada lise öğrencilerinin gelecek beklentileri, cinsiyete göre anlamlı biçimde farklılaşmamıştır.

Gelecek beklentisi ile cinsiyet ilişkisini ele alan çalışmalar incelendiğinde genel olarak ya kadınlar lehine anlamlı bir farklılık olduğu, ya da istatistiksel olarak bir fark olmasa da kadınların puan ortalamalarının erkeklerden daha yüksek olduğu şeklinde sonuçlarla karşılaşılmaktadır. Bu sonuçlar kadınların erkelere göre daha olumlu gelecek beklentisine sahip olduğunu işaret etmektedir. Bu durumun, kadınların gerek bireysel gerek sosyokültürel sorumluluk ve rollerinin etkisini akla getirmektedir.

4.2. Yaş İlerledikçe Olumlu Gelecek Beklentisi Artmakta Mıdır?

Çalışmada gelecek beklentisi ve yaş değişkeni arasındaki ilişki ve etkileşimi değerlendirmek üzere “Gelecek beklentisi ile yaş arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Bu çerçevede değişkenler arasındaki ilişki, doğrusal korelasyon tekniklerinden Pearson Momentler Çarpımı korelasyon tekniği vasıtası ile değerlendirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda gelecek beklentisini değerlendirme araçlarından “iş ve eğitim”, “hayat memnuniyeti”, ve “din ve toplum” ile yaş arasında düşük düzeyde, pozitif

ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ancak “evlilik ve aile”, “sağlık ve yaşam” ve “sosyal bağ” ile yaş arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ulaşılan bu bulgular, yaş ilerledikçe hayattaki bazı alanlara yönelik gelecek beklentisinin olumlu yönde seyrettiğini göstermektedir.

Tuncer’in (2011b) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, yükseköğretim gençlerinin yaşları ile gelecek beklentileri arasında anlamlı bir farklılaşma tespit edilememiştir. Akman (1992) tarafından üniversite öğrencileri üzerine gerçekleştirilen bir araştırmada, birinci sınıf öğrencilerinin gelecek beklentisi puan ortalamalarının son sınıf öğrencilerinin ortalamalarından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Her ne kadar Akman’ın çalışmasında doğrudan eğitim sürecinin gelecek beklentisi üzerindeki etkisine odaklanılsa da bu bulgu aynı zamanda dolaylı olarak yaşla gelecek beklentisi arasında da anlamlı bir ilişkinin olmadığına işaret etmektedir.

Her ne kadar bu çalışmada artan yaşla birlikte olumlu gelecek beklentisinin artması gündeme gelse de gelecek beklentisi ve yaş arasındaki ilişkiye yer veren diğer bazı çalışmalar genellikle her iki değişken arasında anlamlı bir farklılaşmanın olmadığına işaret etmektedir. Çalışmalarda yaş aralığının sınırlı olması -sadece lise veya üniversite gençliği gibi- bu durumun sebepleri arasında gözükmektedir. Bu sonuçlar boylamsal çalışmalara olan ihtiyaca dikkat çekmektedir.

4.3. Eğitim Durumu Gelecek Beklentisini Nasıl Etkilemektedir?

Araştırmada gelecek beklentisi ile eğitim durumu arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmada “gelecek beklentisi eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır.

Gelecek beklentisini değerlendirmek üzere kullanılan “iş ve eğitim” ve “hayat memnuniyeti” ölçme araçlarından alınan puanların lisansüstünde öğrenim görenler lehine anlamlı bir şekilde farklılaştığı; “evlilik ve aile”, “din ve toplum”, “sağlık ve yaşam” ve “sosyal bağ” ölçme araçlarından alınan puanların eğitim durumuna göre anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Ancak her bir gelecek beklentisi temasının ölçümünde, lisansüstü seviyede eğitim görenlerin ortalamalarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu yönüyle lisansüstü seviyede eğitim görenlerin lisans seviyesindekilere göre daha olumlu bir gelecek beklentisine sahip olduğu ifade edilebilir. Yani eğitim durumu yükseldikçe gelecek beklentilerinin genellikle olumlu bir şekilde seyrettiği görülmektedir.

Tuncer'in (2011b) yükseköğretim gençliğinin gelecek beklentilerini konu edindiği çalışmada, sınıf seviyesine göre herhangi bir farklılaşma tespit edilememiştir. Akman (1992) tarafından üniversite öğrencileri üzerine gerçekleştirilen araştırmada, birinci sınıf öğrencilerinin gelecek beklentisi ortalamalarının son sınıf öğrencilerinin ortalamalarından anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı belirlenmiştir. Ancak birinci sınıf öğrencilerinin puan ortalamalarının dördüncü sınıf öğrencilerinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Şimşek (2012) tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada lise öğrencilerinin gelecek beklentileri, sınıf düzeylerine göre anlamlı biçimde farklılaşmıştır. Lise 1. sınıf öğrencilerinin gelecek beklentisi düzeylerinin, lise 2, lise 3 ve lise 4. sınıf öğrencilerinin gelecek beklentisi düzeylerinden anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Gelecek beklentisi ve eğitim durumuna değinen çalışmalar değişkenler arasında ya herhangi bir farklılaşmanın olmadığını ya da farklılaşmanın son sınıflar aleyhine olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar verilen eğitimin gençlerin gelecek beklentisi üzerindeki negatif yönüne işaret etmektedir. Bu araştırmada lisansüstü öğrenciler lehine olan farklılaşma ise araştırmaya dayalı olan lisansüstü seviyedeki eğitimin önemini akla getirmektedir.

4.4. Gelir Durumu Arttıkça Gelecek Beklentisi Nasıl Değişmektedir?

Çalışmada gelecek beklentisi ve gelir durumu değişkeni arasındaki ilişki ve etkileşimi değerlendirmek üzere “Gelecek beklentisi ile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı incelenmiştir. Bu çerçevede değişkenler arasındaki ilişki, doğrusal korelasyon tekniklerinden Pearson Momentler Çarpımı korelasyon tekniği aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Yapılan analiz sonucunda gelecek beklentisini değerlendirme araçlarından “iş ve eğitim”, “hayat memnuniyeti”, “evlilik ve aile”, “din ve toplum”, “sağlık ve yaşam” ve “sosyal bağ” ile gelir durumu arasında düşük düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ulaşılan bu bulgular, gelir durumu arttıkça gelecek beklentisinin olumlu yönde hareket ettiğini göstermektedir.

Gelir durumu bir takım imkân ve fırsatların varlığını beraberinde getirmektedir. Bu durumun gençlerdeki gelecek beklentisini olumlu yönde etkileyebileceği düşünülmektedir. Ancak gelir durumu ile gelecek beklentisine yer veren bazı çalışmalarda her iki değişken arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Örneğin Tuncer'in (2011b) yükseköğretim gençliğinin gelecek

beklentilerini konu edindiği çalışmada, gelir durumu ile gelecek beklentisi arasında anlamlı bir farklılaşma tespit edilememiştir. Şimşek (2012) tarafından yapılan bir başka çalışmada lise öğrencilerinin gelecek beklentileri, aile gelir düzeyine göre anlamlı biçimde farklılaşmamıştır.

4.5. Medeni Durum ile Gelecek Beklentisi Arasında Nasıl Bir İlişki Vardır?

Araştırmada gelecek beklentisi ile medeni hal arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Bu çerçevede araştırmada “gelecek beklentisi medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” şeklindeki araştırma sorusunun cevabı araştırılmıştır.

Gelecek beklentisini değerlendirmek üzere kullanılan “iş ve eğitim”, “hayat memnuniyeti”, “evlilik ve aile”, “din ve toplum” ölçme araçlarından alınan puanların, evliler lehine anlamlı bir şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte “sağlık ve yaşam” ve “sosyal bağ” ölçme araçlarından alınan puanların, medeni duruma göre genellikle anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı, ancak istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç olmasa da evlilerin puan ortalamalarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde evlilerin bekârlara karşın daha olumlu gelecek beklentisine sahip olduğu ifade edilebilir. Evlilik hayatı ile daha öngörülebilir bir yaşama adım atmanın gelecek beklentisini olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir.

Akman (1992) tarafından üniversite öğrencileri üzerine gerçekleştirilen bir araştırmada, evlilik beklentisi bakımından cinsiyete göre anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Ancak evlilik beklentisine yönelik erkek öğrencilerin puan ortalamalarının kız öğrencilerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu araştırma medeni durum ve gelecek beklentisine dair doğrudan bir bulgu içermemektedir. Ancak evlilik beklentisi ve cinsiyet değişkeni arasındaki ilişkinin incelenmesi, medeni durum ve gelecek beklentisine dair dolaylı bir bilgi sağlayabilir.

SONUÇ

Gençlerin gelecek beklentilerini değerlendirebilmek için “iş ve eğitim”, “hayat memnuniyeti”, “evlilik ve aile”, “din ve toplum”, “sağlık ve yaşam” ve “sosyal bağ” temalarından hareketle 6 ayrı ölçüm aracı geliştirme çalışması yapılmıştır. Ölçme araçlarının geçerlik ve güvenirlik çalışmaları gençlik çağında olan 305’i erkek, 387’si kadın olmak üzere toplam 692 kişinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Ölçüm araçlarını geliştirme çalışmasında açılımlayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Gerçekleştirilen analizler sonucunda oluşan modellerin istatistiksel olarak uygun olduğu tespit edilmiştir. Ölçüm araçlarının güvenirliğini test etmek üzere gerçekleştirilen iç tutarlık analizleri neticesinde hesaplanan güvenirlik katsayıları ölçme araçlarında yer alan maddelerin birbirleri ile tutarlı olduğu göstermiştir. Ölçüm araçlarının güvenirliğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen iç tutarlılık analizleri sonucunda Cronbach’s Alpha değerleri temalar için sırasıyla .823, .843, .847, .575, .764, .783 olarak hesaplanmıştır.

Araştırmanın ikinci kısmında geliştirilen ölçüm araçlarıyla bazı demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir düzeyi ve medeni hal) arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Gelecek beklentilerinin cinsiyete göre genellikle anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı; medeni duruma göre bekârlara karşın evlilerin gelecek beklentilerinin genellikle daha olumlu olduğu; yaş ilerledikçe, eğitim durumu arttıkça ve gelir seviyesi yükseldikçe gelecek beklentilerinin genellikle olumlu bir şekilde seyrettiği tespit edilmiştir.

Çalışma sonucunda gençlerin gelecek beklentilerini değerlendirebilmek üzere geliştirilen ölçme araçlarının, 18-29 yaş aralığındaki gençlerle ilgili çalışmalarda kullanılabilecek geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğu tespit edilmiştir. Kanaatimize göre beliren yetişkinlik dönemi de Türkiye’de aynı döneme tekabül ettiğinden ölçme araçları aynı dönemi inceleyen çalışmalarda da kullanılabilir. Ölçeğin kullanımı için akademik gereklilikleri yerine getirmek kaydıyla izin alınması gerekmemektedir.

Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Gençlerin gelecek beklentilerinin bazı demografik değişkenler açısından incelendiği bu araştırmada önemli veriler ortaya konmuştur. Araştırma sonucunda ulaşılan bulgular doğrultusunda şu öneriler geliştirilebilir:

-
- Öğrenim görülen eğitim/sınıf düzeyi yükseldikçe gelecek beklentisi düzeylerinde bir düşüş gözlenmektedir. Bu kapsamda öğretim kurumlarının sorgulanması ve temel işlevlerini ne derece yerine getirdiklerine ilişkin çalışmaların yapılması gerekmektedir.
  - Gelişim dönemlerini dikkate alan boylamsal çalışmalar gerçekleştirilebilir.
  - Karma yönteme dayanan araştırmalar gerçekleştirilebilir.
  - Bu araştırma üniversite eğitimini sürdüren bireyler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Aynı araştırma bu yaş grubunda olmakla birlikte eğitime devam etmeyen bireyler üzerinde de gerçekleştirilerek sonuçlar karşılaştırılabilir.

KAYNAKÇA

Akman, Y. (1992). Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Meslek, Evlilik ve Geleceğe Yönelik Beklentileri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (7), 125-149.

Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2012). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (7. bs.). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.

Artar, M. (2003). Depremi Yaşayan Ergenlerin Gelecek Beklentilerinin İçeriği. *Kriz Dergisi*, 11(3), 21-27.

Aslantürk, Z. (2004). *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri* (6. bs.). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Başpınar, A. (2020). Gençlerin Gelecek Beklentileri. A. Özdiç (Ed.), *Türkiye'nin Gençleri-İleri Analizler* içinde (ss. 45-74). İstanbul: TGSP Yayınları.

Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum* (17. bs.). Ankara: Pegem Akademi.

Büyüköztürk, Şener, Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (13. bs.). Ankara: Pegem Akademi.

George, D. ve Mallery, P. (2016). *IBM SPSS Statistics 23 Step by Step A Simple Guide and Reference* (Fourteenth Edition.). New York: Routledge.

Güleri, M. (1998). Üniversiteli ve İşçi Gençliğin Gelecek Beklentileri ve Kötümserlik-İyimserlik Düzeyleri. *Kriz Dergisi*, 6(1), 55-65.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2009). *Multivariate Data Analysis* (7. bs.). New York: Prentice Hall.

Karasar, N. (2008). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (18. bs.). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Malhotra, N. K. (2010). *Marketing Research An Applied Orientation* (6. bs.). New Jersey: Pearson.

McWhirter, E. H. ve McWhirter, B. T. (2008). Adolescent Future Expectations of Work, Education, Family, and Community—Development of a New Measure. *Youth & Society*, 40(2), 182-202.

Morgan, G. A., Leech, N. L., Gloeckner, G. W. ve Barrett, K. C. (2011). *IBM SPSS for Introductory Statistics: Use and Interpretation* (Fourth Edition.). New York: Routledge.

OECD. (2022). Better Life Index. *OECD Better Life Index*. <https://www.oecdbetterlifeindex.org/> adresinden erişildi.

Şimşek, H. (2012). Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Lise Öğrencilerinin Gelecek Beklentileri ve Gelecek Beklentilerini Etkileyen Faktörler. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 5(1), 90-109.

Tuncer, M. (2011a). Ergen Gelecek Beklentileri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması. *Turkish Studies*, (3), 1265-1275.

Tuncer, M. (2011b). Yükseköğretim Gençliğinin Gelecek Beklentileri Üzerine Bir Araştırma. *Turkish Studies*, 6(2), 935-948.

Tutar, H. ve Erdem, A. T. (2020). *Örnekleriyle Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve SPSS Uygulamaları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.

Türk Dil Kurumu. (2022). Beklenti. *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

EK: GELECEK BEKLENTİSİ ÖLÇEKLERİ MADDELERİ

Gelecek beklentisini değerlendirmek üzere “iş ve eğitim”, “hayat memnuniyeti”, “evlilik ve aile”, “din ve toplum”, “sağlık ve yaşam” ve “sosyal bağ” olmak üzere 6 ayrı ölçme aracı kullanılmıştır. Ölçme araçları 5’li likert (hiç katılmıyorum’dan tamamen katılıyorum’a) formatındadır.

İş ve Eğitim

Nitelikli bir eğitim alacağım.
Beni mutlu edecek bir işim olacak.
Kazanacağım para yeterli gelecek.
Hayatımda yapmak istediklerimi başaracağım.

Hayat Memnuniyeti

Kendimi güvende hissedeceğim bir hayatım olacak.
Mutlu bir hayatım olacak.
Hayatım genel olarak uyum içinde olacak.
Büyük bir endişem ya da kaygım olmayacak.

Evlilik ve Aile

Kendi ailemi kuracağım.
Mutlu bir evliliğim olacak.
Ailemin beklentilerini karşılayacağım.
Çocuklarıma yaşayabilecekleri güvenli bir ortam sağlayacağım.
Çocuklarıma yeterince vakit ayıracağım.

Din ve Toplum

Toplumuma faydalı olacağım.
Dini sorumluluklarımı yerine getireceğim.

Sağlık ve Yaşam

Sağlıklı bir hayat yaşayacağım.
Sağlığıma önem vereceğim.

Memnun olacağım doğal bir çevrede (hava ve su kalitesi) yaşayacağım.

Sosyal Bağ

Bir yardıma ihtiyaım olduğunda rahatlıkla arayabileceğim bir çevrem olacak.

Her zaman güvenebileceğim sosyal bir çevrem olacak.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN GELECEĞE YÖNELİK BEKLENTİ VE ENDİŞELERİ: SAKARYA ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ¹

Beyza Keten²

Sevim Atila Demir³

Abdullah İnce⁴

ÖZ

Bu araştırma, Sakarya’da yaşayan genç profilini, gençlerin geleceğe yönelik beklenti ve endişelerini belirleyip bu sorunlara yönelik çözüm önerileri sunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda gençlerin geleceğe yönelik beklentileri çeşitli kategorilerde incelenmiştir. Çalışma yaşamına dair beklentiler, ekonomik beklentiler, mutluluk kaynakları ve evlenme konusundaki beklentiler gibi birçok alanda beklenti ve endişeler demografik özellikler ile ilişkili olarak analiz edilmiştir. Çalışmanın uygulaması “Sakarya’daki Gençlerin Sorunları ve Beklentileri Araştırması” adlı projenin üniversite ayağını oluşturan Sakarya Üniversitesinde öğrenim gören 283 sayıda öğrenci ile yapılmıştır. Elde edilen veriler içerik analizine tabi tutularak kategorilere ayrılmış ve yorumlanmıştır. Araştırma verileri SPSS programı ile analiz edilerek elde edilecek bulgular sınıflandırılmıştır. Bu çalışma Sakarya gençlerinin beklenti ve sorunlarına yönelik durumu resmederek, tartışmaya açmayı ve öneriler geliştirebilmeyi amaçlamıştır. Çalışmanın bulgularına göre, üniversite öğrencilerinin çalışma yaşamına ve ekonomik koşullara dair endişeleri ağır basmaktadır. Aynı zamanda demografik özellikler ile geleceğe dair beklentiler arasında ilişki tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sakarya, Gençlik Profili, Gelecek Beklentisi, Gelecek Kaygısı*

GİRİŞ

Gençlik her toplum için büyük bir potansiyel taşımanın yanında büyük bir risk faktörünü de barındırır. Toplumların geleceği için bu potansiyelin iyi değerlendirmesi önemlidir. Türkiye’de geçtiğimiz on yılda genç nüfusa yönelik çalışmaların arttığı görülmektedir.

Bu çalışmada gençlik, Sakarya Üniversitesi’nde okumakta olan gençliğin profili, geleceğe yönelik beklenti ve endişeleri ve bu endişelere yönelik çözüm önerileri olmak üzere üç boyutta incelenecektir.

¹ Bu çalışmanın verileri, Sakarya Büyükşehir Belediyesi desteği ile yürütülen “Sakarya Gençlik Profili, Gençliğin Beklentileri ve Gençlik Hizmetlerinin Geliştirilmesi” isimli 58-k (Üniversite-Sanayi İşbirliği) projesinin saha araştırması verilerinden elde edilmiştir.

²Sakarya Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi, beyza.keten1@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID: [0000-0003-3076-3853](https://orcid.org/0000-0003-3076-3853).

³ Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, satila@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7033-7464.

⁴ Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, abdullahince@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6135-5743.

Gençlik hakkında yapılan tanımların ortak noktası, gençliğin bir geçiş dönemi olmasıdır. Gençlik dönemi, yapı itibarıyla dinamik bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte toplumsal değişimler ve sorunlardan da en çok etkilenen kesimdir (Can vd., 2016, s.5). Gençliği belirli bir yaş grubu arasında tanımlamak isteyen kurumlar arasında bir anlaşma bulunmamaktadır. Birleşmiş Milletler gençliği, 15 ile 25 yaşları arasında olup öğrenim görmekte olan, hayatını kazanmak için çalışmayan ve bir başka konutu bulunmayan kişiler olarak tanımlarken (United Nations: Youth “definition of youth”, s.1), UN-HABITAT (Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Programı) gençliği farklı olarak 15-32 yaş aralığında; The African Youth Charter (Afrika Gençlik Sözleşmesi) ise 15-35 yaş aralığında tanımlamıştır (Konrad Adenauer Stiftung, 2021, s. 39). Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın 2016 yılında yayınladığı Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi'ne göre ise gençlik biyolojik olmaktan çok sosyolojik olarak ele alınması gereken bir kavramdır çünkü gençler içinde yaşadığı toplumun kültürüne, geleneklerine ve sosyoekonomik durumuna göre farklı şekillerde tanımlanır (Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2016, s. 4).

Gençlik, farklı bilimler tarafından sıkça araştırılan bir kavramdır. Her disiplin kendi bakış açısı ile gençliği tanımlar. Bir biyoloğa göre gençlik ergenlik döneminin başladığı ve tamamlandığı zaman arasındaki süreci, bir hukukçuya göre, yasalarda belirtilen yaş aralığını ifade eder (Yentürk vd., 2008, akt. Çolak ve Sağiroğlu, 2021, s.156). Biyolojik yaklaşıma göre gençliğin değişiminin birincil nedeni biyolojik ve genetik faktörler, psikolojik yaklaşımda gençler için önemli olan rol modeldir. Çünkü öğrenme model aldığı kişiyi taklit ederek bir sosyalizasyon süreci içinde gerçekleşir ve bu süreç sosyalleşme süreci olarak kabul edilir. Sosyolojik yaklaşımda belirleyici etken ise sosyal çevredir (Burcu, 1998, akt. Şahin, 2005, s.169-170).

Baran (2013), sosyolojide gençlik perspektifinden ele alınan kuramları dörde ayırmıştır. Bunlardan sembolik etkileşimci kuram açısından gençlik; bireyin grup içindeki konumu, gruptaki devam eden etkinlikleri çerçevesinde incelenir. Kuramın önde gelen temsilcilerden Mead'e göre her bireyin benliği, biyolojik ve psikolojik “ben” ile sosyolojik “bana”nın diyalektik bir ürünü olarak anlam kazanır. Bu çerçevede benlik, toplumsal yapının norm ve değerlerinin öğrenilerek içselleştirilmesi sonucunda oluşur. Birey, toplumun kültürel kodlarını öğrenirken kendi anlamsal dünyasını oluşturur ve böylece topluma ait bir birey olur. Gençler tek başına ve grup içindeki davranışlarının farklı sonuçları olduğunun bilincindedir. Çünkü grup içinde grup kurallarına uygun davranırken diğer grup üyelerinin rollerine dikkat etmektedir. Bunun sonucunda genç, toplumsal yaşamla kendi anlam dünyası dâhilinde

ilişkiler kurar. Bu anlam dünyasına göre davranış geliştirir. Bu kuram sosyolojik açıdan gencin kendini var etme sürecini açıklama konusunda etkili bir kuramdır. Çünkü bu dönemde gençler hem normlara uymayı öğrenir hem de kendi normlarını oluşturur.

Araştırma verilerinin sunumundan önce gençlerin sorunları ve beklentilerin ile ilgili bazı çalışmaların sonuçlarını vermekte fayda görülmüştür. Güner (2016), Tunceli’de gençliğin farklılaşan boyutlarını ve beklentilerini incelediği araştırmasında, Tunceli gençliğin gelecekte umutlu olma düzeyinin Türkiye genelinin altında çıktığını bulgulamıştır. Gençlerin en büyük sorunu işsizliktir. Mütevellioğlu vd. (2010)’nin yaptığı çalışmada gençlerin %45’inin gelecek kaygısı taşıdığı, %58’i Türkiye’nin geleceği hakkında güvensiz olduğu görülmüştür. Çalışmanın katılımcılarına göre %81’i işsizlikle mücadele etmesi gereken kurum devlettir. Katılımcıların %24’ünün iş bulabilmek için devletten destek alacağına inandığı tespit edilmiştir.

Gümüşsoy (2021)’un, Aksaray’da 820 gençle yaptığı araştırmasında, gençlerin kariyerlerindeki öncelikli beklentisi para kazanmaktır. Gençlerin hayatlarında orta düzeyde mutlu olduğu ve yakın gelecekte daha mutlu olacağını düşündüğü fakat iç huzura sahip olmadığı gibi sonuçlar tespit edilmiştir.

Kahya (2020)’nin, Bandırma’da 620 genç ile yaptığı çalışmada gençlerin Bandırma’da yaşamaktan mutlu oldukları fakat iş olanaklarının kısıtlı olmasından, eğitim, kültürel, sosyal alanlardaki yetersizliklerden şikayet ettikleri tespit edilmiştir. Cafoğlu ve Okçu (2013)’nin 537 gençle Siirt’te yaptığı araştırmasında gençlerin en büyük sorunlarının işsizlik, meslek edinme, devletin gençlere karşı ilgisiz yaklaşımı, sosyal ortamların yetersizliği olduğu bulunmuştur. Davran vd. (2017)’nin, kırsalda yaşayan gençlerin istihdam alanlarını ve mevcut istihdam politikalarını incelendiği çalışmada, çok büyük bir istihdam alanı olan kırsal alanda kırsal gençlikle ilgili doğrudan istihdam politikalarının bulunmamasının altı çizilmiştir. Bardakçı vd. (2020)’nin Bartın’da 410 genç ile yaptığı çalışmada ise gençlerin en büyük problemlerinin işsizlik, eğitim ve terör olduğu, uğrunda mücadele etmeye değer şeyleri sıraladıklarında meslek ve kariyeri aile ve paranın takip ettiği görülmüştür.

Bahsedilen çalışmalar ve yayın tarihleri incelendiğinde genç nüfus ile yapılan çalışmaların varlığına rağmen yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmüştür. Gençlerin yaşam ve gelecekle ilgili beklentilerini ve endişelerini analiz edip sorunlarına ışık tutabilmek, onların hem bireysel hem toplumsal alandaki beklentilerini çözümlenebilmek bu çalışmanın temel amaçlarını oluşturmaktadır.

1. Araştırmanın Önemi

Bu araştırma sonucunda Sakarya Üniversitesi'ndeki öğrenim gören öğrencilerin geleceğe yönelik beklenti ve endişelerinin tespit edilmesi ve analizler sonucunda sorun merkezli çözüm önerilerinde bulunmanın gençlik çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışma özellikle Sakarya'da gençliğin beklenti ve sorunlarını tespit etmede katkı sağlayacaktır. Buna ek olarak gençlerin endişe ve beklentilerinin tespit edilip iyi şekilde analiz edilmesi, gençlerin hayat kalitesinin artmasına sebep olması açısından önemli bir yere sahiptir.

2. YÖNTEM

2.1.Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada nicel araştırma yöntemine uygun olarak tarama (survey) modeli kullanılmıştır. Nicel araştırmalarda elde edilen veriler matematiksel hesaplamalar ve istatistiksel analizler için kullanılabilen ölçülebilir bilgilerdir (Suveren, 2022, s.117). Tarama modeli, geçmişte gerçekleşmiş veya günümüzde varlığını sürdüren bir durum, olay veya nesnenin bugün ki şartlar ile değerlendirilmesini amaçlar (Karasar, 2012, s. 77).

2.2.Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Sakarya Üniversitesinde ön lisans, lisans ve lisansüstü öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise 53.123 öğrenciyi temsilen seçilmiş 283 öğrencidir. Öğrenciler basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Araştırmada seçilen örneklem üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen sonuçlar gerçekte bütünü temsil eder (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s.56). Basit tesadüfi örnekleme homojen bir hedef nüfusun bulunduğu, bununla birlikte yaş, eğitim düzeyi, medeni durum gibi ortak demografik faktörlerin ortak olduğu gruplarda kullanıma uygundur (Suveren, 2022, s.73). Örneklem grubunu Sakarya Üniversite'sinin bütün fakültelerinde okuyan öğrenciler oluşturmaktadır.

2.3.Veriler Toplama Araçları

Sakarya Üniversitesindeki öğrencilerin sosyal, kültürel, ekonomik sorunlarını, gelecek beklentilerini tespit edebilmek amacıyla öğrencilere 16 soruluk bir anket uygulanmıştır.

2.4.Veriler Toplama Süreci

Bu araştırma Sakarya Üniversitesi öğrencilerinin geleceğe yönelik beklenti ve endişelerine odaklanan nicel bir araştırmadır. Öğrencilerin demografik özelliklerinin dışında

iş hayatından beklentileri, ekonomik beklentileri, mutluluk ve endişelerinin kaynakları, evlilik, eş seçimi ve toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin görüşlerini tespit edebilmek için hazırlanan 16 soruluk anket, etik kuruldan gereken izinleri aldıktan sonra 2022 yılında Sakarya Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilere yüz yüze görüşme yoluyla uygulanmıştır. Araştırmaya dâhil edilmeyen, hatalı cevaplanmış anketler çıkarıldığında 283 adet anket analiz edilmiştir.

2.5.Verilerin Analizi

Nicel verilerin analizi sosyal bilimlerde kanıta dayalı araştırmaları desteklemesi açısından çok önemli olan bir süreçtir (Suveren, 2022, s.117). Anketlerde elde edilen veriler, SPSS 24 paket programı ile analiz edilerek yorumlanıp raporlaştırılmıştır. Frekans ve çapraz tablolar ile analiz edilip, yorumlanmıştır.

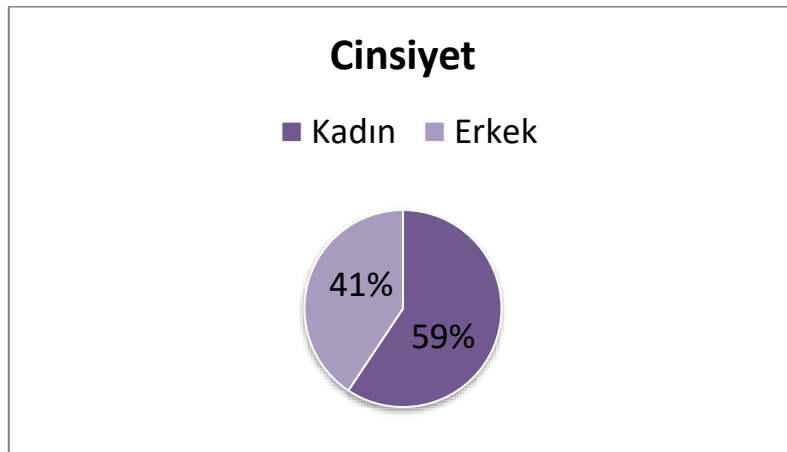
3. BULGULAR

Bu bölümde, Sakarya Üniversitesi'ndeki eğitim gören 15 ayrı fakülteden 283 öğrenciye uygulanmış olan anketlerin bulguları paylaşılacaktır. İlk olarak öğrencilerin demografik özelliklerini içeren bulgular, sonrasında endişelerini ve son olarak gelecek beklentilerini içeren soruları içeren bulgular ele alınacaktır.

3.1.Öğrencilerin Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

3.1.1. Öğrencilerin Cinsiyet Değişkenine Ait Bilgileri

Grafik 1:

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyetleri yukarıdaki grafikte verilmiştir. Kadın öğrenciler 168 (%59,4) kişi ile çoğunluğu oluştururken, erkek öğrenciler 115 (%40,6) kişiden oluşmaktadır.

3.1.2. Öğrencilerin Gelir Durumu Bilgileri

Tablo 1:

Gelir Durumu	Sayı	Yüzde
Alt	26	9,2
Ortanın altı	23	8,2
Orta	174	61,7
Ortanın üstü	47	16,7
Üst	12	4,3
Toplam	282	99,6

Öğrencilerin gelir durumları; orta (%61,7), ortanın üstü (%16,7), alt (%9,2), ortanın üstü (%8,2), üst (%4,3) şeklinde sıralanmaktadır. En çok orta gelire sahip öğrenci varken, en az üst gelire sahip öğrenci olduğu saptanmıştır.

3.1.3. Öğrencilerin Çalışma Durumu Bilgileri

Tablo 2:

Çalışma Durumu	Sayı	Yüzde
Çalışıyorum	41	14,5
Çalışmıyorum	241	85,2
Toplam	282	99,6

Araştırmaya katılan öğrencilerin %14,5'i çalışırken %85,2'si çalışmamaktadır. Öğrencilerin çalıştıkları işler; esnaf, hizmet sektörü, eğitim sektörü, mağaza, market, garsonluk, tasarım, yazılım, satış, ticaret, otomotiv, liman, oto sanayi organizasyon, ticaret, finans, mühendis, özel sektör, galeri ve medya şeklinde çeşitlenmiştir.

3.1.4. Öğrencilerin Yaşadığı Evdeki Hane Halkı Sayısı

Araştırmaya katılan öğrencilerin hane halkı sayıları yukarıdaki tabloda verilmiştir. 4 kişilik haneler (%31,2) en büyük çoğunluğu oluştururken sıralama, 5 kişilik (%27,8) aileler, 3 kişilik (%16,5), 6 kişilik (%10,2), 1 ve 2 kişilik (%4,1), 7 kişilik (%3), 8 kişilik (%1,9), 9 kişilik (%0,8) ve son olarak 13 kişilik (%0,4) şeklinde sıralanmaktadır.

Tablo 3:

Hane halkı	Sayı	Yüzde
1	11	4,1
2	11	4,1
3	44	16,5
4	83	31,2
5	74	27,8
6	27	10,2
7	8	3
8	5	1,9
9	2	0,8
13	1	0,4
Toplam	266	100

3.2.Öğrencilerin Mutluluk Düzeyleri ve Mutluluk Kaynakları

3.2.1. Öğrencilerin Mutluluk Düzeyleri

Araştırmaya katılan öğrencilerin mutluluk düzeyleri incelendiğinde mutlu olan 178 öğrenci (%63,8), mutlu olmayan 101 öğrenci (%36,2) olduğu tespit edilmiştir. Kendini mutlu olarak tanımlayan öğrenci sayısı fazla olsa da her 3 öğrenciden biri kendini mutsuz olarak tanımlamaktadır. Bu verilere paralel olarak Türkiye Gençlik STK'ları Platformu'nun 2020 yılında yaptığı Türkiye'nin Gençleri adlı çalışmasında gençlerin %40,3'ü mutlu olduğunu, %27'si mutlu olmadığını ifade etmiştir. Mutlu olma sebeplerinde aile hayatı (%52,3) ve sağlık (%12,2) öne çıkarken mutsuz olma sebeplerinde ekonomik durum (%27,6) ve gelecek kaygısı (%18,1) öne çıkmıştır (TGSP, 2020, s.10). 2020 yılında yapılan Dijitalleşme Çağında Gençler Araştırması'nda mutlu olduğunu belirtenlerin oranı %50,6, mutlu hissetmeyenlerin oranı %26,4, ne mutlu ne de mutsuz olduğunu ifade edenler ise %22,9'dur. (Kaya vd., 2021, s.58).

3.2.2. Öğrencilerin Mutluluk Kaynakları

Araştırmaya katılan öğrencilere mutluluk kaynakları sorulmuştur. Cevaplarda ailem beni mutlu ediyor cevabını veren 228 öğrenci, arkadaşlarım beni mutlu ediyor cevabını veren 204 öğrenci (%72,3), akrabalarım beni mutlu ediyor cevabını veren 71 öğrenci (%25,2), işim/okulum beni mutlu ediyor cevabını veren 113 öğrenci (%40), hepsi beni mutlu ediyor cevabını veren 65 öğrenci (%23) tespit edilmiştir. (Soruya birden fazla cevap verilebilmektedir.)

3.3.Öğrencilerin Gelecek Beklentileri

3.3.1. Öğrencilerin Cinsiyetlerine Göre Geleceğe Yönelik Beklentileri

Tablo 4:

	Cinsiyet durumu		Toplam
	Kadın	Erkek	
Geleceğe yönelik beklentiniz ne yöndedir?			
Geleceğime dair umutluyum	77	57	134
Geleceğime dair umutlu değilim	41	28	69
Kararsızım	50	30	80
Toplam	168	115	283

Araştırmaya katılan öğrencilerin geleceğe yönelik beklentilerinin cinsiyete göre dağılımı yukarıdaki tabloda gösterilmektedir. Geleceğe dair umutlu olan kadınların oranı %27,2 bulunurken erkeklerin %20,1'i umutlu olduğunu belirtmiştir. Geleceğe dair umutlu olmayan öğrencilerin %14,4'ü kadın, %9,9'u erkek olarak tespit edilmiştir. Kadın öğrencilerin %17,6'sının, erkek öğrencilerin %10,6'sının ise gelecek beklentileri konusunda kararsız oldukları tespit edilmiştir. *(Oranlar cinsiyet bütününe göre verilmiştir.)*

3.3.2. Öğrencilerin Ekonomik Beklentileri

Araştırmaya katılan öğrencilerin ekonomik beklentileri incelendiğinde ekonomik sürecin kendisi için daha iyiye gideceğine inanan 138 öğrenci (%49,9) bulunurken, ekonomik sürecin kendisi için daha kötüye gideceğini düşünen 139 (%50,1) öğrenci tespit edilmiştir.

3.3.3. Öğrencilerin İş Bulmaya Yönelik Beklentileri

Araştırmaya katılan öğrencilerin iş bulmaya yönelik beklentilerine bakıldığında, istediği işte ve istediği koşullarda çalışma imkânı bulabileceğine inanan 133 (%47,2) öğrenci, iş bulma konusunda sorun yaşayacağını düşünen 149 (%52,8) öğrenci tespit edilmiştir.

3.3.4. Öğrencilerin Evlenmekle İlgili Düşünceleri

Araştırmaya katılan öğrencilerin evlilikle ilgili düşünceleri incelendiğinde ileride evlenmek isteyen 215 öğrenci (%76,5), evlenmeyi düşünmeyen 62 öğrenci (%22), evli olan 4

(%1,5) öğrenci olduğu görülmüştür. Gençlerin çoğunluğu gelecekte evlenmeyi düşünmektedir.

3.3.5. Öğrencilerin Evlenmeyi Düşündükleri Eş Adayında Aradıkları Özelliklerin Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

Tablo 5:

	Kadın	Erkek	Toplam
Ekonomik durumunun iyi olması	122	36	158
Yakışıklı/güzel olması	109	45	154
Aile özellikleri	136	53	189
Aynı kültüre sahip olması	94	46	140
Dini görüşü/dindarlığı	101	38	139
Eğitilmiş olması	142	61	203
Hepsi	65	13	78
Diğer	12	16	28
Toplam	167	114	281

Araştırmaya katılan öğrencilerin evlenmeyi düşündükleri eş adayında aradıkları özelliklerin kadın ve erkek öğrenciler arasındaki dağılımı yukarıdaki tabloda gösterilmektedir. (Bu anket sorusu birden fazla cevabın işaretlenebileceği bir sorudur) Gençlerin en çok eşlerinin eğitilmiş olmasına (%72,2) ve aile özelliklerine (%67,2) dikkat ettiği bulunmuştur. Üçüncü en önem verdikleri özellik kadın öğrenciler için ekonomik durumunun iyi olması (%43,4), erkek öğrenciler için yakışıklı/güzel olması (%16) olarak bulunmuştur.

3.3.6. Öğrencilerin İleride Çocuk Sahibi Olma İsteklerinin Cinsiyete Göre Dağılımı

Tablo 6:

	Kadın	Erkek	Toplam
İleride çocuk sahibi olmak isterim	132	90	222
Çocuk sahibi olmayı düşünmüyorum	32	20	52
Toplam	164	110	274

Araştırmaya katılan gençlerin ileride çocuk sahibi olma istekleri yukarıdaki tabloda gösterilmektedir. Gençlerin %81'i çocuk sahibi olmak isterken %19'u gelecekte çocuk sahibi olmayı düşünmemektedir.

3.3.7. Öğrencilerin Toplumsal Cinsiyet Rollerine İlişkin Beklentileri

Araştırmaya katılan öğrencilerin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin beklentileri incelendiğinde; kadın ve erkeğin toplumdaki rolleri bellidir ve uyulmasını beklerim şeklinde düşünen 74 öğrenci (%26,7), yaşam koşullarına göre insanlar görev dağılımı yapmalıdır şeklinde düşünen 103 öğrenci (%37,2), cinsiyete dayalı bir sorumluluk olduğunu düşünmüyorum şeklinde düşünen 100 öğrenci (%36,1) olduğu görülmüştür.

3.4. Öğrencileri Endişelendiren Sorunlar

3.4.1. Öğrencileri Endişelendiren En Önemli Sorun Alanları

Tablo 7:

Sorun Alanları	Frekans	Yüzde (%)
Ekonomik sorunlar	196	45,5
Eğitim sorunları	69	16,0
Güvenlik sorunları	58	13,5
Çevre sorunları	42	9,7
Sosyal ilişkiler konusundaki sorunlar	50	11,6
Diğer	16	3,7
TOPLAM	431	100,0

Gençleri en çok endişelendiren sorun alanının ekonomi (%45,5), eğitim (%16,0) ve güvenlik (%13,5) ile ilgili sorunlar olduğu görülmüştür. Yukarıdaki sorun alanlarının dışında sağlık, göçmenler, ailesi ve geleceğiyle ilgili sorun yaşayacağını belirten öğrenciler de %3,7 oranında saptanmıştır. *(Bu anket sorusu birden fazla cevabın işaretlenebileceği bir sorudur.)*

3.4.2. Öğrencilerin Cinsiyetlerine Göre Gelecekte Sıkıntı Yaşayacağını Düşündüğü Konular

Araştırmaya katılan öğrencilerin gelecekte sıkıntı yaşayacaklarını düşündükleri konuların kadın ve erkek öğrenciler arasındaki dağılımı tablo 8'de gösterilmektedir. *(Bu anket sorusu birden fazla cevabın işaretlenebileceği bir sorudur)* Gençler gelecekte en çok

ekonomik konularda ve kendini gerçekleştirme konusunda sıkıntı çekeceğini düşündüklerini belirtmişlerdir.

Tablo 8:

	Kadın	Erkek	Toplam
Ekonomik konularda	124	81	205
Dini konularda	14	13	27
Ailevi konularda	16	7	23
Kendini gerçekleştirme konusunda	61	14	75
Diğer	13	10	23
Toplam	162	108	270

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma, Sakarya’da yaşayan genç profilini ve bu gençlerin geleceğe yönelik beklenti ve endişelerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Sakarya Üniversitesi’ndeki öğrenim gören öğrencilerin geleceğe yönelik beklenti ve endişelerini tespit edilebilmek amacıyla demografik özellikleri, mutluluk düzeyleri ve kaynakları, ekonomik ve iş bulmaya yönelik beklentileri, geleceğe dair umutlu olup olmadıkları, evlilik ve çocuk sahibi olmak ile ilgili fikirleri ve sorun alanları gibi konular üzerine 283 öğrenciye uygulanan araştırmanın sonuçları şöyledir:

- Gençleri en çok endişelendiren sorun alanının önce ekonomik sonra güvenlik sorunları olduğu görülmüştür. Bu konuda dikkat edilmesi gereken en önemli husus, bu anket sorusu birden fazla şıkkın seçilebileceği bir soru olmasına rağmen öğrencilerin cevaplarının ekonomik alanda (%45,5) yığılmış olmasıdır.
- Gençlerin yarısından fazlası (%52,8) gelecekte iş bulmakta sorun yaşayacağını düşünmektedir. Kadınların erkeklere oranla iş bulma yönündeki beklentilerinin daha olumsuz olduğu görülmektedir.
- Gençlerin %47’si geleceğine dair umutludur.
- Gençlerin mutluluk düzeyleri incelendiğinde kendini mutlu olarak tanımlayan öğrenci sayısı fazla olsa da her 3 öğrenciden biri kendini mutsuz olarak tanımlamaktadır.

- Gençlerin en çok eşlerinin eğitilmiş olmasına, aile özelliklerine ve ekonomik durumunun iyi olmasına dikkat ettiği görülmüştür. Ayrıca erkek öğrenciler eşinin güzel olmasına öncelik verirken kadın öğrencilerin ekonomik durumuna öncelik vermiştir.
- Araştırmaya katılan öğrencilerin evlilikle ilgili düşünceleri incelendiğinde çoğunluğun ileride evlenmeyi düşündüğü görülmüştür.
- Gençlerin %81'i çocuk sahibi olmak isterken %19'u çocuk sahibi olmayı düşünmemektedir.
- Gençlerin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin düşünceleri incelendiğinde, yaşam koşullarına göre görev dağılımı yapılmasını destekleyenler ile cinsiyete dayalı bir sorumluluk olduğunu düşünmeyen öğrenci sayısı birbirine çok yakındır. Toplumsal cinsiyet rollerini destekleyen gençlerin sayısı ise görece daha azdır.

Son olarak, gençler gelecekte en çok ekonomik konularda ve kendini gerçekleştirme konusunda sıkıntı çekeceğini düşündüğünü belirtmiştir. Yine birden fazla seçeneğin seçilebileceği bir soru olmasına rağmen ekonomik kaygı yaşayan gençlerin sayısı ağır basmaktadır. Gençlerin bu konudaki kaygılarını gidermek için üniversiteler, diğer devlet kurumlarıyla iş birliği yapabilir, öğrencilere danışmanlık hizmeti verilebilir. Danışmanlarının da yardımıyla güncel mesleki yönlendirmeler ışığında öğrencilerin mezun olmadan veya mezun olduktan sonra mesleğine göre çeşitli yerlerde staj imkânları geliştirilebilir. Gençlerin bir diğer büyük kaygısı da kendini gerçekleştirme hususundadır. Öğrenim gördüğü süreçte üniversite bünyesinde açılan kursların ve atölyelerin artırılması hem öğrencilerin kendi yetenek ve ilgilerini keşfetmelerine fayda sağlayabilir hem de mezun olmadan kendini yetiştirmesine katkı sağlayabilir. İş hayatında ihtiyacı duyacağı konularda kendini hazırlaması adayların arasından sıyrılmasına ve kaygılarının azalmasına fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Baran, A.G, (2013). Genç ve Gençlik: Sosyolojik Bakış. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 6-25.

Bardakçı, H., Barut, A., Görgün, M. R., Adıgüzel, S. (2020). Genç Yetişkinlerin İnternet Kullanma Alışkanlıkları ile Gelecek ve İş Hayatından Beklentilerinin İncelenmesi Üzerine Ampirik Bir Uygulama. *Eğitim Ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori Ve Uygulama*, 11 (21), 155-169.

Cafoğlu, Z., Okçu, V. (2013). Gençlik Sorunları: Siirt İli Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (43), 82-115.

Can, Burhanettin vd. Türkiye’de Gençlik Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri. İstanbul: SEKAM Yayınları, 2016.

Çolak, Y., Sağıroğlu, B. (2021). Gençlik Tanımları ve Arazi Kullanım Haritaları Üzerinden Esenler’de Gençliğin Mekânsal İlişkileri.M. Şentürk, M. A. Akyurt, M. Ayar (Ed.) *Kent, Mekan ve Gençlik* içinde (151-172), İstanbul: Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları.

Gençlik ve Spor Bakanlığı, (2016), “*Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi*”.http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/FQ9mS+GSB_2016_yili_faaliyet_raporu.pdf, Erişim; 21.10.2022.

Gümüşsoy, Y. (2021). Gençlik Profili ile Gelecek Beklentilerinin İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma: Aksaray İli Örneği. *International Journal Of Arts And Social Studies* , 4(6), 139-156.

Güner, B. (2016). *Günümüzde Gençlik Sorunları Tutum ve Davranışları: Tunceli Örneği* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi).

Kahya, Y. (2020). Gençlerin Yaşam Kalitesi ve Gelecek Beklentileri: *An International Journal*, 8(1), 950–968.

Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (24. b.). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Kaya, Y; Sunar L, Erdoğan, E;Aslan, M; Peynir, R; Oruç, B; Yılmaz, A.Ö; Çelik, İ; Taşkın, E.E.; Dijitalleşme Çağında Gençler, Çekmeköy Belediyesi, 2021.

Konrad Adenauer Stiftung. (2021). Türkiye Gençlik Araştırması - 2021. Ankara.

Mütevellioğlu, N., Zambak, M., Mert, M. (2010). İşsizlik, Üniversiteli Gençlik ve Gelecek: Bir Alan Araştırmasının Bulguları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 207-229.

Suveren, Y. (2022). *Sosyolojik Araştırma Pratiği: Temel Konu ve Sorular*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Şahin, M. C. (2005). Türkiye de Gençliğin Toplumsal Kimliği ve Popüler Tüketim Kültürü. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25 (2), 157-181.

TGSP, Türkiye'nin Gençleri, Türkiye Gençlik STK'ları Platformu (2020).

United Nations: Youth "defination of youth", (tarih yok). United Nations:
<https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition>, Erişim:
05.11.2022.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara:
Seçkin Yayıncılık.

SAKARYA'DAKİ ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN SORUNLARI VE BU SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ¹

Zehra Ağırman*

Sevim Atıla Demir**

Furkan Beşel***

Öz

Bu çalışma Sakarya'da yaşayan üniversite öğrencilerinin profilini ve bu gençlerin sorunlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın uygulaması "Sakarya'daki Gençlerin Sorunları ve Beklentileri Araştırması" adlı projenin üniversite ayağını oluşturan Sakarya Üniversitesinde öğrenim gören 283 öğrenci ile yapılmıştır. Araştırma verileri SPSS programı ile analiz edilerek elde edilen bulgular sınıflandırılmıştır. Çalışma üniversite öğrencilerinin mevcut durumlarını ve sorunlarını tespit etmeye yöneliktir. Bu amaçla gençlerin dini değerlere yönelik bakış açıları ve dindarlık algıları, sorun alanları ve sorun yaşadığı kişiler, güven konusu, evlilik konusuna dair düşünceleri, beslenme düzeni ve genel sağlık durumları, sosyal medya kullanım düzeyleri, Sakarya ili özelinde kendilerini güvende hissedip hissetmemeleri, mutluluk kaynakları ve mutluluk düzeyleri, zararlı alışkanlıklar, siyasi düşünce ve tercihleri gibi çeşitli alandaki sorular ile mevcut durum tespiti yapılmıştır. Bu veriler demografik değişkenler ile ilişkili analiz edilmiştir. Araştırma bulguları ışığında tespit edilen sorunlara yönelik çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Sakarya, Gençlik, Üniversite Gençliği, Gençlik Profili, Gençlik Sorunları*

GİRİŞ

Gençlik üzerine yapılan çalışmalar, Sakarya Üniversitesi özelinde sınırlı olmakla birlikte son yıllarda artmaya başlamıştır. Bunun en önemli sebebi, kuşak farklılıkları ve kuşakların arasının gün geçtikçe açılmaya başlamasıdır. Kuşak farklılıkları artmaya başladıkça doğru orantılı olarak kuşak çatışmaları da aynı yönde artmaktadır.

Gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin en temel sorunlarından biri işsizlik olmaktadır. TÜİK'in 2021 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova illerindeki 15 yaş ve üzeri nüfusun işgücüne katılımı kadınlarda %32,8 istihdam oranı %28,3 işsizlik oranı ise 13,7'dir. Erkeklerde;

¹ Bu çalışmanın verileri, Sakarya Büyükşehir Belediyesi desteği ile yürütülen "Sakarya Gençlik Profili, Gençliğin Beklentileri ve Gençlik Hizmetlerinin Geliştirilmesi" isimli 58-k (Üniversite-Sanayi İşbirliği) projesinin saha araştırması verilerinden elde edilmiştir.

* Zehra Ağırman, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, YLS, zehra.agirman1@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8529-2820.

** Prof. Dr., Sevim Atıla Demir, Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, satila@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7033-7464.

*** Doç. Dr., Furkan Beşel, Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, fbesel@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5930-9200.

işgücüne katılma oranı %73,6 istihdam oranı %67,7 işsizlik oranı ise 7,7'dir (TÜİK, 2021). Sakarya'da yapılan bir çalışmaya göre işsizlerin önemli bir kısmını 35 yaş altı işsizler, yarsından fazlasının erkekler olduğu görülmüştür (İslamoğlu, 2014, s. 134-135). Sakarya Üniversitesi İnsan Kaynakları Bölümü öğrencileriyle örnekleminde yapılan bir çalışmada ekonomik kriz, pandemi gibi makro sebeplerin istihdamı sınırladığı ortaya konulmuştur (Çalış, Aydın Turan, Dönmez Maç, & Tan, 2020, s. 435). SAÜ İşletme Bölümü öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışmada demografik özelliklerle mesleki tercihleri arasında yüksek bir ilişkinin olduğu bulunmuştur (İyem & Erol, 2013, s. 145).

SAÜ öğrencilerinin sosyal ve siyasi konulara ilgisinin incelendiği bir çalışmada öğrencilerin duyarlılık düzeylerinin yüksek, gündemi takip etmekte ve bilinçli adımlar atmakta oldukları ve kendilerine güvendikleri görülmüştür (Özkul & Torun, 2005, s. 73-74). Sakarya Üniversitesi'ndeki uluslararası öğrenciler ise dil ve iletişim problemi yaşadıklarını, sosyal sorunlarının olmadığını, Sakarya'da yaşamaktan memnun olduklarını belirtmişlerdir (Yardımcıoğlu, Beşel, & Savaşan, 2017, s. 245-250).

Sakarya Üniversitesi öğrencilerinde, akıllı telefon kullanımı günlük yaşantıyı kolaylaştırıcı etkilerinin yanında yaşam kalitesini negatif yönde etkilemektedir (Ulutaş, Çilli, Aydın, Muratdağı, & Ekerbiçer, 2020, s. 24). Sakarya Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencilerinde ise, yeni medyanın kişilerin interneti kullanım durumlarını önemli oranda değiştirdiği bulunmuştur (Çalapkulu & Şimşek, 2021, s. 1725).

Sakarya Üniversitesi'nde eğitim ve eğitim sorunları üzerine yapılan çalışmalar, öğrenci memnuniyeti, akademik performans ve yabancı uyruklu öğrenciler ile ilişkilidir. Eğitim Fakültelerinde okuyan öğrencilerin eğitim fakültelerinden aldıkları hizmetten orta düzeyde memnun oldukları belirtilmiştir (Jafarova & Demirtaş, 2020, s. 175).

Sakarya Üniversitesi'nde gençlerin dine bakış açıları ve dini değer eğilimleri üzerine yapılan çalışmalar sınırlı sayıdadır. SAÜ öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışmada öğrencilerin fala inanç anlamında itibar etmedikleri, büyü ile ilgili bir aktivitelerinin olmadığı, ancak konuyla ilgili bazı pratiklerinin olduğu görülmüştür (Amman & Demircioğlu, 2019, s. 293). Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ndeki öğretmen adaylarının değer yönelimleri Milli Eğitimin genel amaçları çerçevesinde incelenmiştir. Araştırmada, 1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu Genel Amaçlarında yer alma sıklığı ile öğretmenlerin değer yönelim tercihleri bakımından sıralama açısından 7 değer tipinin paralellik gösterdiği, 3 değer tipininse sıralama bakımından farklılaştığı sonucu elde edilmiştir (İnce & Bilgiç, 2021, s. 76). Bir

araştırmada SAÜ öğrencilerinin dini düşünceleri ile giyim-kuşam tercihleri arasındaki ilişki ele alınmıştır. Araştırma sonuçlarına göre İlahiyat öğrencileri giyim-kuşam tercihlerini oluştururken dini değerler ile sosyal bağlam arasında bir denge kurmaya çalışmakta, İslami ilkeleri gözetmekle birlikte şıklık ve modayı görmezden gelememektedir (İnce & Akyüz, 2016, s. 634).

Gençlerde beslenme alışkanlıkları üzerine yapılan çalışma; Sakarya Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencileri ile sınırlıdır. Tıp Fakültesi öğrencilerinin beslenme alışkanlıklarını belirlemeye yönelik olan bu çalışmanın sonuçları, beslenme alışkanlıkları kategorisel olarak düşünüldüğünde “iyi” olduğunu göstermiştir (Kaleli, Kılıç, Erdoğan, & Erdoğan, 2017, s. 12).

Genel olarak literatüre baktığımızda, Sakarya ilinde gençlerin sorunları üzerine yapılan çalışmalar oldukça azdır. Sakarya Üniversitesi öğrencileriyle yapılan çalışmalarda belli fakülteler özelinde toplanmaktadır. Bu çalışma ise Sakarya Üniversitesi öğrencilerinin genelini kapsaması ve belli fakültelerle sınırlı kalmaması nedeniyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu araştırmada, Sakarya Üniversitesi’nde okuyan genç nüfusun ilk olarak genel bir profili, daha sonra sorunları ve son olarak da bu sorunlara yönelik çözüm önerileri olmak üzere üç boyutta incelenecektir.

1.1.Araştırmanın Konusu

Bu araştırmada Türkiye’deki yükseköğretimi temsilen Sakarya Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin dini değerlere yönelik bakış açıları ve dindarlık algıları, sorun alanları ve sorun yaşadıkları kişiler, güven konusu, evlilik konusuna dair düşünceleri, beslenme düzeyleri, zararlı alışkanlıklar, siyasi düşünce ve tercihleri gibi çeşitli alandaki sorunlarla birlikte bu sorunları etkileyen faktörler konu edinilmiştir.

1.2. Araştırmanın Problemi

“Sakarya Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin karşı karşıya kaldıkları eğitimsel, sağlık, sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik sorunlar nelerdir?”

Araştırmanın alt problemleri ise şunlardır:

- Sakarya Üniversitesinde yükseköğrenim gören öğrencilerin yaşadıkları; **a)** eğitimsel **b)** dini **c)** sağlık **ç)** sosyal **d)** kültürel **e)** siyasi **f)** ekonomik sorunlar nelerdir?
- Sakarya Üniversitesinde yükseköğrenim gören öğrencilerin yaşadıkları eğitimsel, dini, sağlık, sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik sorunlar; **a)** yaşa **b)**

cinsiyete c) gelir durumuna d) çalışma durumuna ve e) hane sayısına göre anlamlı olarak farklılaşma var mıdır?

1.3. Araştırmanın Önemi

Bu araştırmayla Sakarya Üniversitesinde eğitim gören öğrencilerin sorunlarını tespit edebilmek ilgili kurumlara veri sağlayıp önerilerde bulunmak hedeflenmektedir. Ayrıca bu alandaki araştırmaların sayısının kısıtlı kalması sebebiyle bu çalışma literatürde önemli bir boşluğu doldurmuş olacaktır. Çünkü sorunların tespiti ve iyi analiz edilmesi, doğacak yeni problemlerin önceden müdahale edilmesinde veya etkisiz hale getirilmesinde merkezi bir role sahiptir.

1.4. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Literatürde, çocukluk ve gençlik olarak ayrılan yetişkinlik öncesi biyolojik bir dönem bulunmaktadır. Çocukluk ve gençlik dönemi kendi içerisinde belli kıstaslara göre ayrılmaktadır. Kültürel ve tarihsel değişimlere göre gençlik kavramı da çocukluk kavramına bağlı olarak değişmiştir. 15. Yüzyıl'dan önce çocukluk kavramı bugünkü gençlik kavramıyla aynı anlamda kullanılırken; 19. Yüzyıl'dan itibaren ise modern ulus-devletlerin okullaşma politikasıyla birlikte gençlik fiziksel gelişimin dışında zihinsel gelişimi de kapsamıştır. Böylece gençlik, toplumun, sosyal, siyasi ve ekonomik gelişimiyle doğrusal olan bir tanım olarak gelişme göstermiştir (Ansell, 2005, s. 8-9).

Gençlik, Birleşmiş Milletler tarafından 15 ile 25 yaşları arasında, öğrenim gören, hayatını kazanmak için çalışmayan ve bir başka konutu bulunmayan kişiler olarak tanımlanmıştır (United Nations: Youth "defination of youth" , s. 1). Bunların dışında farklı kurum, kuruluş ve örgütlerin farklı gençlik tanımlamaları da bulunmaktadır (Konrad Adenauer Stiftung, 2021, s. 39).

Kurum/Kuruluş ve Örgütler	Tanım ve Yaş Aralığı	Referans
YN-Secretariat UNESCO/ILO	Gençlik: 15-24	(United Nations, 2013)
UN-HABİTAT	Gençlik: 15-32	(UN-HABITAT, 2012)
UNICEF/WHO/UNFPA	Ergenlik: 10-19 Genç Bireyler: 10-24 Gençlik: 15-24	(UNPF, 2017)
UNICEF/The Convention of the Child	Çocukluk Sınırı: 18	(UNICEF)
UNICEF/The Convention of the Child	Gençlik: 15-35	(African Youth Charter, 2006)

Kaynak: KONRAD, Türkiye Gençlik Araştırması, 2021

Türkiye’de 2012 yılında yayınlanan Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi’ne göre gençlik, biyolojik olmaktan çok sosyolojik olarak incelenmesi, analiz edilmesi gereken bir kavram olarak belirtilmiştir. Çünkü gençlik, toplumların sosyoekonomik durumlarına, kültürlerine ve geleneklerine göre de farklı şekillerde tanımlanabilir (Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2016, s. 4).

Genç ve gençlik üzerine yapılan tanımlamalarda gençlik, bir yaş kategorisi olarak daha çok biyolojik ve kronolojik bir tanımlamaya dayandırılmaktadır. Bu tanımlama gençlik döneminin tarihsel ve toplumsal olaylardan etkilenen ve değişip dönüşen anlamını göz ardı etmektedir. Halbuki gençliğin dinamik, yenilikçi ve güçlü yönlerini ön plana çıkaran tanımlamalar olduğu gibi, sorunlu, uyumsuz ve isyankâr olarak nitelendirilen olumsuz yönlerine odaklanan tanımlar da vardır. Ayrıca bazı tanımlarda da gençlik, toplumun teminatı ve ekonomik kalkınması için yatırım yapılan bir nesne ya da araca dönüştürülerek değer atfedilir. Başka bir bakış açısıyla gençlik, yetişkinliğe geçiş süreci olarak açıklanmaktadır. Yani henüz erişilmemiş bir eksiklik olarak görülmekte ve uzun soluklu bir yol ile varılacak bir hedef olarak tanımlanmaktadır (Kurtaran, Nemutlu, & Yentürk, 2008, s. 4-6).

Gençliğe ilişkin kuramlar farklı disiplinlerin kendi perspektiflerinden (biyolojik kuramlar, psikolojik kuramlar ve sosyolojik kuramlar) oluşturulmaktadır. Sosyolojide gençlik bakış açısından ele alınan kuramlar; yapısal işlevsel, yapısal çatışmacı, sembolik etkileşimci ve alt kültür kuramı olmaktadır. Bu çalışma da ise konu ile ilişkili olarak yapısal çatışma kuramına değinilecektir. **Yapısal çatışmacı** kuram; toplumdaki güç, iktidar, emek ve sınıf eşitsizlikleri üzerinde durmaktadır. Gücün eşit olmayan dağılımı, gençler üzerinden ahlaki ve sosyoekonomik sorunların artmasına sebep olabilir. Toplumsal değişmelerin hızlı bir biçimde gerçekleştiği günümüz toplumunda, gençlerin aile içerisinde sosyalleşmesini yeterli düzeyde gerçekleştirememesi, toplumsal normlara ayak uyduramaması, eğitim, sağlık gibi imkân ve hizmetlerden faydalanmada sıkıntılar, sorunlar yaşaması, ekonomik bakımdan yeterli imkanlara sahip olunamaması gibi sebeplerden ötürü gençlerin sorunları artış göstermektedir. Bu durum, kuşaklar arası çatışmaların yaşanması ve eğitim ve ekonomik problemlerin artarak devam etmesine neden olmaktadır. Bu nedenle bu kuram, gencin sorunları ve sistemin sorunlarını bir araya getirmekle birlikte ortak bir paydada ele almakla Sakarya’daki üniversite öğrencilerinin sorunlarını açıklamada da büyük ölçüde önem kazanmaktadır (Görgün, Baran, 2013, s. 13).

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada nicel araştırma tasarımı olarak tarama modeli kullanılmıştır. Tarama (survey) modeli, “geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi hedefleyen araştırma yaklaşımıdır” (Karasar, 2012, s. 77).

2.2. Evren ve Örneklem

Sakarya Üniversitesinde ön lisans, lisans ve lisansüstü öğrenim gören öğrenciler araştırmanın evrenidir. 2022 yılında Sakarya Üniversitesinde öğrenim gören öğrenci sayısı toplam 53.123’tür. Örneklem ise 53.123 öğrenciyi temsilen seçilen 283 öğrencidir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Sakarya Üniversitesindeki öğrencilerin toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasal ve sağlık sorunlarını tespit etmek amacıyla öğrencilere 23 sorudan oluşan bir anket uygulanmıştır.

2.4. Veri Toplama Süreci

Sakarya Üniversitesindeki öğrencilerin sorunlarına odaklandığımız bu araştırma, nicel bir araştırmadır. Öğrencilerin toplumsal, ekonomik, sağlık, siyasal ve kültürel sorunlarını belirlemek amacıyla oluşturulan anket, gerekli etik kurul izinleri alındıktan sonra 2022 yılında yaklaşık iki ay aralığında Sakarya Üniversitesindeki 283 öğrenciye yüz yüze görüşme yoluyla uygulanmıştır. Anketler üniversitenin bütün fakültelerinde uygulanmıştır.

2.5. Verilerin Çözümlemesi

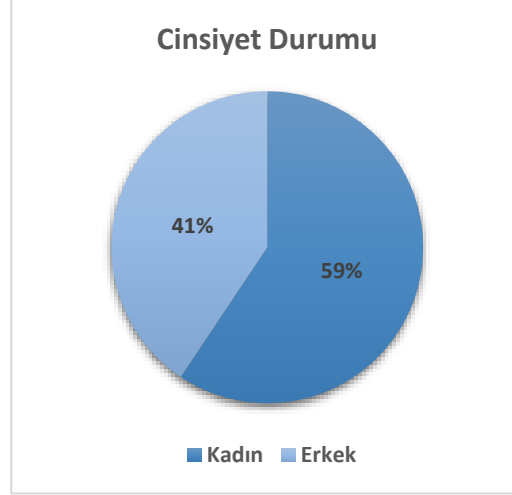
Elde edilen veriler, SPSS 24 paket programı aracılığıyla analiz edilerek, tartışılmış ve raporlaştırılmıştır. Frekans ve çapraz tablolar ile analiz edilip, yorumlanmıştır. Araştırmada eksik ve yanlış doldurulan anketler değerlendirme dışında tutularak, toplamda 283 anket değerlendirilmede dikkate alınmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde, Sakarya Üniversitesi’ndeki fakültelerdeki öğrencilere uygulanan anketlerin bulguları paylaşılacaktır. Başlangıçta öğrencilerin demografik özellikleri daha sonra sırasıyla; öğrencilerin yaşadığı sorunlar, dindarlık algıları ve dine bakış açıları, medyaya ilişkin bulgular, Sakarya ili ve güven durumu, mutluluk düzeyleri, sağlık durumları, siyaset ve yabancı nüfusa dair bakış açıları ele alınacaktır.

3.1. Öğrencilerin Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Grafik 1. Öğrencilerin Cinsiyet Değişkenine Ait Bilgileri

Araştırmaya katılan öğrenciler içinde kadınlar, 168 (%59,4) kişi ile çoğunluğu oluştururken, erkek öğrenciler 115 (%40,6) kişiden oluşmaktadır. Katılımcılardan kadın sayısı, erkek sayısından yüksektir.

Tablo 1. Öğrencilerin Gelir Durumu Bilgileri

Gelir Düzeyi	Frekans	Yüzde (%)
Alt	26	9,2
Ortanın altı	23	8,1
Orta	174	61,5
Ortanın üstü	47	16,6
Üst	12	4,2
TOPLAM	282	99,6

Öğrencilerin gelir durumları; orta (%61,5), ortanın üstü (%16,6), alt (%9,2), ortanın altı (%8,1), üst (%4,2) şeklinde sıralanmaktadır. En çok orta gelire sahip öğrenci varken en az üst gelire sahip öğrenci olduğu saptanmıştır.

Tablo 2. Öğrencilerin Çalışma Durumu Bilgileri

Çalışma Durumu	Frekans	Yüzde (%)
Çalışıyorum	41	14,5
Çalışmıyorum	241	85,2
TOPLAM	282	99,6

Öğrencilerin 41'i (%14,5) çalışırken; öğrencilerin 241'i (%85,2) çalışmamaktadır. Sonuç olarak öğrencilerin çoğunluğu herhangi bir işte çalışmamaktadır.

Tablo 3. Öğrencilerin Yaşadığı Evdeki Hane Halkı Sayısı

Hane Halkı Sayısı	Frekans	Yüzde (%)
1	11	3,9
2	11	3,9
3	44	15,5
4	83	29,3
5	74	26,1
6	27	9,5
7	8	2,8
8	5	1,8
9	2	0,7
12	1	0,4
TOPLAM	266	94,0

Yaşanılan evin hane sayısına baktığımızda, en fazla 4 kişilik aileye sahip öğrencilerin (%29,3) olduğu görülmektedir. Fazla hane halkından az hane halkına doğru sırasıyla 4 kişilik aileleri 5 (%26,1), 3 (%15,5) ve 6 (%9,5) kişilik aileler takip etmektedir.

3.2. Üniversite Öğrencilerinin En Çok Yaşadığı Sorunlar

Tablo 4. Öğrencilerin Karşı Karşıya Kaldığı Sorun Alanları

Sorun Alanları	Frekans	Yüzde (%)
Ekonomik sorunlar	196	45,5
Eğitim sorunları	69	16,0
Güvenlik sorunları	58	13,5
Çevre sorunları	42	9,7
Sosyal ilişkiler konusundaki sorunlar	50	11,6
Diğer	16	3,7
TOPLAM	431	100,0

Gençleri endişelendiren en önemli sorun alanı; ekonomik sorunlardır (%45,5), Üniversite öğrencilerinin en önemli kaygısı ekonomik olmakta ve bunu önem sırasına göre; eğitim sorunları (%16,0), güvenlik sorunları (%13,5), sosyal ilişkiler konusundaki sorunlar (%11,6), çevre sorunları (%9,7) ile takip etmektedir. Ayrıca bir sorun alanı teşkil ettiği düşünülen diğer sorunlar da (%3,7) vardır. Bu soruya birden fazla cevap hakkı tanındığı için

tablodaki toplam sayının (431), uygulanan toplam anket sayısından (283) fazla olduğunu belirtmek gerekir.

Tablo 5. Cinsiyete Göre En Fazla Sorun Yaşanılan Kişiler

		Cinsiyet		TOPLAM
		Kadın	Erkek	
Sorun Yaşanılan Kişiler	En fazla ailemle sorun yaşıyorum.	33	17	50
	En fazla işimle/okulumla sorun yaşıyorum.	71	39	110
	En fazla arkadaşlarımla ilgili sorun yaşıyorum.	27	15	42
	Diğer	42	39	81
TOPLAM		164	108	272

Tabloda görüldüğü üzere, araştırmaya katılan kadınlardan yaklaşık olarak %43'ü en çok işiyle/okuluyla sorun yaşadığını belirtirken; araştırmaya katılan erkeklerden yaklaşık olarak %32'si en çok yine işiyle/okuluyla sorun yaşadığını belirtmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki erkek ve kadınlarda en çok okul/ iş ile sorunlar yaşanmaktadır.

3.3.Üniversite Öğrencileri ve Medya

Tablo 6. Cinsiyete Göre Sosyal Medya Kullanım Durumu

		Cinsiyet		TOPLAM
		Kadın	Erkek	
Durum	Bir saatten az	11	12	23
	1-3 saat	64	56	120
	4-6 saat	76	37	113
	7 saat ve üzeri	15	8	23
	Sosyal medya kullanmam.	2	2	4
TOPLAM		168	115	283

Sosyal medyada en fazla vakit geçiren (7 saat ve üzeri) kadınlardır. Kadınlar yaklaşık olarak %8,9'luk; erkekler ise yaklaşık olarak %6,9'luk bir oranla sosyal medyada 7 saat ve üzeri vakit geçirmektedirler. Bir saatten az vakit geçirdiğini iddia edenler ise cinsiyete göre erkeklerden 12 kişi, kadınlardan ise 11 kişi olmaktadır. Hiç sosyal medya kullanmadığını iddia edenlerde ise kadın ve erkeklerdeki sayı eşittir (2 kişi).

3.4.Üniversite Öğrencilerinin Dine Bakış Açısı

Araştırmaya katılan öğrencilerin büyük çoğunluğu (%58,0), “Dini değerlere önem veririm ancak her zaman buna uygun yaşamam” şeklinde cevap verirken en az (%15,9) “Dini değerler günümüz koşullarında önemini kaybetmiştir” şeklinde yanıtlar alınmıştır. Dini değerler öğrenciler için genel olarak önemlidir fakat pratikte öğrencilerin bir kısmı dini değerlere uygun yaşamamaktadır.

Tablo 7. Öğrencilerin Dini Değerlere Bakış Açısı

Durum	Frekans	Yüzde (%)
Dini değerler çok önemlidir ve bunlara uygun yaşamaya çalışırım.	73	25,8
Dini değerlere önem veririm ancak her zaman buna uygun yaşamam.	164	58,0
Dini değerler günümüz koşullarında önemini kaybetmiştir.	45	15,9
TOPLAM	282	99,6

Tablo 8. Cinsiyete Göre Dindarlık Algısı

		Cinsiyet		TOPLAM
		Kadın	Erkek	
Dindarlık Algısı	Biraz dindarım.	59	23	82
	Dindar değilim.	29	28	57
	Dine inanmıyorum.	6	11	17
TOPLAM		166	115	281

Kadınların 59’u dindar olduğunu; erkeklerin ise 23’ü dindar olduğunu belirtmiştir. Bu sayı kadınlarda yaklaşık olarak %35,5’a; erkeklerde ise yaklaşık olarak %20’ye denk gelmektedir. Toplam 29 kadın 28 erkek dindar olmadığını belirtmiştir. 6 kadın ve 1 erkek bir dine inanmıyorken; 72 kadın, 53 erkek biraz dindar olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak; dindar olduğunu belirten kadın sayısı erkek sayısından fazladır.

3.5. Üniversite Öğrencilerinde Güven ve Mutluluk Durumu

Tablo 9. Cinsiyete Göre Sakarya İlinde Güvende Hissetme/Hissetmeme Durumu

		Cinsiyet		TOPLAM
		Kadın	Erkek	
Durum	Kendimi Sakarya’da güvende hissediyorum.	103	79	182
	Kendimi Sakarya’da güvende hissetmiyorum.	63	34	97
TOPLAM		166	113	279

Genel olarak tabloya bakıldığında kendini Sakarya’da güvende hisseden öğrenci sayısı 182 iken; kendini Sakarya’da güvende hissetmeyen öğrenci sayısı ise 97’dir. Öğrencilerin büyük çoğunluğu kendisini Sakarya’da güvende hissetmektedir. Kendini Sakarya’da güvende hisseden 182 kişiden 103’ü kadın iken; 79’u erkektir. Bu oran yaklaşık olarak kadınlarda %62’ye; erkeklerde ise %69,9’a denk düşmektedir. Bu durumda kendini Sakarya’da güvende hisseden erkek sayısı, kadın sayısından fazladır.

Tablo 10. Cinsiyete Göre Mutluluk Düzeyi

		Cinsiyet		TOPLAM
		Kadın	Erkek	
Mutluluk Düzeyi	Genel olarak mutluyum.	107	71	178
	Mutlu değilim.	57	44	101
TOPLAM		164	115	279

Tabloda görüldüğü üzere; 178 öğrenci genel olarak mutlu hissederken; 101 öğrenci mutlu olmadığını belirtmiştir. Bu da demektir ki öğrencilerin çoğunluğu genel olarak mutlu hissetmektedirler. Cinsiyete göre ise; 164 kadından genel olarak mutlu hisseden 107 kişi; 115 erkekten ise genel olarak mutlu hisseden 71 kişidir. Bu veriler kadınlarda yaklaşık olarak %65,2’ye; erkeklerde ise yaklaşık olarak %61,7’ye denk düşmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, kadınlar erkeklere oranla az bir farkla genel olarak daha mutlu hissetmektedirler.

Tablo 11. Gelir Düzeyi ve Mutluluk İlişkisi

		Mutluluk Düzeyi		TOPLAM
		Genel olarak mutluyum.	Mutlu değilim.	
Gelir Durumu	Alt	9	17	26
	Ortanın altı	11	12	23
	Orta	113	57	170
	Ortanın üstü	36	11	47
	Üst	8	4	12
TOPLAM		177	101	278

Alt gelir grubundaki öğrenciler genel olarak mutlu değilken; üst gelir grubundakiler genel olarak mutlu olduklarını belirtmişlerdir. Öğrencilerin büyük kısmı (113 kişi) orta gelirli ve genel olarak mutlu hissetmektedirler.

3.6. Üniversite Öğrencileri ve Sağlık Durumları

Tablo 12. Gelir Durumu ve Beslenme Düzeni İlişkisi

		Beslenme Düzeni		TOPLAM
		Sağlıklı beslenmeye dikkat ediyorum.	Sağlıklı beslenmiyorum.	
Gelir Durumu	Alt	7	18	25
	Ortanın altı	7	16	23
	Orta	82	91	173
	Ortanın üstü	24	22	46
	Üst	6	5	11
TOPLAM		126	152	278

Gelir durumu ve beslenme düzeyi karşılaştırıldığında öğrencilerin büyük çoğunluğunun orta gelire sahip olduğu ve bu gelir grubundaki öğrencilerin 91'i sağlıklı beslenmediğini, 82'si ise sağlıklı beslenmeye dikkat ettiğini belirtmiştir. Sonuç olarak öğrencilerde az bir fark aralığıyla sağlıklı beslenme oranı yüksektir.

Tablo 13. Cinsiyete Göre Genel Sağlık Durumu

		Cinsiyet		TOPLAM
		Kadın	Erkek	
Sağlık Durumu	Kronik bir hastalığım yok, genel olarak sağlıklıyım.	146	103	249
	Hastalığım/rahatsızlığım var.	22	10	32
TOPLAM		168	113	281

Araştırmaya katılan 168 kadın öğrenciden 146'sı kronik bir rahatsızlığının olmadığını ve genel olarak sağlıklı olduğunu belirtirken; araştırmaya katılan 113 erkek öğrenciden 103'ü de aynı şekilde kronik bir rahatsızlığının olmadığını ve genel olarak sağlıklı hissettiğini belirtmiştir. Yaklaşık olarak %86,9 kadın ve %91,1 erkek kronik bir hastalığım yok, genel olarak sağlıklı beslendiğini dile getirmiştir. Genel olarak sağlıklı hisseden ve kronik bir rahatsızlığı olmayan erkek sayısı kadın sayısından yüksektir.

Tablo 14. Çalışma Durumuna Göre Zararlı Alışkanlıklara Sahip Olma Durumu

		Durum		TOPLAM
		Bazı zararlı alışkanlıklarım vardır.	Hiçbir zararlı alışkanlığım yoktur.	
Çalışma Durumu	Çalışıyorum	25	16	41
	Çalışmıyorum	98	140	238
TOPLAM		123	156	279

Zararlı alışkanlıklara sahip 123 öğrencinin 98'i çalışmıyorken; hiçbir zararlı alışkanlığı olmadığını belirten 156 öğrenciden 140'ı da yine çalışmamaktadır. Sonuç olarak, çalışmayan kişilerde zararlı alışkanlıklara sahip olma oranı daha yüksektir.

3.7.Üniversite Öğrencileri ve Siyaset

Tablo 15. Cinsiyete Göre Siyasal Düşünce ve Tercih Durumu

		Cinsiyet		TOPLAM
		Kadın	Erkek	
Siyasal Düşünce ve Tercih Durumu	Siyaseti takip ederim ve bir siyasi görüşüm vardır.	80	76	156
	Siyasetle ilgim yoktur.	85	38	123
TOPLAM		165	114	279

Araştırmaya katılan 165 kadın öğrenciden 85'i siyasetle ilgisinin olmadığını; 80'i ise siyaseti takip ettiğini ve bir siyasi görüşe sahip olduğunu belirtmiştir. Araştırmaya katılan 114 erkek öğrenciden 76'sı siyaseti takip ettiğini ve bir siyasi görüşünün olduğunu belirtirken; 38'i siyasetle ilgisinin olmadığını belirtmiştir. Siyaseti takip edip bir siyasi görüşe sahip olduğunu belirten kadın oranı yaklaşık olarak %48 iken; erkek oranı yaklaşık olarak %66'dır. Buradan da anlaşılacağı üzere, siyaseti takip edip bir siyasi görüşe sahip olan erkek sayısı daha fazladır.

3.8.Üniversite Öğrencilerinin Yabancı Nüfusa Karşı Bakış Açısı

Tablo 16. Cinsiyete Göre Türkiye'deki Yabancı Nüfusa Dair Düşünceler

		Cinsiyet		TOPLAM
		Kadın	Erkek	
Yabancı Nüfusa Dair Düşünceler	Türkiye'de bulunan yabancılar beni rahatsız ediyor.	112	83	195
	Türkiye'de bulunan yabancılar beni rahatsız etmiyor.	49	29	78
TOPLAM		161	112	273

Tablo cinsiyet değişkenine bakılmaksızın incelendiğinde 273 öğrenciden 195 öğrencinin Türkiye'de bulunan yabancılardan rahatsızlık duyduğu; 78 öğrencinin ise rahatsızlık

duymadığı görülmüştür. Cinsiyet özelinde tablo incelendiğinde, çalışma grubundaki 161 kadın öğrencinin 112'si (%69); 112 erkek öğrencinin ise 83'ü (%74) Türkiye'de bulunan yabancılardan rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir. Her iki cinsiyette de rahatsızlık duyma durumu daha fazla olmaktadır ve az bir fark ile cinsiyete bakımından erkek öğrenciler kadın öğrencilere nazaran yabancı nüfustan daha fazla rahatsızlık duymaktadırlar.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sakarya Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin, sağlık sorunları, ekonomik sorunları, güven konusunda yaşadıkları sorunlar, dini değerlere yönelik bakış açıları ve dindarlık algıları, evlilik konusuna dair düşünceleri, sosyal medya kullanım düzeyleri, mutluluk kaynakları ve mutluluk düzeyleri, siyasi düşünce ve tercihleri gibi konular üzerine Sakarya Üniversitesindeki 283 öğrenciye uygulanmış bu araştırmada şu sonuçlar elde edilmiştir:

- Gençleri endişelendiren en önemli sorun alanı; ekonomik sorunlardır. Gençler geleceğe dair ekonomik sıkıntılar yaşayabileceğini düşünüp bu noktada kaygılanmaktadırlar. En önemli sorun alanı işsizliktir.
- Gençler aile ve arkadaşlarından ziyade en çok okulu ile sorunlar yaşadıklarını dile getirmişlerdir.
- Sosyal medyada en fazla vakit geçiren (7 saat ve üzeri) kadınlardır.
- Dini değerler öğrenciler için genel olarak önemlidir fakat pratikte öğrenciler dini değerlere uygun yaşamakta zorlanmaktadır.
- Dindar olduğunu belirten kadın sayısı erkek sayısından fazladır.
- Kendini Sakarya'da güvende hissedenden erkek sayısı, kadın sayısından fazladır.
- Mutluluk düzeylerine bakıldığında; genel olarak mutlu hissettiğini belirten kadın sayısı belirgin bir fark olmamakla birlikte erkek sayısından fazla olmaktadır.
- Gelir durumuna göre; alt gelir grubundaki öğrenciler genel olarak mutlu değilken; üst gelir grubundakiler genel olarak mutlu olduklarını dile getirmişlerdir. Öğrencilerin büyük çoğunluğu orta gelirli ve genel olarak mutlu hissetmektedirler.
- Gelir durumu ve beslenme düzeyi karşılaştırıldığında öğrencilerin büyük çoğunluğunun orta gelirli olduğu ve bu gelir grubundaki öğrencilerin 91'i sağlıklı beslenmediğini,

82''si ise sağlıklı beslenmeye dikkat ettiğini belirtmiştir. Sonuç olarak öğrencilerde az bir fark aralığıyla sağlıklı beslenmeme oranı yüksektir.

- Yaklaşık olarak %86,9 kadın ve %91,1 erkek kronik bir hastalığı yok, genel olarak sağlıklı beslendiğini dile getirmiştir. Genel olarak sağlıklı hisseden ve kronik bir rahatsızlığa sahip olmayan erkek sayısı kadın sayısından fazladır.
- Çalışmayan kişilerde zararlı alışkanlıklara sahip olma oranı daha yüksektir.
- Siyaseti takip edip bir siyasi görüşe sahip olan erkek sayısı kadın sayısından daha fazladır.
- Cinsiyet özelinde, çalışma grubundaki 161 kadın öğrencinin 112'si (%69); 112 erkek öğrencinin ise 83'ü (%74) Türkiye'de bulunan yabancılardan rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir. Her iki cinsiyette de rahatsızlık duyma durumu daha fazla olmaktadır ve az bir fark ile cinsiyete bakımından erkek öğrenciler kadın öğrencilere nazaran yabancı nüfustan daha fazla rahatsızlık duymaktadırlar.

Araştırmadan ulaşılan sonuçlara göre şu öneriler sunulmuştur:

- Gençlerin yaşadığı ekonomik sorunlara yönelik olarak (işsizlik vb.); üniversite veyahut belediye bünyesinde istihdam ofisleri açılabilir, gençlere mezun olduktan sonra bu ofislerde bir kariyer danışmanı atanıp bu kariyer danışmanlarının da desteği ile gençlere yapılan doğru mesleki yönlendirmeler ile gençler kendi alanlarında iş sahibi olabilir. Bunun dışında staj imkanları artırılmalı ve ilgili kurumların gençlere yönelik destekleri ve kolektif çalışmaları ile bu sorunlar çözüme kavuşturulabilir. Halihazırda Gençlik ve Spor Bakanlığı'na ve belediyelere bağlı eğitim merkezlerinde gençlere yönelik imkanlar ve sağlanan fırsatlara ek olarak mesleki gelişim kurslarının sayısı da artırılmalı, yaygınlaştırılmalı ve üniversitelerde de ilgili alanlarda benzer kurslar açılarak öğrenciler eğitim süreci boyunca da kendi alanlarında uygulamalı olarak desteklenmelidir. Sonuç olarak, tüm ülkede olduğu gibi Sakarya'da da işsizlik problemi önemli derecede bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Sakarya ilindeki genç nüfus sayısı da göz önünde bulundurulduğunda yeni iş fırsatlarının tez zamanda oluşturulması gerekmektedir. Ayrıca işsizlikle mücadeleyle yönelik politika ve programlarının planlanması ve uygulanmasında özel sektör, diğer kamu kurum ve kuruluşları ve sivil toplum kuruluşları da ortak paydada birleşerek gerekli desteği sağlamalıdır.

- Gençlerin okuluyla yaşadıkları sorunları gidermek amaçlı, genel olarak Türkiye’deki tüm üniversitelerde özel olarak ise Sakarya Üniversitesi’nde eğitim-öğretim sisteminde birtakım yeniliklere gidilmelidir. Tüm eğitim programlarının içeriği çağdaş ve bilimsel olmalı; sorumluluk bilincine sahip ve eleştirel düşünme gücü gelişmiş bireyler yetiştirmeyi amaç edinmelidir. Teori derslerinin yanında uygulamalı ve teknik derslerin artırılması ile gençler iş yaşamına yönelik olarak da deneyim kazanmış olacaklardır. Öğrencilerin üniversite eğitim süreci boyunca okuduğu bölümden maksimum haz alabilmesi için üniversiteye başlamadan önce lise döneminde öğrencilerin ilgi ve yetenekleri eşliğinde gerekli yönlendirmeler rehberlik hizmetleri (eğitsel, mesleki ve kişisel anlamda) tarafından sağlanmalıdır. Sakarya ili bazında lise öğrencilerine, sadece üniversite tercih dönemlerinde değil ilkokuldan liseye kadar rehberlik hizmetleri uzun süreli olarak sağlanmalıdır.
- Gençlerin sosyal medya kullanımı konusunda; sosyal medyadan gençleri uzaklaştırmak yerine sosyal medyayı doğru şekilde yönlendirerek gençleri bu dijital kanala entegre edip bu kanalları da güçlendirerek gençlere fırsatlar yaratılabilir.
- Sakarya Üniversitesi öğrencilerinin çoğunluğu orta gelire sahip olup orta gelirli öğrenciler sağlıklı beslenmediklerini belirtmiştir. Sakarya Üniversitesi yemekhanesindeki yemekler incelenmeli sağlıklı besinlere öğrencilerin ulaşımı kolaylaştırılmalıdır. Üniversite ile sınırlı kalmamakla birlikte belediye bünyesinde öğrencilere yönelik uygun fiyatlı, sağlıklı yemekhanelerin, marketlerin sayısı artırılabilir.
- Çalışmayan kişilerde zararlı alışkanlıklara sahip olma oranı yüksek bulunmuştur. Yapılan çalışmalarda can sıkıntısı ve zararlı alışkanlık kullanma arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca düzenli ve aktif yapılan rekreatif aktivitelerin ortalama yaşam süresini uzattığı ve bedeni fonksiyonların ilerleyen yaşlara kadar sağlıklı bir şekilde görevini yerine getirmesine katkı sağladığı kanıtlanmıştır. Gençleri sıkılma kaynaklı riskli davranışlardan korumak için onlara rekreasyon bilincinin kazandırılmasına katkı sağlayan faaliyetlerin artırılabilmesi bu nedenle önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Amman, M. T., & Demircioğlu, S. (2019). Sakarya Üniversitesi Öğrencilerinin Büyü ve Fala Yönelik İnanç ve Uygulamaları. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 5(11), 293-323.
- Ansell, N. (2005). *Children, Youth and Development*. London: Routledge.
- Çalapkulu, Ç., & Şimşek, R. (2021). Youtube'un Bir Reklam Alanı Olarak Kullanımı; Sakarya Üniversitesi İletişim Fakültesi Öğrencileri Örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 1700-1727.
- Çalış, Ş., Aydın Turan, Ş., Dönmez Maç, S., & Tan, E. (2020). İşyeri Uygulamasının İstihdam Edilebilirliğe Katkısı. *Sakarya İktisat Dergisi*, 9(4), 435-460.
- Gençlik ve Spor Bakanlığı. (2016). *Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi*. 10 21, 2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/01/20130127-8-1.pdf> adresinden alındı
- Görgün, Baran, A. (2013). Genç ve Gençlik: Sosyolojik Bakış. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 2147-8473.
- İnce, A., & Bilgiç, F. (2021). Öğretmen Adaylarının Değer Yönelimlerinin Milli Eğitimin Genel Amaçları Çerçevesinde İncelenmesi. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 76-84.
- İnce, A., Akyüz, İ. (2016). Farz ile Tarz Arasında İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Giyim Tercihleri. II. Uluslararası Helal Ürün Ekonomisi Sempozyumu (Giyim – Kuşam) Tebliğ Metinleri Kitabı, Sakarya: 2016.
- İslamoğlu, E. (2014). Sakarya'da İşsizliğin Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 123-137.
- İyem, C., & Erol, E. (2013). Mesleki Yönelimlerde Bireylerin Kişilik ve Demografik Özelliklerinin Rolü; Sakarya Üniversitesi İşletme Bölümü Örneği. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 137-146.
- Jafarova, M., & Demirtaş, Z. (2020). Eğitim Fakültelerinde Öğrenci Memnuniyeti (Sakarya Üniversitesi Örneği). *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(2), 175-193.
- Kaleli, S., Kılıç, N., Erdoğan, M., & Erdoğan, N. (2017). Sakarya Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğrencilerinin Beslenme Alışkanlıkları. *Online Türk Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(2), 12-18.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (24. b.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Konrad Adenauer Stiftung. (2021). *Türkiye Gençlik Araştırması - 2021*. Ankara.
- Kurtaran, Y., Nematlu, G., & Yentürk, N. (2008). Gençler Hakkında, Gençlik İçin, Gençlerle. *Türkiye'de Gençlik Çalışması ve Politikaları*, 3-20.
- Öteleş, Ş. B. (2018). Üniversite Öğrencilerinin Zaman Kullanma Becerilerinin Akademik Performans Üzerine Etkisi: Sakarya Üniversitesi Örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 12-21.
- Özkul, O., & Torun, İ. (2005). Sakarya Üniversitesi Öğrencilerinin Sosyo-Ekonomik Profili (Toplumsal, Siyasal ve Ekonomik Problemlere Karşı Duyarlılık Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma). *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0(9), 47-61.
- TÜİK. (2021). *İşgücü İstatistikleri*. TÜİK. Mayıs 23, 2022 tarihinde alındı
- Ulutaş, E., Çilli, A. S., Aydın, A., Muratdağı, G., & Ekerbiçer, H. Ç. (2020). Sakarya Üniversitesi Öğrencilerinin Akıllı Telefon Kullanma Düzeyleri ve Yaşam Kalitesi Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Sakarya Tıp Dergisi*, 10, 24-32.
- United Nations: Youth "definition of youth" . (tarih yok). Kasım 5, 2022 tarihinde United Nations: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf> adresinden alındı
- Yardımcıoğlu, F., Beşel, F., & Savaşan, F. (2017). Uluslararası Öğrencilerin Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözüm Önerileri (Sakarya Üniversitesi Örneği). *Akademik İncelemeler Dergisi*, 12(1), 203-254.

Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Lise Öğrencilerinin Çevresel Güvenlik Algılarının Gelecek Beklentileri Üzerine Etkisi

Elif ELİBOL*

Özet

Bu araştırmada Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi bağlamında lise öğrencilerinin çevresel güvenlik algılarının gelecek beklentileri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu doğrultuda çalışma, Sakarya İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı ortaöğretim kurumlarında, 2020-2021 eğitim öğretim sürecinde öğrenim gören 1149 öğrencinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma tarama modelinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada "Gelecek Beklentisi Ölçeği" ve "Çevresel Güvenlik Ölçeği" kullanılmıştır. Verilerin analizi SPSS 24 paket programında değerlendirilmiştir. Araştırmanın analizlerde tanımlayıcı istatistiklerin için ortalama, yüzde, frekans ve standart sapma kullanılmıştır. Ölçekler normal dağılıma sahip olduğundan parametrik testler kullanılmıştır. Araştırmada bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında ilişkiyi bulmak için korelasyon, etkiyi bulmak için regresyon analizi kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre; lise öğrencilerinin gelecek beklentilerinin 'çok düzeyde' yüksek olduğu, çevresel güvenlik algılarının ise "kesinlikle katılıyorum" düzeyinde yüksek olduğu görülmüştür. Bunun yanında lise öğrencilerinin gelecek beklentileri ve alt boyutları ile çevresel güvenlik algıları çeşitli kişisel değişkenlere göre anlamlı farklılıklar göstermiştir. Bu kapsamda lise öğrencilerinin gelecek beklentisinde anlamlı fark gösteren kişisel değişkenler; cinsiyet, anne iş durumu, okul türü, sınıf seviyeleri, yaşı, kardeş sayıları, kiminle yaşadıkları, anne ve baba eğitim durumu, ailenin aylık geliri, yaşadığı çevre yaşadığı ev olarak görülmüştür. Benzer şekilde lise öğrencilerinin çevresel güvenlik algılarında anlamlı fark gösteren değişkenler; anne iş durumu ve sınıf seviyeleri olarak görülmüştür. Lise öğrencilerinin gelecek beklentisi alt boyutlarında; eğitsel gelecek beklentileri düzeyi arttıkça sosyal gelecek beklentileri düzeyi yüksek seviyede doğru orantılı arttı; kişisel ve mesleki gelecek beklentileri düzeyi arttıkça ekonomik gelecek beklentileri düzeyi zayıf düzeyde doğru orantılı arttı; kişisel ve mesleki gelecek beklentileri düzeyi arttıkça sosyal gelecek beklentileri düzeyi zayıf seviyede doğru orantılı arttı; kişisel ve mesleki gelecek beklentileri düzeyi arttıkça eğitsel gelecek beklentileri düzeyi zayıf düzeyde doğru orantılı arttı görülmüştür. Araştırmada çevresel güvenlik gelecek beklentisinin %4.90'ını açıklamıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Maslow, Çevresel Güvenlik, Gelecek Beklentisi, Lise Öğrencisi

Giriş

Kaypak (2012) güvenliği, toplum yaşantısında yasal düzeninin aksamadan yürütülmesi, kişilerin korkusuz ve güven içinde yaşamaları, emniyet içinde olması olarak ifade etmektedir (Kaypak, 2012: 17). Soğuk savaş sonrası dünya, iki kutuplu katı bir siyasal ve sosyal düzenden çıkarak yeni bir oluşum sürecine girmiştir. (Kaypak, 2012: 17). Güvenlik kavramının kapsamı genişlemiş; sadece güç kullanma halleri silahlı çatışma, savaş, vb. dışında, sosyo-kültürel alan, enerji, sağlık, ekonomi ve çevre alanları ile birlikte özellikle eğitim alanları güvenliği kapsamının içine alınmıştır (Kaypak, 2012: 17).

İnsanlar, güvenlik ihtiyacına yönelik olarak birlikte yaşama şeklini seçmişlerdir. Abraham Maslow (1968)'un ortaya koyduğu "İhtiyaçlar Hiyerarşisi" teorisine bakıldığında piramidin basamakları temel ihtiyaçlardan başlayarak yukarıya doğru "fizyolojik ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyacı, aidiyet ihtiyacı, toplumsal saygı-saygınlık ihtiyacı ve kendini gerçekleştirme ihtiyacı" olarak sıralanmıştır. (Maslow, 1968: 38). Güvenlik ihtiyacı karşılanmamış hiçbir kişi, daha üst ihtiyaçlara,

* Psikolojik Danışman, Milli Eğitim Bakanlığı, e.elif.bir@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8688-0974>

yani toplumsal saygı-saygınlık, sosyalleşme, iş ve özel yaşamında kişisel gelişimini tamamlama başarısına ulaşamaz (Toprak, 2001:4-6).

Gelecek beklentisine ilişkin öncü çalışmaların sahibi W. Thomas'a göre, "Belirli bir eylem veya davranışın anlamı, o eylem ve davranışın doğasından kaynaklanmamaktadır. İnsanlar eylemlere belirli anlamlar yükler ve bu anlamlar gelecekteki davranışlarını etkiler." (Tatar, 2005:2).

Alanyazın, bireylerin ergenlik dönemlerinde oluşturdukları gelecek beklentilerinin yaşam boyu etkilerinin önemini öne çıkarmaktadır. Araştırmalar ile gelişim kuramlarına baktığımızda dünyadaki gençlerin gelecek beklentisi sıkça inceleme konusu olmaktadır. Bununla beraber alanyazında, ergenlerin algıladıkları çevresel güvenlik ihtiyacına yönelik özellikle lise düzeyi veya eşdeğer yaş düzeyinde yeterince araştırmaya rastlanmamıştır. Lise düzeyindeki öğrencilerin çevresel güvenlik algıları ve gelecek beklentileri birlikte incelendiğinde birbirini etkileyen önemli iki durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan gerçekleştirilen araştırmanın problemi; hızla değişen dünyada, farklılaşan ve çok boyutlu bir kavrama dönüşen yeni güvenlik algılamaları ve bu sürekli dönüşen dinamik yapıya uyum sağlamaya çalışan ergenlik dönemindeki lise öğrencilerinin gelecek beklentilerinin birbiriyle olan ilişkisinin araştırılması olarak düşünülmüştür.

1.1 Amaç ve Önem

Bu araştırmanın amacı Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi bağlamında lise öğrencilerinin çevresel güvenlik algıları ile gelecek beklentilerinin incelenerek çevresel güvenlik algılarının gelecek beklentileri üzerindeki etkisinin incelenmesidir.

Literatür çalışmalarına baktığımızda gerek Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinin temel alındığı çalışmalar gerekse ergenlerin gelecek beklentilerinin farklı değişkenlere göre incelenmesi konuları üzerine birçok çalışmanın mevcut olduğunu görüyoruz. Ancak bu çalışmaların çok azında güvenlik kavramı merkezdedir. Güvenlik kavramı üzerine yapılan çalışmaların ise çoğunlukla uluslararası ilişkiler ve siyasal bilimler çerçevesinde yapıldığı görülür. Yapılan araştırma doğrudan lise öğrencilerinin çevresel güvenlik algılamaları ile gelecek beklentilerini incelemesi ve bunu sosyoloji alanında yapması bakımından önemlidir.

2. Yöntem

2.1 Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, tarama modelinde desenlenmiş bir araştırmadır. Tarama modelinde, araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne kendi koşulları içerisinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır (Karasar, 2006).

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni Sakarya ilindeki ortaöğretim okullarında okuyan öğrencilerdir, örnekleme ise 2020-2021 eğitim öğretim yılında Sakarya ilinde ortaöğretim okullarında 9, 10, 11 ve 12. sınıf ile farklı ortaöğretim türlerinde (Anadolu Lisesi, Anadolu Meslek Lisesi, İmam Hatip Lisesi ve Fen Lisesi) okuyan seçkisiz (*random*) seçilen öğrencilerdir. Sakarya ilinde ortaöğretimde okuyan yaklaşık 55.000 öğrenci bulunmaktadır. Bu bakımdan örneklemin büyüklüğünün evreni karşılama için gereken en az örneklem büyüklüğü 398 olarak hesaplanmıştır. Yapılan çalışma sonucunda 1149 lise öğrencisi katılımcıya ulaşılmıştır. Bu durum örneklemin evreni açıklama öngörümüzü desteklemiştir.

2.3. Veri Toplama Araçları ve Verilerin Toplanması

Araştırmada katılımcıların tutumlarını ortaya koymak amacıyla “Çevresel Güvenlik Ölçeği” ve “Gelecek Beklentisi Ölçeği” kullanılmıştır. Bununla beraber araştırmacı tarafından uzman görüşleri alınarak katılımcıların çeşitli kişisel özelliklerine yönelik yargıları içeren 17 soruya yer verilmiştir.

2.4. Verilerin Çözümlemesi

İstatistiksel verilerin bilgisayar ortamına aktarılmasında ve analizlerin yapılmasında SPSS 24 paket programı kullanılmıştır. Araştırmada katılımcı lise öğrencilerinin kişisel özellikleri bağımsız değişkenler, ölçeklerin puan ortalamaları ise bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Ölçeklerin iç tutarlılıkları ve güvenilirlikleri hesaplanmıştır. Her iki ölçeğin verilerinin normal dağılıma sahip olduğu görülmüştür. Bundan dolayı parametrik analizler kullanılmıştır.

Ölçeklerin verilerinin normal dağılıma uygunlukları Kolmogorov-Smirnov testi ve grafikler ile incelenmiştir. Ölçekler için $p > 0.05$ olduğundan veriler normal dağılıma sahip olduğu saptanmıştır.

Araştırmada tanımlayıcı istatistiklerin hesaplanmasında ortalama, frekans, yüzde standart sapma kullanılmıştır. Araştırma normal dağılıma sahip olduğundan parametrik testlerden iki grup ortalamaları karşılaştırırken *independentsample* T testi, üç veya daha fazla grup karşılaştırırken ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) testi kullanılmıştır. Tek yönlü varyans analizinin anlamlılığını bulmak için ise homojenliğe bakılarak Tukey Post Hoch testlerinde faydalanılmıştır. Araştırmanın bağımlı ve bağımsız değişkenleri arasındaki ilişki için korelasyon analizinden, etkiyi bulmak için regresyon analizinden yararlanılmıştır.

3. Bulgular ve Tartışma

3.1. Katılımcı Öğrencilerin Kişisel Özelliklerine Ait Bulgular

Bu araştırmanın örneklemini 1.149 lise öğrencisinden oluşmaktadır. Örnekleme giren lise öğrencilerinin kişisel özelliklerini gösteren bazı tablolara ait frekans ve yüzde değerleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 3.1.1. Öğrencilerin Okul Türü Değişkenine Ait Demografik Bilgileri ve Yüzdeleri

Değişken: Okul Türü			
Düzy		Frekans (f)	Yüzde (%)
Geçerli	Anadolu Lisesi	735	64,0
	Fen Lisesi	145	12,6
	İmam Hatip Lisesi	125	10,9
	Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	144	12,5
	Toplam	1149	100,0

Tablo 3.1.2. Öğrenci Sınıf Seviyesi Değişkenine Ait Demografik Bilgileri ve Yüzdeleri

Değişken: Öğrenci Sınıf Seviyesi			
Düzy		Frekans (f)	Yüzde (%)
Geçerli	9. sınıf	407	35,4
	10. sınıf	267	23,2
	11.sınıf	328	28,5
	12. sınıf	147	12,8
	Toplam	1149	100,0

Tablo 3.1.3. Öğrencilerin Cinsiyet Değişkenine Ait Demografik Bilgileri ve Yüzdeleri

Değişken: Cinsiyet			
Düzyey		Frekans (f)	Yüzde (%)
Geçerli	Erkek	429	37,3
	Kadın	720	62,7
	Toplam	1149	100,0

3.2. Gelecek Beklentileri Algısına Ait Betimsel İstatistikler

Tüm alt boyutlar incelendiğinde genel ortalaması $\bar{X} = 3.41$, Standart sapması $Ss=0.81$ olduğu görülmüştür. Bunun yanında boyutlar arasında katılımcılar tarafından algılanan en homojen dağılımın “*Gelecekte kendi kendimi yönetebilen birisi olacağıma inanıyorum*” ($Ss.=0.977$) olduğu, en heterojen dağılımın “*Gelecekte hukuk düzeninin daha iyi olacağına inanıyorum*” ($Ss=1.405$) olduğu görülmüştür.

Tüm alt boyutlar düzeyinde; “*Gelecekte kendi kendimi yönetebilen birisi olacağıma inanıyorum*” ($\bar{X} =4.421$; $Ss=0.977$) en yüksek, “*Gelecekte insanların daha mutlu olacağına inanıyorum*” ($\bar{X} =2.512$; $Ss.=1.275$) en düşük oranda yeterli görüş belirtmiştir.

Tablo 3.2.1. Katılımcı Öğrencilerin Gelecek Beklentilerine Yönelik Faktör Ortalamaları Betimsel (Tanımlayıcı) İstatistikleri

Faktör(N=1149)	$\bar{X}$	Ss.
Kişisel ve Mesleki Gelecek	4,251	0,822
Eğitsel Gelecek	3,426	1,120
Ekonomik Gelecek	3,078	1,099
Sosyal Gelecek	2,736	1,040
Gelecek Beklentisi Ortalaması	3,414	0,806

Faktörler düzeyinde kişisel ve mesleki gelecek faktörünün [($\bar{X}$ =4.251); (Ss=0.822); (N=1149)] tamamen katılıyorum düzeyinde olduğu, eğitsel gelecek faktörünün [($\bar{X}$ =3.426); (Ss=1.120); (N=1149)] çok katılıyorum düzeyinde olduğu, ekonomik gelecek faktörünün [($\bar{X}$ =3,078); (Ss=1.099); (N=1149)] orta düzeyde katılıyorum düzeyinde olduğu, sosyal gelecek faktörünün [($\bar{X}$ = 2,736); (Ss=1,040); (N=1149)] orta düzeyde katılıyorum düzeyinde olduğu görülmüştür.

Katılımcı lise öğrencileri kişisel ve mesleki gelecek beklentilerini yüksek derecede önemsedikleri görülmektedir.

3.3. Çevresel Güvenlik Algısına Ait Betimsel İstatistikler

Boyutlar noktasında çevresel güvenlik üzerine lise öğrencileri “kesinlikle katılıyorum” düzeyinde görüş belirtmişlerdir.

Tüm alt boyutların genel ortalaması $\bar{X} = 2.51$; Standart sapması Ss=0.55 olduğu görülmüştür. Bunun yanında boyutlar arasında katılımcılar tarafından algılanan en homojen dağılımın “Sınıfta kendimi güvende hissediyorum.” (Ss.=0.656) olduğu, en heterojen dağılımın “Evimizin yakınındaki parkta/oyun alanında kendimi güvende hissediyorum.” (Ss=0.747) olduğu görülmüştür.

Tüm alt boyutlar düzeyinde; “Sınıfta kendimi güvende hissediyorum.” ($\bar{X}$ =2.624; Ss=0.656) en yüksek, “Evimizin yakınındaki parkta/oyun alanında kendimi güvende hissediyorum.” ($\bar{X}$ =2.368; Ss.=0.747) en düşük oranda yeterli görüş belirtmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma 2020-2021 eğitim öğretim yılında Sakarya’da okuyan lise öğrencileri ile sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda bu zaman diliminde lise öğrencilerinin kişisel bilgileri, çalışmanın sınırlılığı ve elde edilen sonuçların anlamlılığı için önem arz etmektedir.

- Katılımcı öğrencilerin çoğunluğunun Anadolu Lisesinde öğrenim gördüğü, büyük çoğunluğunun kadın olduğu, çoğunluğunun 15 yaş ve altı ve 16 yaş seviyesinde öğrenim gördüğü, çoğunluğunun kendisi dâhil 2 kardeş ve 3 kardeşe sahip olduğu, çok büyük çoğunluğunun aile ile birlikte yaşadığı, çok büyük çoğunluğunun anne babalarının birlikte yaşadıkları ve anne babalarının sağ olduğu, büyük çoğunluğunun anne ve babaların eğitim durumlarının ilkökul-ortaokul mezunu olduğu ancak babaların eğitim seviyesinin daha üst düzeyde olduğu, çok büyük çoğunluğunun annelerinin

çalışmadığı ancak babalarının çalıştığı, çoğunluğunun aile toplam gelirlerinin 2100-5000 TL arası olduğu, ailelerin büyük çoğunluğunun kentsel yerleşim çevrelerinde yaşadığı, öğrencilerin büyük çoğunluğunun kendilerine ait evlerinde yaşadığı söylenebilir.

- Katılımcı lise öğrencileri gelecek perspektifinde *sorunların daha az olacağına ve insanların daha boşgörülü olacaklarına* dair gelecek beklentileri algılarında az düzeyde katıldıkları görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencileri gelecekte; öğrencilerin daha nitelikli olacağına, okul yöneticilerinin daha iyi ve yeterli olacağına, yaşam standartlarının daha iyi olacağına, sorunların daha hızlı çözüleceğine, hayat şartlarının daha iyi olacağına, bulunduğu şehrin yaşam için daha iyi olacağına, yaşam refah düzeyinin daha iyi olacağına, ekonomik koşulların daha iyi olacağına, insanların farklılıklara daha saygılı olacağına, ülkemizin yaşam koşullarının daha iyi olacağına, iş imkânlarının daha iyi olacağına, daha barışçı ve demokratik bir toplum olacağımıza, hukuk düzeninin daha iyi olacağına, insan ilişkilerinin daha iyi olacağına gelecek beklentileri düzeyinde orta düzeyde katıldıkları belirlenmiştir.
- Katılımcı lise öğrencileri gelecek perspektifinde; daha girişimci ve bağımsız bir birey olacaklarına, iyi bir aile kuracaklarına, hayatın kendileri için daha anlamlı olacağına, öğrencilerin daha iyi koşullarda eğitim göreceğine, okulların eğitim imkânlarının daha iyi olacağına ve iyi eğitim vereceğine, daha iyi öğretmenlerin yetiştirileceğine, ailelerin eğitim sürecine daha etkin katılacaklarına gelecek beklentileri düzeyinde çok düzeyde katıldıkları görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencileri gelecekte; kendi kendimizi yönetebilen kişiler olacaklarına, yapacakları meslekte ilerleme sağlayıp katkı sağlayacaklarına, daha sorumlu kişiler olacaklarına, topluma yararlı bireyler olacaklarına ve toplumda saygın bir yer edineceklerine gelecek beklentileri düzeyinde en üst düzeyde tamamen katıldıkları belirlenmiştir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin tüm alt boyutlarının gelecek beklentileri değerlendirmesi ortalamasına çok düzeyde katıldıkları görülmüştür. Bunun yanında lise öğrencileri, *gelecekte kendi kendisini yönetebilen birisi olacaklarına* en yüksek düzeyde tamamen katılmakta ve en homojen görüş olarak nitelemekte; gelecekte hukuk düzeninin daha

iyi olacağına inançlarını ise en heterojen görüş olarak nitelemektedirler. Ayrıca *gelecekte insanların daha mutlu olabileceklerine* az düzeyde katıldıkları belirlenmiştir.

- Katılımcı lise öğrencileri faktörler düzeyinde *kişisel ve mesleki gelecek* beklentilerini en yüksek düzeyde önemsedikleri belirlenmiştir. Lise öğrencilerinin *eğitsel gelecek* beklentilerini çok katılıyorum düzeyinde önemsediklerini; *ekonomik gelecek* ve *sosyal gelecek* beklentilerini orta düzeyde önemsedikleri görülmüştür.
- Lise öğrencilerinden kadın öğrenci katılımcılarının erkek öğrenci katılımcılarına göre kişisel ve mesleki gelecek beklentileri algısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir.
- Katılımcı lise öğrencilerinde, çalışmayan annelerin çocuklarının çalışan annelerin çocuklarına göre sosyal gelecek beklentileri algısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Lise öğrencilerinin annelerinin çalışmaması öğrenciler üzerinde sosyal gelişimlerinde ve toplumsal tepkilerinde daha duyarlı olması konusunda bir farkındalık oluşturduğu söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin okul türlerine göre gelecek beklentileri ve alt faktörleri algılarına göre farklar bulunmuştur. İmam Hatip Lisesinde okuyan öğrencilerin Fen Lisesi ve Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesinde okuyan öğrencilere göre gelecek beklentileri düzeyinin daha yüksek olduğu görülmüştür
- Katılımcı lise öğrencilerinin okul türü değişkeninin gelecek beklentileri faktörlerinden ekonomik gelecek boyutu düzeyinde İmam Hatip Lisesinde okuyan öğrencilerin Anadolu Lisesi ile Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi ve Fen Lisesinde okuyan öğrencilere göre beklentilerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin okul türü değişkeninin gelecek beklentileri faktörlerinden sosyal gelecek beklentileri boyutunda Anadolu Lisesi okuyan öğrencilerin Fen Lisesi okuyan öğrencilere göre, İmam Hatip Lisesi okuyan öğrencilerin Fen Lisesi ve Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi öğrencilerine göre beklentilerinin daha yüksek olduğu görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencilerinin okul türü değişkeninin gelecek beklentileri faktörlerinden eğitsel gelecek boyutunda İmam Hatip Lisesinde okuyan öğrencilerin Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesinde okuyan öğrencilere göre; Fen Lisesinde okuyan öğrencilerin ise kişisel ve mesleki gelecek beklentileri boyutunda Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi öğrencilerine göre beklentilerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.

- Katılımcı lise öğrencilerinin sınıf seviyelerine göre gelecek beklentileri ve alt faktörleri algılarına göre farklar olduğu söylenebilir. Dokuzuncu sınıfta okuyan öğrencilerin on birinci ve on ikinci sınıflarla, onuncu sınıfta okuyan öğrencilerin yine on birinci ve on ikinci sınıflarda okuyan öğrencilere göre gelecek beklentileri düzeyinin daha yüksek olduğu söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin sınıf seviyelerine göre gelecek beklentileri faktörlerinden ekonomik gelecek, sosyal gelecek ve eğitsel gelecek boyutlarının her biri için; dokuzuncu sınıfta okuyan öğrencilerin on birinci ve on ikinci sınıflarla, onuncu sınıfta okuyan öğrencilerin yine on birinci ve on ikinci sınıflarda okuyan öğrencilere göre beklentilerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin sınıf seviyelerine göre gelecek beklentileri faktörlerinden kişisel ve mesleki gelecek boyutunda dokuzuncu sınıfta okuyan öğrencilerin on birinci ve on ikinci sınıflarla, onuncu sınıfta okuyan öğrencilerin yine on birinci ve on ikinci sınıfta okuyan öğrencilere göre beklentilerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin sınıf seviyesi yükseldikçe gelecek beklentileri ve alt boyutlar düzeyindeki beklentilerinin genellikle azaldığı görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencilerinin yaşları arasında gelecek beklentileri ve alt faktörleri arasında farklar olduğu belirlenmiştir. Öğrencilerin algılarında yaşları arasında, on beş yaş altı öğrencilerin on altı yaşında ve on yedi yaşındaki öğrencilere göre gelecek beklentilerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin gelecek beklentisi yaş değişkeninde, on beş yaş ve altı öğrencilerin on altı yaşındaki öğrencilere göre ekonomik gelecek boyutunda beklenti düzeyinin daha yüksek olduğu görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencilerinin gelecek beklentisi yaş değişkeninde, on altı yaşındaki öğrencilerin on yedi yaşındaki öğrencilere göre sosyal gelecek boyutu beklenti düzeyinin daha yüksek olduğu görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencilerinin gelecek beklentisi yaş değişkeninde, on beş yaş altı öğrencilerin on altı yaşında ve on yedi yaşında olan öğrencilere göre eğitsel gelecek boyutu beklenti düzeyinin daha yüksek sahip olduğu söylenebilir.

- Katılımcı lise öğrencilerinin gelecek beklentisi yaş değişkeninde, on beş yaş ve altı öğrencilerin on yedi yaşındaki öğrencilere göre kişisel ve mesleki gelecek boyutu beklenti düzeyinin daha yüksek sahip olduğu söylenebilir.
- Katılımcı öğrencilerin yaşları arttıkça gelecek beklentileri ve alt boyutlar düzeyindeki beklentilerinin genellikle azaldığını görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencilerinin kardeş sayısı açısından gelecek beklentileri ve alt faktörleri arasında farklar olduğu belirlenmiştir. Öğrencilerin gelecek beklentileri algıları ile alt faktörlerinden ekonomik gelecek, sosyal gelecek ve eğitsel gelecek beklentileri açısından kardeş sayısı durumu arasında, üç kardeşe sahip öğrencilerin (kendisi dâhil) iki kardeşe sahip olan öğrencilere (kendisi dâhil) göre daha yüksek beklenti içinde olduğu görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencilerinin öğrenimi sürecinde ailesiyle birlikte yaşayan öğrenciler ve bir yakının yanında yaşayan öğrencilerin, pansiyonda veya yurttan yaşayan öğrencilere göre gelecek beklentisi alt faktörlerinden eğitsel gelecek beklentisi boyutunda yüksek beklenti içinde oldukları söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin anne eğitim durumu değişkeni açısından, ilkokul-ortaokul mezunu olan annelerin çocuklarının lise mezunu annelerin çocuklarına göre ekonomik gelecek ve sosyal gelecek boyutları açısından daha yüksek beklenti içinde oldukları söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin baba eğitim seviyeleri açısından gelecek beklentileri ve alt faktörleri algılarına göre farklar belirlenmiştir. Lise öğrenimi sürecinde baba eğitim seviyesi ilkokul-ortaokul ve lise mezunu olan öğrencilerin, baba eğitim seviyesi üniversite mezunu olan öğrencilere göre gelecek beklentisi, alt faktörlerden ekonomik gelecek ve eğitsel gelecek beklentileri boyutlarına göre daha yüksek beklenti içinde oldukları söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin baba eğitim seviyesi değişkeni açısından, ilkokul-ortaokul babaların çocukları, üniversite mezunu olan babaların çocuklarına göre sosyal gelecek boyutunda açısından daha yüksek fark gösterdiği görülmüştür.
- Baba eğitim seviyesi daha düşük olan lise öğrencilerinin gelecek beklenti düzeyleri baba eğitim seviyesi daha yüksek olan lise öğrencilerinin gelecek beklenti düzeylerine göre yüksek olduğu söylenebilir.

- Katılımcı lise öğrencilerinin aile aylık toplam geliri açısından gelecek beklentileri ve alt faktörleri algılarına göre farklar olduğu söylenebilir. Ailelerinin toplam aylık geliri 2.100-5.000 TL arasında olan öğrencilerin ailelerinin toplam aylık geliri asgari ücretten düşük ile 5.001-7.000 TL arası olan öğrencilere göre gelecek beklentileri düzeyinin daha yüksek seviyede olduğu görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencilerinin ailelerinin aylık gelir durumuna göre, gelecek beklentileri faktörlerinden ekonomik gelecek boyutu düzeyinde 2.100- 5.000 TL arasında olan öğrencilerin 5.001-7.000 TL olan öğrencilere göre beklentilerinin daha yüksek olduğu görülmüştür.
- Katılımcı lise öğrencilerinin ailelerinin aylık gelir durumuna göre, gelecek beklentileri faktörlerinden sosyal gelecek beklentileri boyutu düzeyinde 2.100-5.000 TL arasında olan öğrencilerin; toplam aylık geliri 5.001-7.000 TL arası olan ile 7.001 TL ve daha yukarısı olan öğrencilere göre beklentilerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin ailelerinin aylık gelir durumuna göre, gelecek beklentileri faktörlerinden eğitsel gelecek beklentileri boyutu düzeyinde 2.100-5.000 TL arasında olan öğrencilerin, toplam aylık geliri asgari ücretten düşük olan ile 5.001-7.000 TL arasında olan öğrencilere göre beklentilerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin ailelerinin aylık gelir durumuna göre, gelecek beklentileri faktörlerinden kişisel ve mesleki gelecek beklentileri boyutu düzeyinde 2.100-5.000 TL arasında olan öğrencilerin, toplam aylık geliri asgari ücretten düşük olan öğrenciler ile toplam aylık geliri 7.001 TL ve daha yukarısı olan öğrencilerin toplam aylık geliri asgari ücretten düşük olan öğrencilere göre beklentilerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.
- Genel olarak orta seviyede geliri olan ailelerin öğrencilerinin gelecek beklentileri düzeyinin daha yüksek olduğunu, bunun yanında toplam aylık geliri üst düzeyde ve asgari ücretin altında olan öğrenciler için de bazı alt değişkenlere göre anlamlı farklılıklar görüldüğü söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin ailesinin yaşadığı çevre açısından gelecek beklentileri ve alt faktörleri algılarına göre farklar olduğu söylenebilir. Öğrencilerin ailesinin yaşadığı çevrenin köy-mahalle olanlar, yaşadığı çevrenin ilçe merkezi ile diğer yaşam yerleri olanlara göre gelecek beklentisi açısından daha yüksek fark gösterdiği söylenebilir.

- Katılımcı lise öğrencilerinin ailesinin yaşadığı çevre durumuna göre, gelecek beklentisi alt faktörlerinden ekonomik gelecek ve sosyal gelecek beklentileri boyutlarına göre ailesi köy-mahalle yerleşim yerinde yaşayanların öğrenciler, aileleri ilçe merkezi ile aileleri il merkezinde yaşayan öğrencilere göre daha yüksek seviyede beklenti içinde oldukları söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerinin ailesinin yaşadığı çevre durumuna göre, gelecek beklentisi alt faktörlerinden eğitsel gelecek boyutu açısından öğrencilerin ailelerinin yaşadığı köy-mahalle, ilçe merkezi ile il merkezinin, “diğer yaşam yerlerinde” yaşayanlara göre daha yüksek seviyede beklenti içinde oldukları söylenebilir.
- Sosyo-ekonomik açıdan düşük sayılabilecek yerleşim yerlerinde yaşayan ailelerin öğrencilerinin gelecek beklenti algılarının daha yüksek olduğu görülmektedir.
- Aileleri müstakil-bahçeli evde oturan katılımcı lise öğrencilerinin, aileleri apartman dairesinde oturan katılımcı lise öğrencilerine göre gelecek beklentisi alt faktörlerinden sosyal gelecek beklentisi boyutu açısından yüksek beklenti içinde oldukları söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencileri çevresel güvenlik perspektifinde genel olarak okul ve sınıfta ortamında, evlerinin etrafında oynarken, okul bahçesinde, teneffüslerde okul koridorlarında, okula gidip gelirken, mahallede dolaşırken ve evinin yakınında parkta/oyun alanındaki etkinliklerinde yüksek seviyede kendilerini güvende hissettikleri söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencileri tüm alt boyutlarında çevresel güvenlik algılarının değerlendirmesi ortalamasına kesinlikle katılıyorum düzeyinde olmuştur. Bunun yanında lise öğrencileri, *sınıfta kendimi güvende hissediyorum* en yüksek düzeyde kesinlikle katılmakta ve aynı zamanda en homojen görüş olarak nitelemekte; *evimizin yakınındaki parkta/oyun alanında kendimi güvende hissediyorum* algıları ise en düşük düzeyde kesinlikle katılmakta ve aynı zamanda en heterojen görüş olarak nitelemektedirler. Genel olarak lise öğrencilerinin çevresel güvenlik düzeyinde kendilerini güvende hissettiği söylenebilir.
- Lise öğrencilerinin çevresel güvenlik algısı değerlendirilmesi anne iş durumu düzeyinde farklılık göstermektedir. Lise öğrencilerinin anneleri çalışmayanların anneleri çalışanlara göre çevresel güvenlik algılarının daha yüksek olduğu söylenebilir.

- Katılımcı lise öğrencilerinin okuduğu sınıf seviye ortalamaları arasında, dokuzuncu sınıfta okuyan öğrencilerin on ikinci sınıfta okuyan öğrencilere göre, onuncu sınıfta okuyan öğrencilerin on ikinci sınıfta okuyan öğrencilere göre çevresel güvenlik algılarının daha yüksel olduğu söylenebilir.
- Öğrencilerin lise öğrenimi sürecinde okuduğu sınıf seviyesi açısından sınıf seviye düzeyi arttıkça ve özellikle on ikinci sınıf özelinde, çevresel güvenlik algılarının azaldığı söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerin gelecek beklentileri ölçeği boyutlarından sosyal gelecek ile ekonomik gelecek faktörleri arasında pozitif yönlü *yüksek* düzeyde bir ilişki vardır. Katılımcı lise öğrencilerinin sosyal gelecek beklentileri düzeyi arttıkça ekonomik gelecek beklentileri düzeyi yüksek seviyede doğru orantılı arttığı söylenebilir. Aynı şekilde eğitsel gelecek ile ekonomik gelecek faktörleri arasında pozitif yönlü *orta* düzeyde bir ilişki vardır. Katılımcı lise öğrencilerinin eğitsel gelecek beklentileri düzeyi arttıkça ekonomik gelecek beklentileri düzeyi orta düzeyde doğru orantılı arttığı söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerin gelecek beklentileri ölçeği boyutlarından eğitsel gelecek ile sosyal gelecek faktörleri arasında pozitif yönlü *yüksek* düzeyde ilişki vardır. Katılımcı lise öğrencilerinin eğitsel gelecek beklentileri düzeyi arttıkça sosyal gelecek beklentileri düzeyi yüksek seviyede doğru orantılı arttığı söylenebilir. Aynı şekilde kişisel ve mesleki gelecek ile ekonomik gelecek faktörleri arasında pozitif yönlü *zayıf* düzeyde bir ilişki vardır. Katılımcı lise öğrencilerinin kişisel ve mesleki gelecek beklentileri düzeyi arttıkça ekonomik gelecek beklentileri düzeyi zayıf düzeyde doğru orantılı arttığı söylenebilir.
- Katılımcı lise öğrencilerin gelecek beklentileri ölçeği boyutlarından kişisel ve mesleki gelecek ile sosyal gelecek faktörleri arasında pozitif yönlü *zayıf* düzeyde ilişki vardır. Katılımcı lise öğrencilerinin kişisel ve mesleki gelecek beklentileri düzeyi arttıkça sosyal gelecek beklentileri düzeyi zayıf seviyede doğru orantılı arttığı söylenebilir. Aynı şekilde kişisel ve mesleki gelecek ile eğitsel gelecek faktörleri arasında pozitif yönlü *zayıf* düzeyde bir ilişki vardır. Katılımcı lise öğrencilerinin kişisel ve mesleki gelecek beklentileri düzeyi arttıkça eğitsel gelecek beklentileri düzeyi zayıf düzeyde doğru orantılı arttığı söylenebilir.

-
- Araştırmada çevresel güvenliğin gelecek beklentisinin %4.90'ınını açıkladığı söylenebilir. Ayrıca geliştirilen regresyon modelinin istatistiki olarak anlamlı olduğu görölmekte ve çevresel güvenliğin gelecek beklentisi üzerinde anlamlı bir ilişkisi olduğu söylenebilir.
  - Katılımcı lise öğrencilerinin çevresel güvenlik algısının gelecek beklentisi üzerinde etkisi olduğu görölmektedir. Buna göre çevresel güvenlik algısı 1 birim arttırıldığında gelecek beklentisi algısının 0.332 pozitif yönlü anlamlı düzeyde arttığı söylenebilir.

Kaynakça

- Ağır, B. S. (2005). Güvenlik Kavramını Yeniden Düşünmek: Küreselleşme, Kimlik ve Değişen Güvenlik, *Güvenlik Anlayışı Stratejileri Dergisi*. Yıl: 11 Sayı: 22.
- Astor, R., Guerra, N., and Acker, R. (2010). How can we Improve School Safety Research? *Educational Researcher*, 39 (1), 69–78.
- Baysal, B. ve Lüleci, Ç. (2014). Kopenhag Okulu ve Güvenikleştirme Teorisi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11(22), 61-95
- Buyruk, M. (2009). *Ailelerin Sosyo Ekonomik Yapısının Meslek Lisesi Öğrencilerinin Gelecek Beklentisine Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cüceloğlu, D. (2016). *İnsan ve Davranışı/Psikolojinin Temel Kavramları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çakar, B. ve Kula, S. (2015). Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplumda Bireylerin Güvenlik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki. *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 6(12), 191-210.
- Çalık, T., Kurt, T. ve Çalık, C. (2011). Güvenli okulun oluşturulmasında okul iklimi: Kavramsal Bir Çözümleme. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(4), 73-84.
- Çelik, F. (2018). Kentsel Açık-Yeşil Alanlarda Güvenlik. *Kent Araştırmaları Dergisi* <http://idealkentdergisi.com>, 23(9), 58-94. (Erişim Tarihi: 03.08.2020).
- Çetinkaya, E. Y. ve Sümer, Z. H. (2010). Saldırgan Davranışlarını Yordamada Çevresel Risk, Çevresel Güvenlik ve Okul İklimi Algısı, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(34), 161-173.
- Ege, A. (2018). *Ergenlerin Sorunlarının ve Algıladıkları Sosyal Desteğin Gelecek Beklentilerine Etkilerinin İncelenmesi: Altındağ Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erkan, Z. (2005). *Eğitsel Rehberlik*. (Ed: Uzman, E.). İstanbul: Psikolojik Danışma ve Rehberlik Yayınları.
- Kaypak, Ş. (2012). Güvenlikte Yeni Bir Boyut; Çevresel Güvenlik. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8(8), 1-22.

- Koçak, H. ve Memiş, K. (2017). UlrichBeck'in Risk Toplum Teorisi Bağlamında Güvenlik ve Özgürlük İkilemi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19)2, 251-265. DOI NO: 02397680061931.
- Özmen, D., Dündar, P. E., Çetinkaya, A. Ç., Taşkın O. ve Özmen, E. (2008). Lise Öğrencilerinde Umutsuzluk ve Umutsuzluk Düzeyini Etkileyen Etkenler. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*. 9, 8-15.
- Şimşek, H. (2011). Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Lise Öğrencilerinin Gelecek Beklentileri ve Gelecek Beklentilerini Etkileyen Faktörler. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*. 5(1), 90-109. <http://www.keg.aku.edu.tr>. (Erişim Tarihi: 28.08.2020).
- Uluçay T., Özpolat A. R., İşgör İ. Y. ve Taşkesen, O. (2013). Lise Öğrencilerinin Gelecek Beklentileri Üzerine Bir Araştırma. *EducationSciences*. 9(2): 234-247.
- UNDP, 1993. "Human Development Report", New York, Oxford University Press, s. 2. <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1993/chapters> (Erişim Tarihi:18.06.2020).
- Yavuz, M. E. (2018). *Gençlik ve Gelecek Beklentisi: İstanbul, Sancaktepe Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavuzer, H., Demir, I., Meşeci F. ve Sertelin, Ç. (2005). Günümüz Gençliğinin Gelecek Beklentileri. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2(1), 93-103.
- Yavuzer, Y. (2011). Okullarda Saldırganlık/Şiddet: Okul ve Öğretmenle İlgili Risk Faktörleri ve Önleme Stratejileri. *Milli Eğitim Dergisi*. 192, 43-61.
- Yörükoğlu A. (2012). *Gençlik Çağı/Ruh Sağlığı ve Sorunları*. 14.Basım. İstanbul: Özgür Yayınları. s:13-14.
- Zammit, K. A., Pepperell, J. ve Coe, M. (2015). Implementing an Ally Development Model to Promote Safer Schools for LGB Youth: a Trans-Disciplinary Approach. *Journal of Homosexuality*, 62(1),687–700. DOI: 10.1080/00918369.2014.998953.

Dijitalleşen Dünyada Sahne Sanatları Eğitimlerinin Üniversite Öğrencileri Üzerindeki Etkileri

Fatih İZCİ*

Özet

Teknolojinin hızla gelişmesi ile dijitalleşme kavramı son yıllarda toplumların gündemine kaçınılmaz olarak giriş yapmış bir olgudur. Özellikle genç bireylerin zamanlarının büyük çoğunluğunu dijital mecralarda ve teknolojik aletleri kullanarak geçirdiği görülmektedir. Dijitalleşme ve teknolojinin faydaları olduğu kadar bağımlılık yapması gibi bir takım zararları olduğu da Yeşilay gibi bağımlılıkla mücadele eden kurumlarca dahi kabul edilmektedir. Bu araştırmanın amacı, dönüşen ve dijitalleşen dünyada üniversite öğrencilerinin teknoloji bağımlılıklarının azalmasına yardımcı olacak, sosyal rehabilitasyonlarını sağlayıp aynı zamanda üretkenliklerini, hayal güçlerini, stres ve risk yönetimini, takım ruhunu geliştirecek yeni yetkinlikler kazanmalarını sağlayacak bir alan olarak sahne sanatlarının etkisinin nitel incelenmesinin yapılmasıdır. Araştırma kapsamında Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Erbaa Kampüsü'nde farklı bölümlerde öğrenim görmekte olan 30 öğrenci 2021-2022 eğitim öğretim yılında Halk Oyunları ve Tiyatro olacak şekilde iki farklı kursa dâhil edilmiştir. Öğrenciler, aldıkları kurslar esnasında gözlemlenmiş, kursların sonunda uygulama yapabilecek seviyeye geldiklerinde mülakat görüşmeleri yapılmıştır. Mülakatlarda öğrencilere açık uçlu 10 soru sorulmuştur. Mülakatlarda öğrencilerin yazılı izinleri ile video ve ses kaydı alınmış ve öğrencilerin verdikleri cevaplar ile gözlemlere istinaden sahne sanatları eğitimi sonrasındaki farklılıkları, içerik analizi yöntemiyle değerlendirmeye alınmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre öğrencilerin lüzumsuz dijital teknoloji kullanımlarının azaldığı görülmektedir. Bunun yanında öğrencilerin özgüvenleri ve kendilerini ifade kabiliyetleri daha düşük seviyede iken süreç içerisinde aktif katılım ve sosyalleşmelerinin artışı ile çok daha yüksek seviyeye ulaştığı kendileri tarafından da fark edilerek beyan edilmiştir. Öğrenciler, aldıkları sahne sanatları eğitimlerinin başında dijitalleşme ve teknolojik gelişmeleri bir şekilde bağımlılık ile bağdaştırabiliyorken dijitalleşmenin geleneksel sahne sanatları eğitim ve uygulamaları sayesinde ruh ve beden sağlıklarını koruyup bireylere yeni yetkinlik ve kabiliyetler kazandırarak dengelenebileceğini, bu şekilde çağın gerekleri olan dijital sistem ve uygulamalardan en az zararla en çok faydanın sağlanabileceğini beyan etmiştir. Sonuç olarak dijitalleşen ve dönüşen dünyada sahne sanatları eğitim ve uygulamalarının öğretimde, sosyal hayatta, istihdamda ve işgücü verimliliğinde çok faydalı olabileceği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, Bölgesel Kalkınma, Dijitalleşme, Sahne Sanatları, Gençlik, Gelişme, İktisat

Giriş

Çokça kolaylığı insanlığın ayağına değil parmaklarının ucuna kadar getiren dijitalleşme, Covid-19 Pandemi süreci ile birlikte de insanlığa faydalarının yanı sıra neredeyse fiziki tembelliği bile güzellemelerle süsleyebilecek kadar cazip ve cezbedici duruma gelmiştir. Bitcoin, Blockchain, NFT, Metaverse, Yapay Zeka, Siber Dünya gibi kavramların yanı sıra Sosyal Medya ve Online Oyunlar, Yeni Normalleşmeler, İletişim ve Sosyalleşmedeki Değişimler, Salgın, Kıtlık ve Savaş Haberleri, Antidepresan Kullanımının Artışı vb. konularda dünya gündemini sıkça meşgul etmektedir. Bütün bu olguların temelinde ve işleyişindeki veri dolaşımı ve ağ sistemleri insanlığı çepeçevrelemiş durumdadır. Böylesine büyük ve güçlü bir ağlar bütünü insanlığın lehine ya da

* Öğretim Görevlisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi/Erbaa Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, fatihizci05@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3716-5194

aleyhine kullanımlarının konuşulmaya başlandığı son yıllarda yeni neslin giderek içine kapandığı ve dijital mecraların içerisinde adeta kaybolduğu gözlemlenmektedir. İnsani bütün ilişkilerini sanal ortamda gidermeye çalışan bireyler aile kavramından da uzaklaşmaktadırlar. Bu ve benzeri olumsuzluklar kimi küresel sermaye devlerinin ellerinde tuttıkları dijital mecraları, insanları istedikleri gibi yönlendirebilmelerini sağlayan bir kırbaç haline gelmiş durumdadır.

Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan da “Esasen, salgın döneminde yaşananlar bize, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin her türlü küresel krizle önemli bir yol gösterici olabileceğini ispatlamıştır. Krizden çıkışın ekonomik reçetelerini tasarlarken, dijitalleşmenin dönüştürücü gücünden de yararlanmalıyız. Ancak dijitalleşmenin belirli bir kesimin tahakküm kurmasını sağlayacak şekilde inşa edilmesine asla izin vermemeliyiz.” diyerek bu süreçte dijitalleşmeye ayak uydurmanın artık elzem olduğunu, fakat bu alanda da tekelleşme ya da milli değerlerimize tehlike oluşturacak şekilde kontrolsüzleşmelere karşı dikkatli ve tedbirli çalışmalarla ilerlemek gerektiğini vurgulamıştır (Erdoğan, 2021).

Bu sorunsalların benzerleri hemen her alanda olduğu gibi öğrenimde de yeni problemleri gündeme getirmekte, dijital çağa ayak uydurmak ve olumsuzluklarından en az etkilenecek başarı sağlamak adına çözüm arayışlarını doğurmaktadır. Eğitim ve mesleki verimlilik arasındaki bağlantı sadece akademik eğitimle değil aynı zamanda çeşitli beceri ve donanımların elde edilebileceği mesleki ve sosyal eğitimler, uygulamalar, deneyimler ile pekiştirilerek farklılık oluşturulmasından geçmektedir. Bu tarz becerilerin akademik eğitimi eksik olan bireylerde bile çok büyük yetkinliklerin kazandırılmasını sağladığı bilinmektedir. Bir taraftan da eğitilmiş insanların arzındaki artış, işverenlerin istihdamda da farklı yetkinlikleri aramasına veyahut hâlihazırda eğitilmiş personeline farklı yetkinlikler kazandırmasına yöneltici faktörlerden biridir. Bu sebeple verimlilik ve eğitim ilişkisi sabit değil, iş süreci içerisinde de evrilebilen, maksimum faydaya ulaşmada çeşitlendirilebilen bir olgudur. Eğer kişilerin eğitim veya iş hayatında, içinde var olan yetenekleri ortaya çıkartabileceği ya da yeni yetenek ve yetkinlikler(sosyalleşme, takım ruhu kazanma, sonuç ve süreç odaklılık vb.) kazanabileceği faaliyetlerde kullanılırsa verimlilik oranı çok daha yükselebilecek, üretim ve kazanç kapasitesi artabilecektir. Bunları sağlayabilecek en önemli alanlardan birisi de sahne sanatlarıdır.

Dijitalleşen Dünyada Sahne Sanatları Eğitimlerinin Üniversite Öğrencileri Üzerindeki Etkileri

Günümüzde üniversite öğrencileri elit bir yaşam tarzına ulaşabilmek veyahut da tam anlamıyla kültürel gelişimlerini sağlayıp entelektüel bir bakış açısına sahip olmak için değil, istihdam edilebilmek ya da kendi işlerini kurabilmek amacıyla faydalı beceri ve donanımlara sahip

olmak için yükseköğretime başvurmaktadır. Dünyaca ünlü eğitim sistemleri ve eğitim danışmanlık firması olan Blueprint Prep'in kurucu ortaklarından eğitimci yazar Matt Riley'e göre bireyler eğitim aldıkları alanların yapısını ve amacını profesyonel yaşamlarında da sürdürebilmelidirler. Bu konuda da Hayat Boyu Öğrenme kavramını irdelemiş olan Riley, bu sistemin bireylerin gelişimi için çok önemli olduğunu ancak şu anda dünyadaki Hayat Boyu Öğrenme modellerinin yetersiz kalabildiğini vurgulamıştır. Hayat Boyu Öğrenme kavramı, sadece eğitim kurumları ile sınırlı kalmadan kişilerin statü, yaş, tahsil durumuna bakılmaksızın hemen her alan ve mekânda eğitimin devam edebileceğini gösteren sisteme verilen isimdir. Riley'e göre Hayat Boyu Öğrenme Sistemleri, içerisinde birçok materyal barındırarak farklı metotlar kullanır ama bütüncül etkiyi oluşturacak bir tasarıma sahip değildir. Aslında bu kavramın asli görevi insanları hedeflerine kariyer eğitimleri, planlamaları ve çeşitli uygulamalar sayesinde yeni yetkinlikler edinmeleri ile ulaşmalarınıdır. Böylece dikkat dağınıklığı yaşamadan ilgi ve ihtiyaçlarına binaen kişisel kazanımları tek bir programda toplanmış olarak edinebilmektedirler. Ancak kafa karıştırıcı, parçalanmış ve tutarsız şu hali ile pek de faydalı değildir. Mutlaka yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Meslekler ve eğitimler yeni teknolojilerin getirdikleri ve götürdüklerine ayak uydurmalıdır. Daha önce moda olanlar bugün demode, ya da önceleri çok önemsenmeyen gereksiz bulunan eğitimler bugünün sistemlerine kilit anahtar rolünde olmazsa olmaz bir hal almaktadır. Hayat Boyu Öğrenme sistemlerinin ve materyallerinin düzenlenmesinin yanı sıra, bireylere özgü kişisel eğitimler, eğitime göre teknolojiler ve en önemlisi eğlenirken öğrenme sağlanabilecek düzenlemeler gerekmektedir. Kişilerin en verimli öğrenme şekli eğlenirken öğrenmedir. Bunun için dünyada birçok metot uygulanmaktadır. Kaliteli eğiticilerin seçilmesi, oyunlaştırma, dikkat çekici öğelerin kullanılması ile en akılda kalıcı yolun seçilmesi gibi modeller uygulanmaktadır (Riley, 2022).

Ünlü eğitimcinin Hayat Boyu Öğrenme alanına getirmiş olduğu öneriler aslında günümüz dijital çağında akademik ile temel eğitim ve hizmet içi mesleki eğitimde de faydalı olabilecek çözüm önerileri olarak öne çıkmaktadır. Eğlenerek öğrenme yöntemi ve belirli bir program çerçevesinde bütüncül bir uygulamalı tematik eğitimden geçen bireylerin her birinin kendine özgü deneyim ve keşifleri sayesinde kişisel beceriler, yetkinlikler edinmesi, aynı zamanda daha öncesinde içlerinde var olan farklı yeteneklerini keşfedip açığa çıkarabilmelerini sağlamak, onların geleceğe ve günümüz yaşam koşullarına çok daha hızlı hazırlanmalarında etken model olacaktır. Bunu en iyi sağlayan alanlardan birisi olan sahne sanatları da bu eğitsel faydaların yanı sıra bireyler açısından birçok sosyopsikolojik faydayı içermektedir. Daha güzel, daha yaşanabilir ve refah seviyesi yüksek toplumların oluşturulabilmesi, ancak doğru bir şekilde eğitilen bireylerle mümkün

olmaktadır. Bu doğru eğitimi de doğru ortam ve tekniklerle vermek gerekmekte, bu konuda da en etkili kavram oyun ile öğrenmedir. Oyunun genç yetişkin bireyler üzerinde uygulanabildiği en yaygın alan ise sahne sanatlarıdır. Zira sahne sanatlarının temeli oyun kavramına dayanmaktadır (Uskan – Bozkuş, 2019).

Oyun ise ilk çağlarda insanların dini ayinlerde, çeşitli iletişim alanlarında, öğrenmede ve yaşamın birçok alanında temel taşları oluşturan bir metodoloji olmuştur. Çeşitli bedensel hareketler, sesler ve koreografilerin yanı sıra, farklı alet ve materyaller ile yapılan çalışmalarda, kimi zaman hayvanların hareketleri taklit edilir, kimi zaman gölgelerden anlam çıkartılmaya çalışılırdı. 21. yüzyıl teknolojilerine gelmeden hemen önce ise oyunlar drama temelli birçok çeşidi olan, herkesin çocukluğunda mutlaka içinde olabildiği farklı dünyaların canlandırılması, hatta karşılaşılan ya da karşılaşılabilecek olayların provası gibidir. Daha önce de değindiğimiz gibi drama için çokça zikredilen meşhur bir söz olan “Drama hayatın provasıdır.” sözü, işte tam da sahne sanatlarında kazanılabilecek en önemli faydayı ortaya koymaktadır. Hayal gücü ve kurgu sadece çocuklara özgü olmayan, hatta günümüz dünyasında yetişkinlerde çok daha fazla aranan bir özellik sayılmaktadır. Kişilerin günlük hayattan uzaklaşıp farklı dünyalara yolculuk yapabilmesi kadar, bireysel kapasitelerini arttırmada, olaylara anında ve yerinde çözüm üretmede, hazırlıklı olmada, takım ruhu ve birliktelik için uyum kazanmada çokça faydalı olan sahne sanatları çalışmaları, sosyalleşmenin de anahtarı durumundadır. Latince de “yapmak” anlamına gelen “rol” sözcüğü sahnede dans, drama, müzik, fiziksel aktiviteler, el becerileri vb. alanların hemen hepsinde kullanılmaktadır. Her dalın sanatçısı, sahnede o dala göre rol yaparak sanatını sergilerken adeta o kurguyu yaşamaktadır. Sahne sanatlarıyla meşgul olan kişiler kimi zaman yeni yetenekler edinebildiği gibi kimi zaman da kendi içinde var olan ama o güne kadar bilmediği yeteneklerini keşfetmektedir. Anne karnında dokuz ay nefes almamaya alışmış olan bebeklerin dünyaya gelip nefes alarak hayata devam ettikleri halde suya bırakıldıklarında kendiliğinden yüzmeyi ve nefeslerini tutmayı hatırladıkları gibi, kimi insanların ruh ve beden yapılarının içerisinde saklı olan birçok doğal yetenek, uygulama olmadan keşfedilememektedir. Bunların yanı sıra sahne sanatları çalışmalarında sonuç odaklı birçok çalışmalar, provalar ile kararlılık ve emek verme meziyetleri elde edilirken bu zaman zarfında süreç odaklı olarak birçok sosyal beceri, hayal gücü, iletişim kabiliyeti, kurgusal düşünce gibi meziyetlerde elde edilmektedir. Aynı zamanda sahne sanatlarında sıkça kullanılan doğaçlama yöntemi, alanda eğitim ve uygulamaya tabi olan bireylerde risk yönetimi, kendiliğinden devam edebilme kabiliyeti, çözüm üretebilme yetisi, mevcut yetenekleri anlık durumlarda kullanabilme, kendini ve zamanını yönetebilme alışkanlıkları gibi yetkinlikleri kazandıran idari ve yönetsel bir uygulama enstrümanıdır.

Covid-19 Pandemi sürecinde birçok değişimin yaşandığı süreçler içerisinde üniversite öğrencilerinin tiyatro, halk dansları ve benzeri sahne sanatlarına karşı ilişkileri de farklılaşmıştır. Reel yerine sanal ortamlara, çevrim içi ve çevrim dışı gösterilere ağırlık verilen bu alandan uzaklaşan öğrenciler için yeni düzenlemeler yapılarak tekrar tiyatro ve benzeri sahne sanatlarına adapte edilmesinin gerekliliği, müfredatlarda yapılabilecek değişiklikler ile de bu çalışmaların hayata geçirilebileceği, alanda çalışma yapmış kişilere akademik camiada daha çok ihtiyaç olduğu görülmektedir (Çelik, 2021).

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Erbaa Yerleşkesi Sınırlılığında Sayılıtlar

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Erbaa Yerleşkesi'nde okuyan öğrencilerden oluşan katılımcılar;

1.1.1 Cinsiyet-Lisans ve Ön Lisans Bölümleri Dağılımı

Katılımcı Öğrenciler	Lisans Öğrencisi	Ön Öğrencisi	Lisans TOGÜ Yerleşkesi	Erbaa
Erkek	5	9	14	
Kadın	8	8	16	
Toplam	13	17	30	

1.1.2 Okudukları Program Ve Geldikleri Şehirlerin Dağılımı

Hangi İlden Geldiği	Sayı	Okudukları Programlar	Sayı
----------------------------	-------------	------------------------------	-------------

Adana	2	Bankacılık ve Sigortacılık	1
Amasya	1	Büro Yönetimi ve Yönetici Asistanlığı	5
Ankara	2	Grafik Tasarımı	1
Bayburt	1	Hemşirelik	2
Elazığ	1	İletişim Tasarımı ve Medya	5
Gaziantep	2	İlk ve Acil Yardım	2
Hatay	4	Muhasebe ve Vergi Uygulamaları	1
İstanbul	1	Optisyenlik	1
Kayseri	1	Özel Güvenlik ve Koruma	3
Ordu	1	Sağlık Yönetimi	6
Osmaniye	1	Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik	3
Samsun	3		
Tokat	10		
Toplam			30

1.1.3 Analiz

Betimsel Analiz ve İçerik Analizi yöntemleri ile analiz yapılmıştır.

Mülakat(Görüşme) Ve Gözlem Araştırması İçin Bilgi Formu

- a. Araştırma Süresi:** Mülakat(Görüşme) için 1 ay Gözlem için 6 ay
- b. Katılımcı/Gönüllü Sayısı:** 30(otuz)
- c. Katılımcıların Genel Özellikleri:**

1-Erbaa'da öğrenim gören üniversite öğrencileri olmaları

2-Sahne Sanatları alanında eğitim alıyor olmaları

d. Araştırmada İzlenecek Yöntem ve İşlemler: Sahne sanatları eğitim ve uygulamalarına katılan öğrencilerin gözlemlenmesi, mülakat görüşmelerine tabi tutulmaları, elde edilen verilerin analizi ve çalışmaya işlenmesi,

e. Mülakat Görüşmelerinde Katılımcılara Sorulacak Sorular:

Birinci Tur Görüşme Soruları

- 1: Bize kendinizi tanıtır mısınız?
- 2: Sahne Sanatları alanında hangi eğitimi aldınız?
- 3: Bu eğitimlere neden katıldınız?
- 4: Bu eğitimlerin size neler kattığını düşünüyorsunuz?
- 5: Dijitalleşme deyince aklınıza neler geliyor?

İkinci Tur Görüşme Soruları

- 1: Sahne sanatları eğitimi ve yapmış olduğunuz bu uygulamalar sosyal ve beşeri ilişkilerinizde ne gibi etkiler oluşturdu?
- 2: Bu eğitim ve uygulamaların iş, aile, eğitim hayatınızda motivasyon artırıcı etkileri oldu mu?
- 3: Bu eğitimler size ne tür yetkinlikler kazandırdı?
- 4: Sahne sanatları eğitimlerinin size psikolojik olarak etkileri nelerdir?
- 5: Bu eğitimlerin size fiziki etkileri nelerdir?

1.1.4 Betimsel Analiz

Doğrudan ifadelerin belirtildiği Betimsel Analizde gözlenen ve görüşülen bireylerin düşünceleri ortaya konmaktadır. Katılımcı 1 ve Katılımcı 30 örneklerinde olduğu gibi sorulara verilen cevap cümleleri metin içerisinde soru sırasına göre sırasıyla yazılmıştır.

Katılımcı 1 (20 yaşında, Kadın): İsmi, geldiği şehri ve okuduğu programı söyleyerek kendini kısaca tanıttı, Sahne Sanatları alanında Halk Oyunları Eğitimi aldığını, boş zamanlarını değerlendirmek yeni insanlar tanımak ve hayatın stresinden biraz olsun kaçmak için bu eğitimlere katıldığını belirtti. Bu etkinliklerin kendisine güzel arkadaşlıklar kazandırdığını, güzel vakit geçirmesini sağladığını, bir şeyleri başarabildiğini gördüğünü ve bu başarının hoşuna gittiğini söyledi. Dijitalleşmenin hayatı kolaylaştırdığını, fakat korkutan bazı yönleri olduğunu, dünyanın

çok hızlı bir şekilde dijitalleştiğini, insanların ekranların içerisinde yaşar hale geldiğini, zamanın çoğunun boş bir şekilde geçtiğini, bunun yanında bilgi kirliliğinin çok olduğunu belirtmiştir. Sahne sanatları eğitimleri ve uygulamaları, sahneye çıkma, insanların karşısına çıkma korkusunu yenmesini sağladığını, özgüveninin yükseldiğini söyledi, Motivasyonunun arttığını, insan ilişkilerinin geliştiğini belirtti. Psikolojik olarak olumlu etkileri olduğunu günlük hayattaki sıkıntılar ve stresten kaçmasına olanak sağladığını, eğitimlerde bambaşka bir dünyadaymış gibi oyun ve müziklerin kendisine bir terapi hissiyatı verdiğini belirtti. Bu sayede birçok halk oyunlarını ve figürlerini öğrendiğini, fiziki olarak da spor yapmış olduğunu ve rahatladığını söyledi.

Katılımcı 30 (20 yaşında, Erkek): Katılımcı kendisini kısaca tanıttıktan sonra tiyatro eğitimlerine katıldığını söyledi. Aslında önceleri zeybek öğrenmek için halk oyunlarına katılmak adına geldiğini fakat burada hocasının da sayesinde tiyatroya dair yetenekli olduğunu bununla da devam etmesi gerektiğine inandığını bu yüzden devam ettiğini ve çok memnun olduğunu belirtti. Bu çalışmalar sayesinde sosyal çevre edindiğini, ifade kabiliyetinin geliştiğini, sorunlara karşı çözüm odaklı olabilmeyi öğrendiğini, özgüveninin arttığını söyledi. Dijitalleşmenin aslında güzel bir şey olduğunu, çok yerde hayatımız kolaylaştırdığını fakat insanların aşırı bağımlı olduğunu, 7/24 internete bağımlı olan kişilerin olduğunu metaverse denilen olgununda bir anlamda bu olduğunu belirtti. Sahne sanatları eğitimleri sayesinde çekingenliğini yendiğini, insanlarla çekinmeden daha rahat diyalog kurabildiğini ve iletişime açık hale geldiğini söyledi. Motivasyonunun da yükseldiğini, tiyatrodaki oyunundan aldığı mutluluğun hem ailesine hem çevresine de yansıdığını söyledi. Tiyatroda yeteneği olduğunu keşfettiğini, rollere çabuk girebilmeyi öğrendiğini, çözüm odaklı olarak sorunları dert etmektense bu sorunları çözümlenmeyi öğrendiğini, zaman zaman arkadaşlarıyla oyun esnasında konuşmalarını unutsalar da doğaçlama şekilde devam ettirebilmeyi öğrendiklerini, bu şekilde takım çalışması ve takım ruhunu öğrendiklerini belirtti. Psikolojik olarak olumlu etkilendiğini, çalışmalara geldiğinde ekip olarak mutlu olduklarını, tüm ekiplerle aile gibi olduklarını, herhangi bir sorunla hep birlikte mücadele etmeyi sevdiklerini söyledi ve bu durumdan çok mutlu olduğunu belirtti. Fiziksel olarak kişisel bakımına özen göstermeye başladığını, zayıflayabildiğini ve her an her sahneye hazır olması gerektiği bilincini kazandığını bunun da duruşunu da etkilediğini belirtti.

Çalışmada örnek iki katılımcı yorumlarının yer verildiği bu betimsel analizde, tüm katılımcıların yorum ve cevapları yalın olarak işlenmiş, görüşme öncesi herhangi bir yönlendirme, ya da görüşme esnasında ve sonrasında herhangi bir ekleme yapılmamıştır. Analizler ve görüşme görüntülerinin tamamı elektronik ortamda kayıtlı halde mevcuttur.

1.1.5 İçerik Analizi

Görüşme yoluyla elde edilen veriler, içerik analizinde dört aşamada işlenmiştir. Önce katılımcıların verileri “K” harfi ile 1 den 30 a kadar K1, K2, K3,... şeklinde görüşme sırasına göre kodlanmış, ikinci aşamada da kategori ve temalar “Tema 1” ve “Tema 2” deki gibi belirlenmiştir. Sonrasında kod, kategori ve temalar tablolarla düzenlenmiş, dördüncü ve son aşamada ise bulguların yorumlanması yapılmıştır.

Tablo 6: Katılımcıların Eğitimlerde Elde Ettikleri Kazanım ve Yetkinlikler(Tema 1)

Kazanımlar ve Yetkinlikler(Kategoriler)	Katılımcı Öğrenci Kodları (K1,...K30)
1-)Güvenilir Sosyal Çevre Edinimi(Kazanım)	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K10, K11, K12, K17, K18, K19, K21, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29
2-)Başarılı Olma Hissi ve İsteği(Yetkinlik)	K1, K14, K21, K26, K29
3-)Sosyal Birey Olma(Yetkinlik)	K1, K2, K4, K6, K7, K8, K10, K11, K12, K13, K14, K16, K17, K18, K19, K20, K21, K23, K24, K25, K27, K29,
4-)Topluma Uyumluluk ve Saygınlık(Yetkinlik)	K5, K6, K11, K15, K17, K21, K26
5-)Motivasyon Artışı(Yetkinlik)	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K17, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30
6-)Psikolojik Rehabilitasyon(Yetkinlik)	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14,K15, K16, K17, K18, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30
7-)İletişim Becerisi Gelişimi(Kazanım)	K1, K2, K3,K8, K9, K10, K12, K13, K14, K15, K17, K19, K20, K21, K22, K23, K26, K28, K30
8-)Özgüven Artışı(Kazanım)	K1, K2, K3, K4, K5, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K15, K17, K18, K19, K20, K21, K23, K26, K28, K29, K30

9-)Faydalı Fiziksel Aktivasyon(Kazanım)	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K13, K14, K15, K17, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30
10-)Heyecan ve Duygu Kontrolü(Kazanım)	K2, K4, K5, K8, K11, K22
11-)Takım Çalışması ve Sorumluluk(Kazanım)	K3, K4, K5, K15, K26, K30
12-)Risk ve Kriz Yönetimi(Kazanım)	K5, K27, K30
13-)Süreç Odaklı Gelişim(Yetkinlik)	K4, K8, K11, K12, K14, K15, K16, K17, K18, K20,
14-)Sonuç Odaklı Çalışma(Kazanım)	K21, K22, K24, K25, K27, K28, K29, K30
15-)Yeteneğini Keşfetme(Yetkinlik)	K5, K12, K23
	K7, K19, K20, K24, K28, K29, K30
Katılımcı: 30,	Kazanım: 8,
	Yetkinlik: 7

Görüşme araştırmasında görüşülen katılımcıların Tema 1' de anlatıldığı gibi eğitimlerde elde ettikleri kazanım ve yetkinlikler kategorize edilmiş ve sırasıyla, Güvenilir Sosyal Çevre Edinimi (Kazanım) elde ettiğini söyleyen 22 kişi, Başarılı Olma Hissi ve İsteği (Yetkinlik) elde ettiğini söyleyen 5 kişi, Sosyal Birey Olma (Yetkinlik) elde ettiğini söyleyen 22 kişi, Topluma Uyumluluk ve Saygınlık (Yetkinlik) elde ettiğini söyleyen 7 kişi, Motivasyon Artışı (Yetkinlik) elde ettiğini söyleyen 30 kişi, Psikolojik Rehabilitasyon (Yetkinlik) elde ettiğini söyleyen 29 kişi, İletişim Becerisi Gelişimi (Kazanım) elde ettiğini söyleyen 19 kişi, Özgüven Artışı (Kazanım) elde ettiğini söyleyen 22 kişi, Faydalı Fiziksel Aktivasyon (Kazanım) elde ettiğini söyleyen 28 kişi, Heyecan ve Duygu Kontrolü (Kazanım) elde ettiğini söyleyen 6 kişi, Takım Çalışması ve Sorumluluk (Kazanım) elde ettiğini söyleyen 6 kişi, Risk ve Kriz Yönetimi (Kazanım) elde ettiğini söyleyen 3 kişi, Süreç Odaklı Gelişim (Yetkinlik) elde ettiğini söyleyen 18 kişi, Sonuç Odaklı Çalışma (Kazanım) elde ettiğini söyleyen 3 kişi, Yeteneğini Keşfetme (Yetkinlik) elde ettiğini söyleyen 7 kişi olduğu görülmektedir. Bu kazanım ve yeterliliklerin dağılımında görülen odur ki her bir katılımcı mutlaka birden fazla yetkinlik veya kazanım elde etmiştir. Görüşmelerde katılımcılar bu

yetkinlik ve kazanımları elde ettikleri için çok memnun ve mutlu olduklarını defalarca dile getirmiştir.

Katılımcıların Dijitalleşme Bilinci (Tema 2)

Katılımcı Öğrenciler (K1,...K30)	Kategori 1: Dijitalleşmenin Tanımına Yakınlık(+/-)	Kategori 2: Dijitalleşmenin Etkileri Olumlu/Olumsuz Bulmak(+/-)
K1	-	+, -
K2	-	+
K3	-	-
K4	-	+, -
K5	+	+, -
K6	-	-
K7	-	+, -
K8	-	+, -
K9	-	+, -
K10	-	-
K11	-	-
K12	+	-
K13	-	-
K14	-	-
K15	+	+
K16	-	-
K17	-	-
K18	+	+
K19	-	+, -

K20	+	+, -
K21	-	+, -
K22	-	+, -
K23	-	+, -
K24	-	+, -
K25	-	+, -
K26	+	+, -
K27	+	+, -
K28	-	-
K29	-	-
K30	-	+, -

Tema 2'nin analizine bakacak olursak,

Kategori 1: Dijitalleşmenin Tanımına Yakınlık(+/-) kategorisine olumlu cevap alınan sadece 7 kişidir, olumsuz cevap alınan ise 23 kişidir ve bu da dijitalleşme ile ilgili yeterli bilgi ve fikre sahip olmadıklarını göstermektedir.

Kategori 2: Dijitalleşmenin Etkileri Olumlu/Olumsuz Bulmak(+/-) kategorisine olumlu cevap alınan sadece 3 kişidir, olumsuz cevap alınan 11 kişidir ve hem olumlu hem olumsuz bakış açısına sahip olanlar ise 16 kişidir.

Görüşmelerde yapılandırılmış görüşme tekniği, diğer adıyla biçimsel mülakat uygulanmıştır. Toplam 10 soru ile yapılan mülakat görüşmesinde ilk beş soru katılımcının zorlanmayacağı ve görüşmeye alışıp dikkatini toplamasında yardımcı olacak ilgi çekici bölümü oluştururken ikinci beş soru araştırmanın konusu ile ilgili derinliğe inilebilecek verilerin elde edilmesini sağlayacak sorulardan oluşmaktadır.

Gözlemlerde ise Zamanlı Gözlem (Sahne sanatları dersleri esnasında), Doğal Ortamında Gözlem (Ders esnasında ve kampüs içerisinde), Katılımlı Gözlem (gözlenenlerin içerisinde onlara

ders anlatarak hem de faaliyetlere katılarak aynı zamanda onlarla birlikte sosyal aktiviteler yaparak), Açık Gözlem (Katılımcıların bilimsel araştırma için gözlemleneceklerini onlara bildirerek), Doğrudan Gözlem (duyu ve düşünce organlarıyla yapılan gözlem) uygulanmıştır.

Gözlemlenen 30 katılımcı, çalışmada betimsel olarak da belirttiğimiz üzere 16 kadın 14 erkekten oluşan ve TOGÜ Erbaa Yerleşkesinde çoğunluğu farklı alan, bölüm ve sınıflarda öğrenim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Gözlemci olarak aynı yerleşkede Öğretim Görevlisi olarak görev yapmakta ve çalışmamız gereğince öğrencilere 6 ay(+1 ay kayıt ve uyum haftaları) boyunca sahne sanatları alanında halk oyunları eğitimi ve tiyatro-drama eğitimi verirken onlarla birlikte zaman geçirip sosyal aktivitelerine de katılmış bulunmaktayım. Gözlemlenebilecek öğrencilerin seçilmesi, ortamın hazırlanması aşaması olarak, Kampüsün hemen karşısında bulunan Gençlik Merkezi'nde Halk Oyunları ve Tiyatro-Drama eğitimleri verilmesi planlanmış, öğrenci kayıtları alınmaya başlanmıştır. Çalışmalarda öğrenecekleri oyunlar halk oyunları ekibi için Kafkas, Zeybek, Şemmamme, Horon ve Toplu Halay olmak üzere karma bir stilize koreografi belirlenmiş tüm ekip bütün oyunlara dahil edilmiştir. Tiyatro ekibi için ise Çıngıraklı Kedi isimindeki bir dünya klasiği olan çocuk oyunu, Çıngıraklı Kedi Dijital Pençe ismi ile derlenerek bir kedi, üç fare, bir ambarcı rolünün yanı sıra tiyatro emekçileri olan iki sesçi, iki dekorcu, bir biletçi, bir temizlikçi ve suflörün olduğu, çocukların tiyatroyu reelde benimsemesi ve çok fazla teknoloji bağımlılığına kapılmamaları, paylaşımcı ve yardımsever olmalarını öğütleyen ve de tiyatro sektörü çalışanlarının ve oyuncularının son zamanlardaki ekonomik sıkıntılarının işlendiği konu belirlenmiştir. Çalışma alanı olarak zaman zaman kullandığımız yerleşkemiz konferans salonu haricinde genelde Gençlik Merkezi Çok Amaçlı Salonu kullanılmıştır. Salon tahta zemini ve geniş hacmi ile çalışmalarımıza müsait bir ortam oluşturmamıza yeterli olmuştur. Öğrencilerin eğitim çalışmalarına kayıtları için Erbaa Kampüsümüzde faaliyet gösteren okulların sosyal medya hesaplarında yayınlattığımız ve okul ilan panosuna astığımız afişlerden görüp bizlere ulaşan öğrenciler, ilk haftalarda hızlı bir şekilde kendi aralarında da duyuruları yapmış ve yoğun bir başvuru süreci yaşanmıştır. Bu çalışmalara ilgi gösteren öğrenci sayısı kayıt sınırını aşmış, kayıt süresi dolduğunda iki farklı eğitim için 50 halk oyunları, 30 tiyatro-drama olmak üzere toplamda 80 kayıt yapılmıştır. Hafta içinde saat 17.00-18.00 ile hafta sonu cumartesi günleri 12.00-17.00 arasında belirlenen eğitim saatleri 5 saat halk oyunları 5 saat tiyatro-drama olmak üzere haftalık toplam 10 saat olarak belirlenmiştir. Uyum haftaları sonrası öğrencilerin adaptasyonları, farklı etkinlik ve aktivitelerle katılma istekleri, okullarındaki ders saatlerinin uyuşmaması vb. sebeplerle ayrılanlar olduktan sonra devamlı gelebilen yaklaşık 40 öğrenci ile süreç başlamış, bunlardan bilime ve kendisine katkı amaçlı gelmeyip sadece vakit geçirmek amacıyla gelenlerde ayrıldıktan

sonra gönüllü ve istekli 30 katılımcı ile çalışmalara devam edilmiştir.

Sahne sanatları alanlarında verilen eğitim ve uygulama çalışmalarının, gözlemlenen katılımcılar tarafından okul ve iş ortamlarından çok daha fazla önemsendiği tespit edilmiştir. Bunun sebebinin ise sürekli bir koşuşturma içerisinde geçen öğrenim hayatlarının tüm stres ve olumsuzluklarını burada unuttukları olduğu, hatta buradaki eğitim saatlerinin uzamasını istedikleri gözlemlenmiştir. Öğrenciler kendi okudukları bölümlerde sınıf arkadaşlarıyla elde edemedikleri arkadaşlığı ve takım ruhunu burada elde etmiş, birbirleri ile hem sosyal ilişkiler kurabilirken hem de yaptıkları çalışmalarda beraber karar alıp, beraber çalışabilme yetisini edinmişlerdir. Türkiye'nin farklı bölge ve iklimlerinden gelen, eğitim bölüm ve alanları farklı olan, çok farklı kültür ve aile yapılarına sahip katılımcılar burada aldıkları tiyatro-drama ve halk oyunları eğitimleri ile senkron bir şekilde birlikte hareket etmeyi, disiplinli ve düzenli bir şekilde rol ve görev zamanlamalarına uyarak oyunlarını sergilemeyi başarırken, bunca farklı karakterin içerisinde birbiri ile anlaşamayıp, kafa yapısı uyum sağlamayanlar da dahil olmak üzere aynı amaç ve hedef doğrultusunda aynı ortamda çalışıp birbirleriyle geçinebilmeyi de öğrenmişlerdir. Teoride sonuç odaklılık dediğimiz bu yetkinlik sayesinde birbirlerinin eksikliğini, yanlışını da kapatarak oyunların sonuna kadar devamlılığını sağlamak adına anlık pratik çözümler üretebilmeyi başarmış, bu sayede de risk ve kriz yönetimini kavrayıp uygulayabilmişlerdir. Alanları farklı olan katılımcılar hem okuldaki farklı derslerini işleyip hem bu çalışmada sahne sanatları alanında farklı eğitimler alarak aynı zamanda farklı alanlarda çalışma yürütmeyi başarmış ve sahne sanatlarında öğrenip edindikleri kazanımları okuldaki diğer uygulama derslerinde kullanarak birçok alandan farklı yetkinlikleri ihtiyaca binaen kullanmayı da öğrenmiş ve multidisipliner yaklaşımla farklı disiplinleri aynı anda edinip kullanmayı da başarmışlardır. Çalışmaların başlarında kimi öğrenciler çok içine kapanık ve çekingen iken çalışmaların sonlarında çok daha kendinden emin hareketler sergilemeye başlamıştır. Bu özgüven artışı durumu tüm katılımcılarda da bariz gözlemlenmiş, kendileri de bunun farkına varmışlardır. Hem halk oyunları hem tiyatro çalışmalarında uygulanan drama atölye çalışmaları sayesinde tüm katılımcılar iletişim becerilerini çok daha güçlendirmiş, insan ilişkileri artmıştır. Bunların yanı sıra bu atölye çalışmaları sayesinde sanatsal sorgulayıcılık, yaratıcı düşünme kabiliyeti edinmişler ve bu meziyetleri günlük hayatta kullanmaya başlamışlardır. Çoğu zaman seyircisiz fakat zaman zaman da seyircili yapılan provalar sayesinde kalabalık karşısında heyecan kontrolünü, duygu ve düşünce aktarımını, doğru duruş sergilemeyi öğrendikleri gibi topluluk karşısında konuşma ve hitabet konusunda da gelişme göstermişlerdir. Sahne sanatları alanında aldıkları bu eğitimden arta kalan zamanlarında da çeşitli sosyal aktiviteler yaparak birlikteliklerini devam ettiren ve samimi arkadaşlıklar kuran katılımcılar, part-time çalıştıkları iş ortamlarında veya okuldaki sınıf

ortamlarında elde edemedikleri dostlukları edinmiş ve burada yaptıkları sosyal aktiviteler sayesinde hem iş yaşamlarına, hem aile yaşamlarına hem de okuldaki eğitim yaşamlarına daha motive olarak döndükleri gözlemlenmiştir. Eğitimlerin içerdiği çeşitli prova gösteri uygulamalarının video ve fotoğraflarını izleyen aileleri başta olmak üzere, onları sahnede izleyen arkadaşları ve hocaları olsun, ya da iş haricindeki meşgalelerini merak eden ve sahne görüntülerini sosyal medya veya cep telefonu kayıtlarından izlettikleri işverenleri olsun tüm çevreleri tarafından takdir ve tebrik toplayan katılımcılar hem aileleri ile, hem okuldaki arkadaşları ve hocaları ile hem de çalıştıkları iş yerlerindeki işveren ve iş arkadaşları ile iletişimlerine ve ilişkilerine daha da motive olmuş ve verimli olarak meşgalelerine devam etmişlerdir. Ara provalar haricinde ilk gösterilerini, kendi konu ve temaları dışında hem halk oyunları ekibi, hem tiyatro ekibi birleşerek 18 Mart Çanakkale Zaferi ve Şehitleri'ni anmak için hazırlamış oldukları “Memleketim Son Kalem 18 Mart Çanakkalem” isimli pandomim çalışması olarak 18 Mart 2022 de yerleşkemiz konferans salonunda, katılımcı tüm öğrenci ve hocalara sergilemişlerdir. Akabinde 23 Nisanda Gençlik Merkezinin salonunda sınırlı sayıda çocuklar, gençler ve ailelerine halk oyunları ve tiyatro peş peşe sahneleme, 19 Mayıs'ta da İlçe Kapalı Spor Salonunda tüm Erbaa halkı ve protokolüne yapmış oldukları halk oyunları profesyonel gösterisi, yine 1 Haziranda bir köy okulundaki ilk ve ortaokul öğrencilerine yaptıkları tiyatro gösterisi ile hem faydalı, hem başarılı işleri hep birlikte ekip olarak icra edebilmeyi öğrendiklerini kendileri de görmüşlerdir. Bu çalışmalar esnasında özellikle doğaçlama hareketler ve roller yapmayı da öğrenen katılımcılar üretken olmayı da başarmışlardır. Bu çalışmalar sırasında dışarıdaki zararlı çevre ve alışkanlıklardan uzak kalmakla birlikte birbirlerine de yardımcı ve destek olmayı benimsemişlerdir. Bunu organize ettikleri çeşitli gezi ve sosyal aktivitelerde bizzat uygulayan katılımcılar takım ruhu taşımakla kalmayıp aralarında aile bağı denebilecek kadar yakın bir bağ oluşturmuş, her organizasyonu bu bağ sayesinde birbirlerinin eksikliğini tamamlayarak sonuç odaklı bir şekilde başarıya ulaştırmışlardır. Süreç odaklı olarak ise çalışmalarda elde ettikleri kazanım ve yetkinlikleri her alanda kullanabileceklerini defaten göstermişlerdir. Ruh sağlıklarına çok iyi geldiği gözlemlenen çalışmalarımız sayesinde stres ve gereksiz kaygı, psikolojik bunalmalardan kurtulmuşlar, fiziksel olarak ise öncesinde daha hareketsiz bir yaşam sürdüren katılımcılar buradaki çalışmalarda kazandıkları hareketlilik sayesinde okul ve sosyal hayatta sıra ve masa başında geçirdikleri uzun sürelerin olumsuz etkilerinden korunmayı başarmıştır. Yaptıkları hareketli çalışmalar sayesinde duruş ve hareket bozukluklarını da gidererek daha sağlıklı bireyler haline gelmişlerdir. Tüm bu çalışmalarda gözlemlenen en önemli unsurlardan biri de, katılımcıların elde ettikleri kazanım ve yeterlilikler ile motivasyon düzeylerinin, işgücü verimliliğine katkı sağlayan bir çalışma gerçekleştiğini göstermesidir. Bununla

beraber dijitalleşmenin yeni iş sahaları, istihdam ve ekonomi alanlarına etkisi anlamında çok fazla bilgi sahibi olmadıkları, bu alanda aslında hızla gelişen teknolojik imkân ve istihdam alanlarına uyum sağlayabilecek kapasite ve multidisipliner yetkinlikleri elde ettikleri ve buna benzer uygulamalarla elde edebilecekleri, ancak bu konularda geleceğe dair her sektörün gideceği noktalar veya yeni oluşan meslek grupları ile ilgili daha çok bilgi sahibi olmaları gerektiği gözlemlenmiştir.

Bu çalışmaların nihayetinde gözlemlenen en önemli unsurlardan biri de tüm katılımcıların teknolojiyi hem derslerinde, hem yaptıkları işlerde, hem de sosyal hayatta iyi kullanabildikleri, fakat çalışmalar öncesinde birçoğunun çok fazla ve gereksiz sosyal medya ve online oyun kullanımı gerçekleştirdikleri, çalışmalar esnasında da bu gereksiz ve zararlı kullanımlardan uzaklaşıp ruh ve beden sağlıklarını dengede tutmayı başardıklarıdır. Bu durum katılımcıların kendilerinin söylemleriyle de teyit edilmiştir.

Sonuç

Üniversite öğrencileri için uygulanabilecek her türlü sahne sanatı eğitimleri, onlara farklı yetkinlik ve kabiliyetler kazandırmakla kalmayıp, toplumsal rehabilitasyonlarını da sağlamaktadır. Çoğunluğunu genç ve enerjik bireylerin oluşturduğu üniversite öğrencileri enerjilerini zararlı ortam, mekân ve meşguliyetlerle değil kendilerine faydalı, kültürel ve sosyal gelişimlerini sağlayabilecekleri sanatlarla ilgilenererek hem kendilerine hem yaşadıkları çevreye duyarlı izler bırakmış olurlar.

Çalışmalar sonunda Kültür, Sanat, Gençlik ve Spor alanlarında sosyal faaliyet ve araştırma çalışmaları yürüten İz Bırakanlar Gençlik ve Spor Kulübü adındaki sivil toplum kuruluşumuzun yönetimi tarafından belirlenen ve her biri, alanında uzman kişilerden oluşan İnceleme Komisyonu tarafından incelenen araştırma verileri değerlendirilmiş ve katılımcıların ilgili çalışmalarda başarılı olup kendilerini geliştirdiklerini ispatlayan, ayrıca yaptıkları çalışmaları ve kazanımları hem kendilerinin unutmamalarını sağlayacak hem de verdikleri herhangi bir kurumda kendilerinin yetkinlik ve yeterliliklerini arz ile teyit ettirebilecekleri birer katılım belgesi imza altına alınmış, katılımcılara takdim edilmiştir. Bu çalışmadan çok memnun kaldıklarını belirten katılımcılar, böyle çalışmaların her zaman ve her yerde yapılmasının çok faydalı olabileceği kanaatiyle çalışma ve eğitimler için bizlere teşekkür etmişlerdir. Resim 1’de katılım belgesi örneği sunulmuştur.

Resim 1: Katılımcılara İz Bırakanlar Gençlik ve Spor Kulübü Tarafından Verilen Belge

Kaynak: Fatih İzci'nin arşivi

Kaynakça

- Bakır, Ali. *Temel Eğitimde Tiyatro Çalışmalarının Öğrencilerin Kişilik Gelişimi (Özgüven Kazanımı) Üzerindeki Etkisi*. İstanbul: Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/712797/yokAcikBilim_9009832.pdf?sequence=-1
- Cömert, Ayşegül. *Sosyal Sorumluluk Kapsamındaki Kişisel Gelişim Programlarının İşletmelere ve Katılımcılara Katkıları ve Üsküdar Belediyesi'nde Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=aBznB1LXjAcmp0cPBH919Q&no=mI8mzZfnj1gcdKz-C5A5_g
- Çelik, Duygu. "Pandemi Sürecinde Yükseköğretimdeki Tiyatro Eğitimine Dair Sorular/Öneriler: Türkiye Örneği". *Uluslararası Müzik ve Sahne Sanatları Dergisi*, 5 (Aralık 2021), 21- 28.
- Doko, Enis. "Alternatif Bir Dünya Arayışı: Metaverse". *Lacivert Dergi*, 85 (2021), 79-81.
- Erdoğan, Recep Tayyip. *Daha Adil Bir Dünya Mümkün*. İstanbul: Turkuvaz Kitap, 1. Baskı, 2021.
- Kahraman, Mehmet Emin. "Covid-19 Salgınının Kültür ve Sanat Organizasyonlarına Etkisi". *Yıldız Journal of Art and Design*, 7/1 (Temmuz, 2020), 84-99.
- Riley, Matt. "Lifelong Learning Needs A Reboot – Here's How To Do It". *Times Higher Education*, (Nisan, 2022). <https://www.timeshighereducation.com/campus/lifelong-learning-needs-reboot-heres-how-do-it>
- Sterngold, Arhur H. "Do Economic Impact Studies Misrepresent the Benefits of Arts and Cultural Organizations?". *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 34/3 (Ağustos 2010), 166-187, 10.3200/JAML.34.3.166-187.
- Tarhan, Nevzat. "Türkiye'de ve Dünyada Ruh Sağlığı Alarm Veriyor". *Turuncu Dergi*, 195 (Ocak 2020), 25-29.
- Tercan, Ceren. *Topluma Katılım Aracı Olarak Dans*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=WY5CM7tPNE2z_YM6pBu0t8E6_VH1RjgMdnpyKHLzfBE-rILML39jHonpIrVgm9i
- Uskan, Sevil Burgaz - Bozkuş, Taner. "Eğitimde Oyunun Yeri". *International Journal of Contemporary Educational Studies (IntJCES)*, 5/2 (Aralık 2019), 123-131.

Özet

Modern dönemin en önemli sorunlarından birisi gençliğin yaşamış olduğu anlam krizidir. Özellikle onların zihin dünyasına hitap etmeyen dini anlatım, sunulan Tanrı tasavvuru karşılık bulmamakta, buna karşın Tanrı'nın reddedilmesiyle zihin dünyalarında bir kargaşa oluşmaktadır. Yani anlatılan din onların dünyasında karşılık bulmazken dini reddetmek ise daha başka bir kriz ortaya çıkarmaktadır. Batı dünyasını aydınlanma felsefesine, oradan deizme ve sonuçta ateizme götüren sürecin bir benzerini yaşıyoruz. Aynı hatalara düşmemek için din anlatılırken dikkat edilmesi gereken birkaç tez ileri süreceğim. Bunları özetle şu şekilde ifade edebilirim. Dinlerde mutlak otorite Tanrı'dır. Onun dışında gelenekte yer alan tüm yorumlar dinin kendisi değildir. Dini metinler indiği toplumun kültüründen, dilinden, entelektüel dünyasından etkilenir. Dini metinlerin amacı kozmolojik, bilimsel bilgi vermek değildir. Onlardan her dönemi kapsayacak evrensel bilimsel bilgi çıkarmak doğru değildir. İnsanın hem akıl, hem duygu, hem psikolojik boyutu olan toplumsal bir varlık olduğu unutulmamalıdır. Din sadece duygu temelli sunulursa radikal örgütlerin ortaya çıkmasına, hurafelerin sorgulanmadan kabul edilmesine sebep olur. Buna karşın sadece akıl üzerinden anlatılırsa ortaya çıkan din doğal din, Tanrı ise filozofun Tanrı'sı olur. Yapılan önemli hatalardan bir başkası da dini kavramların anlam genişliğine uğratılmasıdır. (Özellikle şefa, ilham ve mehdi kavramları). Ayrıca dinin korku psikolojisi üzerinden sunulması da önemli bir sorun oluşturmaktadır. Tüm bu hatalar karşısında gençler dinden uzaklaşsa da ne deizm ne de ateizm düşüncesinde kendi anlam arayışlarına cevap bulmaktadır. Bu çalışmada gençliğin anlam arayışına yönelik dini anlatıma dair çözüm önerilerini ele alacağım.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Gençlik, Anlam Arayışı, Din, Tanrı

Giriş

Modern çağın en önemli sorunlarından birisi gençliğin yaşamış olduğu anlam krizidir. Bir taraftan zihin dünyalarına hitap etmeyen dini anlatım, sunulan Tanrı tasavvuru, yaratılış ve imtihan teolojisinin doğru anlaşılabilmesi, diğer taraftan din ve Tanrı düşüncesinin reddedilmesiyle oluşan boşluk bir kargaşa oluşturmaktadır. Yani anlatılan din onların dünyasında karşılık bulmazken dinin reddedilmesiyle oluşan boşluk başka bir kriz ortaya çıkarmaktadır. Batı dünyasında orta çağ skolastik düşüncede yer alan Tanrı tasavvuru ve dini anlayış, aydınlanma felsefesi, sonrasında deizm ve neticede ateizmle sonuçlanırken Comte'un pozitivist çağ dediği yeni dönemde, tahtından edilen dinin daha doğrusu Tanrı, vahiy ve peygamberin yerini onların işlevini görecek insan, akıl ve filozof almıştır. Özellikle ortaçağda geleneksel otorite ve kutsal kitabın literal okunması üzerinden oluşturulan dinin anlatım biçimi, temelde dinin kendisine olmasa da özellikle kilisenin dogmatizmine tepkiye dönüşmüştür. Rasyonalist ve ampirist yaklaşımlarla birlikte mekanik evren tasavvurunun yaygınlaşması, telos/gayeci düşüncenin zayıflamasına, materyalizmin yaygınlaşmasına, teosentrik evren yerine homosentrik evren görüşünün doğmasına sebep olmuştur. Öyle ki Hobbes bütün dinleri cehalet ve hayal ürünü olarak görürken 19. yüzyılda Comte, ahlakın

* Öğretim Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Bilim Dalı. ismailsimsek@yahoo.com, Orcid: 0000 0001 5682 7013.

kaynağı olarak sunulan Tanrı yerine sosyoloji kuramını ileri sürmüştür. Aynı dönemde Marx ve Engels Tanrı'yı ücretli köleliği meşrulaştıran kaynak olarak görürken Feurbach tanrıları insanların kendi imgelerinde yarattıklarını düşünüyordu. Durkheim, Tanrı'nın insanı değil insanların Tanrı'yı yarattığını ileri sürüyordu. Freud ise dini nevrotik bir durum olarak görüyor, tedavi edilmesi gereken bir hastalık olduğunu söylüyordu.¹1960'lı yıllarda Batı toplumunun daha da sekülerleştiği dönemde Amerikalı teolog Harvey Cox, *Seküler Şehir* adlı eserinde Tanrı'nın öldüğünü bir kez daha ilan ettiğinde aydınlanmanın sonu, postmodernitenin başlangıcı olmuştur. Toplumda dini düşüncenin zayıflaması diğer yandan beraberinde kültürel değişmeyi de getirmiştir. Sömürgecilik zayıflamış, kürtaj ve eşcinsellik yasallaşmış, boşanma kolaylaşmış, kadın hareketleri, cinsiyet eşitliği mücadeleleri başlamıştır.² Fakat 20. yüzyılın son çeyreğinde özellikle bilimsel alandaki gelişmelerle birlikte ateizmin beklentisinin aksine Tanrı güçlü bir şekilde sahneye geri dönüş yapmıştır. Ölümünü ilan eden Nietzsche, Tanrı'nın varlığını inkâr etmekle kalmayıp tüm insanların ruhlarında mevcut olan inancı fiilen söküp atmak isteyen, tek hedefi Tanrı'yı öldürmek olan Marx ölmüş, Tanrı ise deyim yerindeyse yoğun bakımdan daha sağlıklı bir şekilde geri dönmüştür. Çünkü Aydınlanma akılcılığının en önemli sorunu Tanrı'nın, dinin önemini hızla kaybettirirken onun yerine önerilen farklı vekiller aslının işlevini yerine getirememiştir. Eagleton'un deyişiyle Papa'dan yüz çevirenlerin Auguste Comte'a akın etmeleri olası değildir.³

Bugün 21. yüzyıla geldiğimizde benzer bir süreci yaşamaktayız. Çağı okuyamayan din adamları, sunulan din anlatımının muhatabın zihin dünyasından çok geride kalması, kutsal kitabın literal olarak okunması, mutlak otoritenin Tanrı yerine çeşitli kurum ve kişilere verilmesi, Tanrı'nın salt bir güç yığını olarak görülmesi, adalet, iyilik, merhamet gibi diğer sıfatlarının göz ardı edilmesi, yaratılış ve imtihan teolojisinin yanlış anlaşılması vb bir çok nedenden dolayı yeni nesil din ile arasına mesafe koymakta fakat oluşan bu boşluğu başka bir şeyle dolduramadığından anlam krizi yaşamaktadır. Daha önceki bir çalışmamda bu krizin nedenlerini çeşitli şekillerde açıklamıştım.⁴ Bu çalışmada bunların dışında anlam krizine neden olan diğer gerekçeler üzerinde duracağım. Bunlar;

1. Tanrı'nın Mutlak Kudret Üzerinden Sunulması
2. Tanrısal Kudretin Kişi veya Kurumlara Hasredilmesi
3. İmtihan Teolojisinin Yanlış Anlaşılması

¹ Rodney Stark, *Tek Gerçek Tanrı Tek Tanrıculuğun Tarihsel Sonuçları*, çev. Çiğdem Özürer (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2005), 7.

² Karen Armstrong, *Tanrı Savunusu Din Aslında Nedir?*, çev. Şahika Tokel (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019), 402.

³ Terry Eagleton, *Culture and the Death of God* (London: Yale University Press, 2014), 64.

⁴ Bkz. İsmail Şimşek, "Modernite ve Ataizm ile Ateizm Arasına Sıkışan Gençliğin İnanç Krizi Sorunu", *İslam Modernite ve Gençlik*, ed. Seyfullah Kara - Salih Aybey (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021).

4. Din-Bilim İlişkisinin Doğru Temellendirilememesi

1. Tanrı'nın Mutlak Kudret Üzerinden Sunulması

Dinlerin, özellikle teistik dinlerin geleneksel düşüncelerinde her ne kadar Tanrı'nın sonsuz sıfatlarından bahsedilse de genellikle onun mutlak kudreti öne çıkarılır. Bir güç yığını, despot bir kral gibi dilediğini dilediği şekilde yapan, dilediğinde cennettekileri cehenneme, cehennemdekileri cennete koyabilen, Eşari ve Calvin geleneğinde olduğu gibi dilediğinde eylemin ahlakiliğine bakılmaksızın hırsızlığı, tecavüzü, adam öldürmeyi iyi bir eylem olarak niteleyebilen bir varlık olarak sunulmaktadır. Kalvenciliğe göre ebedi lanetlenenlerin sayısı sonuçta kurtarılacakların sayısından daha fazla olacaktır. Kimin kurtarılacağına doğum öncesi ve sonrasında karar veren Tanrı'nın kendisidir. Her amelimiz ebediyen yanma ihtimallerimizi yansıtabilir ama yaptığımız hiçbir şey onu etkileyebilir. Benzer görüşler geleneksel İslam düşüncesinde özellikle Eşari'nin fikir yapısında da yer almaktadır. Neiman'ın dediği gibi bu artık kadir-i mutlaklığın çığırından çıkarılmış halidir. Yaratan mutlak kudret sahibi değil mi? Tabii ki öyle. O halde istediğini yapabilir. Gücün anlamı bu zaten. Tüm yasaları çiğneyebilir. Onları koyan o zaten. Adalet yasasını da çiğneyebilir.⁵ Böyle bir Tanrı tasavvuru geçmişte olduğu gibi bu gün de birçok insanın zihin dünyasında anlam kargaşasına sebep olmaktadır. Nitekim Sartre'nin aşağıdaki ifadeleri bu durumu açıkça göstermektedir:

Katolik inancıyla yetiştirildim. Yaradanın beni kendi şanı için yarattığını öğrendim. Hayal edebildiğimden daha fazlasıydı bu. Sonrasında bana öğretilen bu Tanrı'da ruhumun beklediği Tanrı'yı bulamadım. Bana bir yaratan gerekliydi. Onlar büyük bir patron veriyordu. Her ikisi birdi. Bunu biliyordum; Bu sözden yapılmış puta isteksizce hizmet ediyordum.⁶ ... Tanrı'ya ihtiyacım vardı. Verdiler. Ne aradığımı bilemeden aldım. Yüreğimde kök salmadığı için bir sürü sıkıntıyla yaşadım içimde. Sonra öldü. Bugün ondan söz edildiğinde, eski bir güzele rastlayan yaşlı bir delikanlının üzüntüsüz gönül hoşluğuyla, elli yıl önce o anlaşmazlık, o yanılma olmasaydı aramızda bir şeyle olabilirdi diyorum.⁷

Sartre'nin ifadelerinde geçtiği gibi sunulan Tanrı tasavvuru, bireylerin zihin dünyalarında bir anlam oluşturmadan deyim yerindeyse güçlü bir patron edasıyla evrende dilediğini dilediği şekilde yapan, eylemlerinde ahlakilik aranmayan bir varlık ise böyle bir varlığın kabul edilmesi zor bir durumdur. Her ne kadar gençler gelişim dönemlerine paralel olarak böyle bir Tanrı tasavvurunu başlangıçta benimsese de sonrasında reddetmesi daha kolay olacaktır. Burada yapılan temel hata buyrukları da dahil tanrısal eylemlerin tümünün salt kudret sıfatı bağlamında ele alınmasıdır. Tanrı'nın kemâli metafizik bir yetkinlik olarak ele alınmaktadır. Oysa Tanrı'nın mükemmelliği

⁵ Susan Neiman, *Modern Düşüncede Kötülük*, çev. Ayhan Sargüney (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006), 32.

⁶ Jean-Paul Sartre, *Sözcükler*, çev. Bertan Onaran (İstanbul: Payel Yayınları, 1989), 76.

⁷ Sartre, *Sözcükler*, 80.

sadece metafiziksel bir yetkinlik değil aynı zamanda ahlaki yetkinliği de içerir. Yani Tanrı yetkinliği gereği aynı zamanda ahlaki bir faildir. Bu nedenle ahlakiliğini de içeren tanrısal bu yetkinliğe göre eylem ve buyruklarda bulunur. Bu Tanrı'nın herhangi bir eylem veya buyruksa bulunurken sadece kudret sıfatı bağlamında değil sonsuz sayıda oluşan niteliklerinin oluşturduğu doğasına göre eylemde bulunduğunu gösterir. Tanrı sadece kadir-i mutlak bir varlık değildir. Aynı zamanda âlim-i mutlak, irade sahibidir, mükemmeldir, mutlak iyi olandır. Dolayısıyla Tanrı salt bir güç yığını olarak tasavvur edilemez. Çünkü o bir eylemde bulunurken ilim sıfatıyla eylemiyle ilgili tüm bilgilere sahip, onunla ilgili tüm sonuçlara vakıftır. Buna göre eylemin gerçekleşmesi halinde ortaya çıkacak iyilik ve kötülükleri de bilir. Sonra iyilik sıfatı gereği iyi olan eylemi iradesiyle diler ve sonuçta kudreti ile onu gerçekleştirir. Şayet Tanrı'yı sadece kudret niteliği üzerinden tasavvur edersek onun yetkinliğini gözardı etmiş oluruz. Böylece başlangıçta söylediğim gibi kudretine hanel gelmemesi adına onun amaçsız, niyetsiz, iyi-kötü, güzel-çirkin tüm fiilleri yapabileceğini söyleriz. Üstelik adalet sıfatını görmezden geldiğimizde her istediğini doğrudan cennete, istemediğini de cehenneme koyan bir varlık konumuna indirgeriz. Oysa kutsal kitaplarda geçen “dilediğini dilediği şekilde yapan varlık” tanımlaması, kudretini vurgulayan ayetlerdir. Burada söylenmek istenilen şey kudretinin büyüklüğüdür. Yoksa kendi doğasıyla çelişen, doğasına aykırı, tanrısallığına uygun olmayan eylemleri gerçekleştirdiği değildir. Onun bir güç yığını olarak görülmesinden ziyade kudretin diğer sıfatlarıyla çelişmeyen, kendi tanrılığine yaraşmayan eylemleri içermediğini gösterir. Çünkü biraz önce belirttiğimiz gibi tanrısal eylemler sadece kudret sıfatının tecellisi sonucu oluşmaz. İlim, irade, iyilik, adalet gibi sonsuz sıfatlarının oluşturduğu doğasına göre meydana gelir. Elbette ki salt kudretini düşündüğümüzde her şeyi yapabilmesi imkân dahilindedir. Fakat onun mükemmel doğasını düşündüğümüzde bu tür eylemler her ne kadar bilkuvve olarak imkân dahilinde olsa da bilfiil olarak mümkün değildir. Bu durum Tanrı'yı eylemlerinde sınırlamak anlamını da gelmez. Kemâli gereği eylemde bulunduğunu gösterir. Şayet tanrısallığına yaraşmayan eylemleri yapabileme imkânı söz konusu olursa bu, Tanrı'nın zati mükemmelliğinden kendisini soyutlaması demektir ki Rowe'un da belirttiği gibi hiçbir fail kendisini kendi zati niteliklerinden soyutlama kudretine sahip değildir.⁸ Zira böyle bir durumda failin kendisi var olmayacaktır. Çünkü bir varlığı mahiyetini oluşturan sıfatlardan soyutladığınızda o varlık, artık önceki haliyle tasavvur edilen varlık olamaz. Yani yetkinliğinden Tanrı'yı soyutladığımızda artık o Tanrı olmaz. Öyleyse Tanrı salt kudreti bağlamında eylemde bulunmaz. Tüm sıfatlarının oluşturduğu yetkinliğine göre hareket eder. Bu da onun ahlaki bir fail olduğunu gösterir. Bu durumda geleneksel düşüncede özellikle Calvin ve Eşari

⁸ William L. Rowe, “Divine Perfection and Freedom”, *Evidence and Religious Belief*, ed. Kelly James Clark (New York: Oxford University Press, 2011), 177.

anlayışında yer aldığı gibi Tanrı'nın iyi bir eylemi kötü; kötü olan fiili de iyi olarak nitelemesi mantıken mümkün; kudreti dâhilinde olmasına rağmen diğer tüm nitelikleri düşünülüğünde aklen imkân dâhilinde değildir. Çünkü bir şeyin mantıken mümkün olması onun aklen imkân dâhilinde olduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla emir ve buyruklar Tanrı'ya nispet edildiğinde yapılması ve buyurulması aklen mümkün şeyi var etme anlamındadır. Yetkin olan bir varlığın kötü bir fiili iyi olarak buyurması; iyi olanı da kötü olarak nitelemesi aklen imkânsız bir durumdur. Bu nedenle tanrısal doğa ile bağdaşmayan yanlış ve kötü fiillerin iyi olarak irade edilmesinin kudret dâhilinde değerlendirilmesi makul görünmemektedir.

2. Tanrısal Kudretin Kişi veya Kurumlara Hasredilmesi

Batı düşüncesinde aydınlanma sonrasında deizm ve ateizmle sonuçlanan sürecin en önemli nedenlerinden birisi de özellikle orta çağ Hristiyan düşüncesinde tanrısal kudretin kiliseye hasredilmesi ve deyim yerindeyse kilisenin düşüncelerinin benimsenmesi için Tanrı'nın parmağının sürekli sallanmasıdır. Dinin Tanrı yerine belli kurum ve kişilerin görüşleriyle özdeşleştirilip sonrasında bu düşüncelerin Tanrı'nın fikriymiş gibi sunulması o dinin istismar edilmesine, bireysel, toplumsal ve siyasi çıkarlar için araçsallaştırılmasına, kişi ve kurumların kendi görüşlerinin Tanrı üzerinden topluma dayatılmasına neden olur. Diğer yandan teolojik düşüncelerin yanında bilimsel düşüncelerin temelinin de Tanrı yerine ikame edilen mutlak otoritelerin görüşlerinde bulma çabası ve bunun dinin verisiymiş gibi sunulması da yaşanan anlam krizinin önemli sebeplerinden olmuştur. Tanrı yerine mutlak otorite olarak sunulan vekiller üzerinden din anlatımı, doğru veya yanlış olup olmadığına, yaşanan dönemin bilimsel bilgi, kültürel, sosyal ve entelektüel seviyesi ile uyuyup uyuyamadığına bakılmaksızın miras alınan bilgi temelinde oluşturulur. Öyle ki miras alınan bu bilgi bazen vahyin ve aklın, bazen de bilimsel bilginin önüne geçer ve zamanla geleneksel yeni otoritelere dönüşür. Kutsal kitap, herkesin anlayabileceği öğreti konumundan uzaklaştırılıp bu otoritelerin anlayışı üzerinden okunmaya başlanır. Bu nedenle artık konuşan kutsal kitap ve akıl değil, miras alınan bilgi yığını olur. İşte bu bilgi yığınının mutlaklaştırılmasıyla oluşturulan dinin anlatımı gençliğin bugün yaşadığı anlam krizinin önemli nedenlerindedir. Çünkü gelenek ve dinin kişisel yorumlarını dinle özdeşleştirdiğinizde, dinde temel unsur olan Tanrı'nın yerini geleneğin önde gelen ataları alır. Tanrı pasifleştirilirken geleneksel Tanrı adına otorite veya atalar kültü yüceltilir. Nasıl ki aydınlanma ile başlayıp ateizmle sonuçlanan süreçte Tanrı tahtından edilip insan her şeyin ölçüsü kılınarak bir yönüyle tanrılaştırılmıştır; benzer şekilde tanrısal kudretin başka kurum ve kişilere hasredilmesi örtük bir şekilde Tanrı'yı yok ederek onları tanrılaştırmıştır. Fakat bu tanrılaştırma olayının diğerinden temel farkı bunun Tanrı adına, onun haremine zarar gelmemesi

için dini korumak amacıyla yapılır. Bunu yaparken Tanrı o kadar yüceltilir ki artık bireylerin tek başlarına ona ulaşmaları mümkün değildir. Dolayısıyla aracı varlıklar ortaya çıkar. Artık her yanda Tanrı'ya ulaştıracak sahte peygamberler, mesihler, mehdiler, şeyhler, papalar, kiliseler ortaya çıkar.⁹ Din artık bunlar üzerinden anlatılan, melankolik hikâyelerle yoğrulan, Tanrı'nın mucizelerinin yerini kerametlerin oluşturduğu, peygamber olamayacaklarından vahiy almaları mümkün olmadığından yerine vahyin işlevini görecektir ilham bilgisinin yerleştirildiği, dinin özünde olmayan kendilerine göre oluşturdukları belirli ritüellerin yer aldığı yeni bir çehreye bürünür. Tanrı, insan hayatından sözde kutsallığı ve mutlaklığı adına uzaklaştırılınca bu durum öyle bir hal alır ki, Tanrı'nın yerini sahte tanrılar; kutsal kitapların yerini bu sahte tanrıların yazdığı kitaplar; sünnetin yerini onların fiil ve davranışları; hadisin yerini ise bunların sözleri oluşturur. Artık İsa Mesih gibidirler. Tanrı da, peygamber de, vahiy de onlardır. Yapılması gereken şey bellidir: Dinden anladıkları düşünceleri din maskesi altında sunup herkesi kendileri gibi düşünmeye zorlamak. Çünkü ortaya koydukları düşünceleri Tanrı'nın istek ve arzusu olarak sunarlar. Artık bunların da kendilerine itaat eden mutlak kulları vardır. Bu kullar bile herhangi bir konuda konuşurken çoğunlukla, 'Rabbimiz şöyle buyurdu', yerine efendisinin o konuda ne dediği ile söze başlar. Efendisini memnun etmek onun için cennetin anahtarı olarak görülür. Bu yüzden en kutsalını bile hiç çekinmeden efendisinin hizmetine sunar.

Sonuçta gelinen noktada mutlak otoritenin Tanrı yerine başka kişilere hasredilmesi, bunların görüşlerinin dini metinlerle özdeşleştirilmesi ve Tanrı'nın amacının bu kimseler üzerinden okunmasından en fazla zararı kutsalın bizatihi kendisi görmüştür. Zira Tanrı'dan ziyade onun adına konuşan kurum veya kişilerin yorumları üzerinden oluşturulan din geçmişte olduğu gibi yeni yüz yılda da anlam krizine sebep olmaktadır. Ortaçağda bu süreç bir kez yaşandı. Tanrı-insan-evren-toplum ilişkisi bu tür bir yanlış din anlayışı sonucu kurulmaya çalışıldığında özellikle 19 ve 20. yüzyıldan itibaren Tanrı'yı iktidardan devirme çabasına dönüşmüştür. Zira hakikatin ölçüsü Tanrı/din değil de, Tanrı adına konuşan kurum ve kişiler olur ve bu yorumlar dinle özdeşleştirilirse din siyasallaşır, ideolojiye dönüşür, bireysel çıkarların aracı olur. Tarih bunun acı tecrübeleriyle doludur. Hem Batı, hem İslam dünyasında dinin birer yorumu olan mezheplerin, dinle özdeşleştirilip devletin resmi görüşü haline getirildiği, kurumların, bireylerin mutlaklaştırıldığı dönemlerde Galileo'nun, Bruno'nun, Hallâc-ı Mansûr'un, Nesimî'nin yaşadığı gibi birçok hazin olay meydana gelmiştir. 17. yüzyılda Hristiyan Batı düşüncesinde meydana gelen, tarihe Otuz Yıl Savaşları olarak geçen Protestan ve Katolikler arasındaki mücadele, İslam dünyasında şiiilik/sünnilik şeklinde hala devam eden savaşlar bu durumun nasıl bir yanığı olduğunu açıkça göstermektedir.

⁹ Mehdilik konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Gün, "Mehdilik İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Artuklu Akademi Dergisi* 4/1 (2017).

Nietzsche 19. yüzyılın sonuna doğru *Şen Bilim*'i yazdığına, aslında Tanrı'nın çoktan öldüğünü görmüştü. Bilindiği gibi bu eserin üçüncü kitabında bir delinin elinde fenerle pazar yerine girip yüksek sesle Tanrı'yı arayışı anlatılır. Bunu gören Tanrı'ya inanmayan ancak entelektüel açıdan kültürlü sayılabilecek birçok kişi, alaylı bir şekilde, Tanrı kaçtı mı, yoksa başka bir yere mi gitti? diye sorar. Deli adamın cevabı: "Öldürdük onu, siz ve ben, hepimiz onun katilleriyiz. Fakat bunu nasıl yaptık? Denizci nasıl tüketebildik?"¹⁰ olmuştur. Bugün yaşanan bir anlam krizi varsa bunun nedeni ne gençliğin bozulması, ne Nietzsche'nin nihilizmi, ne Comte'un pozitivizmi ne de başka bir şeydir. Bu gün gençliği anlam krizine sokan dinin yanlış anlatım biçimi, yanlış Tanrı tasavvurudur. Zaten Nietzsche'nin sitemi dine değil yeni tanrılar ilan edip geleneği dinselleştirenlere, hem de buna tepki olarak ortaya çıkan, fakat bu kez insanı her şeyin ölçüsü kılıp aklın mutlaklaştırılmasıyla Tanrı'ya ihtiyaç duyulmamasına, onun önemsizleştirilmesine, düşüncede öldürülmesine bir sitemdir. Birinci yönüyle sitem, geleneksel kilise otoritesinin yani Tanrı'nın göndermiş olduğu dini, şahıslarla özdeşleştiren, kişiyi/ şahsiyeti tanrılaştıran, kutsal metnin anlamını, amacını Pavlos'un düşüncelerine indirgeyen ve Pavlos'u yanılmaz gören, bir anlamda Allah'ın, 'Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulmayan kimseler olsa da mı?' (Bakara, 2/170) diye hayretini ifade ettiği zihniyetin Tanrı'sıydı. Çünkü bu düşünce, Aristoteles'i, Batlamyus'u yanılmaz görmüş, onları kendi döneminin bilimsel koşullarından bağımsız değerlendirmiş, düşüncelerini dinle özdeşleştirmiş, sonuçta otoritenin düşüncesi bilimsel anlamda yanlış çıkınca, sadece otorite kabul ettiği şahıslar değil, özdeşleştirdiği dinin sahibi olan Tanrı da ölmüştür. Bu yönüyle ölen Tanrı, dirilen, çarpmıha gerilen, tanrılaştırılan insandı. Ölen tanrı, suçlunun yerine masum birine, yani Âdem'in işlediği suçun cezasını masum insanlara yükleyen, cezayı Âdem'e vermesi gerekirken bunun ezikliği ile kendisini insan biçimine büründüren, Tanrı'nın bedensel ölümü, insanın yaratılışı kıssasındaki Havva, yılan, elmayı da içeren metaforun tuhaflığı, teslis gibi daha birçok konu temelinde oluşturulan kilisenin Tanrı'sıydı. Ölen Tanrı, paganların âşık olan, aldatan, hile yapan tanrısıydı. Modern putperestlerin, yani tüm ahlaki değerlerini, özgürlüklerini, nereden kazanıp nereye harcayacaklarını, hatta hangi siyasi ideolojiye oy vereceklerini belirleyen, onlar için Tanrı katında medet umacaklarını söyleyen, mahşerde hiçbir peygamberin kulak asmadığı müridini kibrit kutusunda cennete götüreceğini vadeden, tüm bu eylemleriyle Tanrı'nın tahtına göz koyan sahte tanrılardı. Pain'in ifadesiyle sadece Tanrı'nın insana bahsettiği akıl tarafından değil, aynı zamanda evrenin yapısını anlamaya çalışan, bunun sonucunda ortaya çıkan bilimsel bilgiyle de reddedileceği kesin olan Tanrı'ydı.¹¹ Bu nedenle modern dönemde gençliğin anlam arayışında karşılaşacağı Tanrı tasavvuru, dinin evrenselliği

¹⁰ Friedrich Nietzsche, *Şen Bilim*, çev. L. Özyaşar (Bursa: Asa Kitabevi, 2003), 130.

¹¹ Thomas Paine, *The Age of Reason*. (London: Willey Book Company, 1945), 35.

bağlamında çağa sunulan, onları bilişsel açıdan tatmin eden, kutsal metinlere uygun bir varlık olmalıdır. Zira zaman ve koşulların değişmesiyle bireylerin din algıları, Tanrı tasavvurları da doğal olarak değişir. Nitekim XV. yüzyıl Katoliklerinin Tanrı tasavvuru ile orta çağ doğu Latin imparatorluğunun Tanrı tasavvuru; aydınlanma dönemindeki Tanrı tasavvuru ile orta çağ skolastik düşüncesinin Tanrı tasavvuru aynı değildir. Keza kilisenin Tanrı'sı ile İsa'nın Tanrı'sı ve Hz. Peygamber'in Allah tasavvuru ile İslam dünyasında yer alan birçok grup, mezhep, cemaat ve tarikatlarda tasavvur edilen Tanrı aynı değildir. Muhtemelen birkaç yüzyıl sonra tasavvur edilen Tanrı ile bugün bizim tahayyülümüzdeki Tanrı tasavvuru aynı olmayacaktır. O halde gözden kaçırmamız gereken şey çağın Tanrı tasavvurunun toplumsal düşüncelerden, bilimsel ve entelektüel zihin dünyasından etkilendiğidir. Bugün sorunumuz ilk dönem bedevinin zihin tasavvurunda oluşan Tanrı anlayışını Kur'an'ın Tanrı tasavvuru gibi alıp çağa sunmaktır. Bunu anlayamadığımız, gençlerin zihin dünyasını kavrayamadığımız için geleneksel düşüncede oluşan din tasavvurunu modern çağın gençliğine sunduğumuzda bunu kabul etmeyen gençler karşısında, 'gençler ateist oldu, deist oldu', feryadını basmaktayız. Oysa gençliği buna sürükleyen, onu anlamayan, zihin dünyasını okuyamayan, geleneksel düşünce üzerinden kurulan din anlayışının bizzat kendisidir.¹²

3. İmtihan Teolojisinin Yanlış Anlaşılması

Gençliğin zihin dünyasında meydana gelen önemli krizlerden birisi de kendi yaratılma nedenlerinin yaratana ibadet etmek olduğu tezi üzerinden imtihan teolojisinin oluşturulmasıdır. Buna göre Tanrı her ne kadar bütün eksikliklerden münezzeh olsa da insanı salt kendisine ibadet etmek için yaratmıştır. Yaratılışın salt ibadet etmek üzerinden temellendirilmesi dinin asıl gönderiliş amacından uzaklaştırılıp hukuki boyutu olan fıkıhın, daha özelde şekilciliğin merkezi bir din haline dönüştürülmesine ve ibadet kavramının içinin boşaltılmasına sebep olmuştur. Öyle ki ibadet kavramının anlamı sadece abdest, namaz, oruç, zekât gibi yapılması belirli vakitlerle sınırlanmış, belli esaslara bağlı yükümlülüklerden oluşturulmuştur. Din, fıkıh boyutu ile öne çıkarılınca bu kalıba girmeyen güzel davranışlar, her ne kadar sevap kazandıran ameller olarak görülse de ibadet kavramının dışında tutulmuştur. Hatta ilimler bile fıkıh, hadis, tefsirle sınırlandırılmıştır. Nitekim Feridüddin Attar dini ilmi fıkıh, hadis ve tefsirden ibaret görmüş kim bunların dışında bir şey okursa o kimse melun olur demiştir.¹³ Oysa dinin birincisi, Tanrı ile ilişkisini belirleyen dikey boyutu; ikincisi de bireyin birbirleriyle ve toplumla ilişkisini belirleyen yatay boyutu; üçüncüsü de ibadet

¹² İsmail Şimşek, *Ataizm'den Ateizme Tanrı ve Yanılgılar* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020), 112.

¹³ Nusret Çam, *Aşk Dini* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 74.

alanıyla ilişkili boyutu vardır. Dikey boyut, iman alanıyla ilgiliyken; yatay boyut, ahlak alanıyla ilişkilidir. Bu anlamda sorumluluk çift yönlüdür. Yaratana karşı sorumluluk ilahi; birey ve topluma karşı olan da beşerî sorumluluktur. Üçüncü boyutu oluşturan ibadet alanı ise belirli zaman ve şekilleri olan ibadetleri kapsadığı gibi bunun dışında yer alan tüm güzel davranışları da içerir. Bunun içerisine iyilik içeren her türlü çalışma, ilmi araştırma, sanat ve diğer faaliyetlerde girer.¹⁴

İbadet geniş anlamından çıkarılıp salt şekle indirildiğinde ve sonrasında insanın varoluş amacının bu şekilleri yerine getirmek olduğu ileri sürüldüğünde, çağımız gençliğinin anlam dünyasında karşılık bulamamaktadır. Oysa Tanrı insanları sırf belli zaman ve yerleri olan ibadetleri yapsınlar diye yaratmaz. Çünkü o, kemâl sahibidir. Ne insanın ne de başka bir varlığın ibadetine, ta'zîmine, yüceltmesine ihtiyacı yoktur. Bu tür anlatım biçimi Tanrı'yı eksik olan insan üzerinden anlatım şeklidir. Hâlbuki Tanrı en mükemmel varlıktır ve mükemmel olduğu için yaratır. Buna karşın insan ise mükemmelleşmek için ibadet eder. Zira kemâl sahibi olmak yaratmayı gerektirir. Çünkü yaratan bir varlık yaratmayana göre daha mükemmeldir. Tanrı da en mükemmel olduğu için yaratır. İnsanların mükemmel olmasını ister. Bunun için reçeteler önerir. İşte ibadetler Tanrı'nın insanların mükemmelleşmesi için sunduğu reçetelerdir. Bu bir anlamda doktor-hasta ilişkisi gibidir. Doktorun hasta için önerdiği ilaçları kullanmasının doktora zarar ve faydası açısından bir katkısı yoktur. Hasta iyileşmek istiyorsa o ilaçları acı verse de kullanmalıdır. Kullanıp kullanmama sorumluluğu hastaya aittir. İbadetler de böyledir. Dolayısıyla salt ibadet etsin diye insanları yaratmaz. Tanrı olduğu için yaratır ve insanlar da mükemmelleşmek için ibadet eder.

İmtihan teolojisinde en önemli hatalardan birisi de Tanrı'nın bir kısım insanları imtihan etmek için bazılarını eksik veya kusurlu yaratması düşüncesidir. Yaratılışın nasıllığını tam olarak kavrayamayan insan özellikle engelli çocuğun dünyaya gelmesini imtihanın bir aracı olarak sunmaktadır. Burada yine tanrısal kudret ön plana çıkarılarak onu diğer sıfatlarından soyutlama söz konusudur. Çünkü Tanrı'nın ebeveyni veya bir başkasını imtihan etmek için masum birisini kusurlu yaratması adalet, iyilik ve merhameti düşünüldüğünde makul değildir. Diğer taraftan engelli dünyaya gelen tek canlının insan olmadığını düşündüğümüzde bu durumu imtihan teolojisi açısından anlatmanın doğru olmadığı açıktır. Nitekim izlediğimiz belgeselerde, evinize, işinize giderken yol kenarlarında tek ayağı olan, gözler görmeyen bir hayvanla hemen hemen herkes karşılaşmıştır. Bu durumu imtihan olgusuyla nasıl açıklayacaksınız! Konuyu anlayabilmek için yaratılış sürecinin iyi bilinmesi gerekir. Tanrı'nın tek tek canlıları yaratması evrene koymuş olduğu varoluş yasalarına göre gerçekleşir. Yani tanrısal yaratma herhangi bir canlının var olması için evrene koyulan yaratılış

¹⁴ Çam, *Aşk Dini*, 83.

formülüdür. Koşullar sağlanıp formül işletildiğinde canlı meydana gelmektedir. O yüzden bazen sert cevizin içinden kurt çıkabilmekte, bazen kapalı olan makarna poşetimizin böceklenmesiyle karşılaşa bilmekteyiz. Burada yaratılış formülü ne kadar mükemmel olursa olsun onu yanlış uygulama sonucunda ortaya çıkan hata ve kusur formülün sahibine değil uygulayana aittir. Aynı tohumun farklı iklim ve topraklara ekildiğinde farklı ürünlerin ortaya çıkması gibi canlılarda bazı kusurların çıkması doğrudan kendileriyle ilgilidir. Toprakların farklı olması, yeterli sulama imkânı olmaması, dolu vurması, soğuk olması nedeniyle donması gibi çeşitli etkenler söz konusu olabilir. Bu formülü uygulayan her ebeveyn farklı iklim ve toprak gibidir. Hamilelik sürecinde veya daha öncesinde yaşanan şeyler ise ürünün gelişmesini etkileyen koşullar gibidir. Dolayısıyla kusurlu ürünün sorumlusu da kendi genleri, hamilelik sürecinde yaşanan veya nesiller öncesinden kalan hatalar yüzünden insanın kendisidir. Öyleyse insan dahil herhangi bir canlının varoluşunu anne karnında doğrudan nedensel süreçler işletmeden yaratanın Tanrı olduğunu düşünürsek hata ederiz. Tanrı bu yaratma eylemi için belirli nedensel süreçler işletir. Aksini düşündüğümüzde önceki dönemlerde çocuk ölümleri daha fazla olurken geliştirilen aşı ve tedavi yöntemleriyle bu oranların azalması Tanrı'nın son dönem dünyaya gelen çocuklara daha fazla ömür verdiğini gösterir. Bu nedenle tüm kusurlar, tıpkı diğer niteliklerde olduğu gibi tanrısal yasalar işlerken bu yasalarda bozulmayı meydana getiren insanın kendisinden kaynaklanmaktadır. Buradan dilerse Tanrı'nın yaratma sürecine herhangi bir şekilde müdahale etmediği anlamı çıkmaz. İşleyen yasalar zaten onun her an müdahalesini göstermektedir. 'O, her an bir iş üzerindedir' ayeti, evrende işleyen yasaları gösterir. Dilediğinde de bu yasaları değiştirme kudretine sahiptir. Ancak dilediği her şeyi yapabilme imkânının Tanrı'ya açık olması, gerçekleşen tanrısal eylemlerin keyfi olarak meydana geldiği anlamına da gelmez. Zira o, eylemlerini tanrısal hikmete uygun gerçekleştirir. Tanrısal hikmet açısından onun merhametini ve iyiliğini düşündüğümüzde salt imtihan için birilerine zulmetmek uygun değildir. Bu tür olayların din tarafından imtihan aracı olarak görülmesi, olayların meydana geliş nedenini açıklamak değil, bilgisizliği, tedbirsizliği sonucunda bu tür kötülöklere maruz kalan insanlara Tanrı'nın merhametini yansıtır. İmtihan teolojisi, bu tür olaylara maruz kalan insanların içerisinde buldukları durumun maddi-manevi, psikolojik, sosyolojik gibi birçok etkisinden daha kolay kurtulmaları, olanı hayra çevirmeleri için tanrısal bir lütuftur. Bu şu anlama gelir: Tanrı insanları imtihan etmek için felaketlerle yüz yüze bırakmaz. Kendi hatası sonucu yüz yüze kaldığı felaketleri öte âlem inancıyla birlikte kurtuluşuna vesile kılar. Zira mutlak mükemmel varlık açısından insanlara zulmetmek imtihanın aracı olamaz.

4. Din-Bilim İlişkisinin Doğru Kurulamaması

Modern döneminin en önemli sorunlarından birisi hiç şüphesiz din-bilim ilişkisinin doğru kurulamamasıdır. Her ne kadar birey için her ikisi de evreni anlamada kullanılan kaynaklar olsa da din ve bilim farklı yöntemler kullanmaktadır. Diğer yandan dinin temel alanı değerler iken bilimin amacı bir muamma olarak duran evreni açıklamaktır. Din ikincil amaç olarak evrenle ilgili kozmolojik bilgilere yer verir. Dinin ikincil derecede evrenle ilgili vermiş olduğu bilgilerin bilimsel verilerle çelişmesi bilim lehine gençleri dine mesafe koymaya itmektedir. Sorun bir yandan din adamının kutsal metinlerin literal okunmasından hareketle bilimsel bilgiler ortaya koyup bunları çağları kapsayacak şekilde mutlak hakikat olarak sunmasından kaynaklanırken diğer yandan bilim adamının kendi döneminde elde etmiş olduğu bilgileri ideolojikleştirip bilimi tek mutlak otorite olarak sunmasından kaynaklanmaktadır. Din açısından konuya baktığımızda onun asıl amacının evrenin başlangıcı olup olmadığı, güneşin veya dünyanın merkez olduğu gibi fizik ve kozmolojiyi ilgilendiren alanlarda mutlak bilgi vermek değildir. Bu alanlarla ilgili bilgilere yer verilmesindeki asıl amaç yaratıcının kudret ve ihtişamını öne çıkarmaktır. Kutsal metinlerde evrenle ilgili kozmolojik bilgilerden sonra var olduğu ifade edilen düzen ve estetiğin nedeninin sorgulanması onu var eden yaratıcının varlığını vurgulamaktır. Asıl amaç ötelenip literal anlamından hareketle kutsal kitaplardan çağları kapsayacak bilimsel bilgiler çıkarmak doğru değildir. Örneğin Tevrat'ın Yaratılış bölümünde geçen yedi günlük süre bunun en iyi örneklerindedir. Diğer yandan bilim dediğimiz şey olmuş, bitmiş bir olay değildir. Sabit, değişmez bir süreç hiç değildir. Yanlışlanabilen teorilerden oluşur. Öyleyse sürekli yanlışlanabilen teorileri mutlak veri olarak kabul edip sonra dinsel bilgiyle çeliştiğini, buradan dinin bilgisinin doğru olmadığını ileri sürmek yanlıştır. Buna karşın din adamının kutsal metinleri sürekli değişebilen bilimsel verilere göre yorumlayıp bunu mutlak hakikat olarak sunması da makul değildir. Düşünce tarihinde yaklaşık iki yüz yıl hâkim olan Newton fiziğinin yerini sonrasında Einstein fiziği almıştır. Bu durumda kutsal metinlerde yer alan özellikle tanrısal kudreti vurgulamaya yönelik ayetlerden hareketle spesifik bilimsel bilgi ima ettiğini düşünmek din-bilim ilişkisini doğru temellendirememektir. Bu ilişkiyi doğru temellendirmek için dinin bilimin işlevlerini de kapsayacak şekilde sunulmaması gerekir. Aynı şekilde bilimin de dinin işlevlerini kapsayacak şekilde sunulması doğru değildir. Doğru olan bunları işlev ve alanları açısından birbirlerine karıştırmamak, hatta birini diğerine irca edip yekdiğerini yenen egemen güç kılmamaktır.¹⁵ Din ve bilime bu tür bir yaklaşım aradaki ilişkiyi daha doğru temellendirecektir.

¹⁵ Cafer S. Yaran, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 121; Faruk Gün, “Günümüz Gençliğinin İnanç Sorunlarına Dair Bir Değerlendirme (Denizli Örneği)”, *21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri Sempozyumu*, (Denizli: 2022), ed. Osman Aydın, İsmail Şimşek vd., (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 2/681, 705.

Din-bilim ilişkisini doğru temellendirmenin bir diğer yolu da her ikisinin kullanmış olduğu yöntem ve metotların farklı olduğunu bilmektir. Bilimsel bilginin en temel özelliği olgu ve gözleme dayanması, doğrulanabilir ya da yanlışlanabilir olmasıdır. Bilim nesnel, tekrarlanabilen genel verileri açıklamaya çalışır. Oysa din değerler alanıyla ilgilidir. Bilimde otorite mantıksal tutarlılık ve deneysel yeterlilik iken din de mutlak otorite Tanrı ve göndermiş olduğu vahiydir. Bilimden elde edilen bilgiler deneysel olarak yorumlanabilir ve bu bilgilerle nicelik varsayımlarda bulunulabilir. Oysa Tanrı bilimin araştırma alanı olan fiziğin dışında aşkın bir varlıktır. Kullandığı dil ise sembolik ve analogiktir.¹⁶ O halde her ikisi de evreni anlamada farklı yöntem ve metotlardan hareketle yardımcı olur. Her ikisi de birbirlerinin eksikliklerini tamamlar, birbirlerine yol gösterir. Yapılması gereken şey hakikati anlamada salt birini mutlak veri olarak almamaktır. Her ikisini de ideolojik çarpıtmalardan uzak bir şekilde ele aldığımızda din açısından bilim, Tanrı'nın evrene koymuş olduğu düzenli yasaların keşfi faaliyetidir. Bilim açısından baktığımızda da din, kendisinin fiziki alanla sınırlı olması nedeniyle metafiziği ilgilendiren konularda kılavuzluğuna ihtiyaç duyduğu bir kaynaktır. Özellikle bilimsel materyalizm kategorik olarak dine şüpheyle baksa da hakikati bilim ile sınırlamak bilimin emrettiği bir netice değil olsa olsa bir ideolojidir. Sorun her şeyin otonomluk iddiasında bulunmasıdır. Yoksa Papa II. John Paul'un dediği gibi bilim, dini kusur ve batıl inançlardan; din ise bilimi çok aşırı hayranlık ve yanlış kabullerden temizler.¹⁷

Yukarıda sunduğumuz nedenlerin dışında; a. Kutsal metinlerin, gelenek içerisinde yer alan dini yorumların, yaşanan çağın entelektüel, bilimsel, siyasi ve toplumsal olaylardan bağımsız bir şekilde ele alınıp kendi dönemleri için ideal çözüm önerileri olan bu yaklaşımları, çağlar üstü bir anlayışla tüm zamanları kapsayacak şekilde yorumlamak, b. Kutsal metinleri birer kozmoloji, fizik, kimya kitabı gibi görüp onlardan mutlak bilimsel veriler çıkarmak, c. Hakikat tekelsizliği yapmak, d. İnsanın mitos-logos-pathos bütünlüğü olduğunun unutulması, e. Dini kavramların anlam genişliğine uğratılması, f. Tanrı'nın öfkesi üzerinden bir din sunmak, g. Korku psikolojisi temelinde din sunmak, l. Dini akıldan ziyade duygu temelli sunmak gibi daha bir çok nedenden dolayı modern çağda bireyler dinle aralarına mesafe koymaktadır. Ancak maddeler halinde sıraladığımız nedenler ve daha birçok gerekçeyle din ile arasına mesafe koyan gençlik, anlam arayışında zihnini tatmin edecek bir düşünce ile karşılaşmamıştır. Dolayısıyla inanç ile inançsızlık arasında kriz yaşamaktadır.

İnanç krizinin temelini din değil dinin yanlış sunulması oluştururken inançsızlığın varoluş doğasına uygun olmaması, yağmurdan kaçarken doluya tutulmak gibi hayatında daha büyük bir

¹⁶ Ian G. Barbour, *When Science Meets Religion: Enemies, Strangers or Partners* (New York: HarperCollins Publishers, 2000), 18.

¹⁷ İsmail Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi* (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 158.

boşluğa düşürmektedir. Çünkü insan ne salt mitos, ne salt logos ne de salt pathos boyutu olan bir varlıktır. O aynı zamanda psikolojik ve sosyolojik varlıktır. İnanç alanındaki mitos/logos bütünlüğünün yerini inançsızlıkla birlikte salt logosa terk etmek, dini rasyonel, deneysel açıdan doğrulamaya çalışmak onu pratiğe dökülmeyen kuramsal bilgi haline getirmektir. Kuramsal bilgiden ibaret bir din ise gerçek amacından çok uzaktır. Bu yüzden yukarıda bahsettiğimiz nedenlerle dine mesafe koyan gençlik hayatında anlamsızlık yaşamaktadır. Zira bu boyutlardan herhangi birisinin ihmal edilmesi daha büyük krizlere neden olmaktadır. Şayet logos boyutunu ihmal eder, dini salt duygu üzerinden temellendirirseniz radikal dini hareketlere, dinin hurafeleştirilmesine, melankoli üzerinden anlatılmasına neden olursunuz. Buna karşın din ve Tanrı düşüncesini yok ederseniz onun işlevini yerine getirecek vekiller bulmalısınız. Yoksa anlam krizi devam edecektir. Bu durumun farkında olan Alain de Botton, *Religion for Atheists* (Ateistler İçin Din) kitabını yazmıştır. Dinin toplumsal işlevinin farkında olan Botton, kitabın başlarında dinlerin vaaz verme biçimleri, ahlak anlayışları, topluluk/cemaat oluşturma çabaları, sanat ve mimari üzerindeki etkileri üzerinde durur. Özellikle insanın tüm bencilliğine rağmen cemaat oluşturma üzerindeki dinin etkisi ve yaşam boyunca karşılaşılan hastalıklar, felaketlerle yüz yüze gelme durumunda nasıl bir psikolojik destek sağladığını ön plana çıkarır. Sonra Tanrı'nın reddedilmesi halinde bu işlevleri yerine getirecek vekiller önerir. Çünkü Tanrı reddedilse bile onu yaratmayı zorunlu kılan konular varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle o, dini model olarak Tanrı'nın reddedilmesi halinde oluşacak boşluğu doldurması gereken önemli yerler, geceler, okunması gereken metinler önerir. Örneğin Egape restoranını ayinlerin gerçekleştirildiği kilise benzeri bir yer olarak görmenin; dini gün ve geceler için özel zamanlar icat edip, özel yemekler düzenlemenin; dinin kutsal metinleri yerine kültürel, edebiyat ve sanat metinleri okumanın gerekliliğini vurgular.¹⁸

Ancak Botton'un yaptığı şey, dini kaldırıp yerine kopyası olan bir din ortaya koymaktır. Bu durum insanın Tanrı'yı tahtan indirip kendi iktidarını ilan ettiğinde, kendi aklı ve bilimi kurtarıcı bir mesih olarak görmesinin nasıl bir yanığı olduğunun en bariz örneğidir. İnsanın, aklını mutlak otorite olarak görmesi hakikatin karşısında sığ ve kısır bir tavır almasına neden olmuştur. Çünkü insan varoluş yönünden Tanrı'ya bağımlıdır. Her ikisini birbirinden bağımsız değerlendirdiğimizde anlamsızlık ortaya çıkar. Eagleton'ın ifade ettiği gibi Tanrı ve insandan herhangi birisinin ölümünü ilan ettiğinizde diğerrinin cenaze hazırlıklarına başlamalısınız. Öyleyse Tanrı'nın ölümünü ilan ettiğinizde insanlığın ölümünün de haberini vermiş olursunuz.¹⁹ Çünkü insan her alanda kendi

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Alain De Botton, *Religion for Atheists: A non-believer's guide to the uses of religion* (New York: Pantheon Books, 2012).

¹⁹ Eagleton, *Culture and the Death of God*, 158.

iktidarını ilan ettiğinde, artık Machiavelli'nin de dediği gibi hayatın gayesi Tanrı değil, var olan her şeyden istifade etmek olur. Bu mücadele şiddetlendikçe akıl bir makine toplumu meydana getirir. Diğer yandan onun varisi olarak yerine ikame edilen akıl, sanat, devlet gibi kavramlar Tanrı'nın tahtan indirilmesiyle oluşan dinin boşluğunu doldurmaya çalışır. Bu anlamda artık Tanrı'nın iktidarında geçerli olan dinin öğretisel kesinliğinin yerini bilimsel akılcılık, toplumu dönüştürme misyonunu siyaset, tinsel derinliğin en azından bir kısmını estetik anlamda kültür yerine getirmeye başlar. Ayrıca kültür, aynı zaman da dinin ethos'unun görevini de yapmaya çalışır.²⁰ Ancak hesap edilemeyen şey, insanın duygusal boyutu, bireysel ve toplumsal alanın düzenleyişi, daha doğrusu duygu ve değerler alanıdır. Dolayısıyla her ne kadar Tanrı'nın ölümü ilan edilse de insanın doğasında olan mitos ihtiyacını bilimsel rasyonalizmle doldurmanın bir yanılgı olduğunu gören Botton, insanın tanrılığını sürdürebilmesi için dinin birey ve toplumsal işlevlerini karşılayacak başka vekiller ortaya çıkarmayı öngörmüştür. Ancak tanrısallığa hizmet eden beşeri meselelere gelindiğinde insan, Tanrı'yı öldürmüş olmaktan dolayı paniğe kapılmış, ortaya çıkan boşluğu kendi türüyle kapatmaya çalışmış, bu yönüyle tahtından ettiği Tanrı'nın gerçek bir imgesi olmuştur. Dolayısıyla ancak ve ancak insan yeryüzünden yok olursa, Tanrı toprağa verilebilir. Bu nedenle her şeyin rasyonelleştirildiği, salt akılcılığın egemen olduğu toplumlar, sembolik kaynaklarını kaybeder. Zira yalnızca akıl temeline dayandırılan din donuk, bu temelden tamamen yoksun bırakılan din ise yok olmaya mahkûmdur. Birincisi, otoriteyi kaybetme riski taşıırken; ikincisi yani akıldan tamamen yoksun bırakılan din ise yanlış kullanıldığında tehlike ortaya çıkarır.²¹ Diğer yandan Schumacher'ın dediği gibi ne inanç aklın yerine; ne de akıl inancın yerine ikame edilebilir.²²

²⁰ Eagleton, *Culture and the Death of God*, 176.

²¹ Eagleton, *Culture and the Death of God*, 152.

²² E. F. Schumacher, *A Guide for The Perplexed* (London: Cox & Wyman Ltd, 1986), 56.

Kaynakça

- Amstrong, Karen. *Tanrı Savunusu Din Aslında Nedir?* çev. Şahika Tokel. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019.
- Barbour, Ian G. *When Science Meets Religion Enemies, Strangers or Partners*. New York: HarperCollins Publishers, 2000.
- Botton, Alain De. *Religion for Atheists : A non-believer's guide to the uses of religion*. New York: Pantheon Books, 2012.
- Çam, Nusret. *Ayık Dini*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.
- Eagleton, Terry. *Culture and the Death of God*. London: Yale University Press, 2014.
- Gün, Faruk. "Mehdilik İnanıcı Üzerine Bir İnceleme". *Artuklu Akademi Dergisi* 4/1 (2017).
- Gün, Faruk. "Günümüz Gençliğinin İnanç Sorunlarına Dair Bir Değerlendirme (Denizli Örneği)", *21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri Sempozyumu*, (Denizli: 2022), ed. Osman Aydın, İsmail Şimşek vd., (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 2.
- Neiman, Susan. *Modern Düşünce Kötülük*. çev. Ayhan Sargüney. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006.
- Nietzsche, Friedrich. *Şen Bilim*. çev. L. Özyaşar. Bursa: Asa Kitabevi, 2003.
- Paine, Thomas. *The Age of Reason*. London: Willey Book Company, 1945.
- Rowe, William L. "Divine Perfection and Freedom". *Evidence and Religious Belief*. ed. Kelly James Clark. New York: Oxford University Press, 2011.
- Sartre, Jean-Paul. *Sözçükler*. çev. Bertan Onaran. İstanbul: Payel Yayınları, 1989.
- Schumacher, E. F. *A Guide for The Perplexed*. London: Cox & Wyman Ltd, 1986.
- Stark, Rodney. *Tek Gerçek Tanrı Tek Tanrıcılığın Tarihsel Sonuçları*. çev. Çiğdem Özüer. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2005.
- Şimşek, İsmail. *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgular*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020.
- Şimşek, İsmail. "Modernite ve Ataizm ile Ateizm Arasına Sıkışan Gençliğin İnanç Krizi Sorunu". *İslam Modernite ve Gençlik*. ed. Seyfullah Kara - Salih Aybey. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Şimşek, İsmail. *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Baskı., 2021.
- Yaran, Cafer S. *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.

İlahiyat Öğrencilerinin İslam Anlayışları (Siirt Üniversitesi Örneği)

Ahmet AKTAŞ*

Öz

Sosyolojik bir olgu olan din, tarihsel süreçte toplumlar ve bireyler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Aynı dine mensup kişiler farklı din anlayışına sahip olabilmektedir. Dinin farklı şekillerde yorumlanması, insanın doğasının bir sonucudur. Bireysel farklılıklar, yaşam tecrübesi, içerisinde yetişilen sosyo-kültürel ortam, zihinsel algılayış farklılıkları vb. hususlar, bireylerin din anlayışlarının farklılaşmasına neden olabilmektedir. Başka bir ifadeyle, toplumdaki nesnel bilgi kodları her ne kadar bütün toplum üyeleri tarafından paylaşılsa da nesnel bilgi kodlarının bireyin kognitif alemine göre şekillenmesinden dolayı farklı şekillerde algılanabilmektedir. Bireyin sosyal ve fiziksel çevresi, fizyolojik yapısı, istekleri, hedefleri, amaçları ve geçmiş tecrübeleri birbirlerinden farklılaşabildiği için her insanın dini tecrübesi öznel bir karakter gösterebilmektedir. Benzer bir durum, tüm herkeste olduğu gibi ilahiyat öğrencileri için de söz konusudur. İslam dini özelinde düşünüldüğünde, İlahiyat eğitimi alan gençlerin farklı İslam anlayışlarına sahip olması muhtemeldir. Örgün veya yaygın birer din eğitimcisi adayı olan bu gençlerin kendi İslam anlayışlarını ileride ders verdikleri bireylere yansıtmaları ihtimalleri düşünüldüğünde, bu gençlerin nasıl bir İslam anlayışına sahip olduğunu tespit etmek önem arz etmektedir. Buradan hareketle bu çalışma, Siirt Üniversitesi örneğinde, İlahiyat fakültesinde eğitim gören öğrencilerin İslam anlayışlarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda İlahiyat fakültesinde eğitim gören gençlerin nasıl bir İslam anlayışına sahip olduklarını tespit etmenin yanında bu İslam anlayışlarının; cinsiyet, sınıf düzeyi, mezun olunan lise türü, ailenin ekonomik durumu ve dinî bilginin kaynağı gibi değişkenlerle ilişkisi analiz edilecektir. İslam Anlayışı Ölçeğinin kullanıldığı çalışmanın örnekleme tesadüfî küme örnekleme tekniğiyle seçilen 302 kişiden oluşmaktadır. Çalışmanın sonucunda İlahiyat eğitimi gören gençlerde “Siyasal İslam” anlayışının daha baskın olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Gençlik, İlahiyat, Din, İslam Anlayışları

Islamic Understanding of Theology Students (Example of Siirt University)

Abstract

Religion, which is a sociological phenomenon, has been interpreted in different ways by societies and individuals in the historical process. The interpretation of religion in different ways is a result of human nature. Such as individual differences, life experiences, socio-cultural environment, and mental perception differences factors can cause individuals to differ in their understanding of religion. In other words, although the objective information codes in society are shared by all the members of the society, they can be perceived in different ways due to the fact that the objective information codes are shaped according to the cognitive realm of the individual. Since the social and physical environment, physiological structure, wishes, aims, and past experiences of the individual can differ from each other, the religious understanding and experience of each person can show a subjective character. A similar situation applies to theology students. Considering the religion of Islam, it is likely that young people studying theology will have different understandings of Islam. Considering the possibility of these young people, who are candidates for religious educators, to reflect their understanding of Islam to the individuals they teach, it is important to determine what kind of Islamic understanding these young people have. From this point of view, this study aims to determine the Islamic understanding of the students studying at the Faculty of Theology in the example of Siirt University. In this context, besides determining what kind of Islamic understanding the young people studying at the Faculty of Theology have; The relationship with variables such as gender, class level, type of high school graduated, economic status of the family and the source of religious knowledge will be analyzed. The sample of the study, in which the Scale of Understanding of Islam was used, consisted of 302 people selected by random cluster sampling technique. As a result of the study, it has been determined that the "Political Islam" understanding is more dominant among young people studying theology.

Keywords: Sociology of Religion, Youth, Theology, Religion, Understanding of Islam

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi ABD, ORCID: 0000-0003-3986-6189 e-posta: aktasahmet21@gmail.com

Giriş

Birey içinde doğduğu aile ve toplumun değerlerini içselleştirmek suretiyle sosyalleşir. Bu sosyalleşme neticesinde toplumsal norm ve değerleri benimseyerek o toplumun bir üyesi haline gelir. Birey bir taraftan içinde yaşadığı toplum tarafından şekillendirilirken diğer taraftan da toplumu şekillendirme potansiyeline sahiptir. Toplum denilen olgu, birbirleriyle ortak ilişki içerisinde olan bireylerden oluşur. Bu yönüyle bakıldığında bireyin anne-babası başta olmak üzere sosyalleştirme ajanları olarak kabul edilen tüm kişi ve kurumlar bir anlamda toplumu inşa ederler. Toplumu oluşturan bireylerin ilk deneyimleri ailesinde başlar. Bu nedenle ebeveynler toplumsal inşada önemli bir rol üstlenirler. Söz konusu inşada kadın ve erkeğin birer ebeveyn olarak doğrudan etkileri söz konusudur. Bireyin aile dışındaki sosyalleşme deneyiminde önemli kurumlardan birisi de eğitimidir. Kişi aldığı eğitim aracılığıyla toplumsal normları benimseyerek sosyalleşir ve toplumun bir parçası haline gelir. Söz konusu eğitimde din eğitimi önemli bir fonksiyon üstlenmektedir.

Gerek aile içerisinde gerekse eğitim aşamasında bireyin ailesi önemli bir rol üstlenerek onun sosyalleşmesinde merkezi bir konumda yer alırlar. Birer ebeveyn ve eğitimci adayı olan ilahiyat fakültesi öğrencilerinin sahip oldukları din anlayışı çerçevesinde toplumun geleceği konumunda olan çocukları etkileme potansiyeli bulunmaktadır. Örgün ve yaygın eğitimde din eğitimcisi olarak görev alacak olan bu kesimin, söz konusu görevi icra ederken sahip oldukları İslâm anlayışını muhataplarına yansıtma ihtimalleri bulunmaktadır. Birer din eğitimcisi adayı olan ilahiyat fakültesi öğrencilerinin İslâm anlayışlarını tespit etmek gelecek nesillerin başta değerler olmak üzere nasıl bir dini anlayışa sahip olacaklarına yönelik öngöründe bulunmaya katkı sunabilir.

Türkiye’de din eğitimi veren resmî kurumlar aracılığıyla dinî bilgi alanında aşırılıkların önüne geçildiği söylenebilir. Başka bir ifadeyle mutedil bir İslâm anlayışının oluşmasında resmi kanallarla sürdürülen din eğitimi önemli bir rol üstlenmektedir. Din eğitimi-öğretimi ve din hizmetlerinde topluma sunulan İslâm anlayışında kurumsal bakış açısı önemli olsa da bu kadrolarda görevli olan kişilerin tutumları da göz ardı edilemez. Bu kadrolardaki kişilerin nasıl bir İslâm anlayışına sahip olduklarını tespit etmek, toplumun muhtemel İslâm anlayışına yönelik bir projeksiyon sunabilir.

Birer din eğitimcisi ve din hizmetleri personeli adayı olan ilahiyat öğrencilerinin farklı konulardaki görüş ve tutumları, dindarlık düzeyleri, mesleki yeterliliklerine dair çalışmalar olmasına rağmen sahip oldukları İslâm anlayışına yönelik çalışmaların yeterli düzeyde olmadığını söyleyebiliriz. Bu kapsamda şu çalışmalardan bahsedebiliriz. Bunlardan ilki Akyüz tarafından Ankara, Atatürk ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencileriyle 2000 yılında yapılan ve 2007’de *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı* ismiyle basılan çalışmasıdır. Söz konusu çalışmada

ilahiyat öğrencilerinin din anlayışları *Modernist, Gelenekselci/İlmihalci ve Siyasal İslâmcı* olmak üzere üç farklı boyutta ele alınmıştır (Akyüz, 2007). İkinci çalışma, Aşlamacı tarafında İnönü Üniversitesi İlahiyat fakültesi örneğinde yaptığı çalışmadır. Bu çalışmada katılımcıların İslâm anlayışları tasavvufî, siyasal, modernist ve selefi İslâm anlayışı şeklinde dört boyutta incelenmiştir (Aşlamacı, 2018). Bu iki çalışmanın dışında Aşlamacı tarafından geliştirilen ölçek kullanılarak farklı örneklem gruplarıyla yapılmış üç çalışma bulunmaktadır. Bunlar: “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışları: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği” (Akkır, 2020), “İlahiyat Eğitimi Gören Kız Öğrencilerin İslam Anlayışları (Siirt Üniversitesi Örneği)” (Aktaş, 2021) ve “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)” (Düzce, 2021) isimli çalışmalardır.

1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışma, İlahiyat fakültesinde eğitim gören öğrencilerin İslâm anlayışlarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, İlahiyat fakültesinde eğitim gören öğrencilerin İslâm anlayışları, cinsiyet, sınıf düzeyi, mezun olunan lise türü, ailenin ekonomik durumu ve dinî bilginin kaynağı değişkenleri bağlamında analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Araştırmanın ulaşılabilir evreni, 2020-2021 eğitim-öğretim döneminde Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin 1. 2. 3. ve 4. sınıflarında eğitim gören öğrencilerdir. Bu kapsamda evrenin büyüklüğü 532’si kadın, 259’u erkek olmak üzere toplam 791 kişidir. Araştırmanın örnekleme, tesadüfî küme örnekleme tekniği seçilen 302 kişiden oluşmaktadır. Örneklemin %62,66’sı (189 kişi) kadınlardan %37,4’ü (113 kişi) ise erkeklerden oluşmaktadır.

Çalışma kapsamında aşağıdaki iki sorunun cevabı aranmıştır:

- İlahiyat Fakültesinde okuyan öğrenciler nasıl bir İslâm anlayışına sahiptir?
- İlâhiyat Fakültesinde eğitim gören öğrencilerin İslâm anlayışı ile bağımsız değişkenler olan cinsiyet, sınıf düzeyi, mezun olunan lise, dini bilgilerinin kaynağı ve aile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

Bu çalışma bir taraftan ilahiyat eğitimi gören öğrencilerin İslâm anlayışını betimlemeye çalışırken; diğer taraftan da öğrencilerin İslâm anlayışlarını farklı değişkenlere göre karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla çalışmada betimsel tarama modeli ve karşılaştırmalı ilişkiyel tarama modeli kullanılmıştır.

Çalışmada veriler anket yoluyla toplanmıştır. Uygulanan anket iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların cinsiyet, sınıf, mezun olunan lise türü, gelir durumu ve dini bilgilerinin kaynağını tespit etmeye yönelik sorular sorulmuştur. İkinci bölümde Aşlamacı (2018) tarafından geliştirilen “İslâm Anlayışı Ölçeği” kullanılmıştır. Kullanılan ölçeğin faktör analizinin uyumlu olup olmadığını tespit etmeye yönelik yapılan analizde Kaiser Mayer Olkin (KMO) değerinin ,680; Barlett testi değerinin ise ,000 anlamlı ($p < ,01$) çıkmıştır. Bu veriler ölçeğin faktör analizinin uyumlu olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Uygulanan ölçek dört alt boyuttan oluşmaktadır. Bu alt boyutlar; tasavvufî İslâm anlayışı, modernist İslâm anlayışı, siyasal İslâm anlayışı ve selefi İslâm anlayışdır.

Bu çalışmada kullanılan veriler, 2020-2021 eğitim-öğretim döneminde online anket aracılığıyla toplanmıştır. Ankete başlamadan önce katılımcılara çalışma ile ilgili bilgi verilmiş, elde edilen verilerin sadece bu çalışmada kullanılacağı ve hiçbir verinin üçüncü şahıslarla paylaşılmayacağı, ankete katılımın gönüllülük esasına dayalı olduğu ve katılımcının dilediği zaman anketi doldurmaktan vazgeçebileceği belirtilmiştir. Hazırlanan anket soruları, yayın etiği açısından ve insan katılımına dayalı olması bakımından Siirt Üniversitesi Etik Kurulu'na sunulmuş olup Kurulun 11/01/2021 tarih ve 8 sayılı oturumunda uygun bulunmuştur.

Katılımcılar tarafından gönderilen anket formlarından bazıları; eksik doldurma, tüm sorulara aynı cevabı verme gibi nedenlerden dolayı değerlendirilmeye alınmamıştır. Çalışma kapsamında 302 kişinin anketi değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Toplanan veriler SPSS aracılığıyla analiz edilmiştir. Verilerin analizinde frekans dağılımı, aritmetik ortalama, standart sapma ve yüzde gibi betimsel istatistikler yapılmıştır. Öte yandan katılımcıların sahip oldukları İslâm anlayışının bağımsız değişkenler açısından anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. Tek yönlü varyans analizinin yapıldığı durumlarda hangi gruplar arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğunu tespit etmek için Post-Hoc çoklu karşılaştırma testlerinden ‘Tukey’ analizi kullanılmıştır. Ölçekten elde edilen puanların hesaplanması ve değerlendirilmesi Tablo 2’de verilen ölçütlere göre yapılmıştır.

Tablo 1: Beşli Dereceleme Ölçeği Puan Sıralamaları

Derece	Pua n	Sınırlar	Düzeyler	Sınırlar
Kesinlikle katılmıyorum	1	1.00 – 1.79	Düşük düzey	1.00 – 2.59

Katılmıyorum	2	1.80 – 2.59		
Kararsızım	3	2.60 – 3.39	Orta düzey	2.60 – 3.59
Katılıyorum	4	3.40 – 4.19	Yüksek	3.40 –
Kesinlikle katılıyorum	5	4.20-5.00	Düzy	5.00

2. Tek İslâm, Farklı Anlayışlar

Sosyolojik bir olgu olan din, tarihsel süreçte toplumlar ve bireyler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Aynı dine mensup kişiler farklı din anlayışına sahip olabilmektedir. Dinin farklı şekillerde yorumlanması, insanın doğasının bir sonucudur. Bireysel farklılıklar, yaşam tecrübesi, içerisinde yetişilen sosyo-kültürel ortam, zihinsel algılayış farklılıkları vb. hususlar, bireylerin din anlayışlarının farklılaşmasına neden olabilmektedir. Başka bir ifadeyle, toplumdaki nesnel bilgi kodları her ne kadar bütün toplum üyeleri tarafından paylaşılsa da bu bilgi kodlarının herkes tarafından aynı şekilde algılandığı anlamına gelmez. Bunun temel nedeni, nesnel bilgi kodlarının bireyin kognitif alemine göre şekillenmesidir. Bireyin sosyal ve fiziksel çevresi, fizyolojik yapısı, istekleri, hedefleri, amaçları ve geçmiş tecrübeleri farklı olduğu için, her insanın dünya hakkındaki tasavvuru öznel bir karakter gösterir (Krech vd., 1970, ss. 25-26).

Dinin algılanış ve yaşayış şeklinin farklılaşmasında etkili olan hususlardan birisi de kültürel ortamdır. İmanın aşkın hakikatleri, kültürün içinde ve kültürle verilir. Kültür, insanın dünyada oluşuna, bu aşkın hakikatlere göre anlam verir ve insana olup biten şeyleri yorumlama mantığı sağlar (Özcan, 2000, s. 40). Deyim yerindeyse inanç, kültür üzerinde şekillenir. Belli bir kültür çevresinde ve tarih diliminde yaşayan bireyler, içinde yetiştikleri kültür aracılığıyla sahip oldukları, inandıkları ve hayatına tatbik etmek istedikleri inancı tekrardan ele alarak yorumlamışlardır. Örneğin kelimeleri Allah'ın sıfatları, şefaath, kaza-kader, insanın fiilleri gibi konularda aynı nasları kullanmalarına rağmen, kendi dönemleri ve yaşadıkları coğrafyadaki bilimsel ve kültürel farklılıklardan dolayı farklı görüş ve yorumlara ulaşmışlardır.

Dinin nesnel ve öznel olmak üzere iki farklı yansımasından bahsetmek mümkündür. Din, bir taraftan öğretileri, kurumları, amaç ve hedefleri itibarıyla kendini nesnel olarak ifade ederken; diğer taraftan da onu tecrübe eden kişilerin bireysel farklılıklarına bağlı olarak değişime uğrayabilmektedir. İslâm dini özelinde baktığımızda, tarihsel süreçte İslâm'ı öğretilerinden kaynaklı sebeplere ek olarak insanların içinde buldukları sosyo-kültürel ve coğrafi şartlara bağlı olarak bu dinin çeşitli şekillerde anlaşıldığı/yorumlandığı görülmektedir (Baloğlu, 2003, s. 30). Din

sosyolojisinde sıklıkla vurgulandığı üzere din ile toplum arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Bir taraftan din toplumu etkilerken; diğer taraftan da toplu dini etkileyebilmektedir. Buradan hareketle, dinin, hayat bulduğu toplumsal şartlara bağlı olarak farklı şekillerde algılanmasının sosyolojik bir vakıa olduğu söylenebilir.

Dini algılayış ve yaşayış biçimi ile ilgili çalışan araştırmacılar, dinî anlayış ve yaşayışları kategorize etmek için farklı tipolojiler geliştirmiştir. İslâm dini özelinde baktığımızda, İslâm kelimesinin önüne birtakım betimleyici ifadeler eklemek suretiyle farklı İslâm anlayışları kategorileri oluşturulmuştur. Literatüre bakıldığında; geleneksel İslâm, modernist İslâm, halk İslâm'ı, elitist İslâm, siyasal İslâm, radikal İslâm, kültürel İslâm, ılımlı İslâm ve selefi İslâm gibi tasniflerin yapıldığı görülmektedir. Yapılan tasnifler, İslâm'ın yaşanış şekli, siyasetle ilişkisi, dinin kaynaklarıyla ilişkisi, gelenek ve moderniteye yaklaşımı gibi farklı değişkenler üzerinden yapılmıştır.

Çalışmada, İslâm anlayışına yönelik bütün kategorileri ele almak yerine, *İslâm Anlayışları Ölçeği*'nin alt boyutları olan *tasavvufî İslâm*, *modernist İslâm*, *selefi İslâm* ve *siyasal İslâm* anlayışları üzerinde duracağız.

2.1. Tasavvufî İslâm Anlayışı

Tasavvufun sübjektif bir tecrübe olması ve yaşandıkça anlaşılın bir ilim olması dolayısıyla sınırlı kalıplar içinde tanımını oldukça zordur. Sufilerin, ruh halleri ve biyo-psişik yapılarının farklı olmasından dolayı her birisinin tecrübe ettiği haller çerçevesinde bir tanım yapması ve tasavvuf tarihindeki gelişim ve sosyo kültürel çevrenin etkisiyle birden çok tanım ortaya çıkmıştır (Haksever, 2012, s. 19). Abdülkadir-i Geylani tasavvufu, nefsin isteklerinden arınarak dünyalık şeyleri kalpten atmak olarak tanımlamaktadır (Geylani, 2007, s. 12). Cüneyd-i Bağdadî tasavvuftan bahsederken; dünyalık arzulara karşı sabretme, az ile yetinme, kalp ile Allah'a dayanma, O'nun emir ve yasaklarına uyma, ibadete yönelme, Allah dışındaki her şeyden uzaklaşıp yalnızca O'na dönme, Allah'ı içten zikretme, vesveseye karşı ihlâsı gerçekleştirme, şüpheli olana karşı yakîn'i elde etme, Allah ile huzur bulma gibi özellikler sıralamaktadır (Öngören, 2011). Uludağ'a göre, daha önce ihsan, takva, zühd, ihlas, huşû gibi kavramlarla da ifade edilen tasavvuf, mü'minin rabbi ile kurduğu manevi ilişkiden doğan hayatın adıdır (Uludağ, 2015, s. 254).

Tasavvuf, düşünce yapısı ve gayesi bakımından bireysel arınmayı kendisine temel gaye edinen bir anlayıştır. Bu yönü onun bireysel bir durum olarak algılanmasına neden olabilir; ancak o, bireyi etkilediği kadar sosyal hayatı da etkilemektedir (Kara, 2013, s. 276). Toplumun bireylerden oluştuğu düşünüldüğünde, ferdi anlamda sahip olunan anlayışın toplumsal alana da yansımaları muhtemeldir. Bu nedenle tasavvuf, ilk etapta bireysel bir süreç olarak düşünülse de onun

kurumsallaşmış hali olan tarikatlar aracılığıyla ferdî olma özelliğinden sıyrılarak toplumu etkileyen bir unsur haline dönüşmektedir. Tasavvuftaki dervişlik olgusu ve mürşid olarak kabul edilen kişilerin farklı coğrafyalarda tekkeler kurmak suretiyle faaliyetler yürütmesi, tasavvufun bireysel bir olgu olmaktan çıkıp toplumsal bir fenomen haline gelmesini sağlamıştır. Örneğin Anadolu'nun farklı bölgelerinin derviş/şeyh/mürşid denilen kişiler aracılığıyla İslâm ile tanışması¹, tasavvufun toplumsal alana yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Zira tasavvufî anlayışta, İslâm'ı daha iyi yaşayabilmek için bir mürşide/şeyhe ihtiyaç vardır. Bu mürşid, kendisine intisap eden kişiye manevi yolculuğunda rehberlik eder. Tasavvufî İslâm anlayışında öne çıkan hususlardan birisi de rabîta konusudur. Bağlanmak ve sabit kılmak anlamına gelen "râbt" kelimesinden türeyen râbîta, tasavvuf ıstılahında, müridin zihni olarak, tefekkür ve muhayyile gücünü kullanmak suretiyle mürşidiyle "beraberlik" halinde olması anlamına gelmektedir. "Müridin, şeyhini severek yad etmesi ve suretini zihninde canlandırması" ve "müridin kalben şeyhi ile birlikte olması"(Cebecioğlu, 2004) gibi tanımlar da söz konusudur. Râbîta aracılığıyla müridin manevi yolculuğunda mürşidin manevi gözetimi söz konusu olmaktadır. Tasavvuftaki rabîtayı eleştiren hatta şirk olarak kabul eden bir kesim söz konusudur.

Tasavvufun kurumsallaşmış hali olarak ifade edilen tarikatlara bağlanmanın bireyin dini hayatı üzerinde etkileri söz konusudur. Bir şeyhe/mürşide bağlanmak bireyi daha dindar yapabileceği gibi bireysel iradenin ikinci plana atıldığı veya dışarıya bağımlı bir dindarlığın gelişmesine de neden olabilmektedir (Aktaş, 2020, ss. 112-113).

2.2. Modernist İslâm Anlayışı

İslâm dünyasında İhyacı faaliyetlerin kökeni Gazzâlî'ye (ö.505/1111) kadar götürülebilir. Fakat günümüzdeki İslâm modernistlerinin yaptığına benzer bir şekilde sistemli eleştiriler getiren kişi İbn Teymiye'dir (ö. 728/1328). İhya faaliyetlerinin temel gayesi saf bir İslâm anlayışıdır. Bu fikri savunanlara göre tarihsel süreçte İslâm'a, onun içerisinde olmayan bazı şeyler karıştırılmış ve bu durum Müslümanları İslâm'ın öz ve saf yapısından uzaklaştırmıştır. Bu nedenle yapılması gereken, İslâm'a sonradan katılan yabancı unsurları temizlemek suretiyle onu ihya etmektir (Aydın, 1990, s. 274).

İlk dönem ihya faaliyetlerinin kökleri İslâm medeniyetinin içerisindeydi. Fakat onu takip eden klasik modernizmin dikkate aldığı veya almak zorunda kaldığı fenomen ise Hristiyan Batı idi.

¹ Mutasavvıfların İslâm'ı yayma faaliyetleri için bk. (Barkan, ty, s. 28; Bruinessen, 2015, s. 34)

İslâm-Batı karşılaşmasının fikrî ve toplumsal boyutları vardı. Dolayısıyla birinde meydana gelen değişimler diğerlerini de etkilemekteydi.

İslâm medeniyetinde 8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar kendisine yönelik Batı orijinli meydan okumalara bir şekilde üstün gelmeyi başarmıştır. Ancak 18. ve 19. yüzyıla gelindiğinde durum değişmişti. Batı'da cereyan eden hadiseler İslâm toplumunu derinden etkilemeye başlamıştır. Bu etkiler ilk etapta siyasi ve askeri olarak kendisini hissettirmeye başlamıştır. İslâm coğrafyasında, Müslümanlar ezilmiş ve doğrudan veya dolaylı olarak siyasi bakımdan hakimiyetlerinden mahrum kalmıştır. Söz konusu bu etkilenmeyi dinî ve fikrî saldırılar takip etmeye başlamıştır. Batı medeniyeti karşısında yaşanan bu gerileme, bazı kesimlerde “İslâm, kendi kendini yeniden kurma yolunda bazı şeyleri yapabilecekse, bunu ancak Batı'nın etkileri ve oradan aldıkları sayesinde yapabilir” (Rahman, 2009, ss. 293-294) şeklinde bir düşüncenin oluşmasına neden olmuştur.

Saf İslâm'ı bulma arayışı kapsamında üzerinde durulan hususlardan birisi de İslâmi ahlakın doğası ile ilgilidir. Bu anlayışa göre, aslında orijinal hali ile modern sanayi uygarlığıyla uyumlu bir ahlak sistemi olan gerçek İslâm, bünyesine sonradan karıştırılan yabancı ilavelerle bozulmuştur. Müslümanların Batı karşısında gerilemesinin sebebi, özgün İslâmi ahlakı rafa kaldırmalarıdır. Gerçek Müslüman olabilmek, bilim ve sanayi uygarlığıyla tamamen uyumlu görünen saf İslâm'ı bulmak için İslâm'ı, geleneğin akla ters ilavelerinden ve yabancı tesirinden kurtarmak şarttır (Subaşı, 2003, s. 141).

İslâm'ın yeniden yorumlanması gerektiğini ifade eden modernist İslâm anlayışı, onu dininin temel kaynakları olan Kur'ân ve Sünnete dayanmayı ve bu iki kaynak da dahil bütün tarihi mirası akıl ve bilim süzgecinden geçirmeyi hedefler. Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Seyyid Ahmed Han ve Muhammed İkbâl gibi modernist anlayışa sahip olan düşünürler, içtihadı vurgu yaparak, İslâm düşüncesinin hukuki ve teolojik açıdan ıslah edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır (Saeed, 2014, s. 111). Modernist İslâm anlayışına göre, şayet İslâm dini, temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'e dayandırılırsa, bu kaynaklar ve onların ışığında oluşan bütün tarihi miras, ilmi ve rasyonel bir süzgeçten geçirilerek anlaşılıp yorumlanırsa, tarihsel süreçte yaşanan değişimlere çözüm bulabilecek ve bu değişim karşısında ezilmekten ziyade ona yön vermeye muktedir bir inanç sistemi olacaktır (Aydın, 1990, s. 274).

İslâm coğrafyasının büyük kısmının Batılı ülkeler tarafından doğrudan veya dolaylı yoldan işgal edilip sömürgeleştirilmesinden sonra bu durumun nedenleri ve muhtemel çıkış yolları üzerinde sorgulamalar artmıştır. Birçok kişi kendi bakış açısı çerçevesinde bu olumsuz durumdan kurtulmaya yönelik fikirler sunmuştur. Muhammed Abduh, Sıddîk Hasan Han, M. Reşîd Rızâ, Cemâleddin

Afgani ve Mahmud Şükrî el-Âlûsî gibi kişiler, İslâm'ın özünde olmayan şeylerin dine dahil edildiğini ifade etmişlerdir. Bu şahıslara göre, İslâm'ın ilk asırlarından sonra dine birtakım hurafe ve yanlış inançlar girmiş, ulema arasında taklid yaygınlaşmış, nassların ve ilk kaynakların yerine müfessirlerin, kelamcılarının ve fıkıhçıların şahsi görüşleri önem kazanmıştır. Bunun yanı sıra tasavvuf ve tarikatlar halkı miskinleştirmiştir. İslâm medeniyetinin içine düştüğü bu durumdan çıkmanın yolu; İslâm'ın özüne dönmektir. Bu düşünürler, dinin geleneksel yorum ve eklemelerden temizlenmesini ve bunun yanı sıra Batı'nın bilimsel ve teknolojik ilerlemesinin etkisinde kalarak eğitim, yönetim ve siyaset gibi toplumun diğer alanlarında modernleşmeyi savunmuşlardır. Bu düşünürlerin savunduğu bu düşünceler zaman zaman İbn Teymiyye'nin fikirleri ile örtüştüğü için selefilikle ilişkilendirilmiştir (Özervarlı, 2009, s. 401).

Modernist İslâm anlayışı homojen bir düşünce yapısı değildir. İslâm'ı Batı'nın siyasi ve ekonomik değerleriyle uyumlu bir hale getirmek isteyenlerden, Asr-ı Saadet dönemine geri döndürmeyi hedefleyenlere kadar geniş bir yelpazeyi barındırmaktadır (Subaşı, 2003, s. 140).

2.3. Selefi İslâm Anlayışı

Selefilik, günümüzde farklı siyasal tutumları bünyesinde barındıran bir üst yapılanma özelliği göstermektedir. Bu geniş yelpazede üç farklı fraksiyon bulunmaktadır. Bunlar; yeniden İslamileşme hareketliliği içinde, sadece İslâm'ın ve ibadetin saflaştırılması gerektiğini vurgulayan ve bu amaçla faaliyet yürüten muhafazakârlar; eylemlerinin eksenini davet ve tebliğ üzerine kurup, mevcut topluma katılmaya karşı çıkan vaiz militanlar; son olarak da Batı dünyasına karşı savaşmayı telkin eden cihatçılardır (İşcan, 2015, s. 10). Bu farklı fraksiyonların her birisinin yöntemi farklılaşabilmektedir. Kendi içerisinde farklı anlayışlar barındırır da Selefilik veya selefi düşünce ile ilgili genel bazı özellikleri saymak mümkündür.

Selefiyye anlayışına göre iman; tasdik, ikrar ve amel üçlüsünün bir aradalığıyla oluşur. İman ile amel arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu için, kişinin imanı yaptığı amellere göre artabilir veya azalabilir. Amelsizlik kişiyi küfre götürebilir (Büyükkara, 2016, s. 58). Selefler, benimsemiş oldukları bu “iman-amel birlikteliği” anlayışından hareketle, namazı kasten terk eden bir kişinin küfre gireceğine inanmaktadır. Seleflerin bu tutumu bir süre sonra onları katı bir ahlakçılığa hatta tekfirciliğe yöneltmiştir (Koca, 2015, s. 30). Selefliğin bir diğer özelliği, İtikadi mezhepleri reddedip bunu İslâm'dan sapma olarak görmeleridir (Demir, 2018). Radikal selefler, sufi ve sufiliği tamamen reddederken; ılımlı olanları ise tasavvufun bir kısmını kabul etmezler. Riyazet, halvet, çile vb. tasavvufa özgü uygulamaları bid'at sayarlar (Uludağ, 2015, s. 260). Kabirlerin üzerine kubbe yapmak, oraları ziyaret etmek ve orada adak adamak küfürdür. Peygamber de dahil, Allah'tan başka

herhangi bir kişiyi (şeyh, veli vb.) vesile edinmek şirkettir. Muska yapmak ve onu taşımak Allah'tan başkasının bireyin üzerinde etkisi olduğunu kabul etme anlamına geldiğinden bunları da şirk olarak görürler (Köseme, 2014).

ABD'de faaliyet yürüten *Merkez'd-Da'va ve'l-İlm* isimli selefi yapılanmanın, kendilerini diğer selefilere ayıran özellikleri açıklamak adına 2003 yılında yayımladıkları ilan, selefi düşüncenin özellikleri hakkında önemli detaylar sunmaktadır. Söz konusu ilanda, şu ifadeler yer verilmektedir:

- “Dua ile ölümlerden istekte bulunmanın ve onlardan himmet beklemenin, yine sadece Allah'ın kadir olduğu konularda yaşayan insanlara niyaz edip yardımlarını beklemenin Allah'a şirk koşturmak anlamına geleceğine inanıyoruz.
- Biz Kitap ve sünnet'i zahiri anlamlarıyla ele alırız. Te'vili zorunlu kılan bir delil bulunmadıkça Kitap ve sünnet'i te'vil yoluna gitmeyiz.
- Allah veya O'nun Resulü (as.) tarafından doğrulanmadıkları sürece, fıkıh ve tefsir kitaplarından, eski zamanların kıssalarından ve siyer kaynaklarından hiçbir bilgiyi kabul etmiyoruz.
- Herhangi bir günahı nedeniyle hiçbir Müslümanı tekfir etmiyoruz. Ancak şirk, namazı terk ve irtidat suçları hariç.
- Biliyoruz ki siyaset dinin bir parçasıdır. Dini siyasetten ayırmayı deneyenlerin niyeti, sadece dini tahrip etmek ve karışıklık çıkarmaktır.”(Büyükkara, 2007, ss. 62-64).

Özetle ifade edecek olursak; her şeyden önce, homojen bir selefi anlayış söz konusu değildir. Selefler kendi içerisinde farklı düşüncelere sahiptir. Selefi düşüncede katı bir “iman-amel birlikteliği” anlayışı söz konusudur. Bunun yanı sıra itikadi mezhepleri İslâm'dan sapma olarak kabul etmektedir.

2.4. Siyasal İslâm Anlayışı

İslâm'ın siyaset ile münasebeti ele alınırken, birden fazla kavramsallaştırma ile karşılaşmaktayız. Bunların arasında nüans farklılıkları olsa da zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Genel olarak, İslâm'ı referans alan grupların siyasi, ekonomik ve toplumsal bakış açılarının tanımlanmasında ve analiz edilmesinde “siyasal İslâm”, “radikal İslâm” ve “köktendincilik” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Kavramsal anlamda terimlerin kullanımında uzlaşma oluşmamış olsa da genel olarak İslâm'ı referans alan ve kurulu siyasal sistemi İslâmi kurallar çerçevesinde dönüştürmeye veya tümünden değiştirmeye hedefleyen hareketlerin tümü “siyasal İslâm” olarak tanımlanabilir (Duman & Üşenmez, 2016, s. 258). Siyasal İslâm anlayışını, mevcut

sistem içerisinde kalarak, seçim süreci ve yasama kurumları aracılığıyla İslâmi bir gündemi hükümet politikasına ve yasalara yerleştirme çabaları olarak da tanımlamak mümkündür (Baswedan, 2004, s. 670). Devletin siyasi, hukuki ve ekonomik temel yapısını şeriat kurallarına dayandırmayı hedefleyen siyasal İslâmcılık (Manaz, 2005, s. 30), İslami bir inanç sistemi olmanın yanı sıra siyasî, hukukî ve ekonomik bir sistem olarak kabul eder (Kutlu, 2011, s. 38). Buradan hareketle, siyasal İslâm anlayışını, siyaset, ekonomi, hukuk, eğitim gibi toplumun bütün alanlarında İslâm dininin ilkelerini hâkim kılma arzusu olarak tanımlamak mümkündür.

Nazih Ayyubi'ye göre, çağdaş İslâmi muhalefet hareketleri, İslâm'ı geleneksel ahlaki alanlarda değil; kolektif ahlak, iç siyaset ve uluslararası ilişkilerde de eyleme yönelen bir güç haline getirmek suretiyle İslami siyasallaştırmayı hedeflemektedirler. Siyasal İslâm olarak ifade edilen bu durum mevcut siyaset anlayışına karşı bir direnme olduğu için siyasal İslâm (İran hariç) genelde bir protesto hareketidir (Ayubi, 1993, s. 140). Bernard Lewis, dinin belirli alanlarda söz sahibi olduğu yaklaşımların aksine; İslâm'da hayatın her alanına hükmetme anlayışı hâkim olduğunu, bu özelliğiyle İslâm'ın, dinin belli alanlarla sınırlı olarak kabul edildiği inanç sistemlerinden farklılaştığını ifade etmektedir (Lewis, 1997, s. 8). İslâm inanç sistemine yönelik bu yaklaşım, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak ifade edilen laikliğe itirazı doğurmaktadır. Başka bir deyişle, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması İslâm anlayışına aykırı olarak kabul edilmektedir. İslâm tarihinin ilk zamanlarında din ve devlet işlerinin İslâm Peygamberinin şahsında toplanması, siyasal İslâmcılar tarafından sıklıkla referans olarak kabul edilmektedir. Peygamber döneminde başlayan bu uygulamanın devlet başkanı ve halifelüğün bir merkezde toplanması şeklinde Osmanlı'ya kadar devam ettiği görülmektedir. Laik devlet sistemlerinin oluşması, halifelüğün kaldırılması, şeriat yerine medeni hukukun uygulanmaya başlaması, siyasal İslâmcılar tarafından eleştirilmiş ve tekrardan dinin temel referans olarak kabul edildiği yönetim sisteminin kurulması gerektiği öne sürülmüştür.

İslâm dünyasının farklı bölgelerinde karizmatik liderlerin öncülük ettiği siyasal İslâm anlayışı, birçok ülkede kendisine taraftar bulmuş bir anlayıştır. Siyasal İslâm anlayışı söz konusu olduğunda karşımıza Sünnî Arap Ortadoğu, Sünnî Hint Alt kıtası ve İran-Arap Şîi alanı olmak üzere üç farklı coğrafi ve kültürel merkez ortaya çıkmaktadır. Sünnî Arap Ortadoğu'da, Hasan el-Benna ve ilerleyen süreçte Seyyid Kutub gibi karizmatik liderlerin etkin olduğu *İhvan-ı Müslimin* hareketi etkili olmuştur. Hint alt kıtasında Ebü'l-Alâ el-Mevdûdî'nin öncülük ettiği *Cemaat-î İslâmî* yapılanması etkili olmuştur. Söz konusu bu iki hareket, İslâm dünyasında faaliyet yürüten birçok harekete ilham kaynağı olmuştur (Roy, 2005, s. 16).

Siyasal İslâmcılık, hayat bulduğu coğrafyaların ve kültürlerin farklı olmasından dolayı değişiklik arz edebilmektedir. Bu farklılık eylem ve söyleme yansıyabilmektedir. Fakat siyasi İslâmcı bir çizgi benimseyen hareketlere ve kişilere baktığımızda ortak temanın, İslâm'ı hayatın her alanında temel referans olarak alma olduğunu söylemek mümkündür.

3. Bulgular ve Yorumlar

3.1. Katılımcılara İlişkin Genel Bilgiler

Tablo 2: Katılımcılara İlişkin Genel Bilgiler

		<i>N</i>	%
Cinsiyet	Erkek	113	37,4
	Kız	189	62,6
Sınıf	1	71	23,5
	2	83	27,5
	3	67	22,2
	4	81	26,8
Mezun olunan lise	İHL	167	55,3
	Normal Lise	135	44,7
Aile gelir durumu	İyi	37	12,3
	Orta	191	63,2
	Kötü	63	20,9
	Çok kötü	11	3,6
Tarikat/Cemaat Bağlılığı	Evet	13	4,3
	Hayır	289	95,7
Dini Bilginizin Kaynağı	Bireysel araştırmalarım	108	35,8
	Ailem	97	32,1
	Bağlı olduğum cemaat lideri	2	0,7
	İlahiyat hocaları	59	19,5
	Diyanet	36	11,9

3.2. İslâm Anlayışı Ölçeği Alt Boyutlarına Yönelik Bulgular

Bu başlık altında, çalışmada kullanılan ölçeğin alt boyutlarına yönelik ortalama puanlar ve bu puanların hangi düzeye tekabül ettiğine yönelik veriler irdelenecektir. Aşağıdaki tabloda, ölçeğin alt boyutlarını oluşturan tasavvufî, siyasal, modernist ve selefi İslâm anlayışlarına yönelik soruların ortalama puanları ve düzeyleri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 3: İslâm Anlayışına Yönelik Bulgular

Boyutlar	N	X	Ss	Düzye
Tasavvufî İslâm Anlayışı	302	2,3046	,87578	Düşük Düzye
Siyasal İslâm Anlayışı	302	4,0480	,71772	Yüksek Düzye
Modernist İslâm Anlayışı	302	3,0338	,72436	Orta Düzye
Selefi İslâm Anlayışı	302	3,0464	,86611	Orta Düzye

Tablodaki ortalamalar incelendiğinde, en yüksek ortalamanın $X=4,0480$ ile siyasal İslâm anlayışına ait olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla selefi İslâm anlayışı ($X= 3,0464$); modernist İslâm anlayışı ($X= 3,0338$) ve tasavvufî İslâm anlayışı ($X=2,3046$) takip etmektedir. Tablo 2'de verilen Beşli Dereceleme Ölçeğine ait toplam puanların karşılığı olan düzeyler göz önüne alındığında katılımcılar arasında siyasal İslâm anlayışının **yüksek düzeyde**, Modernist İslâm anlayışı ve Selefi İslâm anlayışının **orta düzeyde**, tasavvufî İslâm anlayışının ise **düşük düzeyde** olduğu sonucuna varılmıştır.

Aşlamacı'nın, İnönü Üniversitesi'ndeki İlahiyat öğrencileriyle (Aşlamacı, 2018, s. 473), Akkır'ın, Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencileriyle (Akkır, 2020, s. 462) aynı ölçeği kullanarak yaptığı çalışmada, öğrencilerin İslâm anlayışına yönelik ortalama puanlarında en yüksek siyasal İslâm anlayışı; en düşük ise tasavvufî İslâm anlayışı olarak tespit edilmiştir. Düzce tarafından aynı ölçek kullanılarak Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencileriyle yapılan çalışmada (Düzce, 2021, s. 623) ise tasavvufî İslâm anlayışı yüksek düzey, siyasal İslâm anlayışı ise düşük düzey olarak tespit edilmiştir.

Bu çalışmada ulaştığımız sonuçlar söz konusu çalışmalarda elde edilen sonuçlar karşılaştırıldığında benzerlikler kadar farklılıklar gözlenmektedir. Çalışmamızda siyasal İslam anlayışının yüksek düzeyde, tasavvufi İslam anlayışının ise düşük düzeyde olması Aşlamacı ve Akkır'ın çalışmalarıyla paralellik arz etmektedir. Söz konusu iki çalışmada da siyasal İslam anlayışı yüksek düzey; tasavvufi İslam anlayışı ise düşük düzeyde çıkmıştır. Ulaştığımız sonuçlar Düzce'nin çalışmasıyla karşılaştırıldığında ise farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Düzce'nin çalışmasında tasavvufi İslam anlayışı yüksek düzey siyasal İslam anlayışı ise düşük düzey olarak tespit edilmiştir.

Çalışmamızda tasavvufi İslâm anlayışının düşük düzeyde olması ile tarikat ve cemaat bağlılığına yönelik sorudan elde edilen sonuçların birbiriyle uyum içinde olduğunu göstermektedir. Katılımcılara yönelttiğimiz “Herhangi bir tarikat veya cemaate bağlı mısınız?” şeklindeki soruya katılımcıların sadece %4,3’ü (13 kişi) “evet” cevabını verirken %95,7’si (289 kişi) ise “hayır” cevabını vermiştir. Tasavvufi İslâm anlayışına ait ortalamanın düşük düzeyde kalmasında tarikat veya cemaate bağlı olmama durumunun etkili olduğunu söyleyebiliriz.

3.3. Bağımsız Değişkenlere Göre İslâm Anlayışı Boyutlarına Yönelik Bulgular

Bu başlık altında *İslâm Anlayışı Ölçeğinin* alt boyutlarına yönelik ortalama puanlarının katılımcıların cinsiyet, sınıf düzeyleri, mezun olunan lise türü, ailelerinin gelir düzeyleri, tarikat/cemaat bağlılıkları ve dini bilgilerinin kaynağı gibi bağımsız değişkenlere göre anlamlı bir farklılığın olup olmadığı T-Testi ve ANOVA aracılığıyla tespit edilecektir.

Cinsiyet bağımsız değişkeni ile katılımcıların İslam anlayışları arasında anlamlı bir farkın olup olmadığı tespit etmek için yapılan analizin sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo: 4 Cinsiyet değişkenine göre İslâm anlayışlarına yönelik Ti- Testi Sonuçları

Boyutlar	Cinsiyet	N	X	Ss.	T	P
Tasavvufi İslâm Anlayışı	Erkek	113	2,321	,989	,246	,806
	Kadın	189	2,294	,802		
Modernist İslâm Anlayışı	Erkek	113	2,847	,757	-3,515	,001
	Kadın	189	3,145	,681		
Siyasal İslâm Anlayışı	Erkek	113	4,165	,754	2,170	,027
	Kadın	189	3,977	,686		
Selefi İslâm Anlayışı	Erkek	113	2,870	,911	-2,763	0,06
	Kadın	189	3,151	,822		

İki farklı değişken arasında anlamlı bir farklılığın olup-olmadığını tespit etmek için yapılan istatistiki analizlerde P olarak ifade edilen anlamlılık değerine bakılır. Yapılan analizlerde P değerinin 0,05'ten küçük ($p < 0,05$) olması durumunda analize tabi tutulan bağımsız değişkene göre anlamlı bir farklılaşma olduğu; P değerinin 0,05'ten büyük olması ($p > 0,05$) durumunda ise anlamlı bir farklılaşma olmadığı kabul edilir. (Arslantürk & Arslantürk, 2010, s. 207)

Cinsiyet ve İslam anlayışları arasında anlamlı bir farklılaşma olup olmadığını tespit etmek adına yapılan analizin sonuçlarını şu şekilde yorumlamak mümkündür: Tablo incelendiğinde, cinsiyet ile tasavvufi İslam anlayışı arasında anlamlı bir farklılaşma olmadığı ($p = ,806$) tespit edilmiştir. Modernist İslâm anlayışı kategorisinde kadınların aritmetik ortalamasının $X = 3,1450$ ile erkeklerin aritmetik ortalaması $X = 2,8478$ arasındaki farkın anlamlılığını ortaya koymak amacıyla yapılan analizde modernist İslam anlayışı ile cinsiyet değişkeni arasında da anlamlı bir ilişki ($p = ,001$) olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bulgu iki grup arasında .001 düzeyinde anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir. Analiz sonucu kadınların erkeklere göre daha yüksek düzeyde modernist İslâm anlayışına sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Siyasal İslâm anlayışı kategorisinde erkeklerin aritmetik ortalaması $X = 4,169$ ile kadınların aritmetik ortalamasının $X = 3,9775$ arasındaki farkın anlamlılığını ortaya koymak amacıyla yapılan analizde siyasal İslam anlayışı ile cinsiyet değişkeni arasında da anlamlı bir ilişki ($p = ,027$) olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bulgu iki grup arasında .027 düzeyinde anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir. Analiz sonucu erkeklerin kadınlara göre daha yüksek düzeyde siyasal İslâm anlayışına sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Selefî İslâm anlayışı kategorisinde erkeklerin aritmetik ortalaması $X = 2,8702$ ile kadınların aritmetik ortalamasının $X = 3,1517$ arasındaki farkın anlamlılığını ortaya koymak amacıyla yapılan analizde selefî İslam anlayışı ile cinsiyet değişkeni arasında da anlamlı bir ilişki olmadığı ($p = 0,06$) görülmüştür.

Sınıf değişkeni ile katılımcıların İslâm anlayışlarının ortalama puanları arasında anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığını tespit etmek için yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda sınıf değişkeni ile selefî İslâm anlayışı arasında anlamlı bir farklılaşma tespit edilirken; tasavvufi İslam anlayışı, siyasal İslâm anlayışı ile modernist İslâm anlayışı arasında anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir.

Tablo 5: Sınıf düzeyi değişkenine göre İslâm anlayışlarına yönelik ANOVA Sonuçları

Boyutlar	Sınıf Düzeyi	N	X	Ss	F	P	Anlamlı Fark (Tukey)
Tasavvufî İslâm Anlayışı	1	71	2,417	,792	2,289	,079	-
	2	83	2,445	,779			
	3	67	2,174	,794			
	4	81	2,168	1,062			
	Toplam	302	2,304	,875			
Siyasal İslâm Anlayışı	1	71	4,010	,689	1,353	,257	-
	2	83	3,936	,692			
	3	67	4,130	,755			
	4	81	4,126	,730			
	Toplam	302	4,048	,717			
Modernist İslâm Anlayışı	1	71	3,101	,696	,280	,840	-
	2	83	3,004	,631			
	3	67	3,026	,726			
	4	81	3,009	,836			
	Toplam	302	3,033	,724			
Selefi İslâm Anlayışı	1	71	3,417	,755	9,912	,000	4 sınıf ile 3. 2. ve 1. sınıf
	2	83	3,128	,743			
	3	67	2,970	,909			
	4	81	2,699	,904			
	Toplam	302	3,046	,866			

Tasavvufî İslâm anlayışında farklılaşmanın hangi sınıflar arasında yaşandığını tespit etmek için Post-Hoc çoklu karşılaştırma testlerinden Tukey testi yapılmış ve farklılaşmanın 4. sınıflar ile diğer sınıflar arasında olduğu ve farklılaşma yönünün 4.sınıflardan 1.sınıflara doğru olduğu; yani tasavvufî İslâm anlayışının sınıf düzeyi yükseldikçe düştüğü görülmektedir.

Tablo 6: Mezun Olunan Okul Türü Değişkenine Göre İslâm Anlayışına Yönelik T-Testi Bulguları

Boyutlar	Okul Türü	N	X	Ss.	T	P
Tasavvufi İslâm Anlayışı	İmam Hatip	167	2,243	,837	-1,351	,178
	Normal Lise	135	2,380	,918		
Modernist İslâm Anlayışı	İmam Hatip	167	3,085	,659	1,370	,180
	Normal Lise	135	2,970	,794		
Siyasal İslâm Anlayışı	İmam Hatip	167	4,043	,719	-,124	902
	Normal Lise	135	4,053	,718		
Selefi İslâm Anlayışı	İmam Hatip	167	2,928	,836	,681	,008
	Normal Lise	135	3,192	,882		

Tablo incelendiğinde, ölçeğin alt boyutları olan tasavvufi, modernist ve siyasal İslâm anlayışlarına ait puan ortalamaları ile mezun olunan okul türü arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Selefi İslâm anlayışı ile mezun olunan okul türü değişkeni arasında ise anlamlı bir farklılaşma ($p=,008$) olduğu tespit edilmiştir. Selefi İslâm anlayışının okul türüne göre ortalama puanlarına bakıldığında normal lise mezunu olan kişilerin ($X=3,1926$) İmam Hatip Lisesi mezunlarına ($X=2,9281$) göre daha yüksek düzeyde bir selefi İslâm anlayışına sahip oldukları görülmektedir.

Normal liseden mezun olan kişilerin İmam Hatip Lisesi mezunlarına göre selefi İslâm anlayışında daha yüksek bir ortalamaya sahip olmaların resmi eğitim kurumlarına verilen din eğitiminin karakteri ile bağlantılı olması muhtemeldir. Dini bilgi ve anlayış açısından İmam Hatip Liseleri gibi din eğitimi veren kurumlardan beslenen kişilerin daha az katı olma ihtimallerinin yüksek olduğu kanaatindeyiz. Normal liselerden mezun olan kişilerin bilgi kaynaklarının çeşitlilik arz etmesi ve bu çeşitliliğin içerisinde selefi bakış açısının hâkim olduğu kaynakların da olması muhtemeldir.

Akyüz(2007, s. 92) ve Akkır'ın(2020, s. 465) araştırmasında İslâm anlayışı ile mezun olunan okul türü arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Aşlamacı'nın(2018, s. 477) araştırmasında modernist İslâm anlayışı ile mezun olunan okul değişkenine göre birinci ve üçüncü sınıflar arasında, birinci sınıfların lehine anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir. Düzce'nin(2021, s. 627) çalışmasında ise tasavvufi, modernist ve siyasal İslâm anlayışları ile okul türü arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmezken selefi İslâm anlayışı ile mezun olunan okul türü arasında anlamlı bir ilişki tespit

edilmiştir. Söz konusu çalışmada İmam Hatip mezunu olan kişilerin diğer lise türlerinden mezun olan kişilere göre daha yüksek düzeyde bir selefi İslâm anlayışına sahip oldukları tespit edilmiştir. Bizim çalışmamızda da anlamlı farklılaşma selefi İslâm anlayışında tespit edilmiştir ancak Düzce'nin çalışmasındaki sonuçların aksine normal lise mezunu olan kişilerin selefi İslâm anlayışı ortalamaları İmam Hatip Lisesi mezunlarına göre daha yüksek çıkmıştır.

Katılımcıların ailesinin gelir durumu ile İslâm anlayışları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek adına ANOVA testi yapılmıştır. Tasavvufi İslâm Anlayışına ait analizde $P=,221$; Siyasal İslâm anlayışında $P=,298$; Modernist İslâm anlayışında $P=,069$; selefi İslâm anlayışında $P=,889$ olarak tespit edilmiştir. Buradan hareketle katılımcıların ailesinin gelir durumu ile İslâm anlayışları arasında anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Benzer bir sonuç Akkır'ın çalışmasında da ortaya çıkmıştır (Akkır, 2020, s. 465).

Tablo 7: Tarikat/Cemaat Bağlılığı ile Anlayışı arasındaki ilişkiye yönelik Ti-Testi Bulguları

Boyutlar	Tarikat/Cemaat Bağlılığı	N	X	Ss.	T	P
Tasavvufi İslâm Anlayışı	Evet	13	2,948	1,145	2,740	,007
	Hayır	289	2,275	,852		
Modernist İslâm Anlayışı	Evet	13	2,292	,759	-3,859	,000
	Hayır	289	3,067	,705		
Siyasal İslâm Anlayışı	Evet	13	4,576	,589	2,745	,006
	Hayır	289	4,024	,714		
Selefi İslâm Anlayışı	Evet	13	2,666	,816	-1,620	,106
	Hayır	289	3,063	,865		

Tablo incelendiğinde tarikat/cemaat bağlılığı değişkeni ile ölçeğin alt boyutlarından tasavvufi ($p=,007$), Modernist ($p=,000$) ve Siyasal İslâm ($p=,006$) anlayışları arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Selefi İslâm anlayışı ile anlamlı bir farklılık olmadığı ($p=,106$) görülmektedir.

Tarikata/cemaate bağlı olduğunu ifade edenlerin tasavvufi İslâm anlayışı ortalama puanlarının ($X=2,9487$) bağlı olmayanlara göre ($X=2,2757$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Modernist İslâm anlayışı alt boyutunda ise tarikat/cemaat bağlılığı olmayanların ($X=3,0671$) bağlı

olanlara ($X=2,2923$) göre daha yüksek ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Tablo incelendiğinde siyasal İslâm anlayışının tarikat/cemaat bağlı olanlarda daha yüksek olduğu görülmektedir. Tarikat/cemaate bağlı olduğunu belirten katılımcıların ortalama puanı ($X=4,5769$) iken bağlı olmadığını belirtenlerin ortalaması ($X=4,0242$) olarak tespit edilmiştir.

Tablo 8: Dini Bilginin Kaynağı değişkenine ile İslâm Anlayışı arasındaki ilişkiye yönelik ANOVA Bulguları

Boyutlar	Dini Bilgi Kaynağı	N	X	Ss	F	P	Anlamlı Fark (Tukey)
Tasavvufi İslâm Anlayışı	Ailem	99	2,454	,887	2,366	,071	---
	Bireysel Araştırmalarım	108	2,169	,901			
	İlahiyat hocaları	59	2,214	,822			
	Diyanet	36	2,444	,792			
	Toplam	302	2,304	,875			
Siyasal İslâm Anlayışı	Ailem	99	4,111	,684	1,057	,368	---
	Bireysel Araştırmalarım	108	3,990	,814			
	İlahiyat hocaları	59	4,110	,611			
	Diyanet	36	3,944	,657			
	Toplam	302	4,048	,717			
Modernist İslâm Anlayışı	Ailem	99	3,040	,666	,881	,451	---
	Bireysel Araştırmalarım	108	3,105	,798			
	İlahiyat hocaları	59	2,993	,755			
	Diyanet	36	2,866	,569			
	Toplam	302	3,033	,724			
Selefi İslâm Anlayışı	Ailem	99	3,212	,791	1,846	,139	---
	Bireysel Araştırmalarım	108	2,956	,922			
	İlahiyat hocaları	59	2,994	,829			
	Diyanet	36	2,944	,913			
	Toplam	302	3,046	,866			

İslâm Anlayışı Ölçeğinin alt boyutları olan tasavvufî, modernist, siyasal ve selefi İslâm anlayışlarına ait puan ortalamaları arasında katılımcıların dinî bilgilerinin kaynağı değişkenine göre anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığını tespit etmek adına yapılan ANOVA testinde dini bilginin kaynağı değişkenine göre anlamlı bir farklılaşma ortaya çıkmamıştır.

4. Sonuç

İlahiyat fakültesinde eğitim gören gençlerin İslâm anlayışlarını betimlemek için yapılan bu çalışmanın sonucunda, katılımcıların İslâm anlayışı ortalama puanları yüksekten başlayarak siyasal İslâm anlayışı, selefi İslâm anlayışı, modernist İslâm anlayışı ve tasavvufî İslâm anlayışı şeklinde sıralanmıştır. Ulaşılan ortalama puanlar tablo 2'deki beşli dereceleme ölçeği puan sıralaması ve düzeyine göre değerlendirildiğinde siyasal İslâm anlayışının yüksek düzeyde olduğu ($X=4,0480$); selefi İslâm anlayışının ($X=3,0464$) ve Modernist İslâm anlayışının ($X=3,0338$) orta düzeyde olduğu ve tasavvufî İslâm anlayışının ise düşük düzeyde ($X=2,3046$) olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların İslâm anlayışı ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiye bakıldığında, sınıf değişkeni ile tasavvufî İslâm anlayışı, siyasal İslâm anlayışı ve modernist İslâm anlayışı arasında anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı; Selefi İslâm anlayışı ile sınıf değişkeni arasında ise anlamlı bir farklılaşma olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu anlamlı farklılaşmanın yönüne bakıldığında sınıf seviyesi yükseldikçe selefi İslâm anlayışına ait ortalamaların düştüğü sonucuna varılmıştır. Başka bir ifadeyle ilahiyat öğrencilerinin sınıf seviyesi ile selefi İslâm anlayışı ortalama puanları arasında ters bir orantının olduğu görülmüştür. Buradan hareketle İlahiyat eğitiminin selefi İslâm anlayışını azalttığını söylemek mümkündür.

Katılımcıların mezun oldukları okul türü değişkeni ile tasavvufî, modernist, siyasal İslâm anlayışları arasında anlamlı bir farklılaşma olmadığı; ancak selefi İslâm anlayışı ile anlamlı bir farklılaşma olduğu tespit edilmiştir. Normal lise mezunu olan kişilerin İmam Hatip Lisesi mezunlarına göre daha yüksek düzeyde selefi İslâm anlayışına sahip oldukları sonucuna varılmıştır. Ortaya çıkan bu sonucun ilahiyat eğitimi gören öğrencilerin sınıf düzeyleri yükseldikçe selefi İslâm anlayışlarının azalması ile uyum arz ettiği söylenebilir. Bu sonucun, “din eğitiminin/İlahiyat eğitiminin selefi İslâm anlayışını azalttığı” şeklindeki iddiamızı desteklediği söylenebilir.

Dini bilginin kaynağı değişkeni ile tasavvufî, siyasal, modernist ve selefi İslâm anlayışları arasında anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir.

Katılımcıların tarikat/cemaat bağlılıkları ile sahip oldukları İslâm anlayışları arasındaki ilişkiye yönelik analizlerde, tarikata/cemaate bağlılık değişkeni ile tasavvufî, modernist ve siyasal

---

İslam anlayışları arasında anlamlı bir farklılaşma olduğu; selefi İslam anlayışıyla anlamlı bir farklılaşma olmadığı sonucuna varılmıştır. Tasavvufi İslam anlayışı ve Siyasal İslam anlayışlarının tarikata/cemaate bağlı olanlarda daha yüksek olduğu tespit edilirken; modernist ve selefi İslam anlayışlarının ise tarikat/cemaat bağıllığı olmayanlarda daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.

Yapılan bu çalışma ve girişte zikrettiğimiz çalışmaların karakterine baktığımızda hepsinin betimsel birer çalışma oldukları görülür. Gerek bizim çalışmamız gerekse diğer çalışmalar “Nasıl bir İslâm anlayışı?” sorusu üzerinden tasarlanmıştır. Bu tarz çalışmalarda elde edilen sonuçların nedenlerini irdelenecek “Neden? Niçin?” gibi soruların merkezde olduğu yeni çalışmaların yapılması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Akkır, R. (2020). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışları: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 443-472.
- Aktaş, A. (2020). *Böyle Buyurdu Şeyhim*. Araştırma Yayınları.
- Aktaş, A. (2021). İlahiyat Eğitimi Gören Kız Öğrencilerin İslam Anlayışları (Siirt Üniversitesi Örneği). İçinde G. İstek (Ed.), *Her Dem Kadın* (ss. 321-348). Beyan Yayınları.
- Akyüz, N. (2007). *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı*. Gündüz yayıncılık.
- Arslantürk, Z., & Arslantürk, E. H. (2010). *Uygulamalı Sosyal Araştırma*. Çamlıca Yayınları.
- Aşlamacı, İ. (2018). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İslâm Anlayışları Üzerine Bir İnceleme (İnönü Üniversitesi Örneği). İçinde F. Karaman (Ed.), *İslam ve Yorum II: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar* (C. 3, ss. 457-483). İnönü Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, M. (1990). Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 41(4), 273-284.
- Ayubi, N. (1993). *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*. Cep kitapları.
- Baloğlu, A. B. (2003). İslam Mesajının Farklı Anlaşılması ve Yorumlanması. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII, 29-46.
- Barkan, Ö. L. (ty). *Kolonizatör Türk Dervişleri*. Hamle Yayın Dağıtım.
- Baswedan, A. R. (2004). Political Islam in Indonesia: Present and Future Trajectory. *Asian Survey*, 44(5), 669-690. <https://doi.org/10.1525/as.2004.44.5.669>
- Bruinessen, M. van. (2015). *Kürdistan Üzerine Yazılar* (N. Kırac & vd., Çev.; 9. baskı). İletişim Yayınları.
- Büyükkara, M. A. (2007). Biz Artık O Selefilere Değiliz: Selefilere Selefilere Teberrileri Üzrine Değerlendirmeler. *İslamiyat*, 10(1), 57-76.
- Büyükkara, M. A. (2016). *Çağdaş İslami Akımlar*. Klasik Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (2004). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (3. bs). Anka.
- Demir, H. (2018, Ağustos 24). Nedir bu Selefilik? *Türkiye Gazetesi*. <https://m.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/hilmi-demir/603837.aspx>
- Duman, L., & Üşenmez, Ö. (2016). Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İslam. *Sosyal Bilimler Dergisi (SOBİDER)*, 3(7), 257-275.
- Düzce, M. (2021). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği). *Marifetname*, 8(2), 607-640. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1016848>

- Geylani, A. (2007). *Tasavvuf Yolu -Başı ve Sonu-* (M. E. Başpehlivan, Ed.; A. Öztürk, Çev.). Bahar Yayınları.
- Haksever, A. C. (2012). Tasavvuf Tanımları. İçinde K. Özköse (Ed.), *Tasavvuf El Kitabı* (1. bs). Grafiker.
- İşcan, M. Z. (2015). Tarih Boyunca Selefi Söylem. *İlahiyat Akademi*, 1-2, 1-14.
- Kara, M. (2013). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (11. Baskı). Dergâh Yayınları.
- Koca, F. (2015). İslam Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği. *İlahiyat Akademi*, 1-2, 15-70.
- Kösemene, S. (2014). Selefiyenin Başlıca Görüşleri. *Yeni Asya Gazetesi*.
https://www.yeniasya.com.tr/suleyman-kosmene/selefiyenin-baslica-gorusleri_304296
- Krech, D., Crutchfield, R. S., & Ballachey, E. L. (1970). *Cemiyet İçinde Fert* (M. Turhan, Çev.). Milli Eğitim Basımevi.
- Kutlu, S. (2011). *Çağdaş İslami Akımlar ve Sorunları* (2. bs). Fecr yayınları.
- Lewis, B. (1997). *İslam'ın Siyasal Söylemi* (Ü. Oskay, Çev.; 2. bs). Cep Kitapları.
- Manaz, A. (2005). *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İslâmcılık*. Ayraç Yayınevi.
- Öngören, R. (2011). Tasavvuf. İçinde TDV *İslam Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 119-126).
<https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvuf>
- Özcan, Z. (2000). *Teolojik Hermenötik* (2. bs). Alfa.
- Özervarlı, M. S. (2009). Selefiyye. İçinde TDV *İslam Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 399-402). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Rahman, F. (2009). *İslâm* (M. Dağ & M. Aydın, Çev.; 9. bs). Ankara Okulu Yayınları.
- Roy, O. (2005). *Siyasal İslam'ın İflası* (C. Akalın, Çev.; 3. bs). Metis.
- Saeed, A. (2014). Çağdaş İslam Akımları: Sınıflandırma Üzerine Bir Ön Deneme (K. Ünlüsoy, Çev.). *e-mâkâlat Mezhep Araştırmaları*, VII (2), 103-116.
- Subaşı, N. (2003). “İhya”, “Tecdit” ve “İslah”ın Modern Kullanımları. *Tezkire*, 33, 131-153.
- Uludağ, S. (2015). Tarihsel Süreçte Selefilik-Tasavvuf İlişkisi. *İlahiyat Akademi Dergisi*, 1-2, 253-262.

SOSYAL MEDYANIN ARKA SOKAKLARI: GENÇLERE KARŞI İŞLENEN SANAL ŞANTAJ SUÇU

Mustafa ERDOĞAN¹
Dr. Enver KAŞLI²

Öz

Günümüzde gençler, zamanlarının önemli bir kısmını sosyal medya olarak adlandırılan sanal ortamlarda geçirmektedir. Gençler sosyal medyayı bilgiye ulaşma, gündemi takip etme, ek gelir sağlama, ticaret, reklam, arkadaşlık kurma, kendi fikirlerini ifade etme gibi birçok amaçla kullanabilmektedir. Sosyal medya gençlere sağladığı faydalarla birlikte bu kişilere karşı suç işlenen bir ortam da olabilmektedir. Sosyal medya aracılığıyla işlenen suçlar arasında yer alan şantaj suçu nedeniyle birçok genç mağdur olabilmektedir. Sanal şantaj suçunda fail; sosyal medyada paylaşım yapma, sosyal medya aracılığıyla görüntülü arama, mesaj gönderme gibi çok farklı fiillerle mağdura zarar verebilmektedir. Sosyal medya aracılığıyla çok kısa sürede, hatta anlık olarak çok sayıda kişiye ulaşılabilmesi bu ortamları şantaj suçu için daha elverişli hale getirmektedir. Sanal ortamlarda işlenen şantaj suçunda; fail ile mağdurun fiziki olarak teması gerekmeyeceği gibi sanal olarak işlenen suçlarda failerin kimliklerinin tespitinin zor olması ve delillerin sanal ortamda kaybolma riski şantaj suçunun soruşturma ve kovuşturma işlemlerini de olumsuz etkileyebilmektedir. Bu çalışmada gençlere karşı işlenen sanal şantaj suçuyla ilgili verilmiş mahkeme kararları, örnek olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal medya, Şantaj, Siber Zorbalık.

THE BACK STREETS OF SOCIAL MEDIA: THE VIRTUAL BLACKMAIL CRIME AGAINST YOUTH

Abstract

Today, young spend their time in virtual environments called social media for many purposes such as accessing information following the agenda, providing additional income, commerce, advertising, establishing friendships, and expressing their own ideas. Along with the benefits that social media provides to young people, it can also be an environment where crimes are committed against these people. Many young people may be victims of blackmail, which is among the crimes committed through social media. The perpetrator of the crime of virtual blackmail can harm the victim with many different acts such as sharing on social media, video calling via social media, sending messages. Since the fact that a large number of people can reach to the sharing in a very short time, even instantaneously, social media is more suitable for blackmail crimes. In the blackmail crime committed in virtual environments, physical contact between the perpetrator and the victim is not required, and the difficulty of identifying the perpetrators in virtual crimes and the risk of loss of evidence in the virtual environment can adversely affect the investigation and prosecution of blackmail crime. In this study, court decisions regarding the crime of cyber blackmail against young are examined.

Keywords: Social media, Blackmail, Cyberbullying.

¹ 2. Sınıf Emniyet Müdürü, Ankara Emniyet Müdürlüğü, polis_2001@hotmail.com

² Başkomiser, Ankara Emniyet Müdürlüğü, kaslienver@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7738-1233

Giriş

Günümüzde gençler, zamanlarının önemli bir kısmını sosyal medya olarak adlandırılan sanal ortamlarda geçirmektedir. Sanal ortamlar, insanların gerçekte yüz yüze olmadıkları ancak internet aracılığıyla oluşan ortamları ifade etmektedir. Gençler sosyal medyayı bilgiye ulaşma, gündemi takip etme, ek gelir sağlama, ticaret, reklam, arkadaşlık kurma, kendi fikirlerini ifade etme gibi birçok amaçla kullanabilmektedir. Sosyal medya gençlere, günün her anında coğrafi sınırlara bağlı olmaksızın çok sayıda kişiyle kısa sürede iletişim kurma, gerçek kimliklerini gizleme, sesli, görüntülü veya yazılı olarak etkileşim sağlama imkânı vermektedir (Önay Doğan ve Ertürk, 2018: 38).

Sosyal medya gençlere sağladığı faydalarla birlikte bu kişilere karşı suç işlenen bir ortam da olabilmektedir. Hukuk disiplini açısından suç en basit tanımıyla ceza kanunlarının ihlal edilmesi olarak tarif edilmektedir. Bir olgu olarak suç ise tüm tarihin her döneminde toplum hayatında var olduğu (Yücel, 2008: 5) gibi gündelik hayat içindeki ekonomik, sosyal, kültürel, teknolojik gelişmelere bağlı olarak da kapsamı değişmektedir. Teknoloji, hayatın birçok alanında “e” hizmetlerin yaygınlaşmasını sağlayarak büyük zaman tasarrufu ve kolaylık sağladığı gibi suç olgusuna da “e” boyutu ekleyerek güvenlik açısından yeni riskler ortaya çıkarmıştır (Kaygısız, 2020: 171).

Sanal ortamlarda işlenen suçları da kapsayan siber zorbalık, başkalarını rahatsız etmek ve zarar vermek amacıyla sanal ortamlarda işlenen fiilleri ifade etmektedir (Barlet ve Chamberlin, 2017: 444; Kaygısız, 2020: 162-163). Siber zorbalıkla ilgili yapılan araştırmalarda gençler arasında (farklı oranlarda) yaygın bir sorun olduğu bulunmaktadır (Aksaray, 2011: 413-414). Bu araştırmalara bir örnek vermek gerekirse UNICEF tarafından 30 ülkede yapılan araştırmada 13-24 yaş aralığındaki gençlerin yüzde 70,6 oranda internette şiddet, siber zorbalık ve dijital taciz gibi olaylarla karşılaştıkları tespit edilmiştir (UNICEF, 2019). Sanal şantaj suçu, siber zorbalık oluşturan davranışlar arasındadır. İnternetin ve teknolojik araçların yaygınlaşmasıyla birlikte sanal ortamda işlenen şantaj suçunun büyüyen bir sorun olduğu görülmektedir. Bu çalışmada önce şantaj suçuyla ilgili temel bilgiler açıklanıp ardından gençlere karşı işlenen sanal şantaj suçuyla ilgili verilmiş mahkeme kararları, örnek olarak incelenecektir.

1. Şantaj Suçu

Şantaj kelimesi, Türkçeye Fransızca “chantage” kelimesinden geçmiştir. Türkçe sözlükte şantaj kelimesi “Herhangi bir çıkar sağlamak amacıyla bir kimseyi, kendisiyle ilgili lekeleyici, gözden düşürücü bir haberi yayma veya açığa çıkarma tehdidiyle korkutma” olarak tanımlanmaktadır (Türk

Dil Kurumu, 2021). Bir suç olarak ise şantaj, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun(TCK) ikinci kitabında ikinci kısmının yedinci bölümünde “Hürriyete Karşı Suçlar” arasında m.107’de düzenlenmektedir. Madde metnine göre şantaj suçuyla ilgili düzenleme şöyledir:

“(1) Hakkı olan veya yükümlü olduğu bir şeyi yapacağından veya yapmayacağından bahisle, bir kimseyi kanuna aykırı veya yükümlü olmadığı bir şeyi yapmaya veya yapmamaya ya da haksız çıkar sağlamaya zorlayan kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis ve beşbin güne kadar adli para cezası ile cezalandırılır. (2) Kendisine veya başkasına yarar sağlamak maksadıyla bir kişinin şeref veya saygınlığına zarar verecek nitelikteki hususların açıklanacağı veya isnat edileceği tehdidinde bulunulması halinde de birinci fıkraya göre cezaya hükmolünür”.

Madde gerekçesinde şantaj suçuyla ilgili şu açıklamalar önem taşımaktadır:

“...Şantajda da kişiyi bir şeyi yapmaya veya yapmamaya zorlama söz konusudur. ... kişi, hakkı olan veya yükümlü olduğu bir şeyi yapacağından veya yapmayacağından bahisle başkasını zorlamaktadır. Örneğin, kişinin suç işlemiş olan bir kimseyi ihbar edeceğinden bahisle, kendisine bir menfaat temin etmeye zorlaması hâlinde, şantaj suçu oluşur... Şantaj suçunun oluşabilmesi için, mağdurun zorlanması yeterlidir. Bu zorlama karşısında, mağdurun isteneni yapması suçun oluşması için gerekli değildir. Şantaj suçunun arz ettiği özellik, kişinin hak veya yükümlülüklerini kötüye kullanarak haksız bir çıkar sağlamaya çalışması ya da başkasını bir şeyi yapmaya veya yapmamaya mecbur etmesidir...”.

Şantaj suçu, hürriyete karşı işlenmektedir. Hürriyet kişinin bir şeyi yapma veya yapmama kararını kendi özgür iradesiyle vermesi olarak tarif edilmektedir. Hürriyetin sınırları ise kişinin kendine veya başkalarına zarar vermemesi ile sınırlandırılmaktadır (Bilge, 2019: 131). Ceza kanununda düzenlenen şantaj suçu, tehdit suçunun özel bir görünümüdür (Hafizoğulları ve Özen, 2010: 171). Şantaj suçunda mağdur tehdit edilerek belirli bir çıkar sağlanması hedeflenmektedir. Şantaj suçuyla kişi hürriyetinin korunması amaçlanmaktadır. Şantaj suçunda tehditle birlikte belirli bir yarar sağlama da amaçlandığından dolayı bu suçla malvarlığının korunması da sağlanmaktadır (Bilge, 2019: 135).

Suç teorisi açısından bakıldığında şantaj, herkes tarafından işlenebilecek bir suçtur. Failde kamu görevlisi olma vb. belirli bir özellik aranmamaktadır. Şantaj suçunun mağduru, gerçek kişiler olacağı kabul edilmektedir. Ceza hukuku uygulamasında tüzel kişilerin, suçtan zarar gören olabilecekleri görüşü yaygındır. Şantaj suçunda tehditten zarar görecektir kişi ile haksız yarar sağlayan kişinin aynı olması zorunlu değildir. Şantaj, bir tehlike suçu olduğu için failin hedefine ulaşması koşulu bulunmamaktadır. Şantaj suçunu düzenleyen ilk fıkradaki hükme göre suçun meşru bir hakkın kötüye kullanılarak işlenmesi mümkündür. Mesela işlenen bir suçla ilgili ihbar hakkına sahip olan kişi, hukuk düzeni tarafından tanınan bu hakkını kötüye kullanarak haksız çıkar sağladığında şantaj suçunu işlemektedir. Dolayısıyla failin belirli bir hak veya yükümlülüğü bulunmamasına

rağmen haksız çıkar sağlaması durumunda farklı suçlar açısından değerlendirme yapılması gerekir. Diğer fıkraya göre failin gerek kendisine veya başkasına yarar sağlamak amacıyla mağdurun şeref veya saygınlığına zarar verecek nitelikteki hususları açıklama veya isnat etme tehdidinde bulunması da şantaj suçunu oluşturmaktadır. Suç ile elde edilecek haksız yarar, para ile sınırlı olmasa bile maddi nitelikte olması gerekmektedir. Şantaj suçunun neticesi harekete bitişik olup suçun oluşması için failin, mağdurdan haksız çıkarı elde etmesi zorunlu değildir. Manevi unsur açısından bakıldığında şantaj suçu kasten işlenebilmektedir. Şantaj suçu bir mağdura yönelik olarak zincirleme suç olarak da işlenebilmektedir. Mesela fail, önce kendi görüntülerini göndermekte, sonra mağdurdan belirli taleplerde bulunmakta ancak mağdur talebi kabul etmeyince bu aşamadaki yazışmaları şantaj için kullanarak mağduru korkutmakta ve mağdurdan isteğini alarak şantaj suçuna devam edebilmektedir (Özbek ve diğerleri, 2022: 423-431; Tezcan ve diğerleri, 2022: 535-547).

2. Gençlere Karşı İşlenen Sanal Şantaj Suçu

Sanal ortamda işlenen şantaj suçu siber zorbalık davranışları içinde sömürü ve gözdağı davranışları içinde sayılmaktadır (Kaygısız, 2020: 165). Sanal şantaj suçunda fail; sosyal medyada paylaşım yapma, görüntülü arama, ses kaydı veya mesaj gönderme gibi çok farklı fiillerle mağdura zarar verebilmektedir. Sosyal medya aracılığıyla çok kısa sürede, hatta anlık olarak çok sayıda kişiye ulaşılabilmesi bu ortamları şantaj suçu için daha elverişli hale getirmektedir. Şantaj amaçlı toplanan veriler kopyalanabilmekte, saklanabilmekte ve olayın üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra yeniden suç amaçlı kullanılabilir (Kaygısız, 2020: 164).

Sosyal medya aracılığıyla işlenen suçlarda fail, kimliğini kolaylıkla gizleyebilmektedir. Failin yaşı, uyuşu, cinsiyeti, mesleği, eğitim ve gelir düzeyi gibi kimliğine ve sosyoekonomik duruma ilişkin tüm bilgiler uydurma olabilmektedir. Sahte profil üzerinden iletişim kuran fail, adeta bir “suç makinesi” olmasına rağmen kendini farklı bir kişi göstererek mağduru etkileyebilmektedir. Failin kimliğini gizleyebilmesi faile, rahatça davranma imkânı vermektedir (Aksaray, 2011: 410). Sanal ortamlarda işlenen şantaj suçunda; failerin kimliklerinin tespitinin zor olmasına ek olarak fail ile mağdurun fiziki olarak teması gerekmediği gibi sanal olarak işlenen suçlarda ve delillerin sanal ortamda kaybolma riski şantaj suçunun soruşturma ve kovuşturma işlemlerini de olumsuz etkileyebilmektedir. İnternet ortamının içinde bulunduğu koşullar failerin daha az pişman olmalarına ve mağdurların daha fazla zarar görmesine neden olabilmektedir (Önay Doğan ve Ertürk, 2018: 38).

Sanal ortamlarda gençlere karşı işlenen şantaj suçunda cinsellikle ilgili konular önemli bir yer tutmaktadır. Cinsel içerikli mesajlaşmalar, görüntülü görüşmeler, ses kayıtları gibi çeşitli elektronik

veriler karşı tarafın bazen rızasıyla bazen rızası dışında kayıt altına alınmaktadır. Kaydedilen bu veriler, daha sonraki süreçte şantaj amaçlı kullanılabilir. İlk aşamada rızayla başlayan arkadaşlık ilişkisi, devam eden süreçte gençler açısından büyük travmalara dönüşebilmektedir. Sanal ortamda işlenen bir suç, mağdurda korku, üzüntü, utanma, okul ve meslek hayatında başarısızlık hatta intihara varan birçok olumsuzluğa neden olabilmektedir (Aksaray, 2011: 418-419). Üzülerek belirtmek gerekir ki sanal ortamda kaydedilen cinsel içerikli görüntüsü sosyal medyada paylaşıldıktan sonra intihar ile hayatını sonlandıran gençler, haberlerde yer almaktadır (Önay Doğan ve Ertürk, 2018: 41-42). Başka bir ifadeyle sanal ortamda başlayan iletişim süreci, neticesi itibariyle fiziki ortama uzanabilmektedir. Şantaj suçunda fail; şantajı sanal ortamda yapsa bile bu suçtan elde edeceği para, ekonomik değer olan talepler, cinsel ilişki gibi haksız çıkarlar gerçektir.

Sanal şantaj suçuyla ilgili Yargıtay tarafından verilen kararlar, bu suçla ilgili soruşturma ve kovuşturmalarda ilgili önemli hususları aydınlatmaktadır. Sanal ortamlarda gençlere karşı işlenen şantaj suçunda suçla alakalı mesajlaşma, arama, görüşme kaydı ve benzeri delillerin yetkili makamlara verilmesi sürecin işleyişinde oldukça önemlidir. Özellikle failin kimliğini gizlediği olaylar açısından dolandırıcılık suçu açısından da olayı değerlendirildiğini belirtmek gerekir. Konu ile ilgili örnek kararlardan bazıları şöyledir.

Yargıtay 4. Ceza Dairesi 2019/5858 E., 2021/26022 K. “İddianamede ve gerekçeli kararda belirtilen şekilde mesaj içeriklerinde, sanığın katılanla cinsel ilişkiye girdiğini ve buna ilişkin görüntülerin ve fotoğrafların olduğunu bildirerek katılandan para talebinde bulunması, talebinin gerçekleşmemesi halinde ise katılanın video ve fotoğraflarını internette yayınlacağını söylemesi şeklindeki eyleminin şantaj suçunu oluşturduğu gözetilmeden, sanığın mahkumiyeti yerine beraatine karar verilmesi...”

Yargıtay 4. Ceza Dairesi 2019/1548 E., 2021/23662 K. “...Sanığın, mağdurun kendisinden ayrılmaması amacıyla kendisinde olan görüntüleri mağdurun anne ve babasına göndereceği, eşini arayıp her şeyi anlatacağı, internette yayınlatacağı şeklinde sözlerle şantajda bulunduğu ve ayrıca seni öldürürüm diyerek tehdit ettiği şeklinde kabul edilen eylemlerinin kül halinde zincirleme şekilde şantaj suçunu oluşturduğu...”

Yargıtay 4. Ceza Dairesi 2018/2093 E., 2021/8875 K. “...Sanığın mahkemece savunması alınmadan, mağdura gönderdiği mesajda söylediği iddia ve kabul edilen "seni ve eşini internetten takip ediyorum, evlenmişsin hayırlı olsun, senden bir şey isteyeceğim, eğer bunu yapmazsan olacaklardan ben sorumlu değilim, vereceğim hesap numarasına 4000 TL yatıracaksın, bunu senden borç olarak istiyorum" şeklindeki sözlerinin, TCK'nın 107/2. maddesinde tanımlanan şantaj suçunu oluşturup oluşturmadığı tartışılmadan ... kararı verilmesi, Kanuna aykırı...”

Yargıtay 4. Ceza Dairesi 2017/19873 E., 2020/18333 K. "...Sanığın internet üzerinden mağdur ile iletişime geçip açık fotoğraflarını istediği, olumsuz cevap alınca da elinde bulunan fotoğrafları internette yayınlacağından bahisle şantajda bulunduğu iddia edilmesi karşısında; söz konusu internet sitesindeki profil bilgilerinin ve diğer hususların araştırılarak IP numarasının sanığa ait olup olmadığının tespitine çalışması ve sonucuna göre sanığın hukuki durumunun değerlendirilmesi gerekirken, eksik inceleme ve yetersiz gerekçeyle beraat kararı verilmesi,..."

Yargıtay 15. Ceza Dairesi 2017/14649 E., 2019/163 K. "Sanığın, müşteki ile MSN aracılığı ile internet ortamında iletişim kurarak kendisini bayan olarak tanıtip kontör istemek suretiyle haksız menfaat elde ettiği, daha sonra cinsel içerikli görüntülerini yayacağını beyan ederek para istediği, bu surette nitelikli dolandırıcılık ve şantaj suçlarını işlediği iddia ve kabul olunan somut olayda, Sanığın suçtan kurtulmaya yönelik soyut savunmaları, müşteki beyanı, alınan bilirkişi raporu, HTS kayıtları ve tüm dosya kapsamı karşısında, sanık hakkında nitelikli dolandırıcılık ve şantaj suçlarından verilen mahkumiyet hükümlerinde herhangi bir isabetsizlik görülmemiştir..."

Sonuç

Gençler, gündelik hayatları içinde zamanlarının önemli bir kısmını sosyal medya olarak adlandırılan sanal ortamlarda geçirmektedir. Bu ortamlar eğitim, ticaret, sosyalleşme gibi faydalarla birlikte bu kişilere karşı suç işlenen bir ortam da olabilmektedir. Sosyal medya aracılığıyla işlenen suçlar arasında yer alan şantaj suçu nedeniyle birçok genç mağdur olabilmektedir. Sanal şantaj suçunda fail; sosyal medyada paylaşım yapma, sosyal medya aracılığıyla görüntülü arama, mesaj gönderme gibi çok farklı fiillerle mağdura zarar verebilmektedir. Sanal ortamlarda gençlere karşı işlenen şantaj suçunda cinsellikle ilgili konular önemli bir yer tutmaktadır. Cinsel içerikli mesajlaşmalar, görüntülü görüşmeler, ses kayıtları gibi çeşitli elektronik veriler karşı tarafın bazen rızasıyla bazen rızası dışında kayıt altına alınan bu veriler, daha sonraki süreçte şantaj amaçlı kullanılabilir.

Sanal şantaj suçu, internetin ve teknolojik araçların yaygınlaşmasıyla birlikte her geçen gün büyüyen bir sorun olduğu görülmektedir. Gençlerin sanal ortamlarda mağduriyet oluşturabilecek durumlarla ilgili olarak tanımadıkları kişilerle arkadaş olmama, profillerinde belirli gizlilik ilkelerine uyma, kişisel verileri paylaşma konusunda hassas olma gibi konularda bilinçlendirilmesi çok önem taşımaktadır. İstenmeyen bir mağduriyet oluşması durumunda ise durumu ihbar edip suçla alakalı mesajlaşma, arama, görüşme kaydı ve benzeri şantaj fiillerinin delillerini toplayarak yetkili makamlardan yardım istemeye cesaretlendirilmelidir.

Kaynakça

- Bartlett, C. ve Chamberlin, K. (2017). Examining cyberbullying across the lifespan. *Computers in Human Behavior*. 71, 444-449.
- Bilge, B. (2019). Şantaj suçu. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), 131-160.
- Hafızoğulları, Z. ve Özen, M.(2010). Türk ceza hukuku özel hükümler kişiler karşı suçlar, Ankara.
- Kaygısız, E. G., (2020), Şiddetin e-hali: siber zorbalık, *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Akademik Dergisi*, 4-5, 161-174.
- Önay Doğan, B., Ertürk, Y., ve Aslan, P. (2018). Facebook Kullanıcısı Kız Çocuklarına Yönelen Zorbalık Odaklı Siber Tacizin Cinsel Tacize Dönüşümü: Gazete Haberleri Üzerinden Betimsel Bir Değerlendirme. *Etkileşim*, 1(2), 36-55.
- Özbek, V. Ö., Doğan, K. ve Bacaksız, P. (2022), *Türk ceza hukuku özel hükümler*, Seçkin.
- Tezcan, D., Erdem, M, R, ve Önok, R. M. (2022). *Teorik ve pratik ceza özel hukuku*, Seçkin.
- Türk Dil Kurumu. (2022). Şantaj. *Güncel Türkçe Sözlük*. “<https://sozluk.gov.tr/>”(E.T. 10 Ekim 2022).
- UNICEF. (2019). Daha Güvenli İnternet Günü: UNICEF tüm dünyada gençlerin yüzde 70'inin maruz kaldığı online zorbalık ve tacizin önlenmesi için girişim çağrısında bulundu, “https://www.unicefturk.org/yazi/guvenliinternetgunu?gclid=EAIaIQobChMI0cnyztWv-gIVBtxRCh3xkA2IEAAYASAAEgKBXfd_BwE” (E.T. 10 Ekim 2022).
- Yücel, M. T. (2008). *Kriminoloji*. Ankara.

GENÇLİK, MÜZİK VE DİN: ‘AKŞAM GRUBU’ ÖRNEĞİNE SOSYOLOJİK VE FIKHÎ BİR YAKLAŞIM

¹Sümeyye Aydın BULUT

²Büşra Nur DURAN

Öz

Müzik pratikleri müziği üretenler ve alımlayanlar açısından etkileşimli bir şekilde inşa edilen bir alan üretmektedir. Dini, kültürel, siyasi birçok farklı bağlamda üretilebilen müzik pratikleri kişilerin bireysel ve toplumsal varlıklarını, kurdukları ilişkileri, düşüncelerini şekillendiren bir etkiye sahiptir. Bu anlamda her bir müzik pratiği arka planda ya bir düşüncenin devamı ya ona bir tepki ya da alternatif yeni bir üretim olarak okunabilir. Biz bu çalışmada aKşam Grubu örneği üzerinden üniversiteli bir grup genç kadının 2017 yılında bir araya gelerek oluşturdukları ve bugün de konser ve müzik dersleri üzerinden devam eden müzik faaliyetlerini inceleyeceğiz. “Kadın kadına müzik, kadınlara özel müzik” mottosuyla genç kadın dayanışması ve müzik etrafında alternatif bir mücadele alanı oluşturan söz konusu grup, İslami kültür içerisinde yeni bir müzik düşüncesi ve pratiği üretmektedir. Bu müzik faaliyetlerinin bir boyutu sosyolojik düzeyde gençlik, kentli kimliği, kültürel değişim, dini kimliğin dönüşümü, genç kadın hareketi gibi farklı bağlamlarda tartışılabilir. Diğer yandan ise İslami kültür içerisinde bu müzik faaliyetleri ve genç kadın kimliğinin oluşumu; müziğin ve müzik icrasının İslam hukuku açısından meşruiyeti bağlamında birçok sorunla ilişkili görünmektedir. Genç nesli önceki kuşaklardan ayırtıran birçok farklı unsur bulabileceğimiz bu faaliyetlerde yeni neslin müzik üretimleriyle şekillendirdikleri ve sahiplendikleri alternatif ve çoklu bir söylem alanı görülmektedir. Bu söylem alanı özne, toplum ve din alanlarının kesişiminde değişim ve süreklilik ekseninde yeniden üretilmektedir. Çalışmada “aKşam Grubu”nun aktif olarak kullandığı instagram hesabı ile grubun üyelerinin sosyal medya hesaplarına ait gönderiler incelenecektir. Bunun yanı sıra Tv programları, youtube program kayıtları, mülakatlar, sahne performanslarını içeren videolardan elde edilen veriler ve akademik literatürde konuyla ilgili çalışmalardan faydalanılacaktır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sumeyye.aydin@omu.edu.tr, orcid 0000-0001-8929-1606.

² Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, busranurunal@hotmail.com.tr, orcid 0000-0001-6995-0803.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, fıkıh, toplumsal değişim, müzik, genç kadın hareketi, dini kimlik.

Youth, Music and Religion: A Sociological and Fiqh Approach to the Example of the 'aKşam Music Band'

Abstract

Music practices produce an interactively constructed space for music producers and receivers. Music practices, which can be produced in many different religious, cultural, and political contexts, have an effect that shapes the individual and social existence, relationships, and thoughts of individuals. In this sense, each musical practice can be read in the background either as a continuation of an idea, as a reaction to it, or as an alternative new production. In this study, we will examine the music activities that a group of young university women came together in 2016 and continue today through concerts and music lessons, through the example of the "aKşam Music Band". With the motto "Woman to woman music, music for women", this group, which creates an alternative field of struggle around young women's solidarity and music, produces new musical thought and practice within the Islamic culture. One dimension of these musical activities can be discussed at the sociological level in different contexts such as youth, urban identity, cultural change, the transformation of religious identity, and the young women's movement. On the other hand, these musical activities and the formation of young women's identity in Islamic culture seem to be related to many problems in terms of fiqh, that is, the legitimacy of music and music performance in terms of Islamic law. In these activities, where we can find many different elements that distinguish the young generation from the previous generations, an alternative and multiple discourse areas that the new generation has shaped and embraced with their music productions are seen. This field of discourse is reproduced on the axis of change and continuity at the intersection of the fields of subject, society, and religion. In the study, the Instagram account actively used by the "aKşam Music Band" and the social media accounts of the group's members will be examined. In addition, data obtained from the group's TV programs, youtube program recordings, interviews, videos containing stage performances and studies related to the subject in academic literature will be used.

Keywords: Sociology of religion, fiqh, social change, music, young women's movement, religious identity.

Giriş

Müzik çoğu zaman müziği üretenler ve alımlayanlar açısından karşılıklı ilişkiye dayalı inşa edilen bir anlam dünyasına sahiptir. Müziğin bu anlam dünyası dini, kültürel, siyasal, müzikal birçok açıdan söylem üretme, pratik eylem alanı sağlama, düşünceleri etkileme gibi farklı işlevlere sahiptir. Tarihsel varlığına bağlı olarak üretilen müzik pratikleri bir yandan üretildiği zamanın aynası olurken diğer yandan sanatsal boyutuyla tarih içerisinde dayandığı düşünceyi taşımaya devam eder. Bu açıdan bakıldığında aKşam Grubu müzik pratikleri de oluşum dinamikleri göz önüne alındığında müziği üretenler ve müziği tecrübe eden topluluk açısından özel anlamların inşa edildiği ve tarihsel olarak bu anlamın taşındığı bir mecrayı ifade etmektedir. Bu çalışmada 2000'lerden sonra dindar genç kadınların müzik pratiklerine yönelik çıkarımlar yapabileceğimiz aKşam Grubu'nu ele almaktayız. Söz konusu müzik grubu İslami kültür içerisinde yeni bir müzik düşüncesi ve pratiği üretmektedir.

aKşam Grubu'nun müzik faaliyetleri bu çalışmada iki boyutuyla ele alınacaktır. Birincisi sosyolojik yönüyle gençlik, kadın kimliği, kültürel ve toplumsal değişim, dini kimliğin dönüşümü, genç kadın ve müzik hareketi gibi kavramlar ekseninde genç kadın kimliğinin inşasında din ve müzik pratiklerinin etkileşimi konularıdır. İkincisi ise İslami kültür içerisinde sahne deneyimi ve sesin kullanılmasıyla ilişkili bir şekilde grubun müzik faaliyetlerinin İslam hukuku açısından tartışılan ve grubun sıklıkla karşı karşıya kaldığı bu faaliyetlerin meşruiyeti sorunudur. Instagram ve YouTube hesaplarında konser etkinliklerinden parça parça bazı kısımların yayınlanması, grubun solistinın veya bazı üyelerinin karma konserlerde de müzik yapması gibi konular İslam hukuku açısından eleştirilere konu oluşturmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada temel sorun alanı aKşam Grubu örneğinde kadınların bedensel yönlerini ve bireyselliklerini öne çıkaran bir alan olarak sahne ve müzik performanslarının 2000'ler sonrası dini kültürel açıdan üretilen anlam alanlarının araştırılmasıdır. Gençlik, müzik ve din ilişkisinin modern kültür içerisinde nasıl kurulduğu bu bağlamda anlaşılmasına çalışılan önemli bir konudur.

Grup müzik faaliyetlerini aktif olarak Instagram gönderileriyle dinleyicilerle paylaşmakta ve güncel duyurularını bu yolla dinleyiciye ulaştırmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan veriler aKşam Grubu'nun Instagram hesabı başta olmak üzere diğer grup üyelerinin Instagram paylaşımları ve web sayfaları, Youtube platformunda yer alan program kayıtları ve röportaj metinlerinden elde edilmiştir. Çalışma nitel araştırma yöntemine dayanmaktadır. Yukarıda

bahsedilen veriler dokümantasyon tekniği ile toplanmış ve çalışmanın temel sorunları bağlamında bu veriler analiz edilmiştir.

1. AKŞAM GRUBU'NA SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ

1.1. aKşam Grubu Kimdir?

aKşam Grubu³ 2016 yılının Temmuz ayında kurulmuştur. İlk konserini ise 2017 yılında vermiştir. Grubun kurucuları arasında Zeynep Betül Akyıldız, Sümeyra Öztürk, Gülnihal Aydınlı Karamağara, Münevver Kocatürk, Rumeysa Çamdereli gibi isimler bulunmaktadır. Genel olarak üniversite öğrencisi olan grup üyeleri psikoloji, bilgisayar mühendisliği, sosyoloji, mimarlık gibi farklı dallarda üniversite eğitimi almıştır. Müziğe ilgileri temelinde bir araya gelen grup üyelerini diğer müzik gruplarından ayıran temel özellikleri grubun kadınlardan oluşması ve “kadın kadına müzik yapma” anlayışıyla kurulmuş olmasıdır. Bu anlamda grup «Gündüz yapamıyorsak akşam yapalım.», «Kısırımız yok ama müziğimiz var.», «Kadın kadına, kadınlara özel müzik» gibi söylemlerle kendilerine özgün bir müzik anlayışı üretmektedir.⁴

“aKşam” ismi grubun buluşma vaktinden kaynaklanmaktadır.⁵ Modern kültürde kadınların çalışma, eğitim vs. günlük hayatlarını dolduran meşguliyetleri söz konusu olduğundan çalışan veya eğitim gören kadınının bir araya gelme vakti daha çok akşama kaymaktadır. aKşam Grubu’na buluşma vakti, müzik eksenli buluşma açısından bakıldığında grubun modern kültür içerisinde şekillenen ve geleneksel kodlarından farklılaşan bir yönü olduğu söylenebilir. Buna rağmen burada dikkat çeken bir diğer husus farklı bölümlerde eğitim gören ve müzik eksenli bir araya gelebilen grup üyeleri için müzik her ne kadar önemli bir ilgi alanı olsa da “artan” vakitte ilgilenecekleri bir konudur. Dolayısıyla grup üyeleri öncelikli olarak üniversite eğitimlerine devam etmekte diğer yandan bunun dışında kalan zamanlarında müzik faaliyetlerini gerçekleştirebilecekleri alanlar yaratmaktadır. Bu durum bir ilgi alanı olarak müziğin profesyonel anlamda önceliğinin tam anlamıyla sağlanamadığını ama aynı zamanda bu yönde bir değişimin de başladığını göstermektedir. Bir başka deyişle aKşam Grubu’nun faaliyetleri arttıkça kendini daha fazla tanıttıkça ve müzik alanında başarı sağladıkça

³ aKşam Grubu’nun aktif bir şekilde kullandığı sosyal medya hesabı Instagram hesabıdır. Instagram hesabının takipçi sayısı 26.10.2022 tarihinde 52.8K, gönderi sayısı 508’dir.

⁴ Çağıl Kasapoğlu ve Osman Kaytaoğlu, “Akşam Grubu: Kadın kadına, kadınlara özel müzik”, *BBC News Türkçe* (1 Mart 2019).

⁵ Hümeysra Okuyan ve Rumeysa Hafizoğlu, “Genç İnkilem -1.Kısım-Müslümanların Sanat Ve Müzikle Olan İlişkisi”, *YouTube* (26 Nisan 2017), 00:12:30-00:13:00.

müziğin ve müzik eğitiminin kişilerin hayatında öncelikli bir ilgi ve eğitim alanı olabileceği düşüncesi de daha fazla kabul görmeye başlayabilir.

Grubun logosuna⁶ bakıldığında kadın ve müzik ilişkisinin birlikte ele alındığı görülmektedir. Logo bir topluluğu ya da grubu temsil eden sembol ya da şekillerin özgün bir ifadesidir. Bir gösterge olarak ele alındığında kullanıcı ve logo arasındaki ilişkinin ideolojik bir zemine dayandığı söylenebilir. Kullanıcının düşüncesini, ait olduğu toplumsal grubu ifade etmektedir. Böylece bir gösterge olarak düşünce, değer ve mitleri kamusal hale getirdiklerinde kültürel düzeyde özdeşleşme sağlayarak ortaklaşa paylaşılan bir alan üretirler.⁷ aKşam Grubu logosuna bakıldığında ilk dikkat çeken husus aKşam sözcüğünün içinde büyük harfle yazılan “K” harfidir. K harfi en temelde kadına işaret emektedir. Logonun kadın yaratıcılığına vurgusu ön plana çıkarılarak kepçe sembolü tercih edilmiştir. “Kepçe, Anadolu’da kadınlığın sembollerinden biri. Sadece kepçe değil, çukur yapıdaki çoğu yapı rahme benzetilmesi sebebiyle yüzyıllardır kadınlığın, doğurganlığın, yaratıcılığın sembolü olarak kullanılmış”tır.⁸ Logoda kepçenin dikey görüntüsünden yararlanılarak notayla benzerliği ise aynı zamanda grubun müzikle ilişkili boyutuna işaret etmektedir. Ayrıca logoda yer alan nota işaretleri de müzikle olan ilişkiyi tamamlamaktadır. Böylece müzik ve kadın anlam alanına kepçenin mutfakta kullanılan bir araç olması da eklenince geleneksel kadın rolüne de bir gönderme ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla logoya bakıldığında kadın, müzik, yaratıcılık ve aynı zamanda ev içi alanla (mutfakla) ilişkilendirilen bu geniş anlam alanı grubun düşünce ve pratik olarak dayandığı zemini yansıtan sembolik ve özgün bir üretim alanını göstermektedir.

aKşam Grubu’nun repertuar örneklerine bakıldığında çeşitlilik ön plandadır. Grup kurulduğu günden bu yana Türk Sanat müziği, Türk valsleri, tasavvuf müziği, soundtrack konserleriyle dinleyicilere ulaşmaktadır. Çok çalınanlar arasında şu eserler yer almaktadır: Polyushka Polye, Bir Rüya için Ağıt (Requiem for a Dream), The Last of the Mohicans, Nazende Sevgilim, Hasret, Sultaniyegâh Sirto, Nihavend Longa vs.. Grup repertuar çeşitliliğini şöyle ifade etmektedir: «Etnik parçalardan klasik müziğe, poptan rock’a renkli bir repertuar...», «Kevser Hanım’ın Nihavend Longası ile Mozart’ın Lacrimosa’sı aynı konserde!», “... repertuarımızda Makedon türküsünden, Fars ninnisine, İngilizce Rock

⁶ Logo için Ek:1’e bakılabilir.

⁷ John Fiske, *İletişim Çalışmalarına Giriş*, çev. Süleyman İrvan (Ankara: Pharmakon Yayınevi, 2014), 295-6.

⁸ aKşam Grubu, “Logodaki kepçe ne ifade ediyor ve aKşam’ın K’sı neden büyük?”, *Instagram* (16 Ağustos 2018).

parçalardan, enstrümantal soundtrack'e kadar bir çok farklı ses var.”⁹ Repertuvara bakıldığında bir yandan popüler müzik parçaları diğer yandan geleneksel müzik repertuarından güncel parçalar yer almaktadır. Bu anlamda geleneksel repertuarın da bilindik, popüler eserlerine yer verilmektedir. Rock, pop, klasik, etnik çok çeşitli müzik türleri repertuarı tamamlamaktadır.

aKşam Grubu müziğe ilgisi olan genç kadınların bir araya gelerek “kadın kadına müzik” söylemi etrafında bir deneyim sunmaktadır. aKşam Grubu müzik performanslarıyla özgünleşen bir kadın grubudur. Bununla ilişkili olarak aKşam Grubu kendisini bir kadın hareketi ya da müzik hareketi olarak görmektedir. Grubun üyeleri tarafından müzikle ilgilenen kadınların bir araya gelmesini ve güçlenmesini önemseyen “doğaçlama akşamları” etkinlikleri düzenlenmektedir. Müzik yapan kadınların dayanışmasına dikkat çeken bu akşamlarda tanışma, birlikte müzik icra etme, müzikle tanışma hikâyelerini paylaşma etkinlikleri dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra aKşam müzik hareketi olarak enstrüman öğrenme ve sesin kullanılmasına yönelik eğitim atölyeleri gerçekleştirmektedir. Bunlar arasında aKşam çok sesli kadın korosu, kanun, keman, nota eğitimi atölyeleri yer almaktadır. Bir hareket olarak müzik icrası dışında grubun bu tür faaliyetlere yer vermesi kadın, müzik ve din konuları ekseninde modern dünyada yeni anlam ve pratik alanlar üretmektedir.

1.2. Bir “Müzik ve Kadın Hareketi” Olarak aKşam Grubu

aKşam Grubu kadınları buluşturan ve yalnızca kadınlara yönelik müzik yapan bir grup olmasının yanı sıra esasında kendisini bir müzik ve kadın *hareketi* olarak görmektedir. Bununla ilişkili olarak grup müzikle ilgilenen kadınlara sahnede alan açmayı ve bir sosyal proje olarak müzik faaliyetlerini yürütmeyi hedeflemektedir. Müziğin bu ideolojik yönü onun toplumsal alandaki gücüyle ilişkilidir. Çünkü müziğin toplum kurucu gücü açısından diğer sanatlardan daha fazla öne çıktığı söylenebilir. Bu durum müziğin ortaya çıkarken çok sayıda benzer tarzda zihniyet ve amaç taşıyan kişiyi gerektirmesiyle ilgilidir. Müziğin bahsettiğimiz cemaat yaratma özelliğinin yanı sıra duygusal bir etki yaratması ve kitleyi birbirine bağlayan zihni bir hareket şansını daha fazla sunması¹⁰ bu sanat alanının bir hareket alanı olarak tanımlanmasını mümkün kılmaktadır.

⁹ 2019 tarihli bir repertuar örneği için Ek:2'ye bakılabilir.

¹⁰ Ali Esgin, “Bir Müzik Sosyolojisi Var Mıdır?”, *Doğu Batı* 15/62 (Ağustos, Eylül, Ekim 2012), 155-156.

Kadın kadına müzik yapma düşüncesiyle hareket eden aKşam grubu örneğinde modernleşme, kadın, kimlik, toplumsal hareketler ve din alanıyla ilişkili özgün bir anlam ağının üretildiği söylenebilir. Öncelikle grubun nasıl bir araya geldiği ve etkinliklerini nasıl sürdürdüğüne bakarak grup özelinde oluşan özgünlüğü izlemek mümkündür. Kadın kadına müzik yapma düşüncesinin nasıl geliştiğini aKşam Grubu şöyle ifade etmektedir:¹¹

“aKşam, üyeleri kadınlardan oluşan bir müzik grubu, yani bağımsız bir müzik grubuyuz. Grup üyeleri olarak kendi inisiyatiflerimiz dahilinde tabii ki farklı etkinliklerde de yer aldığımız, her müzik grubu gibi karma platformlarda da müziğimizi yaptığımız oluyor. :) Fakat grup doğarken başlattığımız “sadece kadınlara yönelik” olan aKşam müzik hareketiyle birlikte kadınların da uzun zamandır böyle bir şeyi beklediğini, bunun ciddi bir ihtiyaç olduğunu gördük ve işte o zaman ağırlıklı olarak bu hareket üzerinde çalışmaya karar verdik. Kadınlar için konserler, buluşmalar, etkinlikler düzenlemeye başladık.”

aKşam Grubu başlangıçtan itibaren “kadın kadına müzik” düşüncesiyle hareket etmiş ve grubun üyelerini bir araya getiren temel söylem de bu minvalde şekillenmiştir. Bu anlamda kendisini kalıplaşmış ideolojilerden bağımsız bir konuma yerleştirme ve böylece de farklılıklarıyla bir arada olabilen bir grup oluşturma çabası gözlenmektedir. Buna bağlı olarak genellikle dışarıdan yapılan İslami feminist, muhafazakâr, İslamcı gibi tanımlamalar karşısında grup kendini bu tür kavramlarla tanımlamaktan veya ifade etmekten uzak durmaktadır. Kadın kadına müzik düşüncesinin feminist ya da dini açıdan tek bir ideolojiye dayanmaması grubun müziği öne çıkararak bir hareket inşa ettiğini göstermektedir. Her ne kadar grup üyeleri kendi eylemlerini bireysel olarak farklı farklı anlamlandırsa da müzik yoluyla veya müziğin merkeze alınmasıyla diğer söylemlerin şekillendiği fark edilmektedir. Bu anlamda aKşam Grubu en temelde müziğin iletişimsel yönünü kullanarak bir müzik hareketi olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber bir kadın hareketi veya Müslüman bir kadın hareketi yönü de grup açısından öne çıkan diğer özellikleri yansıtmaktadır.

Tarihsel sürece bakıldığında grubun kadın kadına müzik deneyimi farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Farklı örneklerini Osmanlı müzik kültürü içerisinde veya feminist müzik düşüncesinde bulabileceğimiz kadın kadına müzik yapma düşüncesi aKşam Grubu’nda farklı bir form ve içerik kazanmaktadır. Bu anlamda geçmişte karşılaştığımız kadın kadına müzik

¹¹ aKşam Grubu, “Sadece Kadınlar Derken?”, *Instagram* (12 Ağustos 2018).

deneyimleriyle aKşam Grubu'nun benzer yönleri olduğu gibi farklı yönlerine de dikkat çekmek mümkündür. Öncelikle kadın kadına müzik yapma düşüncesinin Osmanlı Devlet'inde var olduğu; ev, saray haremde yaşamış olan kadın sazandelerin varlığı bilinmektedir. Osmanlı'da “kadın sazandeler, erkeklerin girmesi yasak olan yer anlamındaki harem kültürü ve yasakları dolayısıyla, ancak kapalı kapılar ardında musiki öğrenimi, öğretimini ve meşk geleneğini sürdürebilmiştir.” Dolayısıyla ailenin yaşadığı ev içi haremlik alanlarda yaşayan kadınlararası musiki geleneği, saray yapılanması içerisinde de kurumsal olarak “Harem-i Hümayun” kısmında devam etmiştir.¹² Padişahın huzurunda ve dış mekânlarda yapılan müzik icralarında erkekler yer alırken iç mekânlarda ve özellikle haremde çalgılar kadınlar tarafından çalınmaktadır. Kadınların icra mekânları incelendiğinde ise özellikle saray haremının yanı sıra şehir konağı haremi, köy konağı haremi, kına geceleri gibi mekânlara rastlanmaktadır. Harem-i Hümayun'un kadınlardan oluşan orkestrası, haremde de müzik gelişmelerinin takip edildiğini ve buranın bir konservatuvar ortamı yarattığını göstermektedir. Dolayısıyla müzik alanında eğitim alan Osmanlı kadınları sarayda ve şehirde, etkili bir şekilde musiki ve raks ile meşgul olmuşlar ve müzikal bir kimlik geliştirebilmişlerdir. Hatta sazende ve bestekâr olarak haremde çalışmalarını devam ettirerek hocalık düzeyine ulaşmışlardır.¹³

Kadın kadına müzik pratiklerine rastlayabileceğimiz bir başka yer ise 1970'lerde feminist hareket içerisinde gelişen feminist müzik pratiğidir. Söz konusu müzik pratiğinin çıkış noktası, kadınların popüler müzik üretimi sürecinden büyük ölçüde dışlandığı ve ancak hayran rolüne indirgenerek var olabilmelerine dair kadınların müzik pratikleri içindeki kısıtlı durumlarına yönelik tepkiye dayanmaktadır. Buna göre feminizm kadınların müzik üretimine katılımlarına yönelik bir fırsat, motivasyon ve maddi destek sağlayarak kadınların bu alanda var olmalarını amaçlamıştır. Özellikle İkinci Dalga Feminizm “Kadınları Özgürleştirme Hareketi” olarak kadınların erkeklerle eşitliğini dolayısıyla yerleşmiş cinsiyet kalıplarını dönüştürmeyi hedeflemiş, bu bağlamda kadınların da erkekler gibi rock müzik yapabileceği düşüncesini öne çıkarmıştır. Kadın müzik gruplarının kurulması, sadece kadınlara açık yeni toplulukların oluşturulması, kadın müzik atölyelerinin düzenlenmesi ve bilinç yükseltme çalışmaları gibi

¹² Gökçe Güneygül, “Osmanlı Haremde Sazende ve Saz Tasvirinin İncelenmesi”, *Etnomüzikoloji Dergisi* 3/1 (2020), 127-8. Ayrıca bkz. Ş. Şehvar Beşiroğlu, “Türk Müziği Geleneğinde Kadınlardan Kadınca Müzik”, *Musiki Dergisi* (Erişim 31 Ekim 2022).

¹³ “Osmanlı'da Harem Orkestrası: Harem-i Hümayun”, *Fikriyat* (Erişim 4 Kasım 2022) <https://www.fikriyat.com/kultur-sanat/2018/09/03/osmanlida-harem-orkestrasi-harem-i-humayun> (Online Erişim: 4.11.2022).

birçok faaliyet feminist hareket içerisinde gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetler kadınlar için seslerini duyurabilecekleri alanlar yaratmış ve tecrübesiz gruplar için kadın kadına konserler müziği öğrenebilecekleri ve icra edebilecekleri güvenli ortamlar oluşturmuştur. Dolayısıyla bir kadın ve müzik hareketi olarak 1970’lerde bazı feminist gruplar kendi içlerinde alternatif müzikal dünyalarını yaratmıştır.¹⁴ Müzik faaliyetleri ile feminist aktivizmin kesişimi kamuoyunun yaratılması, aidiyetin aktarılması gibi önemli sonuçlar doğurmuştur. Özellikle günümüz dijital çağında sosyal medya yoluyla imge, metin ve seslerin görünürlüğünün artması eril şiddetin ve eşitsizliğin müzik aracılığıyla görünür olmasına katkıda bulunmuştur.¹⁵

aKşam grubu da kadınlara ilişkin bir söylemden hareketle onları müzik konusunda teşvik etmeye yönelik bir “alan” yaratmıştır. Erkeklerle aynı ortamda müzik yapma endişesi taşıyan kadınların varlığından veya kadınların müzik konusunda dayanışma ve güçlenmesini önemseyen bir düşünceden hareketle kadınların dâhil olabilecekleri sanat, eğitim, eğlence ve sosyalleşme gibi farklı işlevleri yerine getiren bir müzikal alan oluşturmuştur. Bazı feminist müzik gruplarında kadınlara yönelik ve farklı kadın gruplarının beraber müzik yapmalarının yanı sıra bilinç-yükseltme çalışmalarının da düzenlenmesi aKşam grubu ile bazı ortak hususları karşımıza çıkarmaktadır. aKşam grubunun kadınlara yönelik gerçekleştirdikleri “Doğaçlama Akşamları”, bunun yanı sıra enstrüman ve vokal eğitiminin olduğu müzik atölyeleri feminist müzik hareketi içerisindeki bilinç yükseltme etkinliklerine benzemektedir. Feminist müzik hareketinin sadece kadınlara açık konserleri, müzik tecrübesi olmayan kadın gruplar için müzik performansları açısından güvenli bir ortam oluşturmuş, bu ortamlar kadın müzik gruplarına destek ve cesaret vermiştir. Böylece ana akım (eril) rock dünyasından dışlanan bu kadınlar müziği öğrendikçe, kendi alternatif müzik dünyalarını daha güvenli ortamlarda yaratmıştır. Feminist müzik pratiği temelde erkek müzik pratiğine bir alternatif olarak şekillenirken aKşam müzik grubunun kendisini *doğrudan* erkeklerin müzik pratiklerinin bir alternatifi olarak görmediği söylenebilir. Bu anlamda aKşam Grubu feminist müzik pratiğinde var olan ataerkil müzik pratiklerine yönelik bir alternatif oluşturma düşüncesinden farklılaşmaktadır. Bir yönüyle aKşam Grubu modernleşme tecrübeleri ile sekülerleşen gündelik hayatın içinde dini referanslarla kendini ifade eden alternatif bir müzik alanı olarak görülebilir. Bir başka ifadeyle

¹⁴ Mavis Bayton, “Feminist Müzik Pratiği: Sorunlar ve Çelişkiler”, çev. Ceren Gülbudak ve Şale Türkeli, *Bü’de Kadın Gündemi*, 16 (Bahar 2009) (Erişim 10 Haziran 2022).

¹⁵ İlknur Kökçü, “Müziğin Aktivizmi: Feminizmi Şarkılardan Dinlemek”, *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği* (Erişim 10 Haziran 2022).

fikhî açıdan karma ortamlarda müzik icra edemeyen insanlar için karma ortamların bir alternatifini üretmektedir. Aynı zamanda kadınlar için müzik icra etmenin güvenilir bir ortamını sunmak noktasında kadın dayanışmasını önemseyen kişiler için de karma grupların alternatifini oluşturmakta ve bu yönüyle feminist müzik hareketiyle benzeşmektedir.

Nitekim tarihsel olarak bakıldığında grubun ideolojik çeşitliliğe açık yapısı, kendisini bir müzik ve kadın hareketi olarak yansıması aKşam Grubu'nu Osmanlı geleneğinde bahsedilen kadın kadına müzik pratiklerinden farklılaştırmaktadır. Ortak ilişki kurulabilecek bir yönü dini referanslara dayalı olarak erkeklere veya karma ortamlara müzik yapmama düşüncesi noktasında ortaya çıkmaktadır. Yine de bu düşünce tek tek grup üyelerini bu grup haricinde bağlayan bir kural değildir. Yani aKşam Grubu'nun bir üyesi karma gruplarla karma dinleyiciye müzik yapabilir. Bu durum grubun modern kültürle etkileşimsel yönünü göstermektedir. Müzik icra eden kişinin bireysel tercihleri ve davranış biçimleri önemsenmektedir. Diğer yandan feminist müzik hareketi ile kadınların müzik yapma ve sahneye çıkma konusunda cesaretlendirilmesi, desteklenmesi noktasında benzerlik gösterse de aKşam grubu ve dinleyici kitlesi çoğunlukla Müslüman dindar kadınların oluşturduğu bir müzik hareketi olarak feminist pratiklerin düşünce dünyasıyla da tam anlamıyla benzeşmemektedir. Çünkü feminist müzik pratiklerine bakıldığında erkeklerin müzik dünyasındaki avantajlı durumunu kadınlar açısından da oluşturma düşüncesi karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda aKşam Grubu yalnızca kadınlara yönelik olmasıyla baştan kendisini eşitlik temelinde değil "sınırlandırılmış" bir alan olarak sunmaktadır.

1.3. aKşam Grubu'nda Kimliğin Müzik Eksenli İnşası: Müzik ve Kimlik İlişkisi

aKşam Grubu'nun dikkat çekici ve farklılaştırıcı unsuru başörtüleriyle sahneye çıkan ve müzik icra eden kadın imajıdır. Ataerkil kültürün sınırladığı sahnede kadın görünürlüğü önceki kısımlarda feminist hareket bağlamında dile getirilmişti. aKşam Grubu'ndaki kadınlar da içine doğdukları kültür açısından söz konusu ataerkil tutumdan muaf değildir. Hatta ataerkil düşünce yapısına ilaveten dini ön yargı ve kalıp düşüncelerin de sınırladığı bir müzik alanında hareket ettikleri görülmektedir. Bir başka açıdan sahne deneyimi özellikle başörtülü kadınlar için temsiliyetle ilişkilendirilen ve ayrımcılığa maruz kaldıkları bir alana dönüşebilmektedir.

Bu durumda başörtülü kadınların ayrımcılık ve önyargılarla mücadelelerinde bir dayanışma ve tanışıklık ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.¹⁶

aKşam Grubu fikhî ilkelerden hareketle müzikal kimliğini inşa etse de söz konusu kimlik geleneksel anlamda aşına olduğumuz niteliklere sahip değildir. Grubun müzik faaliyetlerine baktığımızda modern kültür içerisinde dini referansları da gözeterek modern kültürle etkileşimli bir alan oluşumu öne çıkmaktadır. Müzik bu etkileşim alanında kimliğin inşa edildiği zemini sağlamaktadır. İçerik olarak kimliği besleyen bu müzikal alan yeni bir muhteva sunduğu gibi modern dönemin kimlik anlayışı da yenilik eksenlidir. Modernitenin sürekli değişime, devinime, yenilik sürecine açık yapısından dolayı kimliklerin mutlak olarak sabitlenmesi mümkün olmadığı için modern kültürde kimlikler modernite öncesine göre daha az verili haldedir. Bu nedenle insanların önünde ne veya kim olacaklarına dair tercihler, onların seçim yapma zorunluluğunu beraberinde getirmekte böylece kimlik özgürlük ve sorumluluk alanında inşa edilmektedir.¹⁷

Kimliğin bir başka özelliği benzerlik ve farklılıklar ekseninde kurulmasıdır. Böylece benzerlik ve farklılıklar aynı anda kimliğin kurucu parçaları haline gelebilmektedir. Mead'ın görüşüne göre kimlik kişinin parçası olduğu toplumsal gruplar içerisinde biçimlenir. Bu durumda özne çevresi tarafından şartlandırılmış olsa bile kişisel yani ötekilerin tümünden farklı bir kimliği inşa edebilir. Burada kimliğin iki boyutu ortaya çıkmaktadır: Özdeşim ve bireyleşme.¹⁸ Bireyin kendisini özne olarak tasarlama yeterliliği ve diğer yandan bir parçası olduğu toplumsal gruplarla özdeş olma durumu aynı anda kimliği şekillendirmektedir. Özellikle müzik pratikleri ekseninde aKşam Grubu özdeşim ve bireyleşme açısından kadınların kendilerini ifade biçimlerini yeniden üretmektedir. Kadınların bu faaliyetler içerisinde kendilerini ifade etme biçimleri aynı zamanda bireysel ve toplumsal bir kimlik oluşturma sürecidir. Frith, müzik ve kimlik başlıklı yazısında bir müzik parçasının ya da bir müzik performansının insanları yansıtan bir alan olmaktan ziyade onları üreten, var eden ya da estetik düzeyde bir tecrübe oluşturan yönünü öne çıkarmaktadır. Bu anlamda müzik ve kimlik arasındaki ilişki basitçe bir transfer ya da yansıtma olmaktan çıkmaktadır. Kimlik akışkandır;

¹⁶ Rumeysa Çamdereli Erdoğan, *Sahne Sanatlarında Kadınlar: Müslüman Dindar Kadınların Deneyimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 94.

¹⁷ Cevat Özyurt, *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma* (İstanbul: Açılım Kitap, 2017), 181.

¹⁸ Loredana Sciolla, *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, haz. Massimo Borlandi vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), "Kimlik", 413.

bir süreç ve varoluşu ifade etmektedir. Dolayısıyla müzik tecrübesi yani müzik yapma ve dinleme faaliyetleri süreç içerisinde kimliğin oluşma tecrübesini ifade etmektedir.¹⁹

aKşam grubunda inşa edilen genç kadın imajı müzikal faaliyetler etrafında şekillenmektedir. Sahneye çıkmak dolayısıyla beden ve ses ile görünür ve duyulur olmak kimliğin kişiyi özgünleştiren iki önemli unsurudur. Kimliğin bileşenleri olarak ses ve bedenin öne çıkması modern kültürde karşılaştığımız özellikle Müslüman kadın kimliği açısından yeni bir durumdur. Bu süreçte düşünsel ve pratik anlamın üretilmesinde “bedensel metinlerin” de öteki kültürel metinler kadar belirleyici ve önemli olduğu ifade edilebilir.²⁰ Dolayısıyla sahneye çıkma, şarkı söyleme, enstrüman çalma gibi müzik faaliyetleri kimliğin özellikle bedenle ilişkili olarak inşa edilen bir boyutunu öne çıkarmaktadır. Çamdereli Erdoğan bunu şöyle ifade etmektedir:²¹

“... başörtülü ya da dindar kadın söylemi tarafından baskılanan benliğin ve sözün, bedensel görünürlük ile görünür kılınma çabası ve motivasyonu öne çıkmaktadır. Dolayısıyla baskılanan benliğin ortaya konması ile kamusal alana hitap etme amaç olurken bunun yolu sahne üzerinde beden ile var olmadan geçmektedir.”

Konserlerin erkek dinleyiciye kapalı olması, konserlerde video ve fotoğraf çekimlerinde sınırlamalar koyulması gibi uygulamalarla bedene ilişkin “mahrem” bir alanın oluşturulmaya çalışıldığı gözlenebilir. Bir diğer yandan ise grup kendi reklamını yapmak, daha büyük bir dinleyici kitlesine ulaşmak için Instagram hesabından müzik faaliyetlerine ilişkin kısa paylaşımlar ve tanıtımlar yapmak durumundadır. Dolayısıyla burada grup, bedensel görünürlüğe veya sese ilişkin mahrem ve açık alanların dini düşünce ve pratikler açısından dengelenmesi sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır.

aKşam Grubu’nun müzik faaliyetlerinde farklılıkların vurgulanması ve görünür hale gelmesinde işlevsel bir alan olarak sanatın öne çıktığı söylenebilir. Bu minvalde kadınların homojenleştirilmeye direnmesi, sınırlayıcı tutumların eleştirilmesi farklılıklarıyla görünür olmalarında içinde buldukları müzikal alan yani sanat faaliyetleri önemli bir fark

¹⁹ Simon Frith, “Music and Identity”, *Questions of Cultural Identity*, ed. Stuart Hall & Paul du Gay (London: Sage Publications, 1996), 109-111.

²⁰ Jane C. Desmond, “Embodying Difference: Issues in Dance and Cultural Studies”, *Cultural Critique*, 0/26 (1993-1994), 57.

²¹ Erdoğan, *Sahne Sanatlarında Kadınlar*, 102.

yaratmaktadır.²² Farklılıklarla bir arada olmayı öne çıkaran grubun kimlik dinamiklerinin önemli bir özelliği de grup içerisinde çeşitlilik vurgusudur. Özellikle farklılıklarıyla bir araya gelen kadınlardan oluşan bir grup oluşturma fikri teorik olarak baskın görünmektedir. “... farklı düşünen, farklı yaşayan, farklı inanan yüzlerce kadının sadece kadın olduğu için buluşabildiği aKşamlar düzenlemek”²³ fikri öne çıksa da grubun eleştirildiği noktalardan birisi de grup içinde çeşitliliğin sağlanmasının oldukça güç olması sorunudur. Kadın kadına müzik yapma düşüncesi belli bir ideolojik duruştan hareket ettiği için -burada dini referanslar ön plana çıkmaktadır- kendi içerisinde zaten bazı kısıtlılıkları taşımaktadır. Örneğin konser esnasında erkeklerin olmadığı bir ortamı meşru sayan dini kurallar zaten kadın-erkek karma ortamlarda eğlenebilen kişiler için fazladan bir anlam sunmamaktadır. Buna göre grup *belli* bir düşüncenin bir araya getirdiği bir topluluğun faaliyetlerine karşılık gelmektedir. Bu durum grubun kendini oluştururken dayandığı söylem açısından bir çelişkiyi de ifade etmektedir.

Ancak diğer yandan bir başka durum daha vardır. O da grubun kadın katılımcılar arasında farklı ideolojileri bünyesinde toplamaya *açık* yapısıyla ilişkilidir. Örneğin bir kadın bu konserlere dini hassasiyetin dışında kadınların müzik yapma ve dayanışma faaliyetlerini desteklemek düşüncesiyle feminist bir yaklaşımla katılırken bir başkası kadınlar için meşru görülen eğlenme ortamının sağlanması yönüyle konserlere iştirak edebilmektedir. Ayrıca grup üyelerinin aKşam grubu dışında etkinliklerinin grup için bağlayıcı yönünün olmaması –örneğin isteyenlerin karma gruplar(d)a da müzik yapabiliyor olması- grubun bu anlamda farklı düşüncelere açıklığının da bir göstergesi olarak okunabilir. Pratikte bu farklılığın ne kadar gerçekleştiği dinleyici profilinin ortaya çıkarılmasını gerektirmektedir. Ancak söylem düzeyinde potansiyel bir açıklık durumunun olduğu ifade edilebilir.

Hem modern hem de inançlı bir hayat sürdürmenin mümkün olduğunu gösteren aKşam Grubu bir yandan bireysel farklılıkların bir yandan da dini alanın belirlediği haram-helal konularını dikkate alarak bir yol oluşturma çabasıdır. Bu hareket tarzı küresel bir nesil tiplemesi olan M Nesli tipolojisini akla getirmektedir. Bu anlamda Shelina Janmohammed’in 2016 yılında literatüre kazandırdığı M Nesli teknoloji, sanat, moda gibi konularda aktif olarak var olmak isteyen bir yandan bireysel bir yandan da küresel düzeyde ortak kimliklere dayanan

²² Erdoğan, *Sahne Sanatlarında Kadınlar*, 23-4.

²³ aKşam Grubu, “Sadece Kadınlar Derken?”, *Instagram* (12 Ağustos 2018).

ve bunları güçlendirmeye çalışan düşünce ve pratiklerle hareket etmektedir.²⁴ aKşam Grubu İslam'ı kimliğin bir parçası olarak muhafaza eden bununla beraber müzik yoluyla yerleşik kalıpların dışına çıkmaya çalışan, modern ve inançlı bir yaşam alanı yaratmaya yönelmiştir. İslami kuralların kısıtlayıcı olan yönünü yeni bir etkinlik alanı yaratma fırsatı olarak gören bir anlayışla hareket etmektedir. Bu anlamda grubun müzik düşüncesi ve faaliyetlerinde modernliği reddetmeyen, içinde buldukları kültürle etkileşimli olarak modernliği şekillendiren yaratıcı bir alan oluşturma çabası öne çıkmaktadır.

2. AKŞAM GRUBUNUN FIKHÎ ANALİZİ

2.1. Kadın Sesi Hakkında Oluşan Görüşler

Kadın sesinin, kadının şarkı söylemesinin müzikle alakalı tartışmalarda en çok üstünde durulan nokta olduğu görülmektedir. Kadının şarkı söylemesi, İslam kültüründe yaygın bir uygulama olmayıp, sesin haramlığı bağlamında tartışmalara konu olmuştur. Bu konudaki tartışmaların temel çıkış noktası, kaynaklarda kadın sesinin ezan ve velime, kitabü'l kerahiyet ve kitabü'l hatar ve'l- ibahe gibi başlıklar altında avret kapsamında ele alınması olmuştur.

2.2. Hükmü Etkileyen Unsurlar

Bu çalışmada incelemeye alınan “aKşam Grubu”nun faaliyetleri kadın sesiyle ilgili olduğu kadar, müzikle alakalı bir takım meseleleri de tartışma ihtiyacı doğurmaktadır.

Müziğin hükmü, çeşitli tartışmalara konu olmuşsa da haramlığı ya da helalliği konusunda delil olarak sunulan ayet-i kerimeler, bağlamlarından koparılmış; üretilen anlamlar hükme gerekçe olarak sunulmuştur.²⁵ Oysa farz ve haramların inşası için nassın sübutunun ve delaletinin katî olması gerekir. İlgili ayet-i kerimeler, müziğin oluşmasına değil, Müslümanları namazdan alıkoymaya, engellemeye²⁶, Kur'an-ı Kerim'in sesini bastırmaya²⁷ yönelik hareketleri kınama şeklinde tepkiler içermektedir. Bu konuda zikredilen hiçbir delil, delaleti

²⁴ Shelina Zahra Janmohammed, *M Nesli: Yeni Müslüman Gençlik*, çev. Esin Kızılelma (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018), 118.

²⁵ Lokman 31/6 Ayet-i Kerime'de geçen “boş laf” ibaresini eğlendirici söz olarak anlayarak buradan şarkı manasını çıkaran kimseler ayetteki bu ifadeyi müziğin haramlığına işaret şeklinde yorumlamışlardır.

²⁶ Enfal 8/35

²⁷ Necm 53/59-61. “Samidun” kelimesi şarkıyı ifade etse de ayet Kur'an sesini duyan müşriklerin şarkı söyleyerek sesi bastırma çabalarını ifade etmektedir.

katî bilgi değildir. Bu bakımdan içtihatların zanni kalmasına sebep olarak kesin bir sonuç doğurmaz.

Müzik, şarkı, çalgı aleti ya da kadın sesi ile doğrudan ilişkili referansları sünnetten almak mümkündür. Hz. Peygamber (sav)'in nikâhın def çalınarak duyurulmasını emrettiğini²⁸; bayram günlerinde kadınların şarkı söyleyerek eğlenmesine karşı çıkmadığını görüyoruz. Bununla birlikte bahsi geçen kadınların bu işi para karşılığı yani meslek olarak yapmıyor olması, rivayette bunun vurgulanmış olması da dikkat çekicidir.

Fakihlerde genel temayülün müziğin mekruhluğu yönünde olduğunu söylemek mümkün olsa da esas olarak haram unsurları barındırmadığı, harama alet olmadığı sürece müziğin mubah olduğu görüşü hâkimdir.²⁹ Bu bakımdan müzikle alakalı tartışmalar içeriği, amacı ve icrası ile ilgili belli konuları eksene alır. Aşağıda bu konulara değinilecektir.

2.2.1. Şarkı Sözlerinin İçeriği

Müziğin ve genel olarak sanatın insanları etkileme gücü yüksektir. Sanatın, bireyi geleneksel anlatım metoduyla erişmenin mümkün olmadığı noktaya taşıdığı bir gerçektir. Düz yazı ile anlatılmak istenen düşünce şiire dönüştüğünde daha konsantre biçimde içeriği sunarken, kafiyelerle yakalanan uyum kişiyi hedef duyguya çekmektedir. Sanatsal dokunuş kişinin ruhuna hitap ederek odaklanmayı arttırmakta, etkileyerek bilincine/bilinç altına nüfuz etmektedir. Bu gücün doğru kullanımı toplumu iyileştirmeye yararken, istismar edilmesi de toplumsal yozlaşmayla sonuçlanmakta; toplumsal huzuru bozan bencillik, saldırganlık, nezaketsizlik özelliklerinin yaygınlaşmasına sebep olmaktadır.

Şarkı sözlerinin Allah'a isyan ifadeleri, argo sözcükler içermesi, erotik çağırışmalar yapması, belirli bir kadın ya da erkeği tasvir etmesi, tembelliğe sevk etmesi, kendine ya da başkalarına zarar vermeye teşvik etmesi bilinçli ya da bilinçsizce yapılmış olması fark etmeksizin sanatın etki gücünün istismarı anlamı taşımaktadır. Özellikle çocukların ve

²⁸ Muhammed b Abdullah Hakim, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Kahire: y.y. , 1997, c.4, s.219.

²⁹ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz Dımaşki İbn Abidin, *Hâşiyet-ü Reddi'l-Muhtâr*, Dimeşk: Ma'hedu Cem'iyetü'l-Fethi'l-İslâmî, 1992, s.305; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğni*, Beyrut: 1972, s.228; Abdülbaki b. Yusuf b. Ahmed b. Muhammed ez-Zürkani, *Şerhu Muhtasar-ı Halil*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, c.4, ss.54-55; Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzali, *İhyau ulumi'd-din*, İstanbul: Temel Neşriyat, 1985, 199.

gençlerin popüler şarkıların tesiriyle kişilik ve karakterlerinin gayr-i İslami çizgide gelişmesi ideal İslam toplumunun oluşumuna engel teşkil eder.

Şarkı sözlerinin dinin emir ve yasaklarına aykırı teşviklerde bulunması müziği haram kılar.³⁰ Kişiyi şükre götüren, imanını arttıran şarkı sözlerinin dinlenmesi ise mubahtır.

2.2.2. İcra Ortamı

Sanat, insanları bir duygu etrafında birleştirerek toplumsal beraberliği, bütünlüğü destekler. Müzik özelinde konuşmak gerekirse makamlar ibadetleri süsler, ezan 5 vakit Müslümanın içine işleyerek “toplanmaya” çağırır; düğünlerde, doğum günlerinde, milli bayramlarda şarkılar türküler katılımcıları eğlendirir; cenazelerde ağıtlar cenaze sahiplerinin acıyı bölüşmesini sağlar. Aynı duygu etrafında birleşen insanlar arasında ise ünsiyet oluşur. Bu yakınlık birlikte düşünmeyi, birlikte hareket etmeyi destekleyerek bir zaman sonra birbirine benzemeyi beraberinde getirir. Bu bakımdan müziğin icra ortamı dine aykırı öğelerden arınmış olmalıdır.

2.2.2.1. Alkol

“İçki-kumar şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”³¹ Ayet-i kerimesi ile kesin olarak haram kılınan alkollü içecekler günümüz eğlence anlayışında ortamın gereklerinden gibi lanse edilmektedir. Müzik dinleme, eğlenme amacıyla gidilen konserlerde, gençlik festivallerinde ve hatta düğünlerde, partilerde alkol tüketimi/sunumu yaygın bir uygulamadır.

Kendisi tüketmese dahi zarar görmemesi ve daha önemlisi Müslüman kimliğinin saygınlığını koruması, ünsiyet kurduğu insanların fasık kimseler olmaması için icma ile haram olan, akli devre dışı bırakan, Hz. Peygamber (sav) tarafından “bütün kötülüklerin anası” olarak tanımlanan alkolün bulunduğu bir müzik icra ortamı Müslüman bireyin uzak durması gereken bir ortamdır.

2.2.2.2. Kadın-Erkek Karışık Eğlence

Kadın ve erkeğin aynı ortamda bulunması durumu literatürde “ihtilat” kavramıyla ifade edilmiştir. Gelenekte kadın ve erkeğin bir araya gelmekten ziyade ayrı ayrı meclislerde

³⁰ Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümmam, *Şerhu fethü'l-kadir*, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, t.y., c.4, s.482.

³¹ Maide 5/90.

oturdukları bilinmektedir. Bu uygulamanın dini olmaktan ziyade örfi olduğu söylemek mümkündür. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerindeki uygulamalara bakıldığında kadının toplum içine karıştığını, aynı mecliste bir araya geldiklerini görüyoruz. Hz. Ömer'in meclisinde bir kadının vaaz dinlediği, Hz. Ömer'e görüşünden dolayı karşı çıkarak hakkını aradığı hadisede, vaaz ortamında kadınların erkeklerle bir arada olduğu aşikardır. Asr-ı saadet döneminde ifrat ve tefritten uzak kalınarak ne kadınlar eve kapatılmış ne de kadınların sokağa, açılıp saçılarak çıkmalarına izin verilmiştir.³² Nitekim bir peygamber olarak Hz. Yusuf da yabancı kadınlarla bir arada bulunarak onlara hizmet etmiş ama iffetini korumuştur.³³ Meselenin özü kadın ve erkeğin ayrı ortamlarda bulunması yönünde ısrar değil, iffetin ve mahremiyetin korunabilmesi, zinaya kapı aralanmamasıdır.

2.2.2.3. Güvenlik Sorunu

Güvenlik, ihtiyaçlar hiyerarşisinde en temel maddelerden birisidir. Suç oranlarının arttığı gece vakitleri, alkol tüketiminin fazlaca olduğu ortamlar, izdiham düzeyinde kalabalıklarsa güvenlik zafiyeti oluşturmaktadır. Kalabalık ortamlarda can güvenliğinin tehlikeye girmesi yanında beden mahremiyetinin de korunma imkânının olmadığı aşikârdır.

İslam hukuk literatüründe dinin direği namazın kılınması için dahi güvenlik açığı olduğu haller için hüküm geliştirildiği görülmektedir. Donma tehlikesi, ölüm riski, düşman saldırısı korkusu olduğunda namazda dinin kolaylaştırma prensibi göz önünde tutularak istisnalara gidilmiştir. Güvenlik ihtiyacı gündelik yaşantının 5 vaktini kapsayan, Müslümanın gününü programlayan namaz ibadetinin formatının değişmesine sebep olurken, kişisel temel ihtiyaçlar göz önüne alındığında lüks olabilecek müzik icra ortamının güvenilir, nezih olması gerekmektedir.

2.2.3. Ses Mahremiyeti

Kadın konusunda İslam geleneğinin korumacı bir yapıdan geldiğini söylemek mümkündür. Kadın bekârlığında babanın göz nuru, evlendiğinde eşinin mahremi olarak dışarıdan gelecek zararlardan korunması sorumluluğu babaya ve eşe verilmiş hassas bir birey olarak algılanmıştır. Bu bakış açısında bir takım dini sorumlulukların yanında geleneksel toplumun izlerini de görmek mümkündür.

³² Ali Toksarı, "Hz. Peygamber Devrinde Kadın", *Diyanet İlmi Dergi*, Ekim-Kasım-Aralık 1993, 29/4, s.80.

³³ Yusuf 12/23-32.

Kadının “avret” olması da bu bakışın tezahürü olarak kadının sesiyle alakalı tartışmaların temelini teşkil etmektedir.³⁴ Bazı Hanefilere göre kadının sesi nur 24/31 ayeti kerimesine göre avrettir. (Gizledikleri ziynetler bilinsin diye ayaklarını yere vurmasınlar) kadının ezan okumasının mekruh görülmesi bu gerekçeyledir.³⁵ Ancak Hanefilerde genel kabul gören görüşe ve Şafiilere göre kadının sesini erkeğin duymasıyla alakalı özel bir nass olmaması; bu konuda tek uyarının kadının kırılı döküle konuşması şeklindeki ayeti kerime olması dolayısıyla kadının bizzat sesinin avret olmadığı; çekici konuşmasının yasaklandığı ifade edilmiştir.

Kadının sosyal hayata katılması sesini kullanma zorunluluğunu da beraberinde getirecektir. “Avret” tanımlaması kadını duvarlar arkasına hapsetmekten ziyade kadının tesettürü, “halvet” anlamı taşıyan ikili ortamlardan uzak kalınması ile Müslüman kimliğini koruyarak toplumda yer alması şeklinde düşünüldüğünde daha iyi anlaşılabilir.

Kadının erkekle iletişimde sesini kullanmasının haram olduğunu ifade etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Tarih boyunca Müslüman toplumlarda kadınların hayatın pek çok sahasında etkin bir şekilde yer aldıklarını, pozisyonları gereği erkeklerle iletişim kurduklarını da biliyoruz. Nitekim Hz. Peygamber’in uygulamaları göz önüne alınarak İslam’ın ilk dönemi incelendiğinde kadınların zihinlerini meşgul eden konuları Hz. Peygamber’e arz etmesi³⁶, biat etmesi³⁷, kadınların toplumda söz sahibi olması³⁸ örneklerinden hareketle Hz. Peygamber’in kadınların normal ses tonu ile bilgi alışverişinde bulunmalarına dair bir itirazının olmadığını görmek mümkündür.

Bilindiği gibi erkek, kadın ve çocuk için tesettürün bir amacı ve bir sınırı vardır. Tesettür yani mahremiyeti koruma emri kişinin bedenini muhafazası yanında özel hayatını, evini kamuya açmamasını; sesini-sözünü korumasını da gerektirmektedir. Sesin kışkırtıcı, tahrik

³⁴ Hadi Sağlam, *Kadınların Sosyal İçerikli İbadetleri ve Şahitliği*, İstanbul: Ensar yayımları, 2013, s.181.

³⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1985, c.3, s.393.

³⁶ “Ensar kadınları ne iyi kadınlardır. Hayâ duyguları, onların dinlerini öğrenmelerine mani olmuyor.” Müslim, *Sahih, Hayz*, 61.

³⁷ “Ey Peygamber! Mü'min kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, hiçbir iyi işte sana karşı gelmemek konusunda sana biat etmek üzere geldikleri zaman, biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan bağışlama dile.” Mümtehine 60/12.

³⁸ Hz. Ömer’in mehirlerin miktarında sınırlamaya gidilmesi yönünde konuşmasının ardından bir kadın sahabe çıkıp, Allah’ın verdiği hakkı Ömer’in ne hakla ellerinden alacağına dair itirazda bulunmuştur. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani Şevkani, *Neylü'l-evtar şerhu Münteka'l-ahbar*, Kahire : Mustafa el-Babi el-Halebi, 1971, c.6, s.168.

edici olmaması; konuşulan sözün mahrem içerikli olmaması da “tesettür” kapsamındadır. Nitekim İslam medeniyeti de mimarisi, resmi, musikisi ile bu mahremiyet şuurunu etrafında şekillenmiştir. Kullanma şekline bağlı olarak kadın sesi ise bedeni gibi cazibe unsurudur. Kadın sesine “avret” bağlamında müdahale, kullanım şekline bağlıdır.

Kadın sesinin avret olmadığı görüşünde olanlar, kadının erkeklerle gündelik meselelerde konuşmasının, ticaret yapmasının, ders anlatması, seminer vermesi gibi eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmasının caiz olacağı yönünde görüş beyan etmekle birlikte ezan okuması, şarkı söylemesi gibi sesini nağmeli olarak kullanması gündeme geldiğinde kadın sesini erkek dinleyicide oluşturacağı cazibe gerekçesiyle sakıncalı görmüşlerdir. Erkek katılımcıların olmadığı, kadınların kendi aralarında düzenledikleri eğlencelerin esas itibarıyla helal olduğu, aşırıya kaçıldığı takdirde mekruh olduğu belirtilmiştir.³⁹ Günümüz araştırmacılarından Hayrettin Karaman, kadın sesinin ve musikinin haram olmasıyla alakalı sahih ve kesin bir delil olmadığını; müzik icra edildiğinde dinleyenlerin olumsuz şekilde etkilenmedikleri sürece dinlemelerinde sakınca olmadığını belirtmiştir.⁴⁰

2.2.3.1. Sesin Kimlerden Korunması Gerektiği

Mahrem kimseler Kur'an-ı Kerim'de açıkça ifade edilmiştir. Buna göre bir kadına kocası, babası, oğlu, erkek kardeşi, yeğeni, amca ve dayısı, dedeleri mahremdir. Kadının bu kişilerle arasındaki bağdan ötürü yanlarında tesettür konusunda yabancılara göre esneklik tanınmıştır. Zikredilen kimseler haricinde tüm erkekler ise namahrem olarak tanımlanmıştır. Kadının nağmeli sesini koruması gereken kimseler, yukarıda sayılan hısımları haricindekilerdir. Diğer akrabalar, yakın aile dostları, komşulardan başlayarak namahrem vasfı taşıyan herkes bu kapsamdadır.

2.2.3.2. Mahremiyetin Korunmasının İmkânı

Geleneksel toplumdaki dijital topluma geçiş, alışılmış mahremiyet kalıplarında da değişikliği zorunlu kılmıştır. Yüzyıl öncesinde kapıyı kapatıp, perdeyi çektiğinde kişisel mahrem alan sağlanabiliyorken bugün mahremiyeti koruma imkânı oldukça güçleşmiştir. Yaşadığımız dönemi bir geçiş, bir oryantasyon süreci olarak değerlendirdiğimizde sanal

³⁹ Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefi Ayni, *Umdetü'l-Kârî şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Kahire: es-Sehhar li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2012, c.5, s.369.

⁴⁰ <https://www.hayrettinkaraman.net/sc/00211.htm> erişim 13.10.2022

mahremiyet bilincinin henüz yerleşmediğini, bunun zaman alacağını şu an için sanal alemde mahremiyet konusunda bireysel tedbirlere ihtiyaç duyulduğunu belirtmek gerekir.

2.2.3.2.1. Kayıt Alınması

Günümüzde ses-görüntü kaydı alınması için özel bir programlamaya, özel teçhizata gerek duyulmamaktadır. Hemen herkesin bir parçası misali yanında taşıdığı cep telefonları, kullanıcıya her türlü kayıt alma imkânını sunmaktadır. Zaman zaman cep telefonlarının yasaklandığı bazı organizasyonlar tertip edilse de teknolojinin bugün geldiği seviye düşünüldüğünde kayıt cihazlarının tespit edilmeksizin organizasyona alınabileceğini tahmin etmek zor değildir.

2.2.3.2.2. Sanal Ortamda Yaygınlaşması

Sosyal paylaşım siteleri kullanıcıları orijinal içerik üretmeye, sık sık içerik paylaşmaya teşvik ettiği kadar “akım” modası ile bilinçsiz kullanıcıyı dini ahlaki değerlere aykırı içerikler paylaşmaya itmektedir. Zaman zaman çocukların, gençlerin ev içi özel halleri ya da önceden oluşturulmuş senaryoları uygulayarak kayda aldığı videolarla karşılaşmaktayız. Evin büyüklerinin kimi zaman rol yaparak kimi zaman farkında olmadan dahil olduğu videolarla toplumun kötü gidişatını hepimiz izliyoruz. Davranışın ardındaki güdü popülerleşme, eğlenme, takipçi kazanma, maddi gelir elde etme vs ne olursa olsun asıl sebep mahremiyet algısının geleneksel kalıpta kalarak sanal âlemde mahremiyetin göz ardı edilmesi, sanal mahremiyet konusunda bilinçli davranılmamasıdır. Sanal âlemin gerçek yaşantıyla bu kadar iç içe geçtiği bir dünyada bu göz ardı, gerçek dünyadaki mahremiyet sınırlarını zorlamaktadır.

2.3. Akşam Grubunun Müzik İcrası

2.3.1. İddia İdeali Temsil Ediyor

aKşam grubu üniversiteli genç kızlardan oluşan, “kadın kadına müzik” mottosuyla kendini tanımlayan bir gruptur. Bugüne kadar kadınların çaldığı, söylediği, kadın katılımcıların iştirak ettiği az katılımlı “kadın kadına” eğlence ortamları düzenleniyor olsa da ulusal çaplı konserler, turneler düzenleme bakımından aKşam Grubu’nun türünün ilk örneği olduğunu söylemek mümkündür.

Grup, konserlerine yalnızca kadın dinleyicilerin girmesine müsaade edildiğini, teknik desteğin dahi kadınlardan alındığı, konser alanına erkeklerin alınmadığını beyan etmektedir.

Zaman zaman erkek katılımcıların ısrarlı taleplerinin olduğunu, peruk vs takarak yani kılık değiştirerek girme konusunda da esprili tekliflerinin olduğunu dile getirmektedir.⁴¹

2.3.2. Uygulamanın İddia İle İlişkisi

Grup, kendi bireysel müzik yolculuğunda kadınlara mahrem bir eğlenme alanı açmayı vaat etmiştir. Buna göre grubun sunmak istediği, müzik icra etmek isteyen dindar müzisyenlere ve kadın dinleyiciye sanatını icra edebileceği, doyusya eğlenebilecekleri bir ortamdır. Tespit ettiğimiz kadarıyla da pratikte bu amaç gerçekleşmektedir.

Grubun konserlerinden paylaşılan görüntülerde seslerin sansürlendiği görülmektedir. Grup, konserlerinde farklı dini-kültürel yapılardan gelen kadınları “müzik” paydasında buluşturarak “kadın kadına” standardı getirmiştir. Buna rağmen grup solistinın şahsi sayfasında şarkılar söylediği videoları paylaşmaya devam etmesi dikkat çekicidir.⁴²

Kadınların çaldığı, kadınların söylediği, yalnızca kadınların dinlediği; kayıt alınmasına müsaade edilmediği bir ortam ile grup aslında ideali arz ettiğini iddia etse de günümüzde bu mahremiyetin sağlanma imkânı yukarıda tartışıldığı üzere pek de mümkün görünmemektedir. Bunun yanında sosyal medyanın bir gereksinimi olarak, kullanıcıların kendilerini var etmek, dinleyici kitlesi oluşturmak, sürdürülebilirliği sağlamak için içerik hakkında detay paylaşımı yapması gerekmektedir. Konser ses kayıtlarının, videolarının paylaşılması olası dinleyici ve sosyal medyada takipçi kitlesinin artmasını sağlayacaktır. Bu da sektörde tutunmak isteyen grubun paylaşım ilkelerine ne kadar süre ile sadık kalabileceği, bu gerçeğe ne kadar direnebileceğini düşündürmektedir.

Sonuç

aKşam Grubu müziğe ilgisi olan genç kadınların bir araya gelerek kadın dayanışmasını ve dini söylemleri dikkate alan bir müzikal alan inşa etmeyi amaçlamaktadır. Grup etkinlikleri genç kadınların müzik alanında var olabilmeleri, kendilerini müzikle ifade edebilmeleri ve bu ifade biçimlerini dini referanslara uygun gerçekleştirebilmeleri için oluşturulan özel bir alan olarak öne çıkmaktadır. Modern ve dini alanı etkileşimsel bir şekilde şekillendiren kadın kadına müzik yapma düşüncesi ve pratiği dini kültür içerisinde yeni bir alan oluşturmaktadır. Sosyal

⁴¹“Akşam Grubu: Kadın kadına, kadınlara özel müzik” <https://www.youtube.com/watch?v=X7kIvbEFLWE> erişim tarihi: 10.10.2022.

⁴² Grup solisti Zeynep Betül Akyıldız instagram hesabı için bkz. “@zbakyildiz”

medya platformlarından destek alarak geliştirdikleri müzik grubunun dinamikleri bir yandan İslami kuralları gözetirken diğer yandan modern kültür içerisinde geleneğin kalıplaşmış düşüncelerine karşı yeni yorumlama biçimleri üretmektedir. Gençlik, müzik, din ve kadın gibi farklı kategorilerin etkileşimi ve özellikle sanat yoluyla genç kadınların yeni ifade biçimleri oluşturması açısından bakıldığında aKşam Grubu müzik etkinlikleri dini kültürel alanda özgün bir müzik düşüncesi ve pratiği haline gelmektedir.

aKşam grubu, repertuarları, tesettürleri, icra ortamları bakımından Müslüman kadınlara güvenli, nezih, samimi bir ortam sunarak kadınların eğlence ihtiyacını karşılıyor olsa da konser kayıtlarının erkek dinleyiciye ulaşmasını engelleme imkânının zorluğu ve grup üyelerinin seslerini kamuya açık paylaşmaları bahsettiğimiz nedenlerden ötürü mahzurlu görünmektedir. İddia edildiği şekilde kadın kadına, yukarıda bahsedilen, müzik konusunda hükmü etkileyen unsurlardan arınmış bir ortam ve repertuar oluşturulması durumunda bu girişimin caiz olduğunda şüphe yoktur. Meşruiyet ve tutarlılık adına, konserlerde mahremiyeti sağlama konusunda gösterilen özenin, grup üyelerinin şahsi videolarını kişisel irade ile paylaşmaları konusunda da göstermesi beklenir.

Ekler

Ek:1 - aKşam Grubu'nun Logosu

Ek: 2 - 2019 Tarihli Bir Repertuvar Örneği

Kaynakça

- “Osmanlı’da Harem Orkestrası: Harem-i Hümayun”. *Fikriyat*. Erişim 4 Kasım 2022.
<https://www.fikriyat.com/kultur-sanat/2018/09/03/osmanlida-harem-orkestrasi-harem-i-humayun>
- aKşam Grubu. “Logodaki kepece ne ifade ediyor ve aKşam’ın K’sı neden büyük?”. *Instagram*. 16 Ağustos 2018. Erişim 10 Ekim 2022.
<https://www.instagram.com/p/Bmh9XUdAcct/?igshid=MDJmNzVkMjY=>
- aKşam Grubu. “Sadece Kadınlar Derken?”. *Instagram*. 12 Ağustos 2018. Erişim 10 Ekim 2022.
<https://www.instagram.com/p/BmWmqJgNpO/?igshid=MDJmNzVkMjY=>
- Akşam Grubu: Kadın kadına, kadınlara özel müzik”
<https://www.youtube.com/watch?v=X7kIvbEFLWE> erişim tarihi: 10.10.2022.
- Ayni, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefi, *Umdetü'l-Kârî şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Kahire: es-Sehhar li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2012, c.5, s.369.
- Bayton, Mavis. “Feminist Müzik Pratiği: Sorunlar ve Çelişkiler”. çev. Ceren Gülbudak ve Şale Türkeli. *Bü'de Kadın Gündemi* 16 (Bahar 2009). <http://www.bukak.boun.edu.tr/?p=68>
- Beşiroğlu, Ş. Şehvar. “Türk Müziği Geleneğinde Kadınlardan Kadınca Müzik”, *Musiki Dergisi*. Erişim Tarihi 31 Ekim 2022. <http://www.musikidergisi.net/?p=896>
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1985.
- Desmond, Jane C. “Embodying Difference: Issues in Dance and Cultural Studies”. *Cultural Critique*. 0/26 (Winter 1993-1994), 33-63. <http://www.jstor.com/stable/1354455>
- Erdoğan, Rumeysa Çamdereli. *Sahne Sanatlarında Kadınlar: Müslüman Dindar Kadınların Deneyimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Esgin, Ali. “Bir Müzik Sosyolojisi Var mıdır?”. *Doğu Batı* 15/62 (Ağustos, Eylül, Ekim 2012), 153-182.
- Fiske, John. *İletişim Çalışmalarına Giriş*. çev. Süleyman İrvan. Ankara: Pharmakon Yayınevi, 3. Basım, 2014.
- Frith, Simon. “Music and Identity”. *Questions of Cultural Identity*. ed. Stuart Hall & Paul du Gay. 108-127. London: Sage Publications, 1996.
- Gazzali, Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed, *İhyau ulumi'd-din*, İstanbul : Temel Neşriyat,

- Güneygül, Gökçe. “Osmanlı Haremde Sazende ve Saz Tasvirinin İncelenmesi”. *Etnomüzikoloji Dergisi* 3/1 (2020), 126-157.
- Hakim, Muhammed b Abdullah, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Kahire: y.y. , 1997.
- İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz Dımaşki, *Hâşiyet-ü Reddi'l-Muhtâr*, Dimeşk: Ma'hedu Cem'iyetü'l-Fethi'l-İslâmî, 1992.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî el-Muğni, Beyrut: 1972.
- İbnü'l-Hümmam, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid, *Şerhu fethü'l-kadir*, Bulak : el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, t.y.
- Janmohammed, Shelina Zahra. *M Nesli: Yeni Müslüman Gençlik*. çev. Esin Kızılelma. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.
- Kasapoğlu, Çağıl ve Kaytazoğlu, Osman. “Akşam Grubu: Kadın kadına, kadınlara özel müzik”. *BBC News Türkçe* (1 Mart 2019). Erişim 10 Haziran 2022. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47415518>
- Kökçü, İlkur. “Müziğin Aktivizmi: Feminizmi Şarkılardan Dinlemek”. *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği*. Erişim 10 Haziran 2022. <https://sisterslab.co/muzigin-aktivizmi-feminizmi-sarkilardan-dinlemek/>
- Okuyan, Hümeysra ve Hafızoğlu, Rumeysa. “Genç İnkilem -1.Kısım-Müslümanların Sanat ve Müzikle Olan İlişkisi”. *YouTube*. Yayın Tarihi: 26 Nisan 2017. Erişim 7 Ekim 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=cz-tLfhp2w>
- Özyurt, Cevat. *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma*. İstanbul: Açılım Kitap, 2. Basım, 2017.
- Sağlam, Hadi. *Kadınların Sosyal İçerikli İbadetleri ve Şahitliği*, İstanbul: Ensar yayınları, 2013.
- Sciolla, Loredana. *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, çev. Bülent Arıbaş. haz. Massimo Borlandi vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Şevkani, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani, *Neylü'l-evtar şerhu Münteka'l-ahbar*, Kahire : Mustafa el-Babi el-Halebi, 1971.
- Toksarı, Ali, “Hz. Peygamber Devrinde Kadın”, *Diyanet İlmi Dergi*, Ekim-Kasım-Aralık 1993, 29/4, ss. 67-80.
- Zürkani, Abdülbaki b. Yusuf b. Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Muhtasar-ı Halil*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

UYUŞTURUCU MADDE SUÇLARINA İMKÂN VEREN FAKTÖRLERİN İNCELENMESİ: GENÇ SUÇLULARIN PERSPEKTİFİNDEN ESRAR MADDESİ SUÇLARI (BİNGÖL ÖRNEĞİ)

Bekir KOÇ*

Öz

Uyuşturucu madde suçları özellikle ülkemizin jeopolitik konumu göz önüne alındığında her geçen gün artmaktadır. Paralel biçimde suç ve suçluluk ile ilgili akademik araştırmaların da arttığı görülmektedir. Bu çalışmada, esrar maddesi suçlularının esrar maddesi eylemlerine yönelik perspektifleri özellikle bu tür suçlara imkân veren faktör ve ortamların incelenmesini konu edinmektedir. Bingöl'ün Doğu Anadolu Bölgesindeki Hint keneviri yetiştiriciliği ve suçlarının son yıllarda başı çekmesi, özellikle şehirdeki gençlerin bir meslek veya fırsat olarak gördükleri esrar maddesi suçlarına yönelimini arttırmaktadır. Kendilerinden önceki nesilleri örnek alan gençlerin uyuşturucu madde suçlarına yönelimini arttıran veya olanak veren her türlü faktörün araştırılması bu çalışmanın amacıdır. Bu bağlamda toplumsal etiketlenmenin etkisi; uyuşturucu maddelere ulaşılabilirlik ve bu tür suçlara yönelik fırsatların tespit edilmesi; başta eğitim kurumları olmak üzere kamu kuruluşlarındaki uyuşturucu madde suçlarını önlemeye yönelik çalışmaların yeterliliğinin saptanması vb. bu çalışmanın alt amaçlarını oluşturmaktadır. Konu ve amaç doğrultusunda Bingöl şehri araştırma evreni olup esrar maddesi suçlarından ceza almış genç bireyler (18-38 yaş aralığı) örneklemi temsil etmektedir. Demografik soruların yanında altı ana soru, otuz altı soru ve dindarlıklarını saptamaya yönelik sorular ile nitel araştırma odaklı (açık uçlu sorular temelli) yarı yapılandırılmış form, 100 katılımcıya uygulanmış ancak yalnızca 77 katılımcının görüşme verileri araştırma için sağlıklı bulunularak değerlendirilmeye alınmıştır. Bu katılımcılara kartopu örnekleme tekniği ile ulaşılmış olup tüm katılımcılarla yüz yüze görüşülmüştür. Elde edilen veriler, içerik analizine tabi tutularak nicelleştirilmiş ve SPSS istatistik programı ile analizler yapılarak çözümlenmiştir. Sonuçlar; Bingöl'ün jeopolitik konumunun uyuşturucu maddelerden özellikle Hint keneviri ekimi, yetiştiriciliği ve satılığı ile bağlantılı esrar maddesi suçlarının genç bireylerde erken yaşta zengin olma, meslek edinimi, fırsat yaratımı sağladığı ve sosyal etiketlenmenin bu tür suçları önlemekten ziyade aksine yönelime etki ettiğini ve birçok kamu kuruluşundaki önleme politikalarının yetersiz kaldığını göstermektedir. Bu araştırma ile suç önlemede suçlu perspektifinin önemini vurgulanacağı ve özellikle yoğun olarak gerçekleşen bölgelerde esrar maddesi suçlarına karşı yenilikçi ve güncel politikaların etkili olacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: *Esrar Maddesi Suçları, Genç Uyuşturucu Madde Satıcıları, Sosyal Etiketleme, Suç Fırsatı, Bingöl.*

* Dr., Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, bekir_koc_55@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5298-0448.

EXAMINING THE FACTORS ALLOWING DRUG CRIMES: MARIJUANA CRIMES FROM THE PERSPECTIVE OF YOUNG CRIMINALS (BINGÖL CASE)

Abstract

Drug crimes are increasing day by day, especially considering the geopolitical position of our country. In parallel, it is observed that academic research on crime and guilt has increased. This paper is about examining the perspectives of marijuana criminals towards marijuana actions, especially the factors and environments that enable such crimes. The fact that cannabis cultivation and crimes in the Eastern Anatolian Region of Bingöl take the lead in recent years increases the tendency of young people in the city to crime of marijuana, which they see as a profession or an opportunity. The aim of this paper is to investigate all kinds of factors that increase or enable the tendency of young people, who take previous generations as an example, to drug crimes. In this context, the effect of social labeling, the availability of drugs and identifying opportunities for such crimes, determination of the adequacy of the studies aimed at preventing drug crimes in public institutions, especially educational institutions, etc. constitutes the sub-objectives of this paper. In line with the subject and purpose, the city of Bingöl is the research population and young individuals (within the age range of 18-38 years) who have been convicted of marijuana crimes represent the sample. In addition to demographic questions, six main questions, thirty sub-questions, questions to determine their religiosity, and a qualitative research-oriented (based on open-ended questions) semi-structured form were applied to 100 participants, but only 77 participants' interview data were considered healthy for the research. These participants were contacted using the snowball sampling technique and all participants were interviewed face to face. The obtained data were quantified by subjecting to content analysis and analyzed with SPSS statistics software. The results show that marijuana crimes, especially the cultivation, and sale of marijuana, related to the geopolitical position of Bingöl, provide young people with early wealth, career acquisition, and such opportunities and that social labeling affects the opposite rather than preventing such crimes, and prevention policies in many public institutions are insufficient. We believe that with this paper, the importance of the criminal perspective in crime prevention will be emphasized and innovative and up-to-date policies will be effective against cannabis crimes, especially in regions where there is a high density.

Keywords: *Marijuana Crimes, Youth Drug Dealers, Social Labeling, Crime Opportunity, Bingöl.*

Giriş

Küreselleşme, şehirleşme ve tüketim çağının yaşandığı günümüz toplumlarında sosyal değişim ve ilerleme çok hızlı gerçekleşmektedir. Bu değişim ve ilerleme ile dünyanın bir ucundaki meta kısa bir süre sonra diğer bir ucuna taşınabilmekte; artan şehir nüfuslarında her metanın bir alıcısı pek kolay bulunabilmektedir. Nitekim uyuşturucu maddeler de birer tüketim metası gibi hızla yeni alıcılarına ulaştırılmaktadır. Diğer yandan gerek kolluk güçleri gerekse uyuşturucu ile mücadele eden kamu kurum ve kuruluşları, bu suç ve sapma eylemleri ile savaşta kendilerini hazırlamak ve geliştirmek için çaba göstermektedir. Ancak bu çaba, uyuşturucu madde ticaretinin hızına yaklaşılamakta veya yeterli olmamaktadır. Yine de çabanın önemi, devamlı ve kararlı olunmasında gizlidir.

Uyuşturucu madde pazarları her geçen gün yeni saha ve kullanıcılar bulurken konu üzerinde çalışan bilim insanları da bu sapmanın gerekçeleri hakkında farklı araştırmalar yapmaktadırlar. Araştırmamızda da bu çalışmalara dahil edilebilecek bir yön vardır. Ülkemizin doğusundaki Bingöl

ili, özellikle Hint keneviri ekim, üretim ve ticaretinde adını sık sık zikrettiren bir jeopolitik konuma sahiptir. Hint kenevirinden elde edilen esrar maddesinin hem kullanım hem de ticaretinin yoğun olduğu Bingöl'de uyuşturucu madde suçlarına imkân veren, ortam sağlayan veya buna iten nedenlerin araştırılması çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Dolayısıyla araştırma konumuz, Bingöl'deki esrar maddesi suçlarının esrar maddesi eylemlerine yönelik perspektifleri ile özellikle bu tür suçlara imkân veren faktör ve ortamların incelenmesidir. Konu ve amaç doğrultusunda örneklem grubumuzu esrar maddesi suçlarından ceza/yaptırım almış genç bireyler (18-38 yaş aralığı) temsil etmektedir. Nihayetinde çalışmamız, uyuşturucu maddeyle ilgili çeşitli eylemlerde bulunan bireylerin perspektifinden uyuşturucu madde ile mücadelede hangi yönlerin eksik kaldığını, ne gibi faktörlerin bu tür eylemlere ittiğini ya da yönlendirdiğini betimlemesi bakımından farklı bir öneme sahiptir. Böylelikle birincil bakış açısıyla ilgili faktör ve yetersizliklerin tespiti sağlanabilir ve gelecekteki araştırma ve sosyal projelere örnek teşkil edebilir.

1. Uyuşturucu Madde Kavramı ve Suçları

Uyuşturucu madde kavramı, uyku anlamındaki Yunanca “narke” kelimesinden İngilizceye “narcotic” olarak geçmiştir.¹ Bu maddeler, insanın sinir sistemine, zevk meydana getirecek ve keyif verecek yönde etki etmekte; birey bu etkileri idrak etmeyi kolayca öğrenmekte ve bir süre geçtikten sonra bu maddeyi almadan yapamaz hale gelerek kendisinde çok ağır bir hastalık ve tutku halinin yerleşmesine neden olmaktadır.² Dünya Sağlık Örgütü (WHO), kişi üzerindeki etkisini gözetenek uyuşturucu madde tanımlamasını sağlayacak birtakım genel durumları nitelendirmektedir. Buna göre, kişide önüne geçilmez gereksinme veya arzu uyandıran, kişinin kullandığı dozu arttırma eğilimi göstermesine ve kullanıcının kendisinde ruhsal ve fiziksel bağıllık hali yaratmasına neden olan maddenin, uyuşturucu madde olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir.³

Günümüzde bilinen uyuşturucu maddeler dışında her geçen gün farklı uyuşturucu madde türleri ortaya çıkmakta ve kolluk güçleri bu maddeleri tanımlamak için çaba göstermektedir. Bu yeni maddelerin birçoğunun kimyasal bazlı uyuşturucular olduğu bilinmektedir. Buna bağlı olarak yeni kullanıcılar ve bu işlerden çıkar sağlayan yeni suç grupları peyda olmaktadır. Uyuşturucu madde suçları ile olan mücadeleyi ise ülkemizde Emniyet Genel Müdürlüğü'ne bağlı Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı yapmaktadır. Ayrıca uyuşturucu madde ile mücadele kapsamında faaliyet

¹ Sulhi Dönmezer, “Uyuşturucu Maddelerin Hukuk ve Kriminoloji İle İlgili Bazı Yönleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 36/1-4 (1970), 1.

² Sulhi Dönmezer, “Hukuk ve Uyuşturucu, Alışkanlık Yaratıcı Maddeler (Kriminolojik Yaklaşım)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43 (1987), 457.

³ Şahin Kurt - Ela Kurt, *Uygulamada Uyuşturucu veya Uyarıcı Madde Suçları ve İlgili Mevzuat* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2007), 1.

gösteren Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi (UNODC), Uluslararası Narkotik Kontrol Kurulu (INCB) ve Avrupa Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi (EMCDDA) gibi uluslararası kuruluşlar da bulunmaktadır.

Ülkemizde, uyuşturucu madde suçlarının tümü cezai işleme tâbidir. Bu yaptırımlar, kişinin üzerindeki uyuşturucu madde miktarından türüne ve yakalanma biçimine kadar farklılık arz eden durumlara göre değişiklik göstermektedir. Uyuşturucu maddelerle ilgili temel kanuni düzenlemelerin ilgili maddeleri TCK'da üç başlıkta yer almaktadır:

(1) 26.09.2004 tarihli ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu:

- (a) TCK Md. 188 Uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti;
- (b) TCK Md. 190 Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırmak;
- (c) TCK Md. 191 Kullanmak için uyuşturucu veya uyarıcı madde satın almak, kabul etmek veya bulundurmak ya da uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanmak;
- (d) TCK Md. 192 Etkin pişmanlık.

(2) 2.06.1933 tarihli ve 2313 sayılı Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun.

(3) 03.06.1986 tarihli ve 3298 sayılı Uyuşturucu Maddelerle İlgili Kanun.

Ülkemiz Afganistan'dan başlayarak İran, Türkiye ve Balkan ülkeleri üzerinden Orta ve Batı Avrupa'ya ulaşan eroin dâhil diğer opiyatların Avrupa'ya kaçakçılığında yıllardır en sık kullanılan güzergâhlardan biri olan Balkan Rotası üzerinde yer almaktadır. Dolayısıyla suç istatistiklerinde de yüksek oranlar göstermektedir. Nitekim Türkiye genelinde 2020 yılında 159.268, 2021 yılında ise %35,5 artışla 215.771 olaya müdahale edilmiş ve bu olaylarda bir önceki yıla göre %27,2 artışla 294.604 şüpheli uyuşturucu madde suçları nedeniyle yakalanmıştır. Ülkemizde 2021 yılında yakalanan 294.604 şüphelinin suç türlerine göre dağılımı incelendiğinde;⁴

- 224.292 şüpheliye (%76,1) kullanma amaçlı uyuşturucu madde satın almak/kabul etmek/bulundurmak (TCK m.191),
- 64.694 şüpheliye (%22) uyuşturucu madde imal ve ticareti (TCK m.188),
- 5.011 şüpheliye (%1,7) 2313 sayılı Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanuna muhalefet,
- 398 şüpheliye (%0,1) uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını

⁴ Emniyet Genel Müdürlüğü Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı (EGM), *Türkiye Uyuşturucu Raporu: Eğilim ve Gelişmeler* (Ankara: NDB Yayınları, 2022), 26-28

kolaylaştırma/özendirme (TCK m.190),

- 209 şüpheliye (%0,07) 3298 sayılı Uyuşturucu Maddelerle İlgili Kanuna muhalefet kapsamında işlem yapılmıştır.

Ülkemizdeki suç teşkil eden uyuşturucu madde türleri, daha ziyade esrar, eroin, kokain gibi bitki menşeli maddeler ile birlikte ectasy ve türevleri olan amfetamin, metamfetamin, sentetik esrar, captagon gibi laboratuarlarda üretilen maddeler çeşitli yer ve zamanlarda sıklıkla kullanılan maddeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵ Araştırmamıza konu olan esrar maddesine baktığımızda ise esrar maddesi, Hint keneviri bitkisinin kurutulmuş çiçekli baş kısmından ve yapraklarından yapılan yeşilimsi ya da kahverengimsi bir madde olarak tanımlanmaktadır. En çok kullanılan iki çeşidi toz ve kubar esrar olarak bilinmektedir. Kenevir bitkisinin çiçekli baş kısmının kurutulması toz haline getirilmiş ya da toz halindeki maddenin plaka veya kalıp halinde basılmış durumu “toz esrar” olarak ifade edilmektedir. “Kubar esrar” ise, kenevir bitkisinin çiçekli baş kısmının kurutulması ufalanmış ancak toz hale dönüştürülmeyen kuru yeşil ot görünümlü formudur. Bu kuru yeşil formundan dolayı kubar esrar, kullanıcıları tarafından “ot” olarak tabir edilmektedir.⁶

2020 yılında meydana gelen yaklaşık 1 milyon olay ile esrar maddesi ürünleri Avrupa’da en fazla sıklıkta ele geçirilen madde olmuştur.⁷ Türkiye’de 2021 yılında 62.321 esrar ve skunk (esrar türevi) olayı gerçekleşmiştir. Bu olaylarda 84.013 şüpheli yakalanmış ve 64.125 kg esrar ve skunk maddesi ele geçirilmiştir. Esrar ve skunk olay sayısında 2021 yılında bir önceki yıla oranla %12,1’lik bir artış görülmüştür. Ülkemizde yasal ekimin yanında hemen her bölgemizde yasa dışı kenevir ekimi gerçekleştirilmekle birlikte bazı bölgelerde yasa dışı kenevir ekimi yoğunlaşmaktadır. 2021 yılında kök kenevir yakalamalarının yaklaşık %87,2’si, Diyarbakır (%61,1) ve Bingöl (%26,1) illerinde gerçekleştirilmiştir.⁸

Uyuşturucu madde kavramı birçok tanımı ve nitelendirmeyi içerse de başta kullananları ve buna imkân verenleri olmak üzere toplumdaki birçok bireyin istekli-isteksiz madde suçlarına yönelen bir özelliğe sahiptir. Bu yönelime iten veya imkân veren faktörlerin incelenmesi özellikle ülkemiz sınırlarındaki toplumsal durumların daha sağlıklı analiz edilmesini sağlayacak ve uyuşturucu madde ile mücadelede fayda verecektir. Dolayısıyla konuya özellikle uyuşturucu madde

⁵ Nadir Koçak, “Uyuşturucu Maddeler, Alkol ve Suç”, *Kriminoloji*, ed. M. Alper Sözer, Ercan Balcıoğlu (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 327-345.

⁶ Mustafa Pınarcı, *Uyuşturucu Sorunu ve Mücadele Politikası* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2014), 7.

⁷ European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA), “European Drug Report 2022: Trends and Developments” (Erişim 14 Haziran 2022), 17.

⁸ EGM, *Türkiye Uyuşturucu Raporu: Eğilim ve Gelişmeler*, 33-34.

kullanıcılarının perspektifinden bakmak ilk adımımız olabilir.

2. Araştırma Evreni, Metodu ve Örneklemin Bazı Özellikleri

Çalışmamızın araştırma evreni Bingöl ilidir. Bingöl, Doğu Anadolu Bölgesi'nin merkezi konumunda hem doğu sınırlarından yurda sokulan afyon ve türevleri olan uyuşturucu madde ticaretinde transit yol güzergâhında hem de esrar maddesinin bitki formu olan Hint keneviri ekimi, üretimi ve ticaretinin sıklıkla yapıldığı kırsal bölgelere sahip bir konumdadır. Bingöl'ün Genç ilçesi, Diyarbakır'ın Kulp ve Lice ilçeleri ile Muş üçgenindeki kırsal bölgede yoğun miktarda Hint keneviri bitkisinin ekildiği görülmektedir. Uyuşturucu madde ekiminin ve ticaretinin yapıldığı bölgelerde madde kullanımı⁹ ve suçları da doğal olarak artmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızın örneklem grubunu uyuşturucu madde suçları nedeniyle adli işlem geçirmiş bireyler oluşturmaktadır. Çalışmamız kapsamında birkaç demografik soru, altı ana soru (otuz altı soru) ve dindarlık ile ilgili sorular ile nitel araştırma odaklı (açık uçlu sorular temelli) yarı yapılandırılmış form, 100 katılımcıya uygulanmıştır. Saha araştırması süreci sonunda 77 katılımcının görüşme verileri araştırma için sağlıklı bulunularak değerlendirilmeye dâhil edilmiştir. Tüm katılımcılara kartopu örnekleme tekniği ile ulaşılmış olup yüz yüze görüşülmüştür. Görüşme verileri, içerik analizine tabi tutularak nicelleştirilmiş ve SPSS programına geçirilerek analizlerle çözümlenmiştir. Araştırmamız genel itibarıyla durum tespiti amacı gütmekte ve betimsel bir analiz çerçevesi çizmeye odaklanmaktadır.

Araştırmamızdaki örneklem grubuna baktığımızda katılımcıların tümü (N=77) 18-38 yaş aralığında erkek bireylerdir. Bunların %52'si (N=40) evli, %48'i (N=37) ise bekârdır. Eğitim durumları incelendiğinde katılımcıların %23,4'ü (N=18) ilkokul, %39'u (N=30) ortaokul, % 28,6'sı (N=22) lise ve son olarak %9'u (N=7) ön lisans veya lisans mezunudur. Katılımcıların tümü Bingöllü olup %37,7'si (N=29) Bingöl merkez ve %62,3'ü (N=48) ilçe doğumludur.

Katılımcıların ceza almadan önceki meslek veya geçim kaynağı durumlarına bakıldığında %61'i (N=47) işçi; %22,1'i (N=17) serbest meslek iş yeri sahibi; %4,2'si (N=4) kamu görevlisi; %2,6'sı (N=2) hayvancılık ve/veya çiftçilik ve son olarak %9,1'i (N=7) normal bir işe sahip olmayıp doğrudan uyuşturucu madde satış veya ticareti ile geçimlerini sağlamaktadır. Bu bağlamda katılımcıların elde ettikleri gelirin yaşamlarını idame ettirme de yeterli olup olmadığı sorgulanmış ve %40'3'ü (N=31) yettiğini; %33,7'i (N=26) yetmediğini ve %26'sı (N=20) ise idare ettirmeye çalıştıklarını bildirmiştir. Gelir-gider dengesizliğinden dolayı bazı katılımcıların uyuşturucu madde eylemlerini ek gelir fırsatı veya meslek olarak gördükleri tespit edilmiştir. Buna göre katılımcıların

⁹ Bingöl İli Sosyal Analizi Çalışması, ed. Adem Solak (Ankara: HEGEM Vakfı Yayınları, 2016), 66.

%20,8'i (N=16) uzun süre (bir veya birkaç yıl) ve %14,3'ü (N=11) ara sıra (bir veya birçok kez) ek gelir veya bir meslek gibi uyuşturucu madde eylemlerinden ekonomik fayda sağladıkları ortaya çıkmıştır. Farklı araştırmalarda olduğu gibi bireyler, elde edilen gelirin yetmediği durumlarda suça başvurabilir.¹⁰

Araştırmamızdaki katılımcılar adli kontrol, denetimli serbestlik veya cezaevinde kalmak gibi birtakım yaptırımlarla adli işlem geçirmişlerdir. Buna göre katılımcıların hangi uyuşturucu madde eyleminden dolayı adli işlem geçirdiklerine dair oranlar şu şekildedir (Tablo 1):

Tablo 1: Suç Türü Dağılımları

Suç Türü	N	%
Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanmak	24	31,5
Kullanmak için uyuşturucu veya uyarıcı madde bulundurmak	22	28,9
Uyuşturucu veya uyarıcı madde ticareti	14	18,3
Uyuşturucu veya uyarıcı madde kaçakçılığı	13	17,1
Yasadışı Hint keneviri ekmek veya yetiştirmek	4	4,2
Toplam	77	100,0

Tablodaki dağılımlara bakıldığında katılımcıların %31,5'i uyuşturucu madde kullanmaktan; %28,9'u kullanmak için uyuşturucu madde bulundurmaktan; %18,3'ü uyuşturucu madde ticaretinden; %17,1'i uyuşturucu madde kaçakçılığından ve %4,2'si ise yasadışı Hint keneviri ekimi veya yetiştiriciliğinden adli işlem geçirmiştir. Ayrıca bazı katılımcıların kullanmak için uyuşturucu madde bulundurmalarına rağmen miktar ve uyuşturucu madde türünden dolayı satıcılıktan ceza aldıkları ifade edilmiştir. Ancak katılımcıların ifadeleri esas alındığı için tablodaki dağılımlar yukarıdaki şekilde belirlenmiştir.

3. Araştırma Bulguları

Uyuşturucu madde suçlarına yönelik çalışmamız eksenli veriler, suç işleme nedenleri, dindarlık, suça iten faktörler (coğrafi, ekonomik ve toplumsal) ve suçun engellenmesine yönelik yetersizlikler konu başlıklarıyla incelenmektedir.

¹⁰ Jeff Grogger, "Market Wages and Youth Crime", *Journal of Labor Economics* 16/4 (1998), 758.

3.1. Suç İşleme Nedenleri/Gerekçeleri

Kriminoloji araştırmalarının çoğunluğu suç nedenleri veya suça iten sebeplerin üzerine kuruludur. Suçlular, elde etmeyi umdukları maddi veya manevi çıkarları için suça yönelmekte ve bunu çoğu zaman rasyonel bir seçim olarak yapmaktadırlar. Rasyonel seçim teorisine göre suçlular, suç işlemeye karar vermeden önce kâr ve zarar hesabı yapmakta ve umdukları faydaya ulaşmak istemektedirler.¹¹ Merton'a göre, toplumsal yapı bireylerde mal sahibi ve zengin olma gibi istekleri tahrik ederek bu isteklere ulaştıran araçların toplumsal yapıdaki belirgin bir sınıfta yer aldığı/yoğunlaştığı ya da sınırlı kaldığı durumlarda bireylerin sapmaya yönelimi de artmaktadır.¹²

Suça yönelen bireyler, yaptıkları eylemi meşru gösterecek, kendi sosyal konumlarını koruyacak ve suçluluklarını masum gösterecek çeşitli nedenler üretmektedir. Bunlar kriminolojide nötrleştirme teknikleri¹³ olarak ifade edilmektedir. Örneğin, Bilgiç'in araştırmasındaki katılımcıların %33,4'i işsizlik ya da parasızlık, %33,2'si arkadaş çevresi, %19,6'sı ailevi sorunlar, %12,6'sı uyuşturucu madde kullanımı, %11,3'ü psikolojik sorunlar, %10,8'i eğitimsizlik veya cehalet, %9,6'sı geleceğe yönelik ümitsizlik, %3,4'ü örgütler veya terör, %1,9'u suç işlemenin alışkanlık yapması ve %4,6'sı ise diğer seçeneği tercih ederek suç işleme nedenlerini açıklamaktadır.¹⁴

Araştırmamızdaki katılımcıların özellikle uyuşturucu madde satıcılarının suç işleme nedenlerinin başında ekonomik sebepler gelmektedir. Bunu bazı sosyal nedenler izlemektedir. Ayrıntılı dağılımlar ise şu şekildedir (Tablo 2):

¹¹ Halil İbrahim Doğan - Bilal Sevinç, "Suç Teorileri ve Şehir Güvenliği: Bitlis İliyle İlgili Genel Bir Değerlendirme", *Polis Bilimleri Dergisi* 13/4 (2011), 31-32; Serdar Kenan Gül, "An Evaluation of the Rational Choice Theory in Criminology", *Girne American University Journal of Social and Applied Science* 4/8 (2009), 36-44.

¹² Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure* (New York: The Free Press, 1968 Enlarged ed., 1968), 198-200.

¹³ Gresham M. Sykes - David Matza, "Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency", *American Sociological Review* 22/6 (1957), 664-670.

¹⁴ Şükrü Bilgiç, "Mahkûmların Suç Algısı", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16/Özel Sayı I (2014), 12.

Tablo 2: Suç İşleme Nedenleri/Gerekçeleri

	N	%
Maddi ihtiyaçlar, borç vs. ekonomik nedenler	25	32,4
Arkadaş hatırı için aracı olma/yardım etme	8	10,4
Kullanıcı olup temin etme amacıyla satıcı olma	8	10,4
Geliri yüksek ve kolay para kazanılan bir iş olması	7	9,1
Satıcıları ve onların yaşam şartlarını özenme	4	5,2
İhtiyaç için ekme/yetiştirme	1	1,3
Sadece kullanıcı olup satıcı olmama (Keyif verici madde olması)	24	31,2
Toplam	77	100,0

Tablodaki dağılımlar incelendiğinde uyuşturucu madde ticareti veya satıcılığında dolayı adli işlem geçiren katılımcıların bu suç türlerine yönelimlerinin başında maddi ihtiyaçların gerekçe gösterildiği ekonomik nedenler (%32,4) gelmektedir. Yukarıda katılımcıların ekonomik durumlarına bakılırken yarısından fazlasının (%59,7) elde ettikleri gelirinin yetmediğini veya idare etmeye çalıştıklarını saptamıştık. Burada da görüldüğü üzere katılımcıların üçte birinin ekonomik nedenlerle uyuşturucu madde eylemlerinde buldukları tespit edilmiştir. Maddi gerekçeler; işsizlik veya iş imkânlarının kısıtlı olması, temel ihtiyaçların karşılanamaması gibi birçok ekonomik durumla ilişkilidir. Özellikle işsizlik ve düşük ücret gibi işgücü piyasasına ait göstergelerin suç olgusu üzerinde etkisinin olduğu bilinmektedir.¹⁵ Eğer ücretler düşük ise bireyler, suç davranışlarına daha kolay katılmak istemektedir.¹⁶ Ülkemizdeki tüm illeri kapsayan bir araştırmaya göre işsizlik ve suç arasında pozitif bir ilişki vardır.¹⁷ Bu durum araştırmamızda da uyuşturucu madde ticareti bağlamında teyit edilmiştir.

Tablodaki ikinci yüksek veri, arkadaş çevresinden gelen ısrar veya onlara yardım etme arzusu (%10,4) nedeniyle ceza alan bireylerin oluşturduğu dağılıma aittir. Kriminoloji alanındaki birçok araştırma, suçlu bireylerin suç eylemlerini gerçekleştirmelerinde akran etkisinin güçlü bir etken

¹⁵ Thomas M. Arvanites - Robert H. Defina, "Business Cycles and Street Crime", *Criminology* 44/1 (2006), 139-164; Ming-Jen Lin, "Does Unemployment Increase Crime? Evidence From The U.S. Data 1974-2000", *Journal of Human Resources* 43/2 (2008), 413-436; Paresh Kumar Narayan - Russell Smyth, "Crime Rates, Male Youth Unemployment and Real Income in Australia: Evidence from Granger Causality Tests", *Applied Economics* 36/18 (2004), 2079-2095.

¹⁶ Grogger, "Market Wages and Youth Crime", 758; Chien-Chieh Huang vd. "Crime and Poverty: A Searchtheoretic Approach", *International Economic Review* 45/3 (2004), 914.

¹⁷ Necmiye Cömertler - Muhsin Kar, "Türkiye'de Suç Oranının Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri: Yatay Kesit Analizi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 62/2 (2007), 37-57.

olduğunu ileri sürmektedir.¹⁸ İstanbul'daki 43 okulda (N=3843) yapılan bir araştırmaya göre, uyuşturucu madde kullanma riskini artıran arkadaş özellikleri içinde, öğrencinin uyuşturucu madde kullanan arkadaşı bulunmasının ön plana çıktığı tespit edilmiş ve uyuşturucu madde kullanan arkadaşı olanların madde kullanma riski yaklaşık altı kat daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, akran baskısının bir göstergesi olarak kabul görülebilir.¹⁹ Diğer yandan araştırmamızdaki kimi katılımcı, arkadaşına yardım etme veya onun ısrarlarına dayanamayarak suça yönelimde zorunda kaldıklarını bildirmektedir. Bir nötrleştirme tekniği olarak sunulan bu gerekçelendirme, içinde bulunduğu şartlar altında suç eylemini yapmaktan başka çaresinin olmadığını ileri sürerek suçluluğunu gidermeyi amaçlamaktadır.²⁰

Tabloya göre katılımcıların %10,4'ü de uyuşturucu madde kullanıcısı olduklarını ve uyuşturucu maddeyi temin ederken ortaya çıkan ekonomik nedenlerden ötürü satıcılığa başladıklarını iddia etmektedir. Burada "her kullanıcı, bir satıcı adaydır" mottosunun bir görünümü karşımıza çıkmaktadır. Tewksbury ve Mustaine'in araştırmasına göre uyuşturucu madde kullandığını ifade eden öğrenciler (N=1500) bir alt grup oluşturmaktadır. Bu alt grup, birtakım sonuçları ortaya çıkarmaktadır. Buna göre, uyuşturucu madde kullanımı ile uyuşturucu madde satıcılığı ve diğer illegal eylemlerin gerçekleştirilmesi arasında anlamlı bir ilişki görülmektedir. Uyuşturucu madde kullanan öğrencilerin kullanmayan öğrencilere kıyasla uyuşturucu madde satıcısı olma ihtimali daha yüksektir. Bununla birlikte herhangi biri, esrar maddesi kullanıcısıysa diğer uyuşturucu madde kullanıcılarına göre uyuşturucu madde satıcısı olma ihtimali de daha yüksektir.²¹

Tablodaki bir diğer dağılıma göre %9,1 oranındaki katılımcı, uyuşturucu madde ticaretinin kendilerine sağladığı yüksek gelir ve kolay para kazanma fırsatından dolayı satıcı olduklarını ifade etmiştir. Benzer bir sebep olarak %5,2 oranındaki katılımcı, sosyal çevrelerindeki uyuşturucu madde satıcılarının lüks yaşamlarını ve ekonomik statülerine özendikleri için bu tür eylemlerde bulduklarını bildirmiştir. Özentisi hem sosyal statü hem de ekonomik refah sağlaması bakımından genç bireylerde bu nitelikteki tutumun oluşmasına neden olmaktadır. Toplumdaki işsiz bireyler,

¹⁸ Frank M. Weerman - Wilma H. Smeenk, "Peer Similarity in Delinquency for Different Types of Friends: A Comparison Using Two Measurement Methods", *Criminology* 43/2 (2005), 499-524; Dana. L. Haynie, "Friendship Networks and Delinquency: The Relative Nature of Peer Delinquency", *Journal of Quantitative Criminology* 18/2 (2002), 99-134; Ross L. Matsueda - Karen Heimer, "Race, Family Structure, and Delinquency: A Test of Differential Association and Social Control Theories", *American Sociological Review* 52/6 (1987), 826-840.

¹⁹ Gizem Erdem vd. "Lise Öğrencilerinde Arkadaş Özellikleri ve Madde Kullanımı", *Bağımlılık Dergisi* 7/3 (2006), 111-116.

²⁰ Paul Cromwell - Quint Thurman, "The Devil Made Me Do It: Use Of Neutralizations By Shoplifters", *Deviant Behavior* 24/6 (2003), 545-546.

²¹ Richard Tewksbury - Elizabeth Ehrhardt Mustaine, "Lifestyles of The Wheelers and Dealers: Drug Dealing Among American College Students", *Journal of Crime and Justice* 21/2 (1998), 37-56.

genellikle ikinci sınıf veya sosyal olarak başarısız bireyler olarak görülmektedir. İşsiz bireyler; işsiz olmalarını, güvenilir bulunmamaları, kendilerine ihtiyaç duyulmadığı veya yetersiz görüldükleri yani bir işe yaramadıkları biçimindeki suçluluk psikolojisi ile açıklamaktadır. Bu durumdaki işsiz birey, suç davranışı ile elde edeceği fayda arasında bir ilişki kurmaktadır.²² Suçlulardaki bu tür yaklaşımlar, suç oranını azaltabilmek için suçtan elde edilecek faydanın arttırılması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.²³ Özetle sosyologların “sapkın davranış” olarak açıkladığı suç olgusu, iktisatçılar tarafından “akılcı bir seçim” olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla suç davranışı, suçlular için bireysel fayda ve sosyal refah fonksiyonu olan bir durumla ilişkilendirilmektedir.²⁴

Katılımcılarında yalnızca biri, kendi ihtiyacı için Hint keneviri ektiğini iddia etmiş fakat miktarından dolayı satıcılıktan ceza almıştır. Son olarak tablodaki %31,2 oranındaki katılımcı, keyif veren, yüksek haz ve mutluluk sağlayan bir madde olmasından dolayı başta esrar maddesi olmak üzere uyuşturucu madde kullandıklarını bildirmektedir.

Suç araştırmalarının birçoğundaki sonuçlarda olduğu gibi uyuşturucu madde suçlarına yönelen sebeplerin başında ekonomik faktörler ve bunun yanı sıra başta arkadaş çevresi olmak üzere sosyal çevre ve sosyal statünün getirdiği çıkarımlar gelmektedir. Kullanıcı olup satmaya başlamak da temel nedenler arasında yer almaktadır. Diğer yandan bireyleri bu tür suçlardan alıkoyabilecek, sosyal kontrol sağlayabilecek bazı etmenler de olabilir. Bunların başında ise din ve dine bağlılığı içeren dindarlık gelmektedir. Bu bakımdan dindarlık ve suçluluk arasındaki ilişkilerine değinmek gerekmektedir.

3.2. Dindarlık ve Suçluluk İlişkisi

Din ve suç arasındaki ilişki, yapılan birçok araştırmaya göre ters orantılıdır. Buna göre dindarlık arttıkça suç ve sapma eylemlerine olan yönelim azalmaktadır.²⁵ Sosyal kontrol ve öğrenme aracı olan din kurumu, uyuşturucu madde eylemlerine yönelimi engellemekte veya bu tür

²² Masahiro Tsushima, “Economic Structure and Crime: The Case of Japan”, *Journal of Socio-Economics* 25/4 (1996), 499-501.

²³ Isaac Ehrlich, “Participation in Illegitimate Activities: A Theoretical and Empirical Investigation”, *Journal of Political Economy* 81/3 (1973), 523.

²⁴ Enver Alper Güvel, *Suç ve Ceza Ekonomisi* (Ankara: Roma Yayınları, 2004), 5.

²⁵ Byron R. Johnson, “Suç ve Suçluluğa Çözüm Üretmede Dini Kurumların Rolü”, çev. Halide Aslan, *Din Sosyolojisi Çağdaş Gelişmeler*, ed. Peter B. Clarke, çev. ed. İhsan Çapcıoğlu (Ankara: İmge Kitapevi, 2012), 401-424; Thorlief Pettersson, “Religion and Criminality: Structural Relationships Between Church Involvement and Crime Rates in Contemporary Sweden”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 30/3 (1991), 279.

eylemlerden uzaklaşmasına yardımcı olmaktadır.²⁶ Araştırmamızdaki katılımcıların dindarlık ve dini tutum ile ilgili verileri, işledikleri suç ile aralarındaki ilişkiyi ortaya koyabilmektedir.

Katılımcıların tamamı kendilerini dindar ve dini hassasiyeti yüksek bireyler olarak tanımlamaktadır. Bu durum dindarlık olgusu ve algısı arasındaki bir çelişkiye dikkat çekmektedir.²⁷ Çünkü gerek uyuşturucu madde kullanmaları gerekse özellikle ekonomik nedenlerle uyuşturucu madde ticaretinde bulunmaları, ifade ettikleri ve savundukları dindarlık görünümü ile bağdaşmamaktadır.

Dindarlık, sadece kişinin kendisini tanımlaması ile değil gerçekleştirdikleri ibadetlerle de ilgilidir. Bu bakımdan katılımcıların gündelik yaşamda namaz kılma ve Ramazan ayında oruç tutma tutumları sorgulanmıştır. Buna göre gündelik yaşamda sürekli namazlarını kılan katılımcıların oranı %54,5 (N=42); günde veya haftada birkaç kez namaz kılanların oranı %20,8 (N=16) ve nadiren veya hiç namaz kılmayanların oranı ise %24,7 (N=19) dağılımındadır. Oruç tutuma oranları ise; her gün oruç tutanlar %74 (N=57), çoğu gün oruç tutanlar %10,4 (N=8) ve nadiren veya hiç oruç tutmayanlar %15,6 (N=12) dağılımında yer almaktadır.

Namaz kılma ve oruç tutma oranları dindarlık tanımlamalarına oranla düşük ancak yarı oranların üstündedir. İstatistiki olarak incelendiğinde hem sürekli namaz kılan hem de oruç tutan tüm katılımcıların oranı ise %49,3 (N=38) şeklindedir. Böylece dindarlık algıları ile tutumları arasındaki çelişkiye dikkat çekildiğinde oranlar giderek düşmektedir. Bu bağlamda bu dağılımdaki katılımcılara yaptıkları uyuşturucu madde eyleminin dini inançları ile çelişip çelişmediği sorgulanmıştır. Buna göre 38 kişiden yalnızca 11 kişi ki tüm katılımcıların yalnızca %14,2'si dini inançları ile çelişmediğini; 20 katılımcı (%25,9) dini inancı ile çeliştiğini; 7 katılımcı (%9) ise yaptıkları uyuşturucu madde eyleminin ayrı, dini inançlarının ayrı bir konumda olduğunu ve ikisi arasında bir ilişki kurulmasının doğru olmadığını bildirmiştir. Bu oranlar yorumlandığında öncelikle tüm katılımcılardan dindar olduklarını, sürekli namaz kılıp ramazan ayı boyunca oruç tuttıklarını ifade eden 20 kişi, dini inançları ile çeliştiklerini bile bile uyuşturucu madde eylemlerinde bulunmakta ve kendi düşünceleriyle bilerek günah işlemektedirler. Diğer yandan 11 kişi, dinde

²⁶ Andrew J. Weaver vd. "A Review of Research on the Effects of Religion on Adolescent Tobacco Use Published Between 1990 and 2003", *Adolescence* 40/160 (2005), 761-776; Bettina F. Piko - Kevin M. Fitzpatrick, "Substance Use, Religiosity, and Other Protective Factors Among Hungarian Adolescents", *Addictive Behaviors* 26/6 (2004), 1095-1107; Ray M. Merrill vd. "Relationship Between Family Religiosity and Drug Use Among Youth", *Social Behavior and Personality: An International Journal* 29/4 (2001), 347-358; John K. Cochran vd. "Is the Religiosity-Delinquency Relationship Spurious?: A Test of Arousal and Social Control Theories", *Journal of Research in Crime and Delinquency* 31/1 (1994), 96.

²⁷ Asım Yapıcı, "Din Bilimleri Alanında Yapılan Empirik Çalışmalarda Karşılaşılan Metodolojik Bir Problem: Ölçek Mi Olguyu, Olgu Mu Ölçeği Oluşturmakta?", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, ed. Fazlı Arabacı, İsmet Altıkardeş (Çorum: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi, 2004), 315-341.

açıkça günah ve yasak görülen eylemin yapılmasında dinen bir sakınca görmeyerek dini bilgilerindeki tutarsızlığı ortaya koymaktadır. Son olarak 7 katılımcının din ve suç arasında bir ilişkinin kurulamayacağını iddia etmesi bilimsel olarak kabul edilebilir değildir. Her durumda da katılımcıların dindarlık algısı ile dini tutum arasındaki çelişkisi açık bir şekilde görülmektedir.

Burkett ve Warren, dini inançların genç bireyler arasındaki esrar maddesinin kullanımından kaynaklı akran gruplarını seçmede rol oynadığını belirtmektedir. Dindar ergenler, esrar maddesini kullanan birey veya gruplarla ilişkiden kaçınmaktadır. Ancak esrar maddesi kullanımının daha çok olduğu suçlu akranlarla ilişki, ergenlerdeki dindarlığı da olumsuz yönde etkilemektedir.²⁸ Bingöl ilinin dini-sosyal ekolojisinin bakıldığından dinin etkin bir kontrol aracı olarak dini bağlılığın, dini değerlere katılımın ve dinsel duyguların bir faktör olarak topluma etkisinin fazla olduğu bilinmektedir.²⁹ Ancak araştırmamızda dindarlığın genç bireylerin esrar maddesinin kullanımına ve suç eylemlerine yönelimlerinde etki etmede yetersiz kaldığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu durumu akran etkisinin önemi ile açıklamak mümkündür. Akran etkisi ve bireylerdeki öz kontrol, dinin etkinlik oranını değiştirebilmektedir. Her ne kadar dindar gençlerin esrar maddesi kullanma ihtimali daha az olsa da ergenlerin dini katılımı veya dindarlığı, esrar maddesi kullanımından kaynaklanan bir belirsizlikten önemli ölçüde etkilenmektedir.³⁰ Araştırmamızda ise inanç-ibadet arasındaki çelişkinin bu belirsizliğe yol açtığı söylenebilir. Dolayısıyla dinin önleyici bir faktör olarak katılımcılardaki kontrolünün zayıflamasına neden olduğu ifade edilebilir.

3.3. Suça İmkân Veren Faktörler

Suç ve suçluluk araştırmalarında suçun oluşması veya buna neden olan faktörlerin saptanılması önemli bir noktadır. Özellikle suç fırsatlarının ve bunu oluşturan yönelimlerin öğrenilmesi, etkili mücadelenin ilk adımıdır. Her ne kadar başta kolluk güçleri ve birçok kamu kurum ve kuruluşu uyuşturucu madde suçları ile mücadele için birçok adım atsa da bireylerin bu tür suçlardan uzak kalmasına engel olamamakta veya yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda konuya failerin perspektifinden bakmak ve suç ekolojisinin temel faktörlerini gözler önüne sermek, etkili bir mücadele için kılavuz oluşturabilir.

Araştırmamızdaki katılımcılarla yaptığımız görüşme verileri, içerik ve söylem analizlerine tabi tutulduğunda bazı dağılımlar ortaya çıkarmıştır. Bu dağılımlar üç ana başlıkta ve on bir alt

²⁸ Steven R. Burkett - Bruce O. Warren, "Religiosity, Peer Associations and Adolescent Marijuana Use: A Panel Study of Underlying Causal Structures", *Criminology* 25/1 (1987), 109-131.

²⁹ Zeki Korkutata, *Bingöl'de Dini Hayat* (Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), 243.

³⁰ Jeffery T. Ulmer vd. "Religious Involvement and Dynamics of Marijuana Use: Initiation, Persistence, and Desistence", *Deviant Behavior* 33/6 (2012), 448.

başlıkta toplanmıştır. Ayrıntılı istatistik veriler ise şu şekildedir (Tablo 3):

Tablo 3: Bingöl Sosyal Ekolojisinde Suça İmkân Veren Faktörler

		N	%
Coğrafi Faktörler ve Suç Ekolojisi	Toprağın verimli ve Hint keneviri ekimi için uygun iklimde olması	52	67,5
	Bölge coğrafyasının ve Bingöl'ün jeopolitik konumunun uygun olması	43	55,8
Ekonomik Faktörler ve Suçun Nötrleştirilmesi	Bazı kesimlerin (gençler, işsizler vs.) bu işleri yapanlara özenmesi ve onları örnek alması	68	88,3
	Bingöl ve çevresindeki tarımsal ve diğer iş imkânlarının kısıtlı olması	65	84,4
	Diğer toprak mahsullerine göre, daha az emek (işgücü) ile çok daha fazla kazanç/kâr elde edilebiliyor olması	65	84,4
	Birçok kimsenin bölgede bu işlerle geçimini sağlayabiliyor olması	55	71,4
Toplumsal Faktörler ve Sosyal Etiketle(n)me	Madde suçluları Bingöl'de, toplumun içine rahat uyum sağlayabilmektedir.	60	77,9
	Toplum, madde suçlularına pek fazla tepki vermemektedir.	60	77,9
	Kimseye fark ettirilmeden ve kolaylıkla yapılabilmesi	52	67,5
	Toplum, madde suçlularını damgalamamaktadır/etiketlememektedir.	49	62,3
	Toplumsal çevrenin bu eylemi yapanları görmemezlikten gelmesi	46	59,7

Tablodaki ilk temel dağılım, Bingöl'deki coğrafi faktörlere işaret etmektedir. Coğrafi veya ekolojik teoriler, suçu sosyal koşulların gerekli bir ifadesi olarak görmekte ve coğrafi fenomenlerin suçlu davranışları üzerinde iklim (sıcaklık, nem, barometrik basınç vb.), doğal kaynaklar ve yerleşim yeri gibi etmenlerle etkili olduğunu ileri sürmektedir.³¹ Araştırmamızda, toprağın verimli ve Hint keneviri ekimi için uygun iklimde olması bir faktör olarak katılımcıların %67,5'i tarafından bildirilmiştir. Konuya ilişkin bazı ifadeler şöyledir;

- K10: “Özellikle tercih ediliyor, Bingöl'ün esrarı. Bingöl'ün esrarı daha güzeldir. İstanbul'da özellikle gelip soranlar oluyor.”
- K33: “Daha kaliteli esrar yetişiyor.”
- K35: “Bingöl'ün esrarı daha iyi, toprağı daha verimli, daha iyi.”
- K48: “Nasil ki fındık Ordu'da iyi ise esrar da Bingöl'de iyi. Ordu'da yetişse bu kadar verim vermez, bu kadar kaliteli olmaz. Burada daha iyi oluyor.”

K10, K33 ve K35 kodlu katılımcılar, Bingöl topraklarında elde edilen esrar maddesinin toprağın farklı verim ve kalite etkisinden dolayı daha tercih edilebilir olduğuna işaret etmektedir.

³¹ Tülin Günşen İçli, *Kriminoloji* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 75.

K48 ise özellikle Bingöl coğrafyasının yağış, nem vd. etkenlerden dolayı Hint keneviri ekimindeki elverişliliğine dikkat çekmektedir.

Diğer yandan katılımcıların %55,8'i bölge coğrafyasının ve Bingöl'ün jeopolitik konumunun gerek Hint keneviri ekimi gerekse esrar maddesi ticareti için uygun olmasının suç fırsatı oluşturduğunu ifade etmiştir. Daha önce değindiğimiz üzere ülkemizin dünya uyuşturucu madde ticaretinde Balkan rotası üzerinde oluşu ve lojistik bağlamda uyuşturucu maddelerin transitinde Bingöl'ün merkezi konumda yer alması, esrar maddesi suçlarının gerçekleşmesine kolaylık sağlamaktadır. Özellikle Diyarbakır ile bağlantılı esrar maddesi ekim ve üretim yerleriyle olan yakınlığı Bingöl'ün suç ekolojisinde esrar maddesi suçlarının etkinliğine dikkat çekmektedir.

Diyarbakır'daki terör ve uyuşturucu madde ilişkisi üzerine çalışma yapan Çetin ve Duru, kenti çeşitli kırsal bölge ve mahallere ayırarak sosyal ekolojik bir haritalandırmaya gitmişlerdir. Terör olaylarının gerçekleştiği bölgelerde, uyuşturucu madde suçlarının da olduğunu Diyarbakır evreninde analiz eden Çetin ve Duru, şehrin fiziksel şartlarının bu eylemlerin gerçekleşmesine imkân sağladığını tespit etmiştir.³² Araştırmamızda da özellikle kırsal alanların esrar maddesi suçları için kolaylık sağlayan bir faktör olduğu görülmektedir.

İkinci temel dağılım, ekonomik faktörler ve bununla ilgili olarak suçun nörtleştirilmesini içermektedir. Katılımcıların %88,3'ü bazı kesimlerin özellikle gençlerin ve işsiz bireylerin bu tür işleri yapanlara özendiğini ve onları örnek aldığını ifade etmiştir. Bazı ifadeler şöyledir:

- K18: “Mahallenin abileri alıştırdı. 13-14 yaşında esrara başladım. ‘Esrar içen adamdır’ dediler, özendim.”
- K41: “Baktım arkadaşlarım para kazanıyor, getir-götür işinden. Para ile oynuyorlardı. Bu beni teşvik etti.”
- K57: “‘Onun arabası var, benim niye yok’ özentisi çok fazla vardır.”
- K69: “Adam bu işi yapıyor, araba altında özeniliyor. İşsizlik, borç... Bunalınca ‘ben de yapayım’ diyor insan.”

İfadelere bakıldığında ekonomik refaha ve lüks yaşama dair özentinin esrar maddesi ticaretine yönelimde oldukça etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca K18, esrar maddesi kullanıcılarının bazı çevrelerde yetişkin muamelesi görmesinin de etkili bir özentisi kaynağı oluşturduğunu bildirmektedir. Burada ekonomik yetersizlik, arzulanan yaşam koşullarını engelleyen bir neden olarak görülmekte ve özentinin bunu etkileyen duygusal tetikleyiciliğine işaret edilmektedir.

Katılımcıların %84,4'ü Bingöl ve çevresindeki tarımsal ve diğer iş imkânlarının kısıtlı

³² Hakan Cem Çetin - Hacı Duru, “Bitmeyen Savaş: Diyarbakır'da Terör-Uyuşturucu İlişkisi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2015), 33-44.

olduğunu ve Hint kenevirinin diğer toprak mahsullerine göre daha az emek (işgücü) ile çok daha fazla kazanç/kâr getirisi sağladığını gerekçe göstermektedir. Böylece katılımcılar, erteleme tekniğini kullanarak olay anında sadece elde edeceği sosyal ve maddi çıkarlarına odaklanarak suçluluğunu ertelemekte ve ekonomik nedenlerle gerçekleştirdiği eylemi nötrleştirmektedir.³³ Konu hakkında K46, “İşsizlikten dolayı domates ekeceğime bunu ekeyim, kendimi kurtarayım. Herkes çıkar menfaat peşinde” ifadelerini kullanmaktadır. Diğer yandan %71,4 oranındaki katılımcı, birçok kimsenin bölgede bu tür işlerle geçimini sağladığını ekonomik bir faktör olarak gerekçelendirmektedir. Birkaç ifade şöyledir:

- K5: “Büyüklerden görüyorlar. Küçüklere doğru geçiyor.”
- K19: “Bingöl için meslek olmuş. Hint kenevirlerine çocukları gibi bakıyorlar.”
- K27: “Meslek haline getirmişler.”
- K72: “Dededen kalma bu işler.”

İfadelere göre Bingöl’deki esrar maddesi eylemleri, toplumdaki kimi bireyler tarafından meslek gibi görünmekte ve bir geçim kaynağı fırsatı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim yukarıda katılımcıların %9,1’inin uyuşturucu madde ticaretini doğrudan meslek olarak belirttikleri ve %20,8’inin uzun süre (bir veya birkaç yıl) ve %14,3’ünün ara sıra (bir veya birçok kez) ek gelir veya bir meslek gibi uyuşturucu madde eylemlerinden ekonomik fayda sağladıkları tespit edilmişti. Bu anlayışın burada da teyit edildiği söylenebilir.

Özetle ikinci temel dağılımda ekonomik faktörler, gerçekleştirilen suç eyleminin nötrleştirilmesi için kullanılmaktadır. Böylece herkesin yaptığını, bunu yapmaktan başka seçeneklerinin olmadığını veya olay anında başına geleceklerden ziyade maddi çıkarlarına odaklanarak eylemin yaptırımını düşünmeyi ertelediklerini bildiren katılımcılar, suçu ve suçluluklarını nötrleştirme tutumu gütmekte³⁴ ve kendisine yönelik cezai yaptırımları azaltmaya çalışmaktadır. Nitekim Thurman’a göre suçluları, suçlu olmayanlardan ayıran şey nötralizasyon kullanma yetenekleridir.³⁵

Son olarak tablodaki üçüncü temel dağılım, sosyal etiketleme veya etiketlenmeye dair toplumsal faktörleri içermektedir. Katılımcıların %77,9’u, uyuşturucu madde suçlarının Bingöl’de, toplumun içine rahat uyum sağlayabilmesini ve toplumun madde suçlarına pek fazla tepki vermemesini toplumsal bir faktör olarak belirtmektedir. Konuyla ilgili olarak K25, “Toplum bu işlere biraz da olsa izin veriyor. Doğu’da birçok kişi uyuşturucu işi yapıyor. Başka da yapılacak bir iş yok” ve K72

³³ Cromwell - Thurman, “The Devil Made Me Do It: Use Of Neutralizations By Shoplifters”, 547-548.

³⁴ Cromwell - Thurman, “The Devil Made Me Do It: Use Of Neutralizations By Shoplifters”, 545-548.

³⁵ Quint C. Thurman, “Deviance and Neutralization of Moral Commitment: An Empirical Analysis”, *Deviant Behavior* 5/1-4 (1984), 291-304.

ise “Diğer illere göre bizim bölge daha esnektir. Rahat uyum sağlıyorlar” ifadelerini kullanmaktadır.

Katılımcıların %67,5’i uyuşturucu madde eylemlerinin kimseye fark ettirilmeden ve kolaylıkla yapılabildiğini ya da %59,7’si fark edilse bile toplumsal çevrenin bu eylemi yapanları görmemezlikten geldiğini bildirmektedir. Bu durumu K73, “*Bana ne’ diyor insanlar. İnsanların gözünün önünde içiliyor. Biz bu işi ilk yaptığımızda biz görenler ihbar etselerdi, burada olmazdı şimdi*” ve K37 “*Sosyal hayatlarına devam edebiliyorlar. Çünkü millet umursamıyor*” ifadeleri ile belirtmektedir.

Dağılımdaki son oran %62,3 ile toplumun madde suçlularını damgalamadığını veya etiketlemediğini belirten katılımcılara aittir. Birkaç ifade şu şekildedir:

- K10: “Herkes içiyor yani. Kimse kimseyi yadırgamıyor. Kimyasalı dışlıyorlar. Esrarı dışlayanın da ayıplayanın da çok defa içtiğini gördüm.”
- K15: “Arkasından etiketliyorlar. %10 etiketliyor. Çoğu menfaatine bakar.”
- K38: “Kimyasalları dışlıyorlar ama esrarı dışlamıyorlar. Esrar hor görülüyor.”
- K39: “Şehir merkezlerinde biraz ayıplama oluyor. Kırsalda ayıplama yoktur.”
- K55: “Halk esrara bir şey demiyor. Kimyasallar gelince halk dışlamaya başladı.”

İfadelere göre esrar maddesinin gerek ulaşılabilirlikten kaynaklı kullanım yaygınlığının olması gerekse ekonomik gerekçelerden ötürü ticaretinin bazı kesimlerce kabul görmesi, uyuşturucu madde suçlularına yönelik toplumsal etiketleme için bir neden görülmemektedir. Uyuşturucu madde kullanımının ve satışının direnç gösterilmeden ve tolere edilerek gerçekleştiği bölgelerde, uyuşturucu madde suçlarının yaygınlığını da arttırmaktadır.³⁶ Dolayısıyla sosyal dışlama veya damgalamayı gerektirecek bir eylem olarak görülmektedir. Bu durum bu tür eylemlerde bulunmayan bireyleri etkileyebilmektedir. Toplumdaki bireylerin suçlu alt kültüründeki diğer insanlara olan yakınlıkları, suç davranışına yönelmesini ve kolaylıkla yapılabileceği hilelerin kendisine öğretilmesini de sağlamaktadır.³⁷ Sonuç olarak toplumsal faktörler, bir eylemin suç veya sapma olarak algılanma(ma)sını sağlayarak ve suça ve suçluluğa yönelik etiketle(n)menin/damgala(n)manın niteliğini içererek toplumdaki bireylerin suç eylemlerine yönelik bakış açısına doğrudan etki etmektedir.

3.4. Suça Engellenmesine Yönelik Yetersizlikler

Suçun engellenmesine dair çalışmalar daha ziyade devletin kolluk güçleri veya ilgili kurum veya sivil toplum örgütleri tarafından yapılmaya çalışılmaktadır. Ancak sosyolojik, psikolojik ve hukuki tüm önlemlere rağmen uyuşturucu madde suçlarına yönelimin azalmadığını, her geçen gün

³⁶ Ali Ünlü - Uğur Evcin, “Sosyo-Ekonomik ve Çevresel Faktörlerin Sokak Satıcıları Üzerindeki Etkileri: İstanbul’dan Kesitsel Bir Çalışma”, *Polis Bilimleri Dergisi* 13/3 (2011), 81-108.

³⁷ Osman Dolu, *Suç Teorileri Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji* (Ankara: Global Politika ve Strateji Yayınları, 2015), 417-419.

yeni bireylerin bu eylemlere yakınlaştığı görülmektedir. Birçok neden ile açıklansa da suçun engellenmesine yönelik araştırmaların özellikle kriminoloji alanında daha spesifik olmaya ve yerel hal almaya başladığı görülmektedir. Bu durum genel veya bölgesel ölçekli politika ya da projelerin özelleştirilmesine fayda vermekte ve olay sahasının daralmasıyla etkili çözümler sunmasını sağlamaktadır. Araştırmamızdaki bakış açısı da suçluların hangi eksiklikleri veya yetersizlikleri gördüklerini tespit etme amacındadır. Dolayısıyla katılımcılarımıza gerçekleştirdikleri suç eylemi ile ilgili ne tür engelleyici faktörlerin yetersiz kaldıkları sorulmuştur. Elde edilen veriler, şu şekilde tablo haline getirilmiştir (Tablo 4):

Tablo 4: Suçun Engellenmesine Yönelik Yetersizlikler

	N	%
Toplumsal etiketlemenin ve dışlamanın yetersizliği	46	59,7
Bu tür eylemler hakkında eğitim-öğretim kurumlarındaki bilgi ve duyuruların yetersizliği	41	53,2
Din öğreticilerinin (din görevlileri, din eğitimcileri, dini önderler) bu eylemlerin fetvaları hakkındaki bilgi ve duyurularının yetersizliği	40	51,9
Devlet ve güvenlik güçlerinin kontrolünün yetersizliği	27	35,1

Tabloya göre katılımcıların %59,7'si toplumsal etiketlemenin ve dışlamanın yetersiz olduğunu bildirmektedir. Bu katılımcılara göre dışlama ve etiketleme olmadığı veya yeterli etki göstermediği takdirde esrar maddesi eylemlerinin sosyal meşrulaştırıcı yönünün güçlenmekte ve bu durum yeni bireyler tarafından kolaylıkla benimsenmektedir. %53,2 oranındaki katılımcı okul vb. eğitim kurumlarındaki uyuşturucu madde konulu bilgi ve duyuruların eksik kaldığını iletmektedir. Bu bağlamda K6, “Eğitim-öğretim kurumlarındaki çalışmalar yeterli olsa da etkili olamayabilir” ifadelerine kullanmaktadır. Benzer biçimde %51,9 oranında ise katılımcılar, toplumdaki din öğreticilerinin esrar maddesi başta olmak üzere uyuşturucu madde eylemlerine dair fetva, vaaz, irşat vb. faaliyetlerin yeterli olmadığını belirtmektedir. Birkaç ifade şöyledir:

- K10: “Hiç fetva duymadım. Bir imamın bunlarla ilgilendiğini de görmedim. Camide de 10 dakika cuma günü devletin verdiği hutbeyi okuyorlar.”
- K40: “İmamlar özellikle esrar içenleri vs. dışlıyorlar. Oysaki dini anlatmalılar.”
- K68: “Her hafta bir mahallede gençlerle sohbet edilse azalma olur. Güneydoğu, Doğu Anadolu dinine çok bağlıdır. Eğitimle azalır bu suç.”

İfadelere göre toplumdaki din öğreticilerinin özellikle esrar madde kullanıcıları ve satıcıları için özel çaba sarf etmedikleri iddia edilmektedir. K40, yapılan dışlamanın doğru olmadığını ve daha

bütünleştirici bir tavrın etkili olabileceğini ifade etmektedir. K68 ise dini bağlılığı yüksek olan bir toplumda, gösterilecek bütünleştirici ve ilgili çabanın faydalı sonuçlar vereceğini ummaktadır. Diğer yandan K10 uyuşturucu maddelerle ilgili fetva duymamasının kabul edilebilir olmadığı söylenebilir. Çünkü gerek ilgili müftülükler gerekse din öğreticilerinin belirli zamanlarda konuyla ilgili açıklamalar ve faaliyetler yaptıkları bilinmektedir. Ancak özellikle görüşmelerde ortaya çıkan “ottur, günahı yoktur”, “gâvurlara satıyoruz, cihat yapıyoruz” ve “vur dumana, gel imana” gibi söylemlerin toplumsal etkisinin, dini kurum ve kuruluşların duyuru ve faaliyetlerle gerçekleştirmek istediği esrar maddesi eylemlerinden uzaklaştırma çabasından daha etkili olduğu söylenebilir.³⁸

Son dağımda ise %35,1 oranındaki katılımcı, her ne kadar birçok önlem ve kontrolün olmasına rağmen devletin ve güvenlik güçlerinin kontrolünün yetersiz kaldığını düşünmektedir. Bu durumun sadece ülkemiz ve Bingöl için değil başta Avrupa olmak üzere dünya genelinde bir sorun olduğu görülmektedir. Ancak özellikle ülkemizdeki güvenlik güçlerinin birçok operasyonda gerek Avrupa gerekse dünya genelinde çok büyük önleyici başarılarla sahip olduğu ifade edilebilir.³⁹

Sonuç olarak uyuşturucu madde suçlarına yönelik eğitim, din ve güvenlik güçlerinin eksik kaldığı ve toplumun bu hususta daha hassas davranması gerektiğini düşünen katılımcıların özellikle esrar maddesi suçları için öncelikle belirttiği birtakım yetersizlikler mevcuttur. Bunların yerel ve dar kapsamlı çalışmalarla sağlıklı bir şekilde giderilebileceği ve diğer şehirlere örnek olabilecek noktaları sundukları bir gerektir.

Sonuç

Uyuşturucu madde eylemleri, kriminoloji araştırmalarında sıkça çalışılan bir konudur. Özellikle toplumdaki suç oranlarının yükseldiği dönemlerde uyuşturucu madde eylemleri ile ilgili araştırmaların arttığı ve suçun toplumsal faktörlerine yönelik çözümlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Ülkemizin genç nüfusa sahip yapısı, uyuşturucu madde eylemlerine dair faktörlerin incelenmesini elzem kılmaktadır. Araştırmamızda ise bu inceleme doğrudan uyuşturucu madde satıcılarının perspektifinden yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar, özellikle işsizlik, ekonomik bunalım ve lüks yaşama dair arzunun en temel faktör olduğunu ortaya çıkarmıştır. Diğer yandan akran etkisi veya alt kültürünün de bu suçlara yönelimde etkili bir etmen olduğunu göstermektedir. Toplumsal kontrol aracı olan dini değer, dini bağlılık veya dindarlığın özellikle esrar maddesi suçları üzerindeki

³⁸ Bkz. Bekir Koç, *Din-Suç İlişkisi: Bingöl Örneği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020); Mehmet Seyman Önder – Bekir Koç, *Uyuşturucunun Dinde Meşrulaştırılması Çabası 'Ottur, Günahı Yoktur!'* (Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019).

³⁹ EGM, *Türkiye Uyuşturucu Raporu: Eğilim ve Gelişmeler*, 25-44.

etkisinin belirsiz kaldığı saptanmıştır. Bununla birlikte Bingöl'ün içinde yer aldığı jeopolitik konumun ve sahip olduğu toplumsal ilişki kodlarının esrar maddesi eylemlerine yönelimde ortam sağlayan bir faktör olduğu karşımıza çıkmıştır. Esrar maddesi ticareti, özellikle lüks yaşama dair özentinin ve kısa yoldan para kazanma arzusunun tetikleyici rolü ile birlikte Bingöl'deki genç bireylerin toplumsal yaşamda rahat ayak uydurabilecekleri bir seçenek olmaktadır. Öyle ki kimi bireylerde bir meslek veya zengin olma fırsatı olarak görülmesinin yanı sıra toplumun dışlayıcı veya damgalayıcı tavrının yetersiz kalması, uyuşturucu madde eylemlerinden uzak kalan bireylerde meşrulaştırıcı bir tutumun uyanmasına neden olmaktadır. Buna ek olarak toplum içindeki “ottur, günahı yoktur”, “gavurlara satıyoruz, hem cihat yapıyoruz hem de para kazanıyoruz” gibi sosyal, dini ve ekonomik meşrulaştırıcı söylemlerin varlığı, genç bireylerde bu tutumun benimsenmesine sebep olmaktadır. Bu durumun çalışmanın kapsamındaki yerel bölge ile sınırlı kaldığı düşünülse de elde edilen veriler ile diğer bölgelerde yapılacak çalışmaların zenginleşeceği kanısındayız.

Kaynakça

- Arvanites, Thomas M. - Defina, Robert H. "Business Cycles and Street Crime". *Criminology* 44/1 (2006), 139-164.
- Bilgiç, Şükrü. "Mahkûmların Suç Algısı". *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16/Özel Sayı I (2014), 8-17.
- Bingöl İli Sosyal Analizi Çalışması. ed. Adem Solak. Ankara: HEGEM Vakfı Yayınları, 2016.
- Burkett, Steven R. - Warren, Bruce O. "Religiosity, Peer Associations and Adolescent Marijuana Use: A Panel Study of Underlying Causal Structures". *Criminology* 25/1 (1987), 109-131.
- Cochran, John K. vd. "Is the Religiosity-Delinquency Relationship Spurious?: A Test of Arousal and Social Control Theories". *Journal of Research in Crime and Delinquency* 31/1 (1994), 92-103.
- Cömertler, Necmiye - Kar, Muhsin. "Türkiye’de Suç Oranının Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri: Yatay Kesit Analizi". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 62/2 (2007), 37-57.
- Cromwell, Paul - Thurman, Quint. "The Devil Made Me Do It: Use Of Neutralizations By Shoplifters". *Deviant Behavior* 24/6 (2003), 535-550.
- Çetin, Hakan Cem - Duru, Hacı. "Bitmeyen Savaş: Diyarbakır’da Terör-Uyuşturucu İlişkisi". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2015), 33-44.
- Doğan, Halil İbrahim - Sevinç, Bilal. "Suç Teorileri ve Şehir Güvenliği: Bitlis İliyle İlgili Genel Bir Değerlendirme". *Polis Bilimleri Dergisi* 13/4 (2011), 27-53.
- Dolu, Osman. *Suç Teorileri Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji*. Ankara: Global Politika ve Strateji Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Dönmezer, Sulhi. "Hukuk ve Uyuşturucu, Alışkanlık Yaratıcı Maddeler (Kriminolojik Yaklaşım)". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43 (1987), 457-474.
- Dönmezer, Sulhi. "Uyuşturucu Maddelerin Hukuk ve Kriminoloji İle İlgili Bazı Yönleri". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 36/1-4 (1970), 1-14.
- EGM, Emniyet Genel Müdürlüğü Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı. *Türkiye Uyuşturucu Raporu: Eğilim ve Gelişmeler*. Ankara: NDB Yayınları, 2022.
- Ehrlich, Isaac. "Participation in Illegitimate Activities: A Theoretical and Empirical Investigation". *Journal of Political Economy* 81/3 (1973), 521-565.

- Erdem, Gizem vd. "Lise Öğrencilerinde Arkadaş Özellikleri ve Madde Kullanımı". *Bağımlılık Dergisi* 7/3 (2006), 111-116.
- European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA), "European Drug Report 2022: Trends and Developments". Erişim 14 Haziran 2022. https://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/14644/EDR_2022_18-ONLINE.pdf
- Grogger, Jeff. "Market Wages and Youth Crime". *Journal of Labor Economics* 16/4 (1998), 756-791.
- Gül, Serdar Kenan. "An Evaluation of the Rational Choice Theory in Criminology", *Girne American University Journal of Social and Applied Science* 4/8 (2009), 36-44.
- Güvel, Enver Alper. *Suç ve Ceza Ekonomisi*. Ankara: Roma Yayınları, 2004.
- Haynie, Dana. L. "Friendship Networks and Delinquency: The Relative Nature of Peer Delinquency". *Journal of Quantitative Criminology* 18/2 (2002), 99-134.
- Huang, Chien-Chieh vd. "Crime and Poverty: A Searchtheoretic Approach". *International Economic Review* 45/3 (2004), 909-938.
- İçli, Tülin Günşen. *Kriminoloji*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 9. Basım, 2016.
- Johnson, Byron. R. "Suç ve Suçluluğa Çözüm Üretmede Dini Kurumların Rolü". çev. Halide Aslan. *Din Sosyolojisi Çağdaş Gelişmeler*. ed. Peter B. Clarke. çev. ed. İhsan Çapcıoğlu. 401-424. Ankara: İmge Kitabevi, 2012.
- Koç, Bekir. *Din-Suç İlişkisi: Bingöl Örneği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2020.
- Koçak, Nadir. "Uyuşturucu Maddeler, Alkol ve Suç". *Kriminoloji*, ed. M. Alper Sözer, Ercan Balcıoğlu. 327-345. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- Korkutata, Zeki. *Bingöl'de Dini Hayat*. Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.
- Kurt, Şahin - Kurt, Ela. *Uygulamada Uyuşturucu veya Uyarıcı Madde Suçları ve İlgili Mevzuat*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2007.
- Lin, Ming-Jen. "Does Unemployment Increase Crime? Evidence From The U.S. Data 1974-2000". *Journal of Human Resources* 43/2 (2008), 413-436.

- Matsueda Ross L. - Heimer, Karen. "Race, Family Structure, and Delinquency: A Test of Differential Association and Social Control Theories". *American Sociological Review* 52/6 (1987), 826-840.
- Merrill, Ray M. vd. "Relationship Between Family Religiosity and Drug Use Among Youth". *Social Behavior and Personality: An International Journal* 29/4 (2001), 347-358.
- Merton, Robert K. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press, 1968 Enlarged ed., 1968.
- Narayan, Paresh Kumar - Smyth, Russell. "Crime Rates, Male Youth Unemployment and Real Income in Australia: Evidence from Granger Causality Tests". *Applied Economics* 36/18 (2004), 2079-2095.
- Önder, Mehmet Seyman - Koç, Bekir. *Uyuşturucunun Dinde Meşrulaştırılması Çabası 'Ottur, Günahı Yoktur!'*. Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019.
- Pettersson, Thorlief. "Religion and Criminality: Structural Relationships Between Church Involvement and Crime Rates in Contemporary Sweden". *Journal for the Scientific Study of Religion*. 30/3 (1991), 279-391.
- Pınarcı, Mustafa. *Uyuşturucu Sorunu ve Mücadele Politikası*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2014.
- Piko, Bettina F. - Fitzpatrick, Kevin M. "Substance Use, Religiosity, and Other Protective Factors Among Hungarian Adolescents". *Addictive Behaviors* 26/6 (2004), 1095-1107.
- Sykes, Gresham M. - Matza, David. "Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency". *American Sociological Review* 22/6 (1957), 664-670.
- Tewksbury, Richard - Mustaine, Elizabeth Ehrhardt. "Lifestyles of The Wheelers and Dealers: Drug Dealing Among American College Students". *Journal of Crime and Justice* 21/2 (1998), 37-56.
- Thurman, Quint C. "Deviance and Neutralization of Moral Commitment: An Empirical Analysis". *Deviant Behavior* 5/1-4 (1984), 291-304.
- Tsushima, Masahiro. "Economic Structure and Crime: The Case of Japan". *Journal of Socio-Economics* 25/4 (1996), 497-515.
- Ulmer, Jeffery T. vd. "Religious Involvement and Dynamics of Marijuana Use: Initiation, Persistence, and Desistence". *Deviant Behavior* 33/6 (2012), 448-468.

-
- Ünlü, Ali - Evcin, Uğur “Sosyo-Ekonomik ve Çevresel Faktörlerin Sokak Satıcıları Üzerindeki Etkileri: İstanbul’da Kesitsel Bir Çalışma”. *Polis Bilimleri Dergisi* 13/3 (2011), 81-108.
- Weaver, Andrew J. vd. “A Review of Research on the Effects of Religion on Adolescent Tobacco Use Published Between 1990 and 2003”. *Adolescence* 40/160 (2005), 761-776.
- Weerman, Frank M. - Smeenk, Wilma H. “Peer Similarity in Delinquency for Different Types of Friends: A Comparison Using Two Measurement Methods”. *Criminology* 43/2 (2005), 499-524.
- Yapıcı, Asım. “Din Bilimleri Alanında Yapılan Empirik Çalışmalarda Karşılaşılan Metodolojik Bir Problem: Ölçek Mi Olguyu, Olgu Mu Ölçeği Oluşturmakta?”, *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*. ed. Fazlı Arabacı, İsmet Altıkardeş. 315-341. Çorum: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi, 2004.

ÜNİVERSİTE GENÇLERİNİN TÜRKİYE’NİN TOPLUMSAL MESELELERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Fatma Nur ŞENGÜL*

Öz

Toplum ortak kültürü, mekânı, dili, dini, değerleri ve gelenekleri paylaşan çok sayıda insanın oluşturduğu bir birliktedir. Toplumsal yapıyı meydana getiren ögeler ise aile, eğitim, siyaset, din, hukuk, ekonomi gibi ögelerdir. Bu kurumlarda meydana gelen değişiklikler toplumsal yapıyı doğrudan etkilemektedir. Günümüz Türkiye’inde modernleşme, sanayileşme ve kentleşme ile bu yapılarda pek çok değişim ve dönüşüm meydana gelmiştir ve gelmeye de devam etmektedir. Bu değişim ve dönüşüm ise pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada günümüz Z kuşağı gençliğinin, Türkiye’nin toplumsal yapısını oluşturan ve günümüzde en çok tartışma alanları olan aile, eğitim ve siyaset kurumlarına karşı bakış açıları, gençlerin gözünden Türkiye’nin en önemli toplumsal meselelerin neler olduğu, gençlerin gözünden Türkiye’de gençlik ile ilgili sorunların neler olduğu ve gençlerin göç meselesine olan yaklaşımı sosyolojik olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemine ait derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Önceden hazırlanan mülakat soruları öğrencilere yüz yüze sorulmuştur. Araştırmaya 15’i kadın 4’ü erkek toplam 19 üniversite öğrencisi katılmıştır. Çalışma 5 Nisan 2022 ve 25 Nisan 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda gençler, Türkiye’nin en önemli sorunlarını ekonomi, eğitimsizlik, işsizlik, şiddet, adaletsizlik, göç ve yoksulluk şeklinde sıralarken gençliğin en önemli sorunlarını ekonomik yetersizlik, kuşak çatışması, gelecek kaygısı ve eğitim şeklinde sıralamaktadır. Gençler aileyi ataerkilliğin ağır bastığı, özgürlük alanını daraltıcı ve baskıcı bir kurum temaları etrafında değerlendirirken, eğitim kurumunu eğitim sisteminin sürekli değişmesi, eğitimin ezbere dayanması ve eğitimde fırsat eşitsizliği temaları etrafında değerlendirmekte ve siyaset kurumunu siyasetçilerin halkın problemlerinden uzak olması ve kendi çıkarlarını düşünmesi temaları etrafında değerlendirmektedir. Son olarak gençlerin göç meselesine tamamen olumsuz yaklaştığı, göçmenlere yönelik uyum ve entegrasyon politikalarının olmamasını eleştirdikleri, göçmenlerin sayısından rahatsız oldukları ve göçmenleri güvenlik açısından bir tehdit olarak algıladıkları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Üniversite Gençliği, Toplumsal Yapı, Türkiye’nin toplumsal meseleleri, gençlik sorunları, gençlerin Türkiye’nin meselelerine bakışı.*

ANALYSIS OF UNIVERSITY YOUTH'S VIEWS ON TURKEY'S SOCIAL ISSUES

Abstract

In this study, the perspectives of today's Z generation youth towards the family, education and political institutions that make up Turkey's social structure, what are the most important social issues in Turkey from the eyes of the youth, what are the problems related to youth in Turkey from the eyes of the youth, and the youth's perception of the migration issue have been evaluated sociologically. In-depth interview technique of qualitative research method was used in the study. Pre-prepared interview questions were asked to the students face to face. A total of 19 university students, 15 female and 4 male, participated in the study. The study was carried out between April 5, 2022, and April 25, 2022. As a result of the study, young people list the most important problems of Turkey as migration, education, unemployment, violence, injustice, migration and poverty, while they list the most important problems of youth as economic inadequacy, generational conflict, future anxiety and education. While young people evaluate the family institution around the themes of oppression, patriarchy predominant, narrowing the freedom space and oppressive institution, they evaluate the educational institution around the themes of the continuous change of the education system, the education being based on rote learning and inequality of opportunity in education, and the political institution around the themes of politicians being away from the problems of the people and thinking of their own interests. Finally, it is seen that young people approach the immigration issue completely negatively, that they criticize the lack of integration and integration policies towards immigrants,

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, e-mail: fnyilmaz@aydin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2995-943X

that they are disturbed by the number of immigrants, and that they perceive immigrants as a threat to security.

Keywords: *University Youth, Social Structure, Turkey's social issues, youth problems, young people's view of Turkey's issues.*

Giriş

Toplum ortak kültürü, mekânı, dili, dini, değerleri ve gelenekleri paylaşan çok sayıda insanın oluşturduğu bir birlikteliktir. Toplumsal yapıyı oluşturan ögeler ise aile, eğitim, siyaset, din, hukuk, ekonomik gibi temel kurumlardan meydana gelmektedir. Bu kurumlarda yaşanan değişiklikler toplumsal yapıyı doğrudan etkilemektedir. Günümüz Türkiye'sinde de modernleşme, sanayileşme ve kentleşme ile başlayan bu değişim süreci toplumsal yapı ve kurumlarda pek çok değişim ve dönüşüm meydana getirmiş ve getirmeye de devam etmektedir. Bu değişim ve dönüşüm neticesinde ise pek çok sorun ortaya çıkartmaktadır. Nitekim bu çalışmanın konusu da bu sorunları gençlerin gözünden ele almaktır. Konu ile ilgili literatürde sınırlı da olsa Türkiye'nin toplumsal sorunlarına ilişkin çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu çalışmalar ve sonuçları şu şekildedir: İbret vd.'nin (2016) yapmış olduğu “*Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Toplumsal Sorunların Tespitine Yönelik Görüşleri*” başlıklı çalışma kapsamında 73 öğretmen adayı ile Türkiye'nin toplumsal sorunları hakkında yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda öğretmen adayları Türkiye'nin toplumsal sorunlarının sırasıyla eğitim, çevre kirliliği, işsizlik, terör, değerlerin kazandırılmaması, demokrasi, kültürel yozlaşma, adalet, trafik, dil, din, ırk ve cinsiyet ayrımı, şiddet (kadın, spor, hayvan), medya ve basın özgürlüğü olduğunu dile getirmiştir (İbret vd, 2016, 214-238). Yeşilyurt (2016) tarafından yapılan “*Toplumsal Sorunların Çözümüne Katkısı ve Karşılaşılan Engeller Açısından Duyuşsal Alanın Değerlendirilmesi*” başlıklı çalışma kapsamında 44 öğretmen ile yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda katılımcılar Türkiye'nin güncel sorunlarını; saygısızlık, bencillik, duyarsızlık, hoşgörüsüzlük, terör, trafik, toplumsal şiddet ve ekonomik sorunlar şeklinde sıralamıştır (Yeşilyurt, 2016, 237). Aydemir (2020) Kahramanmaraş ilinde 322 lise öğrencisi üzerine uyguladığı “*Lise Öğrencilerine Göre Günümüzün Toplumsal Sorunları, Nedenleri, Çözümleri ve Gelecekteki Muhtemel Toplumsal Sorunlar*” başlıklı doktora tezinde Türkiye'nin temel sorunlarını anket tekniğini kullanarak öğrencilere sormuştur. Çalışmanın sonucunda lise öğrencilerine göre Türkiye'nin güncel sorunları saygısızlık, çevre kirliliği, teknoloji bağımlılığı, kadına şiddet ve baskı, eğitim sorunu, tahammülsüzlük, kadın-erkek ayrımcılığı, çıkarıcılık, çevrenin ve doğanın yok edilmesi, trafik sorunu ve adaletsizlik şeklinde sıralanmıştır (Aydemir, 2020, 1-2). Kadir Has Üniversitesi tarafından (2021) Türkiye geneli 1.000 kişi üzerine yapılan “*Türkiye’de Siyasal Sosyal Eğilimler Araştırması*”na göre Türkiye'nin en önemli sorunları ekonomik sorunlar, mülteciler,

koronavirüs salgını, hak ve özgürlüklerin sınırlanması, terörle mücadele ve eğitim şeklinde sıralanmıştır. 2021 yılında hazırlanan bu rapor 2019 yılı Türkiye sorunları ile kıyaslandığında, Türkiye'nin en büyük sorunlarının ekonomik sorunlar, mülteciler ve eğitim olduğunu düşünenlerin oranının arttığı görülmüştür (Aydın vd., 2021, 29). Literatürde yapılan çalışmaların sonuçlarından hareketle çalışmamızı Türkiye'nin toplumsal yapısını oluşturan ve günümüzde en çok tartışma alanları olan aile, eğitim, siyaset ve göç konuları ile sınırlanmış bulunmaktayız. Bu minvalde çalışma kapsamında günümüz Z kuşağı gençliğinin Türkiye'nin toplumsal yapısını oluşturan ve günümüzde en çok tartışma alanları olan aile, eğitim ve siyaset kurumlarına karşı bakış açıları, gençlerin gözünden Türkiye'nin en önemli toplumsal meselelerinin neler olduğu, gençlerin gözünden Türkiye'de gençlik ile ilgili sorunların neler olduğu ve gençlerin göç meselesine olan yaklaşımı sosyolojik olarak değerlendirilmektedir. Gençlerin bu sorunlara vermiş oldukları yanıtlar temalar etrafında betimlenmektedir. Günümüz gençliğini, gençliğin taleplerini ve sorunlarını anlama ve çözüm önerisi getirebilme adına çalışmanın literatüre yeni bir katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Çalışmada nitel araştırma yöntemine ait derinlemesine mülakat tekniğinden yararlanılmıştır. Toplumsal yaşamın doğal akışında ortaya çıkan olayları ayrıntılı inceleyen nitel araştırma, inceledikleri bireylerden fikirler ödünç alır ve onları doğal ortam bağlamına yerleştirir. Değişkenler yerine motifleri, temaları, ayrımları ve fikirleri inceler (Neuman, 2007, 224- 233). Bu doğrultuda gençlerin toplumsal sorunlara ilişkin bakış açılarına anlamak adına nitel araştırma yöntemine ait derinlemesine mülakat tekniğinden yararlanılmış ve önceden hazırlanan mülakat soruları öğrencilere yüz yüze sorulmuştur. Araştırma evrenini Z kuşağına mensup 1996 yılı sonrası doğumlu üniversite gençleri oluşturmaktadır. Evreni temsil edecek sayıda üniversite öğrencisine kolayda ve kartopu örneklem yöntemleri kullanılarak ulaşılmıştır. Çalışmaya İstanbul ilinde üniversite düzeyinde öğrenim gören 15'i kadın 4'ü erkek toplam 19 üniversite öğrencisi katılmıştır. Mülakatlar esnasında öğrencilerin izni doğrultusunda ses kayıt cihazına başvurulmuştur. Görüşmeler 12-25 dakika sürmüştür. Saha çalışması 5 Nisan 2022 ve 25 Nisan 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın problemiği “Üniversite Gençlerinin Türkiye'nin toplumsal meselelerine ilişkin bakışı nedir?” şeklindedir. Bu ana soruya bağlı olarak üniversite gençlerinin aile, eğitim, siyaset gibi toplumsal kurumlara olan bakış açısı ve Türkiye'nin güncel sorunu olan göç olayına karşı tutumları araştırılmaya çalışılmıştır. Ana sorunun yanı sıra aşağıda yer alan sorulara da yanıt aranmıştır;

- Gençlerin aile kurumuna bakışı nasıldır?
- Gençlerin eğitim ve eğitim sorunlarına olan bakışı nasıldır?
- Gençler Türk siyasetine karşı nasıl bir tutum benimsemektedir?
- Gençlere göre Türkiye'nin en önemli toplumsal sorunları nelerdir?
- Gençlere göre gençlerin en önemli sorunları nelerdir?
- Gençlerin göç olaylarına karşı yaklaşımı nasıldır?

1. Toplum, Toplumsal Yapı ve Türkiye'nin Toplumsal Meseleleri

Bir arada yaşayan bireylerin oluşturduğu toplumu nasıl tanımladığımız, bu insanların hangi niteliklerine önem verdiğimizle ya da onları nasıl ele aldığımızla ilgili bir noktadır. Bundan dolayı literatürde farklı görüşleri yansıtan çeşitli toplum tanımlarıyla karşılaşmaktadır. Örneğin Sorokin toplumu bir “*sosyo-kültürel yapı*” olarak ele almakta iken Parsons toplumu “*bir toplumsal sistem*” olarak, Marx “*sınıflar arası bir etkileşim süreci*” olarak, Levy “*kendi kendine yeterli bir varlık*” olarak ele almaktadır. Bu ele alış biçimlerine bakıldığında, toplum tanımlarının insan ömründen uzun yaşamak, göreceli bir kararlığa sahip olmak, ortak değerler ve davranışa sahip olmak ve kendi kendini devam ettirmek temaları etrafında toplandığı görülmektedir (Kongar, 2013, 41-45). Bu doğrultuda genel anlamda toplum ortak bir kültürü paylaşan, belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve kendilerini birleşik ve özgün bir varlık olarak gören bireylerden meydana gelmektedir diyebiliriz (Marshall, 2005, 732). Toplum kendini oluşturan bireyler açısından ise şu şekilde tanımlamak mümkündür: Toplum sosyal gereksinimleri karşılamak için etkileşen ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıda bireyin meydana getirdiği bir birlikteliktir (Fichter, 2006, 86). Başka bir tanıma göre ise toplum, beşerî hayatın gerektirdiği belli şartları topluca yerine getiren muhtelif gruplar halinde organize olmuş bireylerin bir bütünüdür (Arslantürk ve Amman, 2017, 225).

Toplum tanımlarının ardından, toplumun genel özellikleri hakkında şunları söylememiz mümkündür: İlk olarak toplumdaki bireyler demografik bir birim oluşturmaktadır. Ancak bu durum onların bir yığın olduğu anlamına gelmemelidir. İkinci olarak, toplum ortak bir coğrafi mekânda var olmaktadır. Modern dünyadaki belirli fizik sınırları, ulusu olduğu kadar toplumu da çerçevelemiştir. Üçüncü olarak toplum işlevsel anlamda farklı temel gruplardan meydana gelmektedir. Her toplumda en temel altı grup bulunmaktadır. Bunlar aile, din, ekonomi, siyaset, eğitim ve boş zaman değerlendirme şeklinde sıralanmaktadır. Hiçbir toplum sadece okul, sadece fabrika veya sadece spor etkinliklerinden oluşmamaktadır. Dördüncü olarak toplum kültürel anlamda benzer grupların toplamından meydana gelmektedir. Bu benzerliğin temeli ise ortak bir dil kullanımına dayanmaktadır. Beşinci olarak toplum baştan aşağıya işlevsel bir birimdir. Örgütlenmiş nüfus, çoğul

ve eşgüdümlü eylemlerin dinamik sürekliliği sergilemektedir. Toplumda iş birliği yaygındır. Son olarak toplum ayrı bir sosyal birim meydana getirmekte ve bundan dolayı her toplum diğerlerinden kültürel olarak farklılaşmaktadır (Fichter, 2006, 87-88).

Tanımlamalardan ve toplumun işlevlerinden hareketle, bir toplumdaki söz ettiğimizde genellikle dil, değerler ve belirli davranış kuralları gibi ortak kültürel özellikleri paylaşan sınırları belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan bir grup insandan söz etmiş olmaktadır. Ancak toplum aynı zamanda kurumları -belirli bir hükümet biçimi, aile, siyaset ve eğitim modelleri gibi- ve bunlar arasındaki görece istikrarlı ilişkileri de içermektedir. İnsanlar, gruplar ve kurumlar arasındaki ilişkilerin oluştuğu kalıcı kalıplar ise bir topluma ait toplumsal yapıyı ortaya çıkartmaktadır (Giddens ve Sutton, 2019, 8). Toplumsal yapının ise toplum içerisinde var olan toplumsal kesimler ve kurumlar arasındaki ilişkilerden meydana geldiğini söyleyebiliriz. Bu ilişkiler ise toplum üyelerinin davranış kalıplarını şekillendirmektedir (Kalaycıoğlu, 2017, 6). Bu noktada toplumsal yapının oluşmasında ve toplumda var olan ilişkilerin sürdürülmesinde toplumsal kurumların önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. O halde toplumsal yapıyı anlamak için toplumsal kurumları ve bu kurumların toplumsal kesimle olan ilişkisini anlamak önem arz etmektedir.

Toplumsal kurum bir amaç doğrultusunda oluşturulmuş, bu amaçları yerine getirirken ödül ve cezayı yaygın olarak kullanan, bireylerin davranışlarına yön veren ve bu yönlendirme işlevini yerine getirirken belirli kurallara göre hareket eden yapılardır. Her kurum belirli bir ihtiyaçtan dolayı meydana gelmektedir ve bu süreçte ortaya çıktığı alandaki davranışları ve ilişkileri düzenlemektedir (Zencirkıran, 2019, 5). Toplumsal yapıyı meydana getiren kurumlar her toplumda toplumun kendi özelliklerine göre şekil almaktadır. Bütün toplumlarda evlilik, piyasa, aile, siyaset, dini ritüeller ve hukuk gibi temel kurumlar bulunmaktadır. Toplum bu yerleşik ilişkileri ifade eden kurumların bir bütünüdür. Toplumlar ilerledikçe ve geliştikçe kurumlar artan bir biçimde uzmanlaşmakta ve daha örgütlü hale gelmektedir (Bozkurt, 2021, 8). O halde toplumları meydana getiren temel ortak kurumlar, aile, eğitim, ekonomik, siyaset, dini kurumlar, boş zaman değerlendirme şeklinde sıralanmaktadır diyebiliriz.

Bu kurumların işlerine baktığımızda aile kurumu cinsel ilişkileri ve çocukların doğumunu düzenleyen ve bu durumu standartlaştıran bir sistemdir. Eğitim kurumu gayriresmi olarak evde ve genel kültürel çerçevede, resmi olarak toplumun karmaşık eğitimsel düzenlemelerinde gerçekleştirilen sistemli bir sosyolizasyon sürecidir. Ekonomi kurumu meta üretimi, dağıtım, mübadelesi ve tüketimiyle ilgilenir. Siyaset kurumu kamu düzeni ve genel yönetimi sağlama gereksinmelerine yönelik işlevleri yerine getirir. Dini kurumlar kişinin Tanrı ile ilişki kurma ihtiyacını

düzenlemekte iken son olarak boş zaman değerlendirme kurumu kişinin fiziki ve zihni dinleme gereksinimlerine cevap vermektedir (Fichter, 2006, 146). Saymış olduğumuz bu temel kurumlar toplumsal yaşamın ve yapının devamlılığında büyük öneme sahiptir diyebiliriz. Bu kurumlar bireylerin davranış biçimlerini şekillendirmekte ve kuralları belirlemektedir. Bu kurallara uyulmadığında ceza mekanizmasını, uyulduğunda ise ödül mekanizmasını devreye sokmaktadır. Bu bağlamda kurumlar, bir şoförün trafikte nasıl davranacağını, kaç yıl eğitim alınacağını, verilecek maaşların ne kadar olduğunu, vergi kesintilerinin nasıl hesaplanacağını, askerliğin hangi süre zarfında gerçekleşeceğini, kamusal alanda nasıl davranılacağını ve gündelik ve kurumsal hayatın farklı aşamalarındaki ilişkileri düzenlemektedir (Zencirkıran, 2019, 6). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, toplumsal yapıyı oluşturan unsurlar toplumsal kültüre bağlı olarak farklı toplumlarda farklı nitelikler kazanabilmektedir. Dolayısıyla bunun sonucu olarak, her toplumda farklı özellikler ve toplumsal yapıyı meydana getiren öğeler arasında o kültüre özgü farklı ilişki biçimleri oluşabilmektedir (Kalaycıoğlu, 2020, 7).

Öte yandan kurumları birbirlerinden yalıtılmış olarak düşünmek hatadır. Çünkü her kurumun diğer kurumla karmaşık ilişkisinin olduğu görülmektedir. Örneğin eğitim kurumunu ele aldığımızda, bu kurumun siyaset kurumu ile yakın ilişkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü eğitim kurumunun hem finansmanında hem de idaresinde siyaset son derece belirleyici etkiye sahiptir. Benzer şekilde siyaset kurumu da ekonomi kurumu ile yakın ilişki içerisindedir; çünkü finansmanını vergiler aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Diğer taraftan ekonomi kurumu da eğitim kurumu ile yakından ilişkilidir; çünkü ekonominin ihtiyaç duyduğu nitelikli emek ve potansiyel eleman ihtiyacı eğitim kurumları tarafından yetiştirilmektedir (Bozkurt, 2021, 9). Görüldüğü üzere kurumlar birbiriyle ilişki içindedir ve toplum ve toplumsal yapının oluşmasında önemli faktörlerdir.

Toplum, toplumsal yapı ve kurum kavramlarını açıkladıktan sonra Türkiye'nin toplumsal yapısı ve meselelerine de çalışmanın konusu itibarıyla kısaca değinmekte fayda bulunmaktadır. Türk toplumu avcılık ve toplayıcılıktan tarım toplumuna geçen ilk toplumlar arasında yer almasına rağmen köylülükten çıkmada oldukça geç kaldığı düşünülen bir toplumdur. 1950'lere kadar Türk nüfusun %80'i tarım ve tarımsal faaliyetlerle geçimini sürdürmekteydi. Roma İmparatorluğunun M.S. I. yüzyılda yaptırdığı nüfus sayımında Anadolu'da yaşayan toplum nüfusunun 10-14 milyon arasında olduğu saptanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927'de yaptığı ilk nüfus sayımında da Türkiye nüfusunun 13 milyon civarında olduğu saptanmıştır. Yani Roma dönemi ile Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Anadolu'da benzer nüfus oranları bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminin

ilk yıllarında Türk nüfusunun geçim araçları değişmediği gibi nüfus oranında da çok bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Osmanlı Devlet'inin çözülmesiyle beraber değişmelerin yavaş yavaş meydana geldiği görülmektedir. Ancak değişmelerin zirveye ulaştığı yıllar 19. yüzyılın ilk çeyreğine uzanmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde Türkiye dünyanın pek çok ülkesiyle beraber kendinden önce sanayileşen ve dolayısıyla toprak, hammadde, siyasal güç arayan ülkelerin etkisiyle değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır. Bu dış dinamiklerle değişme özellikle siyasi sonuçlar vermiş ve Osmanlı lord-bürokrasisi çeşitli değişiklikler geçirerek dağılmıştır. Fakat köylülükte değişim olmadan, köylü nüfusun hâkim olduğu bir Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Köylülüğün değişmesi ise 1950'li yıllarda öküz ve sabanın kitlesel olarak kalkması ve tarımda makineleşme ile gerçekleşmiştir. 1950'lerden itibaren de Türk insanının gerek toprak kullanma gerek ürünleri değerlendirme biçimi değişime uğramaya başlamış ve bunun akabinde yeni teknolojiler, işletme biçimleri ve yeni ürünler ortaya çıkmıştır. 1960'lara gelindiğinde ise kırdan kente doğru yaşanan göç dalgası ile karşılaşmaktadır. Kente göçenler eski köylülerdir ve artık bu insanlara köylü denilmemektedir. Çünkü bu bireylerin hem psikolojik hem sosyolojik hem eğitimsel hem ekonomik pek çok alanda dönüştüğü görülmektedir. Kentleşme, toplumun yeni bir yöne doğru gittiğinin habercisi niteliğinde olmuştur. Ancak bu değişim ve dönüşüm de hızlı ve kolay bir biçimde gerçekleşmemiştir (Kıray, 1999, 317-318). Kentlilik ve sanayileşme Türk toplum yapısında ve toplumsal kurumlarda pek çok değişim ve dönüşüme neden olmuştur ve hala günümüzde olmaya devam etmektedir.

Türkiye'nin toplumsal anlamda yapısının belirlenmesinde önemli etkenlerden birinin de elbette siyaset ve siyasal rejimler olduğunu da söylememiz mümkündür. Cumhuriyet Osmanlı'ya dayanmaktadır. Osmanlı Devlet'inin yönetim şekli ise monarşiye dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemde padişahın tek ve güçlü bir yetkiye sahip olduğu görülmektedir. Ancak özellikle 1800'lü yıllarda imparatorluğun güç kaybetmesiyle birlikte yenileşme hareketleri ön plana çıkmış ve yetkinin paylaşımı için bazı girişimler gerçekleştirilmiştir. İlk yenileşme orduda, sonrasında eğitimde, daha sonra idari yapıda gerçekleşmiştir. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı bu yenilikler için atılan ilk adımlar olmuştur. Sonrasında gerçekleşen I. ve II. Meşrutiyet padişahın yetkisini kısmen de olsa daraltmıştır. 1913 yılında İttihat ve Terakki Partisi'nin hâkimiyeti söz konusu olsa da 1919 yılından itibaren ise Mustafa Kemal Paşa önderliğinde, ulusal bağımsızlığı kazanmak için bir araya gelen geniş bir ittifak söz konusu olmuştur. Cumhuriyet döneminde çok partili hayata geçilse de Atatürk devrimlerinin gerçekleşebilmesi için tek partili rejim 1946'ya kadar devam etmiştir. Demokratik anlamda ilk seçim ise 1950'de gerçekleşmiştir ve Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Ancak bu iktidarlık ordunun müdahaleleri ile zaman zaman kesintiye uğramıştır. Sonrasında 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980 darbeleri ile siyasette kesintiler meydana

gelmiştir. 1991-2002 yılları ise koalisyon ve azınlık hükümetlerinin hâkim olduğu yıllar olarak öne çıkmıştır. 2002 yılından günümüze kadar olan süreçte ise AK Parti iktidar olmuş ve iktidarlığı hala devam etmektedir. Türkiye uzun yıllar parlamenter demokrasi ile yönetilmiştir. Haziran 2018’de ise bir rejim değişikliğine gidilmiş ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi yürürlüğe girmiştir (Zencirkıran, 2019, 89). Siyasette yaşanan istikrarsızlıklar, darbeler ya da kısa uzun süreli kesintiler ise Türkiye’nin toplumsal yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Toplumsal yapıyı meydana getiren kurumların başında gelen eğitimin sürekli değişmesi, ekonomik anlamda yaşanan krizler, aile kurumunun geçmişteki işlevini yitirmesi gibi sorunlar ile karşı karşıya kalınmıştır.

Yukarıda bahsi geçen toplumsal değişimler ve dönüşümler elbette tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’nin toplumsal yapısında da bazı sorunların doğmasına neden olmuştur/olmaktadır. Nitekim dünya üzerinde toplumsal sorunları ve meseleleri olmayan bir toplum ile karşılaşmak elbette güçtür. Türk toplumu da var olduğu andan itibaren her dönem farklı toplumsal meseleler ve sorunlar ile mücadele vermektedir. Çalışmanın temel problemlerinin başında bu sorunlar ve bu sorunlara gençlerin verdiği tepkiler ve değerlendirmeler gelmektedir. Bundan dolayı kısaca toplumsal sorun ve meselelerin ne olduğuna değinmekte fayda bulunmaktadır. Sosyoloji terimler sözlüğüne göre toplumsal sorunlar *“Toplumsal düzensizliğin bazı dışavurumları olduğu ve değişmeleri için bazı toplum mühendisliği araçlarını gerekli kalan bir dizi koşul ve anormal davranışla ilgili olarak kullanılan genel bir terim.”* olarak ele alınmaktadır. Toplumsal sorunların içerisine sapkın davranışları örneğin; çocuk suçluluğu, fahişelik, intihar, uyuşturucu ve madde bağımlılığı gibi ve toplumsal çatışmaları örneğin; etnik gruplar arasında yaşanan çatışmalar, aile içi şiddet, endüstriyel sürtüşmeleri katabiliriz. Modern sanayi toplumlarının karmaşık toplumsal yapılarında bu saymış olduğumuz sapkın davranışlar ya da çatışmalar ile farklı biçimlerde karşılaşmaktadır. Aynı zamanda farklı statü ve rolleri işgal eden bireyler ve gruplar arasında da bu tür çatışmalara bakış açıları ve çözüm önerileri de birbirinden farklıdır. Bu nedenle ortaya çıkması muhtemel toplumsal sorunlar neredeyse sonsuz çeşittir (Marshall, 2005, 757).

Türkiye’de dönem dönem pek çok toplumsal sorun ile karşılaşıldığını söylememiz mümkündür. Türkiye’nin toplumsal sorunları değerlendirildiğinde bu sorunların bir bölümünün kendi iç dinamiklerinden bir bölümünün tarihsel ve kültürel arka plandaki gelişmelerden kaynaklandığını görmekteyiz. Bunun yanı sıra özellikle 1980’lerden sonra hızlanan küreselleşme süreci de ülkeler arasındaki etkileşimi de arttırmıştır. Küreselleşme ile ortaya çıkan bazı gelişmeler ve değişimler de bütün ülkeler açısından önemli toplumsal sorunlar haline dönüşebilmiştir. Bu bağlamda Türkiye’nin toplumsal sorunlarını bütünsel anlamda değerlendirmek önem kazanmıştır

(Zencirkıran, 2020, 455-476). Bu sorunları TÜİK verileri ve literatürde yapılan çalışmalar ışığında şu şekilde sıralayabiliriz:

- İşsizlik, iş gücüne katılım oranlarının düşük olması, kayıt dışı çalışma yaygınlığı,
- Engelli bireylere yönelik iyileştirme politikaların azlığı,
- Liyakate dayalı bir sistemin olmaması,
- Eğitimde yaşanan değişimler ve dönüşümler,
- Hızlı iç ve dış göç, Suriyeli mülteci, göçmenler ve çarpık kentleşme,
- Kadın cinayetleri,
- Adaletle yönelik güven duygusunun az olması,
- Gelir dağılımının eşitsizliği ve yoksulluk
- Terör ve salgın hastalıklar (Yeşilyurt, 2016: Aydemir, 2020: Zencirkıran, 2020: Aylin vd., 2021).

2. Araştırmanın Bulguları

2.1. Araştırma Grubunun Demografik Özellikleri

Araştırma 15'i kadın 4'ü erkek toplam 19 üniversite öğrencisi katılmıştır. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler aşağıda sunulmaktadır;

K1: 21 yaşında, erkek, 2. sınıf lisans öğrencisi, çalışmıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K2: 22 yaşında, kadın, 2. sınıf lisans öğrencisi, çalışmıyor, Sinop'ta doğmuş ancak İstanbul'da büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K3: 20 yaşında, kadın, 1. sınıf lisans öğrencisi, çalışmıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, orta üstü ekonomik seviye sahip.

K4: 22 yaşında, kadın, 3. sınıf lisans öğrencisi, çalışmıyor, Erzurum'da doğmuş, İstanbul'da büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K5: 22 yaşında, kadın, 2. sınıf lisans öğrencisi, yarı zamanlı çalışıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K6: 25 yaşında, kadın, 4. sınıf lisans öğrencisi, yarı zamanlı çalışıyor, Erzurum'da doğmuş, İstanbul'da büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K7: 23 yaşında, kadın, 3. sınıf lisans öğrencisi, yarı zamanlı çalışıyor, Samsun'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K8: 21 yaşında, kadın, 2. sınıf lisans öğrencisi, çalışmıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, yüksek düzey ekonomik seviyeye sahip.

K9: 21 yaşında, kadın, 2. Sınıf lisans öğrencisi, yarı zamanlı çalışıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K10: 21 yaşında, kadın, 3. sınıf öğrencisi, çalışmıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K11: 22 yaşında, kadın, 2. sınıf lisans öğrencisi, çalışmıyor, Hatay'da doğmuş, İstanbul'da ikamet ediyor, orta üstü düzeyde ekonomik duruma sahip.

K12: 22 yaşında, kadın, 2. sınıf lisans öğrencisi, çalışmıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K13: 20 yaşında, kadın, 2. sınıf lisans öğrencisi, çalışmıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K14: 21 yaşında, kadın, 4. sınıf lisans öğrencisi, İstanbul'da doğup büyümüş, orta üstü düzeyde ekonomik duruma sahip.

K15: 20 yaşında, kadın, 3. sınıf lisans öğrencisi, İstanbul'da doğup büyümüş, orta üstü düzeyde ekonomik duruma sahip.

K16: 21 yaşında, kadın, 2. sınıf lisans öğrencisi, İstanbul'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K17: 21 yaşında, erkek, 2. sınıf lisans öğrencisi, çalışmıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

K18: 25 yaşında, erkek, 4. sınıf lisans öğrencisi, yarı zamanlı çalışıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, yüksek düzeyde ekonomik duruma sahip.

K19: 25 yaşında, erkek, 4. Sınıf lisans öğrencisi, yarı zamanlı çalışıyor, İstanbul'da doğup büyümüş, orta düzeyde ekonomik duruma sahip.

2.2. Gençlerin Türkiye'nin ve Gençliğin Sorunlarına İlişkin Yaklaşımı

Çalışmaya katılan gençlere “Sizce Türkiye'nin toplumsal anlamda en önemli sorunu nedir?, Türkiye'de gençliğin en önemli sorunları nelerdir?” ve “Sizce Türk toplumunda gençlere değer verilmekte midir?” soruları yöneltilmiştir. İlk soruya verilen yanıtlar değerlendirildiğinde gençlerin Türkiye'nin en

önemli sorunlarını ekonomi, eğitimsizlik, işsizlik, şiddet, adaletsizlik, göç ve yoksulluk şeklinde sıraladığı görülmektedir. Katılımcıların kendi ifadeleriyle;

“Türkiye’nin günümüzde toplumsal anlamdaki en büyük sorunu genel anlamda kadına ve canlılara yönelik şiddet ve cinayetlerdir. Bu durum ise hukuk devleti olduğumuz iddiasına zarar vermektedir. Adalet sistemimizi sarsmaktadır. Türkiye’de adalete duyulan güven git gide azalmaktadır. Bir başka sorun ise eğitimsizlik ve işsizlik olarak sıralanabilir. Ekonomik alandaki kötü gidişat, krizler ve paramızın değerinin günden güne düşmesi de ek olarak gösterilebilir.” (K2, kadın, 22 yaşında)

“Ekonomi, işsizlik, eğitimin yetersizliği, parasızlık, yoksulluk sınırının artması. Bence bunların hepsi en önemli sorunlar.” (K8, kadın, 21 yaşında)

“Ekonomik sıkıntılar, işsizlik, kadına şiddet ve eğitim şeklinde sıralayabilirim.” (K10, kadın, 21 yaşında)

“Bence gelir adaletsizliği, cinsiyet eşitsizliği, otokrat rejimler, devlet güvenliğinin kişi hak ve hürriyetinden önde gelmesi gibi sorunlar Türkiye’nin en önemli sorunları arasındadır.” (K17, erkek, 21)

“Bakıldığında göç, ekonomi, eğitim, hukuk sisteminin Türkiye’de sorunlu olduğunu söyleyebilirim.” (K9, kadın, 21 yaşında)

“Ben şöyle sıralayabilirim: Eğitimin doğru ve yeterli olmaması, bilime yeteri kadar önem verilmemesi, siyasi kutuplaşma, medya ve sosyal medyanın çok sık ve yanlış kullanımı ve ötekileştirme.” (K18, erkek, 25 yaşında)

“Bence Türkiye’nin toplumsal anlamdaki en büyük problemi asırlardır süren gelen ekonomik dengesizlik. Zengin çok zengin, fakirin çok fakir olması ve orta sınıfın sürekli olarak ya çok fakirleştirilmesi ya da çok zenginleştirilmesi toplumsal krizlere neden olmaktadır bence. Bu ekonomik dengesizlik eğitim anlamında da eşitsizliğe neden oldu. Özel eğitim kurumlarında veya yurt dışında eğitim alabilen gençler ile alt sınıfın yalnızca devletin imkânları ve eğitimiyle kendisini yetiştirmeye çalışan gençler sürekli çatışma halinde. Bunun haricindeki bir diğer sorun ise kesinlikle ideolojilerdeki aşırılıklardır diyebilirim belki. Türkiye’de bir ideolojiye mensup insanların aşırılığı ciddi ve hatta kanlı çatışmalara neden olabilmektedir.” (K19, erkek, 25)

İkinci ve üçüncü soruya verilen yanıtlar değerlendirildiğinde gençler, gençliğin en önemli sorunlarını ekonomik yetersizlik, kuşak çatışması, gelecek kaygısı ve eğitim şeklinde sıralamaktadır. Kendilerine değer verildiğini düşünen gençler olmakla birlikte gençlerin büyük çoğunluğu kendilerine değer verilmediğini düşünmektedir. Kendi ifadeleriyle;

“Bana göre en önemli sorun statü kaygısıdır. Biz gençler olarak ilerleyen hayatımızda bir statümüzün olmasını istiyoruz. Ekonomik rahatlık ve özgürlük. Yaşlı ve orta kesim bu durumu bu isteği çok anormal algılıyor. Gençlere değer vermeyerek onların cabil hayatı görmemiş gibi bir algıya bakıyorlar. Dinozor nesil öldüğünde herkes rahata kavuşacak ama bunun için otuz kırk yılımız var.” (K1, erkek, 21 yaşında)

“Türk toplumunda gençliğin yaşadığı en önemli sorunlardan biri de kuşak çatışmasıdır bence. Gençler bugün içinde buldukları şartların iyileştirilmesini talep ettiklerinde diğer kuşaklar tarafından anlayışla karşılanmamakta hatta fikirleri dinlenilmemekte. Bu durum da Türkiye’de sürekli gençlerden söz edilse

de bu durumun geçerin ihtiyaç ve taleplerine cevap vermekte ziyade kendilerinden istenilen kalıba girmeleriyle ilgili olduğunu düşünüyorum.” (K2, kadın, 22 yaşında)

“Türkiye’de gençlere değer verildiğini düşünmüyorum. Şu an birçok genç imkânı olsa ülkesini bırakıp gidecek durumda. 11-12 yaşındaki çocuklar ekonominin kötü oluşunu konuşuyorken refah olduğunu söylemek mümkün değil. Eeee eğitim konusunda da gençlere destek sağlanmıyor, öğrenciler kitap ücretlerinin pahalılığından rahatsız. Aileler telefonların gençleri kötü etkilediğini düşünüyor, bu aşında onların önünü de kapatıyor çünkü bu dönemde bilgiye çoğunlukla internet yoluyla ulaşılabilir.” (K6, kadın, 25 yaşında)

Gençlerin verdiği yanıtlar değerlendirildiğinde, ekonomik anlamda yaşanan kaygının hem Türkiye’nin hem de gençliğin en önemli sorunu olduğu dikkat çekmektedir. Ekonominin yanı sıra, şiddet, adaletsizlik göç gibi konularda Türkiye’nin en önemli sorunları olarak görülürken gençliğin en önemli ikinci sorunun kuşak çatışması olduğu görülmektedir. Mülakat sırasında da bu durumun hissedildiğini söylemek mümkündür. Katılımcılar “Onlar geçmişte sıkıntı çekti, zorluk gördü diye biz de aynı sıkıntı ve zorluklardan geçmek zorunda değiliz.” düşüncesini sıklıkla dile getirmiştir. Gençliğin diğer sorunları ise -gelecek kaygısı ve eğitim- Türkiye’nin güncel sorunları ile paralellik göstermektedir.

2.3. Gençliğin Aile Kurumuna Karşı Tutumu

Çalışmaya katılan gençlere “Türkiye’de aile denilince aklımıza neler gelmektedir? Türk aile sistemi hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?” sorusu yöneltilmiştir. Verilen yanıtlar değerlendirildiğinde gençlerin aile kurumunu ataerkilliğin ağır bastığı, özgürlük alanını daraltıcı ve baskıcı bir kurum temaları etrafında değerlendirdiği görülmüştür. Özellikle gençler, Türk aile yapısının ataerkil bir düzene sahip olduğunu, bundan kaynaklı olarak gençler üzerinde baskı uyguladığını ve gençlerin özgürlük alanlarının daraldığını belirtmektedir. Kendi ifadeleriyle;

“Çoğu insanın içinde doğup büyüdüğü ve evlenene kadar ebeveynlerinin kuralları ve himayeleri altında kaldığı sıkı bağların olduğu kurum. Türkiye’deki ailelerde özgürlüğün olmadığını ve ekonomik şartlardan ötürü ilerleyen yaşlarda bile aileyle birlikte yaşanan bir sistem olduğunu görmekteyim. Bu da bizim özgürlük ve hayata atılmamızı yavaşlatıp etkiliyor.” (K1, erkek, 21 yaşında)

“Bence Türkiye’deki aileler genellikle gelenek-göreneklere bağlı, kendi kültürünü yayan ve aktaran ailelerdir. Dine bağlıdırlar. Mubafazakâr aileleri oldukça görebiliriz. Ataerkil bir yapıya sahiptirler. Çoğu ailede eee baba evin reisidir. Sözü geçen kişi odur. Belli bir yaşa geldikten sonra ayrı eve çıkma çok fazla söz konusu değildir. Birlikte yaşamak daha fazla görülür, hatta bala bazı köy kesimlerinde evlilikten sonra bile beraber yaşamayı görebiliriz. Bana göre eeee aile içinde herkes birbirine saygı duyarsa ve baskı oluşturulmazsa Türkiye’deki aile kavramına iyi diyebiliriz.” (K15, kadın, 20 yaşında)

“Türkiye’de aile yapısı diğer birçok toplum ve kültür yapılanmasına göre daha tutucu ve baskıcıdır bence. Buradaki kıyaslamam genel; yoksak tabii ki dünyada daha katı disipline sahip olan ve bu disiplini kültürlerinde de yansıtan toplumlar mevcut. Türkiye’deki pek çok çocuk, genç ailesi ile vakit geçirmek istemiyor, onların kısıtlayıcı olduğu düşüncesi ile sırf onlardan uzak olmak ve ‘özgür’ hareket etmek için farklı bir ilde üniversite okuyor. Türk ailelerinin korumacı yapısı maalesef ki bazen baskıcı

olabiliyor ve bu durum da anne-baba ve çocuk arasındaki ilişkiyi olumsuz etkiliyor.” (K14, kadın, 21 yaşında).

“Türk ailesinde geleneksel bakış çok hâkim ve bunu çocuklar üzerinde kullanıyorlar. Eee anne-baba çocuğuna bakmakta mecburdur ama fakat birçok Türk ailesi bu mecburiyeti kendi çocuklarına da uyguluyor yani çocuklar da anne-babaya bakmak zorundaymış gibi. Çocukların aldıkları kararlara müdahale ediyor genelde çünkü amaç onu korumak fakat bu çocukta ailenin ona güvenin olmadığı hissini veriyor.” (K6, kadın, 25 yaşında)

2.4. Gençliğin Eğitim Kurumuna Karşı Tutumu

Çalışmaya katılan gençlere “Türkiye’de eğitim denilince aklımıza ne gibi sorunlar gelmektedir? Eğitim ve gençlik ilişkisi hakkında ne düşünümektесiniz?” sorusu yöneltilmiştir. Verilen yanıtlar değerlendirildiğinde gençlerin eğitim kurumunu eğitimin ezbere dayanması, eğitim sisteminin sürekli değişmesi ve eğitimde fırsat eşitsizliği temaları etrafında değerlendirdiği görülmüştür. Çalışmaya katılan gençlerin neredeyse tamamı eğitimin ezbere dayanması ve gündelik hayatta bir karşılığının olmamasını eleştirmekte ve sürekli değişen eğitim sisteminin gençler üzerinde olumsuz etki uyandırdığını ve gençliğin çalışma motivasyonunu kırdığını belirtmektedir. Kendi ifadeleriyle;

“Türkiye’de eğitim olanaklarının geniş olduğunu düşünüyorum bir noktada. Fakat sistemin sürekli olarak değişmesi bunun yanında olanakları sağlayacak ekonomik imkânların olmaması eğitimsizlik gibi sorunları ortaya çıkarıyor. Ya da sürekli değişen eğitim sisteminin sebep olduğu odaklanamama doğru eğitim alamama sonucu işsizliğin ortaya çıkmasına neden oluyor. Eğitim ve gençlik ilişkisine bakacak olursak sürekli değişen sistem yüzünden psikolojik olarak ciddi manada olumsuz etkiliyor. Olan ya da yeni gelen sisteme ayak uydurmaya çalışırken ciddi olarak yapabilecekleri iyi bir eğitim hayatını mahvediyorlar. Ya da gençler gelecekte iyi para kazanmak için yeteneği ya da ilgisi olmadığı bölümü okuyarak yanlış seçimler yapıyorlar. Burada da aslında eğitim hayatında gencin doğru yönlendirilmemesinden kaynaklı oluyor diye düşünüyorum ben.” (K13, kadın, 20 yaşında).

“Ezber dayalı, yorumlamaktan, akıl yürütmekten uzak bir öğrenme biçimi eğitimin en önemli problemlerinden biridir bence. Böylece öğrenilen her bilgi bir “kullan-at” kurbanı olmakta ve geleceğe dönük bir fayda sağlanamamaktadır da diyebilirim. Aynı zamanda eğitime yönelik işlevsel ve kalıcı bir politikanın geliştirilememiş olması, yapılan bütün değişimlerin o dönemlerin koşulları ve çıkarları göz önüne alınarak yapılıyor olması da bir başka önemli sorundur. Bu ülkeyi ileri taşıyan gençliktir bunu unutmamak gerekir. Bu nedenle ilerlemek isteyen bir ülkenin gençlerini eğitmesi, onların yeteneklerini beslemesi zorunluluktur.” (K12, kadın, 22 yaşında)

“İlk olarak eğitimle ilgili en büyük sorunlardan biri belli bir sistemin olmayışıdır. Örnek vermek gerekirse beş yılın önceki bir bireyin almış olduğu eğitimle, beş yıl sonraki bir bireyin almış olduğu eğitim çok farklı. Daha sonra ezber dayalı bir sistem var. Genel olarak okul bitirilmesi ve kurtulmaya çalışılan bir görev gözünüyle bakılmaktadır. Bu da gençleri eğitimden de okuldan da uzaklaştırmaktadır.” (K4, kadın, 22 yaşında)

“Bana kalırsa ilkokuldan itibaren eğitimdeki temel problem eğitim verilen öğrencilere müfredat gereği birçok şey öğretebilmek arzusuyla neredeyse birçok şeyin öğretilmemesinden kaynaklanıyor. Eeeee çünkü ezber devreye giriyor. Mesela zorunlu eğitim süresince okullarda verilen tarih eğitimi yetersiz ve metot açısından hatalı olmakla birlikte öğrencilere tarihi sevdirmekten bir hayli uzak görünüyor. Gibi gibi. Bu

durumu pek çok ders için söylemek mümkün. Bu durumda hem sosyolojik yapı hem de entelektüel yapısı itibarıyla zafiyetleri olan bir toplumun ortaya çıkmasına sebebiyet veriyor bence.” (K18, erkek, 25 yaşında)

“Türkiye’de eğitim denilince akla ilk gelen, sorundur bence. Bu devlet ve eğitim kurumları tarafından sağlanan ve aile tarafından verilenler için de geçerli. Eeee Türk eğitim sistemi (kurumlar tarafından sağlanan) her geçen yıl daha da kötüye gitmektedir. Öncelikli sorun şabımsıca eğitimin uzunluğudur. Geçmişte lise 3 yıldır ve buna rağmen günümüz liselerinden çok daha iyi eğitim verebilmekteydiler. Demek ki esas sorun eğitimin süresinde değil, öğretmenlerin niteliğindedir diye düşünüyorum.” (K19, erkek, 25 yaşında)

2.5. Gençliğin Siyaset Kurumuna Karşı Tutumu

Çalışmaya katılan gençlere “Türkiye’de siyaset denilince aklımıza neler gelmektedir? Türk siyasetinden memnun musunuz? Neden?” sorusu yöneltilmiştir. Verilen yanıtlar değerlendirildiğinde gençlerin siyaset kurumunu siyasetçilerin halkın problemlerinden uzak olması ve kendi çıkarlarını düşünmesi temaları etrafında değerlendirdiği görülmüştür. Çalışmaya katılan gençlerin nedeysen tamamı Türk siyasetinden memnun olmadığını, siyasetçilerin kendi çıkarlarını düşündüğünü ve halkın sorunlarından kopuk bir hayat geçirdiklerini belirtmektedir. Gençler siyaset ile uğraşanların bir araya gelerek ülkenin menfaatine uygun bir birliktelik içerisinde olması gerektiğini düşünmektedir. Kendi ifadeleriyle;

“Siyaset deyince... Var olan siyasi partiler birbirleriyle kavga edip gereksiz yarışa girmekten başka gibi icraatlar yapıyor bilinmeyen bir konu. Türkiye’de ayrıca kalıplaşmış olan bir cümledir ki “Siyasetçi çalar.” Siyasetten memnun değilim çünkü halkın çıkarına çalıştıklarını -en azından şu dönemde- düşünmüyorum.” (K4, kadın, 22 yaşında)

“Bence Türkiye içinde iyi gidiyor diyebileceğimiz bir A veya B partisi yok. Herkesin çıkar peşinde olduğu bir düzen ve insanların siyaset konusunda fanatik olmasını yanlış buluyorum. Takım tutar gibi parti destekleniyor. Kimse oy verdiği partinin yanlışlarını görmüyor. Düşünce özgürlüğü hiç yok...” (K11, kadın, 22 yaşında).

“Türk siyasetinden memnun değilim çünkü ekranlarda hizmet savaşları değil koltuk savaşları veriliyor. Toplum olarak millet olma bilincini aslında bize en iyi aşılacak kişiler bürokratlar. Seçimler yaklaştığında verilen vaatlerin sadece %10’u yerine getiriliyor. Ülkede şu an bir partizanlığın olduğunu düşünüyorum ve bunun sebebi de ekranlarda partiler arası olan tartışmalar olduğunu düşünüyorum. Ülkenin geleceği ile ilgili meseleler söz konusu olunca parti ayrımı olmaksızın bir araya gelinmeli. Bu bilincin olmadığı görülüyor.” (K6, kadın, 25 yaşında)

“Siyaset bana göre yalan dünyadan ibaret. Günümüze kadar Türkiye siyasetinde pek çok karışıklık yaşanmış, pek çok kez hükümet değişmiş vb. Bu durum yani siyasette yaşanan karışıklıklar hala devam ediyor. Fakat burada bence asıl tartışılması gereken konu halkın ihmal edilmesi. Ne siyasi partiler ne siyasetçiler halkı düşünmüyor, halkın sesi olmuyor. Bence siyasetçilerin hepsi kendi çıkarlarını gözetiyor. Başta halkın yanında gibi görünüp sonrasında kendi bencilliğine yenik düşüyor ve tamamen kendi çıkarları doğrultusunda hareket ediyor. Örneğin günümüz sorunlarını düşündüğümüzde bir biberin 80 TL olması asla normal karşılanamaz. Bu, halkı öldürmektir, insanı öldürmektir. Fakat ben hiçbir siyasetçinin genel geçer problemler dışında konuştuğunu görmedim. Evet kur deniyor, enflasyon deniyor ama hiçbir siyasetçi kadın cinayetleri hakkında konuşmuyor, hayvan hakları hakkında konuşmuyor, eğitim sistemi, sağlık sektörü veya turizm hakkında konuşmuyor. Bu nedenle siyasetçilerin yalnızca göz boyama amaçlı hareket ettiklerini düşünüyorum.” (K14, kadın, 21 yaşında)

2.6. Gençliğin Göç ve Göçmenlere Karşı Tutumu

Çalışmaya katılan gençlere “Türkiye’de göç denilince aklınıza neler gelmektedir? Göç ve göçmenlerin varlığı hakkında ne düşünümektесiniz?” sorusu yöneltilmiştir. Verilen yanıtlar değerlendirildiğinde gençlerin göç meselesine tamamen olumsuz yaklaştığı, göçmenlere yönelik uyum ve entegrasyon politikalarının olmamasını eleştirdikleri, göçmenlerin sayısından rahatsız oldukları, göçmenleri güvenlik açısından bir tehdit olarak algıladıkları görülmektedir. Gençler özellikle göç ve göçmenlik durumunu Suriye’den gelen göç dalgası üzerinden değerlendirmektedir. Kendi ifadeleriyle;

“Türkiye haddinden fazla göç almıştır. Göçmenler artık milli varlığa bir tehdittir.” (K17, erkek, 21 yaşında)

“Türkiye’de göç denilince aklıma iyi kötü fark etmeksizin göç alan ülke konumundadır. Bu durumdan asla memnun değilim. Ne olduğu ve kim olduğu belli olmaksızın ülkeye alınan mültecilerden çok rahatsızım. Kalıfıye eleman alsalar düşüncem belki değişebilir ama Türk halkına yaptıkları kötülükten dolayı göçmenlerin kendi ülkelerine gitmesini isterim.” (K3, kadın, 20 yaşında)

“Bana göre göçmenler aşırı rahatsız edici ve rahatlar. Uyum sağlayamıyorlar. Türkiye’den başka ülkeye çoğunlukla maddiyat ve eğitim için gidiyorlar. Eğitim nerede iyiyse imkânı olan zaten gitsin ama gittiğin yere uyum sağlaman gerek. Türkiye’ye gelenlerin buna uygun davrandığını düşünmüyorum. Kendi ülkemizde yabancı olduk. Çok fazlalılar bence.” (K11, kadın, 22 yaşında)

“Bence Türkiye’nin düzensiz ve fazla göç alıyor oluşu kendi vatandaşına kendi ülkesinde yaşayan zorluğu getirmekte. Sınırlarını korumalı ve sınır sorunlarını çözmeli fakat vasıfsız bireylerin göçünü zaruri durumlar dışında en aza indirmelidir. Aksi takdirde kendi halkının yoksulları daha fazla yoksullaşmaya devam edecektir. Ucuz işçi gücü ve artan kurullar Türk halkını oldukça zora sokmakta.” (K5, 22 yaşında, kadın)

“Bana göre Türkiye özellikle son yıllarda çok fazla dış göç almaktadır. Dışarıdan gelen bu göçmenlerin çoğu zaman kayıtlara geçmemesi eğitim ve sosyalizasyon sürecinden geçmeden başıboş bir şekilde topluma bırakılmasının birçok sorun yarattığını her geçen gün görmekteyiz. Bu kişilerin dil, barınma, eğitim gibi ihtiyaçlarının gözetilmeksizin topluma salınması hem bu kişilerin hem de halkın sorun yaşamasına neden olmaktadır. Ayrıca eee Türkiye’nin göç aldığı kadar beyin göçü verdiği de ortadadır. Bu da Türkiye’nin vatandaşlarına gerek eğitim gerek iş ve kültür anlamında yeterli imkânları sunamadığını gösterir.” (K1, kadın, 22 yaşında)

Sonuç

Çalışma kapsamında üniversite gençlerinin Türkiye’nin toplumsal meselelerine ilişkin bakışı Türkiye’nin güncel sorunları etrafında değerlendirilmiştir. Bu minvalde konuyu anlamak adına 19 üniversite öğrencisi ile mülakat yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda gençlerin Türkiye’nin en önemli sorunlarını ekonomi, eğitimsizlik, işsizlik, şiddet, adaletsizlik, göç ve yoksulluk şeklinde sıraladığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada Türkiye’nin toplumsal sorunları üzerine yapılan diğer çalışmaların sonuçlarına benzer sonuçlar elde edilmiştir. 2019 yılına kadar yapılan çalışmalarda terör ve salgın hastalıklar sorunlarını dile getirilirken 2021’den sonra yapılan çalışmalarda daha çok ekonomik problemler ve göç sorununun dile getirildiği görülmüştür.

Çalışmanın diğer bir sonucu gençlerin, gençliğin en önemli sorunlarını nasıl ele aldığı ile ilişkilidir. Gençler, gençliğin en önemli sorunlarını ekonomik yetersizlik, kuşak çatışması, gelecek kaygısı ve eğitim şeklinde sıralamaktadır. Gençlik sorunlarının Türkiye'nin güncel sorunları ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Tek fark gençlerin kendi ebeveynleri ile kuşak çatışması içerisinde olmasıdır. Teknolojinin ve internetin gelişmesi ile son yıllarda kuşaklar arası farklılıkların daha fazla öne çıktığını söylememiz mümkündür.

Çalışmadan elde edilen diğer sonuçlar ise şu şekildedir: Gençler aileyi ataerkilliğin ağır bastığı, özgürlük alanını daraltıcı ve baskıcı bir kurum temaları etrafında değerlendirmekte ve aile kurumuna karşı sosyal bir mesafe içerisine girmektedir. Gençler eğitim kurumunu eğitim sisteminin sürekli değişmesi, eğitimin ezbere dayanması ve eğitimde fırsat eşitsizliği temaları etrafında değerlendirmekte ve eğitimin sürekli değişmesinden dolayı muzdarip olduğunu belirtmektedir. Gençler siyaset kurumunu ise siyasetçilerin halkın problemlerinden uzak olması ve kendi çıkarlarını düşünmesi temaları etrafında değerlendirmekte ve siyasetin Türkiye'de rant elde etmek amacıyla gerçekleştiğini düşünmektedir. Son olarak Türkiye'nin günümüzde en önemli meselesi olan göçe karşı gençlerin tamamen olumsuz yaklaştığı, göçmenlere yönelik uyum ve entegrasyon politikalarının olmamasını eleştirdikleri, göçmenlerin sayısından rahatsız oldukları ve göçmenleri güvenlik açısından bir tehdit olarak algıladıkları görülmektedir.

Çalışmadan elde edilen veriler ışığında öneriler;

- Gençlerin eğitim alanında yaşamış olduğu kaygıyı gidermek adına eğitim sisteminin sürekli değişmesinin önüne geçilmesi gereklidir. Ayrıca ezberci eğitim yerine uygulamaya dönük eğitim modeli geliştirilmeli ve öğretmenler bu modele teşvik edilmelidir.
- Gençlerin ekonomik anlamda duyduğu kaygının giderilmesi için mezun oldukları alanda çalışabilecekleri iş imkânları genişletilmelidir.
- Gençlerin aileye olan ön yargıları ve kuşaklararası çatışmanın kırılması amacıyla kamu spotu hazırlanmalıdır.
- Gençlerin göçmenlere karşı ön yargılarını yıkmak adına göçmenler ile olan uyum politikaları, göçmen sayıları ve göçmenlerin demografik özellikleri kamuoyu ile düzenli olarak paylaşılmalıdır.
- Çalışma, üniversite öğrencileri ile gerçekleştirilmiştir. Aynı ya da benzer bir çalışmanın lise öğrencileri ile de gerçekleştirilmesi literatüre katkı sunacaktır.

KAYNAKLAR

- Arslantürk, Zeki ve Amman, Tayfur (2017). *Sosyoloji, Giriş Kavramlar, Süreçler, Kurumlar, Teoriler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Aydemir, Mikail. *Lise Öğrencilerine Göre Günümüzün Toplumsal Sorunları, Nedenleri, Çözümleri ve Gelecekteki Muhtemel Toplumsal Sorunlar*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Aydın, Mustafa vd. *Kantitatif Araştırma Raporu: Türkiye Siyasal Sosyal Eğilimler Araştırması Raporu*. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Türkiye Çalışmaları Grubu: Akademetre ve Global Akademi, 2021.
- Bozkurt, Veysel. *Değişen Dünyada Sosyoloji*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2021.
- Ficher, Joseph. *Sosyoloji Nedir*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2006.
- Giddens, Antony ve Sutton, P. William. *Sosyoloji*. E. A. Kayhan (çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2019.
- İbret Bilgin, Karasu Avcı, Emine ve Receptoğlu Serpil. “Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Toplumsal Sorunların Tespitine Yönelik Görüşleri”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16/USBES Özel Sayı II (2016), 214 - 238.
- Kalaycıoğlu, Sibel. “Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Ed. Mehmet Zencirkıran. 3-18. Bursa: Dora Yayınları, 2020.
- Kıray, Mübeccel. *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1999.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2013.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. O. Akınhay ve D. Kömürcü (çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.
- Neuman, Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. İstanbul: Yayınodası Yayıncılık, 2007.
- Yeşilyurt, Etem. “Toplumsal Sorunların Çözümüne Katkısı ve Karşılaşılan Engeller Açısından Duyuşsal Alanın Değerlendirilmesi”. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 6 (1), (2016), 237-308.
- Zencirkıran, Mehmet. *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Zencirkıran, Mehmet. “Türkiye'nin Toplumsal Sorunları”, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Ed. Mehmet Zencirkıran. 456-475. Bursa: Dora Yayınları, 2020.

BRANŞ DEĞİŞKENİNİN GENÇ SPORCULARIN KÜLTÜREL MİRAS FARKINDALIĞININ ARTTIRILMASI ÜZERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ¹

Fikret BADEMCI*

Hicran Hanım HALAÇ**

Öz

Toplumun kültürel miras farkındalığının arttırılmasında toplum tarafından takip edilen bireylerin görev alması önemlidir. Medyanın odağında yer alan ünlüler gibi sporcuların kültürel miras tanıtımında görev almaları kültürel miras bilincinin topluma yayılmasına olumlu yönde etki sağlayacaktır. Bu bağlamda öncelikli olarak sporcuların kültürel miras farkındalıklarının arttırılmasına yönelik çalışmalar yapılması gerekmektedir. Sporcuların branşlarına göre algılarının değiştiği göz önüne alındığında, branş değişkeninin sporcuların kültürel miras farkındalığın arttırılması çalışmalarında etkisi olup olmadığı önem kazanmaktadır. Çalışmanın amacı, takım ya da bireysel spor olması bakımından spor branşlarının sporcuların kültürel miras farkındalığının arttırılması üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu bağlamda eşit sayıdaki takım sporu ve bireysel spor yapan genç sporculara sosyal medya üzerinden infografiklerle kültürel miras farkındalıklarının arttırılmasına yönelik bir uygulama yapılmıştır. Uygulama esnasında katılımcılara başarı testi uygulanmıştır. Elde edilen veriler IBM SPSS STATISTICS 22 programına aktarılarak frekans analizi tekniğiyle incelenmiştir. Çalışma sonucunda her iki gruptaki katılımcıların da son testte daha çok doğru yanıt verdikleri görülürken katılımcıların takım ya da bireysel spor yapmalarının kültürel miras farkındalıklarının arttırılmasında herhangi bir etkisinin olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Kültürel Miras, Farkındalık, Bilinçlendirme, Takım Sporlu, Bireysel Spor*

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF BRANCH VARIABLE ON INCREASING CULTURAL HERITAGE AWARENESS OF YOUNG ATHLETES

Abstract

It is important that the people followed by the society take part in raising the awareness of the cultural heritage of the society. The participation of athletes in the promotion of cultural heritage, as well as well-known people, who are in the center of the media, will have a positive effect on the spread of cultural heritage awareness to the society. In this context, it is necessary to carry out studies to increase the awareness of the cultural heritage of the athletes. Considering that the perceptions of the athletes change according to their branches, it becomes importance whether the branch variable has an effect on the activities of increasing the awareness of the cultural heritage of the athletes. The aim of the study is to investigate the effect of sports branches on raising awareness of cultural heritage of athletes in terms of team or individual sports. In this context, an application has been made to increase the awareness of cultural heritage with infographics on social media to young athletes which their number is equal as for doing team sports and individual sports. During the application, an achievement test was applied to the participants. The obtained data were transferred to the IBM SPSS STATISTICS 22 program and analyzed by frequency analysis

¹ “Genç Sporculara Sosyal Medya Üzerinden Video Infografiklerle Kültürel Miras Tanıtımına Yönelik Bir Uygulama Örneği” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr., Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, fbademci@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4860-9416.

** Dr., Mimarlık Bölümü, hhhalac@eskisehir.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8046-9914.

technique. As a result of the study, it was seen that the participants in both groups gave more correct answers in the post-test, while it was seen that the participants' doing team or individual sports did not have any effect on increasing their awareness of cultural heritage.

Keywords: *Cultural Heritage, Awareness, Consciousness-Raising, Team Sports, Individual Sports*

GİRİŞ

Kültürel mirasların korunması ve tanıtılması içinde uluslararası kuruluşlar, devletler, topluluklar, sivil toplum kuruluşları, bireyler vb. birçok kurumu barındıran uluslararası bir çalışmadır. Bu çalışmalarda tüm kurumlar kendi görevlerini yerine getirmekle yükümlüdür. Bu kurumların başında gelen devletler her ne kadar mirasın korunması ve tanıtılması konusunda politika ve kanunlar oluştursalar da uygulamasını bireylerin kabul etmesi ve uygulaması yatmaktadır. Bireylerin kültürel miras çalışmalarına dahil edilmesi, kültürel mirasların korunması ve tanıtılması bağlamında başarının temel faktörüdür (Jagielska-Burduk vd., 2021).

Kültürel miras bilincinin erken yaşta kazanılması bilincin topluma yayılması bakımından önemlidir (Lambert, 1996). Eğitim faaliyetleri kültürel mirasların topluma yayılması ve toplumun koruma bilincinin geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadır ancak kültürel miras konusunun örgün ve yaygın eğitim sürecinde yetersiz kalması bu bilincin toplumda oluşmamasına neden olmaktadır (İslamoğlu, 2018; 20; Tapan 2014). Eğitimin yanı sıra kültürel miras bilincinin çocuklara kazandırılmasında tanıtım faaliyetleri de önemlidir (Avcı ve Memişoğlu, 2016).

Kültürel miras tanıtım faaliyetlerinin mihenk taşlarından bir tanesi de toplumda göz önünde bulunan bireylerin bu tanıtımlarda rol almasıdır. Çünkü ünlü kişiler bireylerin kararlarını etkilemektedir (Farren, 2018). Bu bağlamda sporcular bireylerin kültürel mirasları tanınmasında etkin rol oynayabilirler (Milanovic vd., 2015). Sporcuların reklamcılık sektöründeki yerleri göz önüne alındığında kültürel miras tanıtım konusunda oluşturacakları farkındalığın başarılı olacağı ön görülmektedir. Bu bağlamda öncelikle sporcularda kültürel miras farkındalığının oluşturulması gerekmektedir. Yapılan çalışmalar sporcuların kültürel miraslara ilgilerinin olduğunu ancak kültürel mirasları ziyaret için, özellikle de turnuva dönemlerinde, zamanlarının olmadığını göstermektedir (Halaç vd., 2017; Halaç ve Bademci, 2019; Halaç vd., 2021).

Sporculara kültürel miras tanıtımında başarının yükselmesi için sporculara özel metotlar gerekmektedir. Bu bağlamda spor branşlarının sporcuların ilgisini çeken etmenler üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Çalışmada takım ya da bireysel spor olması bakımından spor branşlarının sporcuların kültürel miras farkındalığının artırılması üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Araştırmada

eşit sayıdaki takım sporu ve bireysel spor yapan genç sporculara sosyal medya üzerinden infografiklerle kültürel miras farkındalıklarının artırılmasına yönelik bir uygulama yapılmıştır. Araştırmaya Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi spor liselerinden takım sporu yapan 98, bireysel spor yapan 98 ve branşı olmayan 14 kişi katılmıştır. Katılımcılara uygulama öncesinde ön test sonrasında da son test uygulanmıştır. Elde edilen veriler IBM SPSS STATISTICS 22 programına aktarılarak frekans analizi tekniğiyle incelenmiştir.

1. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Çalışmada katılımcıların toplam puanları katılımcıların branşlarına (bireysel/takım sporu) göre frekans analizi aracılığıyla incelenmiştir. Her bir soru için ise katılımcıların tercih ettikleri seçeneklerin frekans ve yüzde değerleri katılımcıların branşlarıyla çaprazlanarak tablo şeklinde ifade edilmiştir.

Tablo 1. “Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	1	8	3	2	0	13	1	0
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	7,1	57,1	21,4	14,3	0,0	92,9	7,1	0,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	5,6	5,6	9,1	12,5	0,0	7,1	8,3	0,0
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	8	66	17	7	4	87	4	3
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	8,2	67,3	17,3	7,2	4,1	88,8	4,1	3,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	44,4	46,2	51,5	43,8	44,4	47,8	33,3	42,9
Takım Sporlu	Kişi Sayısı (Adet)	9	69	13	7	5	82	7	4
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	9,2	70,4	13,3	7,1	5,1	83,7	7,1	4,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	50,0	48,3	39,4	43,8	55,6	45,1	58,3	57,1
Seçenekler	A- Ani Harabeleri								
	B- Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası								
	C- Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi								
	D- Göbekli Tepe								

Tablo 1'e bakıldığında ön testte yer alan “Sivas'ta bulunan ..... yapı topluluğunda belirli vakitlerde namaz kılan kadın ve namaz kılan erkek silüetleri görülmektedir.” sorusuna doğru cevap olan “Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası” cevabını verenlerin ise %5,6 (f=8)'sının branşının olmadığı, %46,2 (f=66)'sinin bireysel spor branşlarını yaptığı %48,3 (f=69)'ünün ise takım sporlarını yaptığı görülmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların branşlarının bireysel sporlar ya da takım sporları olması arasında büyük bir farklılık

görülmemektedir. Bununla birlikte soruyu doğru yanıtlayan katılımcılar içinde takım sporları yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinden daha fazla olduğu görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soruya “Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası” cevabını verenlerin ise %7,1 (f=13)’inin branşının olmadığı, %47,8 (f=87)’inin bireysel spor branşlarını yaptığı %45,1 (f=82)’inin ise takım sporlarını yaptığı görülmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların branşlarının bireysel sporlar ya da takım sporları olması arasında büyük bir farklılık görülmemektedir. Bununla birlikte soruyu doğru yanıtlayan katılımcılar içinde bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinden daha fazla olduğu görülmektedir.

Tabloya göre katılımcıların ön test ve son testte yer alan Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası ile ilgili soruya verdikleri cevapların doğru sayılarında hem bireysel sporlar hem de takım sporları kategorilerinde artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde bu artışın bireysel sporlarda daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durumun sonucunda son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin altına indiği görülmüştür.

Tablo 2. “İstanbul’un Tarihi Alanları” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	3	11	0	0	0	14	0	0
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	21,4	78,6	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	8,1	7,4	0,0	0,0	0,0	7,4	0,0	0,0
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	19	66	7	6	11	83	1	3
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	19,4	67,3	7,1	6,1	11,2	84,7	1,0	3,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	51,4	44,6	50,0	54,5	78,6	43,9	50,0	60,0
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	15	71	7	5	3	92	1	2
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	15,3	72,4	7,1	5,1	3,1	93,9	1,0	2,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	40,5	48,0	50,0	45,5	21,4	48,7	50,0	40,0
Seçenekler	A- Edirne								
	B- İstanbul								
	C- İzmir								
	D- Sivas								

Tablo 2'ye bakıldığında ön testte yer alan “Geniş kubbesi ve süslemeleriyle dikkat çeken Ayasofya, Mimar Sinan’ın çarahlık eserim dediği Şehzade Camii ve kalfalık eserim dediği Süleymaniye Camii..... şehrinde bulunmaktadır’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusu için doğru cevap olan “İstanbul” seçeneğini tercih eden katılımcıların %7,4 (f=11)’ünün branşı yokken %44,6 (f=66)’sı bireysel spor, %48,0 (f=71)’i takım sporu yapmaktadır. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soru için “İstanbul” seçeneğini tercih eden katılımcıların %7,4 (f=14)’ünün branşı yokken %43,9 (f=83)’u bireysel spor, %48,7 (f=92)’si takım sporu yapmaktadır. Tabloya göre doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı görülmektedir.

Tabloya bakıldığında katılımcıların ön test ve son testte yer alan İstanbul’un Tarihi Alanları ile ilgili doğru seçeneği tercih etme oranlarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde takım sporu kategorisindeki artış, bireysel spor ve branşı olmayan kategorilerindeki artışa göre daha fazladır. Doğru cevap içerisindeki dağılım değerlendirildiğinde ise takım sporu kategorisinde artış görülürken bireysel spor kategorisinde azalış söz konusudur. Bu durum soruya doğru yanıt veren bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinden az olma durumunu değiştirmemiştir.

Tablo 3. “Göreme Milli Parkı ve Kapadokya” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	3	11	0	0	0	14	0	0
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	21,4	78,6	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	15,0	7,1	0,0	0,0	0,0	7,1	0,0	0,0
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	9	71	5	13	4	89	2	3
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	9,2	72,4	5,1	13,3	4,1	90,8	2,0	3,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	45,0	45,8	50,0	52,0	66,7	45,4	66,7	60,0
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	8	73	5	12	2	93	1	2
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	8,2	74,5	5,1	12,2	2,0	94,9	1,0	2,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	40,0	47,1	50,0	48,0	33,3	47,4	33,3	40,0
Seçenekler	A- Edirne								
	B- İstanbul								
	C- İzmir								
	D- Sivas								

Tablo 3'e bakıldığında ön testte yer alan “*Neveşehir’de bulunan kayalara oyulmuş kutsal yerlerin, peribacalarının ve büyük kaya yerleşimlerinin bulunduğu kültürel mirasımızın ismi .....’dır.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?*” sorusu için “Göreme Milli Parkı ve Kapadokya” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %7,1 (f=11)’inin branşının olmadığı, %45,8 (f=71)’inin bireysel spor, %47,1 (f=73)’inin ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşılmıştır. Tabloya göre ön testte yer alan soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte soruya doğru yanıt veren katılımcılardan takım sporu yapanlarla bireysel spor yapanlar arasındaki yüzdenin birbirine yakın olduğu görülmüştür.

Son testte yer alan aynı soruya ise doğru yanıt olarak “Göreme Milli Parkı ve Kapadokya” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %7,1 (f=14)’inin branşının olmadığı, %45,4 (f=89)’ünün bireysel spor, %47,4 (f=93)’ünün ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşılmıştır. Tabloya göre son testte yer alan soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı tespit edilmiştir.

Tabloya göre katılımcıların başarı ölçme testlerin yer alan Göreme Milli Parkı ve Kapadokya ile ilgili soruda tüm branş kategorileri içinde doğru yanıt verme oranında artış olduğu tespit edilmiştir. Kategoriler içindeki dağılım yorumlandığında doğru yanıt veren takım sporu yapan öğrenci kategorisinin oranındaki artışın bireysel spor yapan öğrenci kategorisinin oranındaki artışa göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Bu durum soruya doğru yanıt veren bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinden az olma durumunu değiştirmemiştir.

Tablo 4. “*Hattuşa: Hitit Başkenti*” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	1	4	5	4	0	2	1	11
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	7,1	28,6	35,7	28,6	0,0	14,3	7,1	78,6
	Cevaba Göre Dağılım (%)	2,3	13,3	11,9	4,2	0,0	16,7	6,3	6,9
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	23	14	17	44	10	5	8	75
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	23,5	14,3	17,3	44,9	10,2	5,1	8,2	76,5
	Cevaba Göre Dağılım (%)	53,5	46,7	40,5	46,3	43,5	41,7	50,0	47,2
Takım Sporlu	Kişi Sayısı (Adet)	19	12	20	47	13	5	7	73
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	19,4	12,2	20,4	48,0	13,3	5,1	7,1	74,5
	Cevaba Göre Dağılım (%)	44,2	40,0	47,6	49,5	56,5	41,7	43,8	45,9

Seçenekler	A- Aphrodisias
	B- Bergama
	C- Efes
	D- Hattuşa

Tablo 4'e bakıldığında ön testte yer alan “Çorum'da bulunan ve Hitit İmparatorluğuna başkentlik yapmış olan ..... Antik Kenti'ni 8 kilometreyi geçen duvarlar çevrelemekte ve duvarlarda Aslan kapısı, Kral kapısı, Sfenske kapısı gibi isimlerin verildiği kapılar bulunmaktadır.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusuna doğru cevap olan “Hattuşa” cevabını verenlerin ise %4,2 (f=4)'sinin branşının olmadığı, %46,3 (f=44)'ünün bireysel spor branşlarını yaptığı %49,5 (f=47)'inin ise takım sporlarını yaptığı görölmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporları yaptığı görölmektedir. Bununla birlikte soruya doğru yanıt veren katılımcılardan takım sporu yapanlarla bireysel spor yapanlar arasındaki yüzdelerin birbirine yakın olduğu görölmüştür.

Son testte yer alan aynı soruya “Hattuşa” cevabını verenlerin ise %6,9 (f=11)'unun branşının olmadığı, %47,2 (f=75)'sinin bireysel spor branşlarını yaptığı %45,9 (f=73)'unun ise takım sporlarını yaptığı görölmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcılar arasında branş bakımından bir farklılık görölmemektedir. Bununla birlikte soruya doğru yanıt veren katılımcılardan takım sporu yapanlarla bireysel spor yapanlar arasındaki yüzdelerin birbirine yakın olduğu görölmüştür.

Tabloya bakıldığında katılımcıların ön test ve son testte yer alan Hattuşa: Hitit Başkenti kültürel mirası ile ilgili soruya verdikleri cevapların doğru sayılarında iki kategoride de artış görölmektedir. Kategoriler içindeki dağılıma bakıldığında bireysel sporların takım sporları kategorilerinden daha fazla artış gösterdiği görölmektedir. Artışın doğru cevap içerisindeki dağılımına bakıldığında ise bireysel sporlar kategorilerinde artış görölürken takım sporları kategorisinde ise düşüş görölmektedir. Bu durumun sonucunda son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin altına indiği görölmüştür.

Tablo 5. “Nemrut Dağı” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	3	3	7	1	0	0	12	2
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	21,4	21,4	50,0	7,1	0,0	0,0	85,7	14,3
	Cevaba Göre Dağılım (%)	9,4	16,7	5,1	4,3	0,0	0,0	6,7	18,2
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	13	8	65	12	7	3	82	6
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	13,3	8,2	66,3	12,2	7,1	3,1	83,7	6,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	40,6	44,4	47,4	52,2	77,8	30,0	45,6	54,5
Takım Spor	Kişi Sayısı (Adet)	16	7	65	10	2	7	86	3
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	16,3	7,1	66,3	10,2	2,0	7,1	87,8	3,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	50,0	38,9	47,4	43,5	22,2	70,0	47,8	27,3
Seçenekler	A- Ani Arkeolojik Alanı								
	B- İstanbul'un Tarihi Alanları								
	C- Nemrut Dağı								
	D- Truva Arkeolojik Alanı								

Tablo 5'e bakıldığında ön testte yer alan “Milattan önce 62 yılında 6 ton ağırlığında ve 10 insan büyüklüğündeki kaya bloklarının insan gücüyle taşlanmasıyla elde edilen heykeller .....’nda bulunmaktadır.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusunda yer alan “Nemrut Dağı” seçeneğini tercih eden katılımcıların %5,1 (f=7)’inin branşı yokken %47,4 (f=65)’ü bireysel spor, %47,4 (f=65)’ü takım sporu yapmaktadır. Tabloya göre soruya takım sporu ve bireysel spor yapan katılımcıların soruya doğru cevap verme oranlarının eşit olduğu görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soruya “Nemrut Dağı” seçeneğini tercih eden katılımcıların %6,7 (f=12)’sinin branşı yokken %45,6 (f=82)’sı bireysel spor, %47,8 (f=86)’i takım sporu yapmaktadır. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı görülmektedir.

Tabloya bakıldığında katılımcıların ön test ve son testte yer alan Nemrut Dağı ile ilgili doğru seçeneği tercih etme oranlarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde takım spor yapanlar kategorisindeki artış bireysel spor yapanlar kategorisindeki artışa göre daha fazladır. Doğru cevap içerisindeki dağılım değerlendirildiğinde ise takım sporu kategorisinde artış görülürken bireysel spor kategorisinde azalış söz konusudur. Bu durumun

sonucunda son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin üstüne çıktığı görülmüştür.

Tablo 6. “Hieropolis-Pamukkale” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branş Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	4	3	0	7	0	1	5	8
	Branş Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	28,6	21,4	0,0	50,0	0,0	7,1	35,7	57,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	16,7	9,4	0,0	4,9	0,0	25,0	23,8	4,6
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	7	15	5	71	6	1	5	86
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	7,1	15,3	5,1	72,4	6,1	1,0	5,1	87,8
	Cevaba Göre Dağılım (%)	29,2	46,9	50,0	49,3	54,5	25,0	23,8	49,4
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	13	14	5	66	5	2	11	80
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	13,3	14,3	5,1	67,3	5,1	2,0	11,2	81,6
	Cevaba Göre Dağılım (%)	54,2	43,8	50,0	45,8	45,5	50,0	52,4	46,0
Seçenekler	A- Ani Arkeolojik Alanı								
	B- Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı								
	C- Göreme Milli Parkı ve Kapadokya								
	D- Hieropolis-Pamukkale								

Tablo 6’ya bakıldığında ön testte yer alan “ ‘Denizli’de bulunan kutsal şehir olarak bilinen yerleşimin yanı sıra kaplıcaları ve travertenlerden oluşan terasları bulunan kültürel mirasımızın ismi .....’dır/ dir.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusu için “Hieropolis-Pamukkale” seçeneğini işaretleyen katılımcıların %4,9 (f=7)’ünün branşının olmadığı, %49,3 (f=71)’ünün bireysel spor, %45,8 (f=66)’inin ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşmıştır. Tabloya göre ön testte yer alan soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun bireysel spor yaptığı tespit edilmiştir.

Son testte yer alan aynı soruya ise doğru yanıt olarak “Hieropolis-Pamukkale” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %4,6 (f=8)’sının branşının olmadığı, %49,4 (f=86)’ünün bireysel spor, %46,0 (f=80)’sının ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşmıştır. Tabloya göre son testte yer alan soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun bireysel spor yaptığı tespit edilmiştir.

Tabloya göre katılımcıların başarı ölçme testlerin yer alan Hieropolis-Pamukkale ile ilgili soruda tüm branş kategorileri içinde doğru yanıt verme oranında artış olduğu tespit edilmiştir. Kategoriler içindeki dağılım yorumlandığında doğru yanıt veren bireysel spor yapan öğrenci

kategorisinin oranındaki artışın takım sporu yapan öğrenci kategorisinin oranındaki artışa göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Doğru cevap içerisindeki dağılıma bakıldığında ise bireysel spor ve takım sporları kategorileri grafiklerinde küçük artışlarla karşılaşmıştır. Bu durum soruya doğru yanıt veren bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinden az olma durumunu değiştirmemiştir.

Tablo 7. “Xanthos-Letoon Antik Kenti” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branş Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	4	2	3	5	3	1	0	10
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	28,6	14,3	21,4	35,7	21,4	7,1	0,0	71,4
	Cevaba Göre Dağılım (%)	7,8	4,0	9,4	6,5	13,6	4,8	0,0	6,4
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	21	31	12	34	9	12	7	70
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	21,4	31,6	12,2	34,7	9,2	12,2	7,1	71,4
	Cevaba Göre Dağılım (%)	41,2	62,0	37,5	44,2	40,9	57,1	63,6	44,9
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	26	17	17	38	10	8	4	76
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	26,5	17,3	17,3	38,8	10,2	8,2	4,1	77,6
	Cevaba Göre Dağılım (%)	51,0	34,0	53,1	49,4	45,5	38,1	36,4	48,7
Seçenekler	A- Aphrodisias Antik Kenti								
	B- Efes Antik Kenti								
	C- Safranbolu Şehri								
	D- Xanthos-Letoon Antik Kenti								

Tablo 7’ye bakıldığında ön testte yer alan “‘Antalya ve Muğla illeri sınırında bulunan, büzünü bir hikayesinin yanı sıra mezar taşları ve kaya mezarları bulunan kültürel mirasımızın ismi .....’dir.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusuna “Xanthos-Letoon Antik Kenti” cevabını verenlerin ise %6,5 (f=5)’inin branşının olmadığı, %44,2 (f=34)’sinin bireysel spor branşlarını yaptığı %49,4 (f=38)’ünün ise takım sporlarını yaptığı görülmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soruya doğru cevap olan “Xanthos-Letoon Antik Kenti” cevabını verenlerin ise %6,4 (f=10)’ünün branşının olmadığı, %44,9 (f=70)’unun bireysel spor branşlarını yaptığı %48,7 (f=76)’sinin ise takım sporlarını yaptığı görülmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı görülmektedir.

Tabloya bakıldığında katılımcıların ön test ve son testte yer alan Xanthos-Letoon Antik Kenti ile ilgili soruya verdikleri cevapların doğru sayılarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde bu artışın takım sporları kategorisinde daha fazla olduğu görülmektedir. Artışın doğru cevap içerisindeki dağılımına bakıldığında ise takım sporlarında küçük bir düşüş, bireysel sporlarda ise küçük bir artış görülmektedir.

Tablo 8. “Safranbolu Şehri” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	3	0	1	10	0	2	0	12
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	21,4	0,0	7,1	71,4	0,0	14,3	0,0	85,7
	Cevaba Göre Dağılım (%)	11,5	0,0	11,1	8,0	0,0	8,0	0,0	7,4
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	17	25	3	53	6	13	5	74
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	17,3	25,5	3,1	54,1	6,1	13,3	5,1	75,5
	Cevaba Göre Dağılım (%)	65,4	50,0	33,3	42,4	50,0	52,0	50,0	45,4
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	6	25	5	62	6	10	5	77
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	6,1	25,5	5,1	63,3	6,1	10,2	5,1	78,6
	Cevaba Göre Dağılım (%)	23,1	50,0	55,6	49,6	50,0	40,0	50,0	47,2
Seçenekler	A- Göbekli Tepe								
	B- Hattuşa: Hitit Başkenti								
	C- Hieropolis-Pamukkale								
	D- Safranbolu								

Tablo 8'e bakıldığında ön testte yer alan “Karabük'te bulunan tarihi evleri ile Osmanlı kent mimarisini yansıtan, içerisinde Gazî Süleyman Paşa Cami'nin bulunduğu kültürel mirasımızın ismi .....'dir.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusunda “Safranbolu Şehri” seçeneğini tercih eden katılımcıların %8,0 (f=10)'inin branşı yokken %42,4 (f=53)'ü bireysel spor, %49,6 (f=62)'si takım sporu yapmaktadır. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soruya “Safranbolu Şehri” seçeneğini tercih eden katılımcıların %7,4 (f=12)'ünün branşı yokken %45,4 (f=74)'ü bireysel spor, %47,2 (f=77)'si takım sporu yapmaktadır. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı görülmektedir. Bununla birlikte soruya doğru yanıt veren katılımcılardan takım sporu yapanlarla bireysel spor yapanlar arasındaki yüzdenin birbirine yakın olduğu görülmüştür.

Tabloya bakıldığında katılımcıların ön test ve son testte yer alan Safranbolu Şehri ile ilgili doğru seçeneği tercih etme oranlarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde bireysel spor kategorisindeki artış, takım sporu kategorisindeki artışa göre daha fazladır. Doğru cevap içerisindeki dağılım değerlendirildiğinde ise bireysel spor kategorisinde artış görülürken takım sporu kategorisinde azalış söz konusudur. Bu durum soruya doğru yanıt veren bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinden az olma durumunu değiştirmemiştir.

Tablo 9. “Truva Arkeolojik Alanı” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	1	1	8	4	1	0	13	0
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	7,1	7,1	57,1	28,6	7,1	0,0	92,9	0,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	3,8	2,3	8,0	9,8	4,0	0,0	8,5	0,0
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	18	25	42	13	14	6	70	8
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	18,4	25,5	42,9	13,3	14,3	6,1	71,4	8,2
	Cevaba Göre Dağılım (%)	69,2	58,1	42,0	31,7	56,0	40,0	45,8	47,1
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	7	17	50	24	10	9	70	9
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	7,1	17,3	51,0	24,5	10,2	9,2	71,4	9,2
	Cevaba Göre Dağılım (%)	26,9	39,5	50,0	58,5	40,0	60,0	45,8	52,9
Seçenekler	A- Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı								
	B- Çatalhöyük Neolitik Alanı								
	C- Truva Arkeolojik Alanı								
	D- Xanthos-Letoon								

Tablo 9’a bakıldığında ön testte yer alan “‘Çanak-kale’de bulunan, İlyada Destanı’nda anlatılan savaşın geçtiği yer olan kültürel mirasımızın ismi .....’dır.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusuna doğru yanıt olan “Truva Arkeolojik Alanı” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %8,0 (f=8)’inin branşının olmadığı, %42,0 (f=42)’sinin bireysel spor, %50,0 (f=50)’sinin ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşılmıştır. Tabloya göre ön testte yer alan soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı tespit edilmiştir.

Son testte yer alan aynı soruda “Truva Arkeolojik Alanı” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %8,5 (f=13)’inin branşının olmadığı, %45,8 (f=70)’inin bireysel spor, %45,8 (f=70)’inin ise

takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşmıştır. Tabloya göre soruya takım sporu ve bireysel spor yapan katılımcıların soruya doğru cevap verme oranlarının eşit olduğu görülmektedir.

Tabloya göre katılımcıların başarı ölçme testlerinde yer alan Truva Arkeolojik Alanı ile ilgili soruda tüm branş kategorileri içinde doğru yanıt verme oranında artış olduğu tespit edilmiştir. Kategoriler içindeki dağılım yorumlandığında doğru yanıt veren bireysel spor yapan öğrenci kategorisinin oranındaki artışın takım sporu yapan öğrenci kategorisinin oranındaki artışa göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Bu durum soruya doğru yanıt veren bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesi ile takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin eşitlenmesini sağlamıştır.

Tablo 10. “Çatalhöyük Neolitik Alanı” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branş Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	0	8	4	2	0	13	1	0
	Branş Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	0,0	57,1	28,6	14,3	0,0	92,9	7,1	0,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	0,0	6,8	10,8	7,7	0,0	7,7	10,0	0,0
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	11	58	14	15	7	77	6	8
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	11,2	59,2	14,3	15,3	7,1	78,6	6,1	8,2
	Cevaba Göre Dağılım (%)	37,9	49,2	37,8	57,7	46,7	45,8	60,0	47,1
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	18	52	19	9	8	78	3	9
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	18,4	53,1	19,4	9,2	8,2	79,6	3,1	9,2
	Cevaba Göre Dağılım (%)	62,1	44,1	51,4	34,6	53,3	46,4	30,0	52,9
Seçenekler	A- Ani Arkeolojik Alanı								
	B- Çatalhöyük Neolitik Alanı								
	C- Göbekli Tepe								
	D- Truva Arkeolojik Alanı								

Tablo 10’a bakıldığında ön testte yer alan “Konya’da bulunan, tarihi 9500 sene öncesine dayanan, çatıdan girilen ve çatının tam altında ocakları bulunan evleri olan kültürel mirasımızın ismi .....’dır/ dir.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusuna “Çatalhöyük Neolitik Alanı” cevabını verenlerin ise %6,8 (f=8)’inin branşının olmadığı, %49,2 (f=58)’sinin bireysel spor branşlarını yaptığı %44,1 (f=52)’inin ise takım sporlarını yaptığı görülmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun bireysel spor yaptığı görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soruya “Çatalhöyük Neolitik Alanı” cevabını verenlerin ise %7,7 (f=13)’sinin branşının olmadığı, %45,8 (f=77)’inin bireysel spor branşlarını yaptığı %46,4

(f=78)'ünün ise takım sporlarını yaptığı görülmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporları yaptığı görülmektedir. Bununla birlikte soruya doğru yanıt veren katılımcılardan takım sporu yapanlarla bireysel spor yapanlar arasındaki yüzdenin birbirine yakın olduğu görülmüştür.

Tabloya bakıldığında katılımcıların ön test ve son testte yer alan Çatalhöyük Neolitik Alanı ile ilgili soruya verdikleri cevapların doğru sayılarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde bu artışın takım sporu yapanlar kategorisinde daha fazla olduğu görülmektedir. Artışın doğru cevap içerisindeki dağılımına bakıldığında ise takım sporları kategorisinde artış görülürken bireysel sporlar kategorisinde ise düşüş görülmektedir. Bu durumun sonucunda son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin üstüne çıktığı görülmektedir.

Tablo 11. “Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	0	3	0	11	0	2	0	12
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	0,0	21,4	0,0	78,6	0,0	14,3	0,0	85,7
	Cevaba Göre Dağılım (%)	0,0	7,5	0,0	8,7	0,0	10,0	0,0	6,5
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	9	19	12	58	2	12	3	81
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	9,2	19,4	12,2	59,2	2,0	12,2	3,1	82,7
	Cevaba Göre Dağılım (%)	50,0	47,5	48,0	45,7	66,7	60,0	100,0	44,0
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	9	18	13	58	1	6	0	91
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	9,2	18,4	13,3	59,2	1,0	6,1	0,0	92,9
	Cevaba Göre Dağılım (%)	50,0	45,0	52,0	45,7	33,3	30,0	0,0	49,5
Seçenekler	A- Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu								
	B- Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası								
	C- Göbekli Tepe								
	D- Selimiye Camii ve Külliyesi								

Tablo 11'e bakıldığında ön testte yer alan “Edirne’de bulunan, Mimar Sinan’ın ustalık eserim dediği ve 3 şerefeli iki minaresinde 3 farklı merdiven bulunan kültürel mirasımızın ismi .....’dır/ dir.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusunda yer alan “Selimiye Camii ve Külliyesi” seçeneğini tercih eden katılımcıların %8,7 (f=11)’sinin branşı yokken %45,7 (f=58)’si bireysel spor, %45,7 (f=58)’si takım sporu yapmaktadır.

Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların yaptıkları spor branşlarının bireysel ya da takım sporu olması bakımından yüzdesel açıdan eşitlik görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soruya “Selimiye Camii ve Külliyesi” seçeneğini tercih eden katılımcıların %6,5 (f=12)’inin branşı yokken %44,0 (f=81)’ü bireysel spor, %49,5 (f=91)’i takım sporu yapmaktadır. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı görülmektedir. Bununla birlikte “Göbekli Tepe” seçeneğini tercih eden sporcuların tamamının bireysel spor yapması dikkat çekmektedir.

Tabloya bakıldığında katılımcıların ön test ve son testte yer alan Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi ile ilgili doğru seçeneği tercih etme oranlarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde takım sporu kategorisindeki artış, bireysel spor kategorisindeki artışa göre daha fazladır. Doğru cevap içerisindeki dağılım değerlendirildiğinde ise takım sporu kategorisinde artış görülürken bireysel spor kategorisinde azalış söz konusudur. Bu durumun sonucunda son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin üstüne çıktığı görülmektedir.

Tablo 12. “Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	11	2	1	0	13	1	0	0
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	78,6	14,3	7,1	0,0	92,9	7,1	0,0	0,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	7,6	6,5	3,8	0,0	7,1	9,1	0,0	0,0
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	67	14	11	6	81	6	3	8
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	68,4	14,3	11,2	6,1	82,7	6,1	3,1	8,2
	Cevaba Göre Dağılım (%)	46,2	45,2	42,3	75,0	44,5	54,5	50,0	72,7
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	67	15	14	2	88	4	3	3
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	68,4	15,3	14,3	2,0	89,8	4,1	3,1	3,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	46,2	48,4	53,8	25,0	48,4	36,4	50,0	27,3
Seçenekler	A- Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu								
	B- Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi								
	C- Efes								
	D- Safranbolu Şehri								

Tablo 12’ye bakıldığında ön testte yer alan “Uludağ’ın eteklerinde bulunan, sur duvarları dışında bir yapı topluluğu yapmayı isteyen Orhangazi tarafından yapılan Orhangazi Külliyesi ve çevresini içine alan kültürel

mirasımızın ismi ..... 'dur/ dir.' cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?" sorusuna doğru yanıt olarak “Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %7,6 (f=11)’sının branşının olmadığı, %46,2 (f=67)’sinin bireysel spor, %46,2 (f=67)’sinin ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşmıştır. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların yaptıkları spor branşlarının bireysel ya da takım sporu olması bakımından yüzdesele açıdan eşitlik görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soruya “Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %7,1 (f=13)’inin branşının olmadığı, %44,5 (f=81)’inin bireysel spor, %48,4 (f=88)’ünün ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşmıştır. Tabloya göre ön testte yer alan soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı tespit edilmiştir.

Tabloya göre katılımcıların başarı ölçme testlerinde yer alan Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu ile ilgili soruda tüm branş kategorileri içinde doğru yanıt verme oranında artış olduğu tespit edilmiştir. Kategoriler içindeki dağılım yorumlandığında, doğru yanıt veren takım sporu yapan öğrenci kategorisinin oranındaki artışın bireysel sporlar kategorisinin oranındaki artışa göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Yani son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin üstüne çıktığı görülmektedir.

Tablo 13. “Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branş Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	5	3	1	5	9	4	0	1
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	35,7	21,4	7,1	35,7	64,3	28,6	0,0	7,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	6,7	3,9	2,5	27,8	7,3	7,8	0,0	7,1
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	37	34	21	6	54	23	13	8
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	37,8	34,7	21,4	6,1	55,1	23,5	13,3	8,2
	Cevaba Göre Dağılım (%)	49,3	44,2	52,5	33,3	43,9	45,1	59,1	57,1
Takım Spor	Kişi Sayısı (Adet)	33	40	18	7	60	24	9	5
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	33,7	40,8	18,4	7,1	61,2	24,5	9,2	5,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	44,0	51,9	45,0	38,9	48,8	47,1	40,9	35,7
Seçenekler	A- Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı								
	B- Efes								
	C- Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı								
	D- Hieropolis-Pamukkale								

Tablo 13'e bakıldığında ön testte yer alan “İzmir’de bulunan, içerisinde Helenistik Roma, Doğu Roma ve Osmanlı dönemine ait katmanlar bulunduran ve 9 katmandan oluşan kültürel mirasımızın ismi .....’dır.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusuna “Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı” cevabını verenlerin ise %6,7 (f=5)’sinin branşının olmadığı, %49,3 (f=37)’ünün bireysel spor branşlarını yaptığı %44,0 (f=33)’ünün ise takım sporları yaptığı görülmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun bireysel spor yaptığı görülmektedir.

Son testteki aynı soruya doğru cevap verenlerin ise %7,3 (f=9)’ünün branşının olmadığı, %43,9 (f=54)’unun bireysel spor branşlarını yaptığı %48,8 (f=60)’ünün ise takım sporlarını yaptığı görülmektedir. Yani doğru cevap verenlerin çoğunluğunun takım sporları yaptığı görülmektedir.

Tabloya bakıldığında katılımcıların ön test ve son testte yer alan Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı ile ilgili soruya verdikleri cevapların doğru sayılarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde bu artışın takım sporları kategorisinde daha fazla olduğu görülmektedir. Artışın doğru cevap içerisindeki dağılımına bakıldığında ise bireysel sporlar kategorisinde düşüş görülürken takım sporları kategorisinde ise artış görülmektedir. Bu durumun sonucunda son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin üstüne çıktığı görülmektedir.

Tablo 14. “Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	2	3	8	1	1	0	13	0
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	14,3	21,4	57,1	7,1	7,1	0,0	92,9	0,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	6,1	10,3	7,0	2,9	5,6	0,0	8,1	0,0
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	14	13	58	13	6	8	80	4
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	14,3	13,3	59,2	13,3	6,1	8,2	81,6	4,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	42,4	44,8	50,9	38,2	33,3	44,4	50,0	28,6
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	17	13	48	20	11	10	67	10
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	17,3	13,3	49,0	20,4	11,2	10,2	68,4	10,2
	Cevaba Göre Dağılım (%)	51,5	44,8	42,1	58,8	61,1	55,6	41,9	71,4
Seçenekler	A- Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu								
	B- Çatalhöyük Neolitik Alanı								
	C- Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı								
	D- Göreme Milli Parkı ve Kapadokya								

Tablo 14'e bakıldığında ön testte yer alan “7000 yıldır varlığını sürdüren surların ve balkın kullanımına açık bahçelerin olduğu kültürel mirasımızın ismi .....’dur/dır.” cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusunda yer alan “Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı” seçeneğini tercih eden katılımcıların %7,0 (f=8)’sinin branşı yokken %50,9 (f=58)’u bireysel spor, %42,1 (f=48)’i takım sporu yapmaktadır. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun bireysel spor yaptığı görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soruya “Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı” seçeneğini tercih eden katılımcıların %8,1 (f=13)’inin branşı yokken %50,0 (f=80)’si bireysel spor, %41,9 (f=67)’u takım sporu yapmaktadır. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun bireysel spor yaptığı görülmektedir.

Tabloya göre doğru cevap verme oranlarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde bireysel spor kategorisindeki artış, takım sporu kategorilerindeki artışa göre daha azdır. Doğru cevap içerisindeki dağılım değerlendirildiğinde ise bireysel spor kategorisinde azalış görülürken takım sporu kategorisinde artış söz konusudur. Bu durum soruya doğru yanıt veren bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinden fazla olma durumunu değiştirmemiştir.

Tablo 15. “Efes Tarihi Alanı” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	2	3	2	7	2	0	0	12
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	14,3	21,4	14,3	50,0	14,3	0,0	0,0	85,7
	Cevaba Göre Dağılım (%)	6,9	6,4	7,7	6,5	8,3	0,0	0,0	7,8
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	11	23	11	53	11	12	5	70
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	11,2	23,5	11,2	54,1	11,2	12,2	5,1	71,4
	Cevaba Göre Dağılım (%)	37,9	48,9	42,3	49,1	45,8	54,5	50,0	45,5
Takım Sporlu	Kişi Sayısı (Adet)	16	21	13	48	11	10	5	72
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	16,3	21,4	13,3	49,0	11,2	10,2	5,1	73,5
	Cevaba Göre Dağılım (%)	55,2	44,7	50,0	44,4	45,8	45,5	50,0	46,8
Seçenekler	A- Aphrodisias								
	B- Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı								
	C- Çatalhöyük Neolitik Alanı								
	D- Efes Tarihi Alanı								

Tablo 15'e bakıldığında ön testte yer alan “ ‘İzmir’de bulunan, 9000 yılınca kesintisiz yerleşim görmüş deprem sonrasında 5. yüzyılda yeniden inşa edilmiş olan içinde Antik Tiyatro ve Kütüphane gibi farklı yapılar bulunduran kültürel mirasımızın ismi .....’dır.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusuna doğru yanıt olarak “Efes Tarihi Alanı” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %6,5 (f=7)’inin branşının olmadığı, %49,1 (f=53)’inin bireysel spor, %44,4 (f=48)’ünün ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşmıştır. Yani ön testte yer alan soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun bireysel sporlar yaptığı tespit edilmiştir.

Son testteki aynı soruyu doğru cevaplayan katılımcıların ise %7,8 (f=12)’inin branşının olmadığı, %45,5 (f=70)’inin bireysel spor, %46,8 (f=72)’inin ise takım sporları yaptığı görülmüştür. Tabloya göre son testteki soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun takım sporları yaptığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte soruya doğru yanıt veren katılımcılardan takım sporu yapanlarla bireysel spor yapanlar arasındaki yüzdenin birbirine yakın olduğu görülmüştür.

Tabloya göre katılımcıların tüm branş kategorileri içinde doğru yanıt verme oranında artış görülmüştür. Doğru cevap içerisindeki dağılıma bakıldığında ise bireysel spor kategorisi grafiklerinde düşüş, takım sporları kategorisi grafiğinde ise artışla karşılaşmıştır. Bu durumun sonucunda son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin üstüne çıktığı görülmektedir.

Tablo 16. “Ani Arkeolojik Alanı” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	8	1	2	3	10	2	2	0
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	57,1	7,1	14,3	21,4	71,4	14,3	14,3	0,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	7,5	2,6	7,7	7,5	6,1	11,8	40,0	0,0
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	50	18	10	20	74	8	2	14
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	51,0	18,4	10,2	20,4	75,5	8,2	2,0	14,3
	Cevaba Göre Dağılım (%)	47,2	47,4	38,5	50,0	44,8	47,1	40,0	60,9
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	48	19	14	17	81	7	1	9
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	49,0	19,4	14,3	17,3	82,7	7,1	1,0	9,2
	Cevaba Göre Dağılım (%)	45,3	50,0	53,8	42,5	49,1	41,2	20,0	39,1
Seçenekler	A- Ani Arkeolojik Alanı								
	B- Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı								
	C- Göbekli Tepe								
	D- Xanthos-Letoon								

Tablo 16'ya bakıldığında ön testte yer alan “Kars'ta bulunan, Ortaçağ'ın şehircilik, mimarlık ve sanat anlayışının gelişimini bir arada sunan kültürel mirasımızın ismi .....’dır/ dir.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusuna “Ani Arkeolojik Alanı” cevabını verenlerin ise %7,5 (f=8)’inin branşının olmadığı, %47,2 (f=50)’sinin bireysel spor branşlarını yaptığı, %45,3 (f=48)’ünün ise takım sporlarını yaptığı görülmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun bireysel spor yaptığı görülmektedir.

Son testte yer alan aynı soruya “Ani Arkeolojik Alanı” cevabını verenlerin ise %6,1 (f=10)’inin branşının olmadığı, %44,2 (f=73)’sinin bireysel spor branşlarını yaptığı, %49,7 (f=82)’sinin ise takım sporları yaptığı görülmektedir. Tabloya göre soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı görülmektedir.

Tabloya bakıldığında, katılımcıların ön test ve son testte yer alan Ani Arkeolojik Alanı ile ilgili soruya verdikleri cevapların doğru sayılarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılım değerlendirildiğinde, bu artışın bireysel sporlar kategorisinde daha az olduğu görülmektedir. Artışın doğru cevap içerisindeki dağılımına bakıldığında ise bireysel sporlar kategorisinde azalış görülürken takım sporları kategorisinde ise artış görülmektedir. Bu durumun sonucunda son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin üstüne çıktığı görülmektedir.

Tablo 17. “Aphrodisias” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	5	5	3	1	10	0	3	1
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	35,7	35,7	21,4	7,1	71,4	0,0	21,4	7,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	4,3	17,2	13,6	2,3	6,1	0,0	20,0	8,3
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	56	14	10	18	77	10	5	6
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	57,1	14,3	10,2	18,4	78,6	10,2	5,1	6,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	48,7	48,3	45,5	40,9	46,7	55,6	33,3	50,0
Takım Sporları	Kişi Sayısı (Adet)	54	10	9	25	78	8	7	5
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	55,1	10,2	9,2	25,5	79,6	8,2	7,1	5,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	47,0	34,5	40,9	56,8	47,3	44,4	46,7	41,7
Seçenekler	A- Aphrodisias								
	B- Hattuşa: Hitit Başkenti								
	C- Truva Arkeolojik Alanı								
	D- Xanthos-Letoon								

Tablo 17’ye bakıldığında ön testte yer alan “*Aydın’da bulunan, içerisinde aşk tanrıçası Afroditten türediği söylenen Afrodit Tapınağı ve 30.000 seyirci kapasiteli Antik bir stadyum bulunan kültürel mirasımızın ismi .....’dur/ dir.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?*” sorusunu için “Aphrodisias” cevabını veren katılımcıların %4,3 (f=5)’ünün branşı yokken %48,7 (f=56)’si bireysel spor, %47,0 (f=54)’si takım sporu yapmaktadır. Soruyu doğru cevaplayan katılımcıların çoğunluğunun bireysel spor yaptığı görülmüş; doğru yanıt veren katılımcılardan takım sporu yapanlarla bireysel spor yapanlar arasındaki yüzdenin yakın olduğu görülmüştür.

Son testte “Aphrodisias”ı işaretleyen katılımcıların %6,1 (f=10)’inin branşı yokken %46,7 (f=77)’si bireysel spor, %47,3 (f=78)’ü takım sporu yapmaktadır. Yani soruya doğru cevap veren katılımcıların çoğunluğu takım sporu yapmaktadır. Soruya doğru yanıt veren katılımcılardan takım sporu yapanlarla bireysel spor yapanlar arasındaki yüzdenin birbirine yakın olduğu görülmüştür.

Katılımcıların başarı testlerindeki Aphrodisias seçeneğini tercih etme oranlarında iki kategoride de artış görülmektedir. Kategoriler içindeki dağılıma göre takım sporu kategorisindeki artış, bireysel spor kategorisindeki artışa göre daha fazladır. Doğru cevap içerisindeki dağılım değerlendirildiğinde ise takım sporu kategorisinde artış görülürken bireysel spor kategorisinde azalış söz konusudur. Bu durumun sonucunda son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin üstüne çıktığı görülmektedir.

Tablo 18. “Göbekli Tepe” ile ilgili soruya verilen cevapların katılımcıların spor branşlarına göre dağılımı

		ÖN TEST				SON TEST			
		A	B	C	D	A	B	C	D
Branşı Olmayan	Kişi Sayısı (Adet)	2	2	9	1	0	1	13	0
	Branşı Olmayanlar İçindeki Dağılım (%)	14,3	14,3	64,3	7,1	0,0	7,1	92,9	0,0
	Cevaba Göre Dağılım (%)	9,1	5,7	7,5	3,0	0,0	5,6	7,9	0,0
Bireysel Spor	Kişi Sayısı (Adet)	13	17	54	14	7	8	73	10
	Bireysel Sporlar İçindeki Dağılım (%)	13,3	17,3	55,1	14,3	7,1	8,2	74,5	10,2
	Cevaba Göre Dağılım (%)	59,1	48,6	45,0	42,4	58,3	44,4	44,5	62,5
Takım Sporlu	Kişi Sayısı (Adet)	7	16	57	18	5	9	78	6
	Takım Sporları İçindeki Dağılım (%)	7,1	16,3	58,2	18,4	5,1	9,2	79,6	6,1
	Cevaba Göre Dağılım (%)	31,8	45,7	47,5	54,5	41,7	50,0	47,6	37,5
Seçenekler	A- Ani Arkeolojik Alanı								
	B- Çatalhöyük Neolitik Alanı								
	C- Göbekli Tepe								
	D- Nemrut Dağı								

Tablo 18'e bakıldığında ön testte yer alan “Şanlıurfa’da bulunan, insanlık tarihinin ilk tapınağı olarak kabul edilen ve sütunlarında aslan, yılan vb. hayvan figürleri kazılı olan kültürel mirasımızın ismi .....’dır/dir.’ cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki seçeneklerden hangisi gelir?” sorusuna doğru yanıt olarak “Göbekli Tepe” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %7,5 (f=9)’inin branşının olmadığı, %45,0 (f=54)’inin bireysel spor, %47,5 (f=57)’inin ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşılmıştır. Tabloya göre ön testte yer alan soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı tespit edilmiştir.

Son testte yer alan aynı soruya ise doğru yanıt olarak “Göbekli Tepe” seçeneğini işaretleyen katılımcıların ise %7,9 (f=13)’unun branşının olmadığı, %44,5 (f=73)’inin bireysel spor, %47,6 (f=78)’sının ise takım sporları yaptığı sonucuyla karşılaşılmıştır. Tabloya göre son testte yer alan soru için doğru seçeneği tercih eden katılımcıların çoğunluğunun takım sporu yaptığı tespit edilmiştir.

Tabloya göre katılımcıların başarı ölçme testlerinde yer alan Göbekli Tepe ile ilgili soruda tüm branş kategorileri içinde doğru yanıt verme oranında artış olduğu tespit edilmiştir. Kategoriler içindeki dağılım yorumlandığında, doğru yanıt takım sporu yapan öğrenci kategorisinin oranındaki artışın bireysel spor yapan öğrenci kategorisinin oranındaki artışa göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Doğru cevap içerisindeki dağılıma bakıldığında ise bireysel spor kategorisi grafiklerinde düşüş, takım spor kategorisi grafiğinde ise artışla karşılaşılmıştır. Bu durum soruya doğru yanıt veren bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinden az olma durumunu değiştirmemiştir.

SONUÇ

Çalışmada uygulamaya katılan genç sporcuların spor branşlarına ilişkin bilgilerin katılımcıların başarı testi sonuçlarına etkisinin olup olmadığı incelenmiştir. Başarı testlerinin sonuçlarında çıkan yüzdeler göre katılımcıların spor branşlarının katılımcıların UNESCO tarafından koruma altına alınan Türkiye’deki kültürel miraslar hakkındaki bilgileri etkinlik yoluyla öğrenmelerinde bir etkiye sahip olup olmadıkları konusu değerlendirilmiştir. Çalışmaya eşit sayıda takım sporu ve bireysel spor yapan öğrencinin dahil edilmesi, araştırmada verilerin tutarlılığının sağlanması bakımından önem arz etmiştir.

Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası kültürel mirası ile ilgili soruya verilen cevaplar, doğru cevap içerisindeki branş dağılımını etkilemiş; dağılım yüzdesinde takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinde düşüş görülürken bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinde ise artış meydana

gelmiştir. Yani kültürel miras bağlamında uygulamanın bireysel spor yapan katılımcılarda daha fazla etkili olduğu söylenebilir.

İstanbul'un Tarihi Alanları kültürel mirası ile ilgili soruya verilen doğru cevaplar değerlendirildiğinde doğru cevaplardaki artışın bireysel spor yapanlara göre takım sporu yapan katılımcılarda daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Doğru cevap içerisindeki yüzdesel dağılım değerlendirildiğinde etkinliğin takım sporu yapan katılımcılarda daha etkili sonuç verdiği ifade edilebilir.

Göreme Milli Parkı ve Kapadokya kültürel mirası ile ilgili soruya verilen doğru yanıtlara bakıldığında takım sporu yapan katılımcıların başarılarındaki artışın bireysel spor yapan katılımcıların başarılarındaki artışa göre daha fazla olduğu saptanmıştır. Bu durum doğru cevaplar içerisindeki branşların dağılımında yüzdesel anlamda farklılık meydana getirmiş, bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinde azalma ve takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinde ise artma görülmüştür.

Hattuşa: Hitit Başkenti kültürel mirası için kategori içindeki dağılım dikkate alındığında her iki branşta da soruya doğru cevap verme yüzdesinde artış olduğu belirlenirken doğru cevap içindeki dağılım dikkate alındığında takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinde düşüş, bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinde ise artış belirlenmiştir.

Nemrut Dağı kültürel mirası ile ilgili soruya verilen doğru yanıtlar incelendiğinde takım sporu yapan katılımcıların başarılarındaki artışın bireysel spor yapan katılımcıların başarılarındaki artışa göre daha fazla olduğu saptanmıştır.

Hieropolis-Pamukkale kültürel mirası ile ilgili soru için kategoriler içindeki dağılım yorumlandığında her iki kategoride de doğru yanıt veren katılımcı sayısında yakın sayıda artış olduğu tespit edilirken bireysel spor yapan katılımcı sayısındaki artışın takım sporu yapan katılımcı sayısındaki artıştan daha fazla olduğu belirlenmiştir.

Xanthos-Letoon kültürel mirası ile ilgili soruya doğru cevap veren katılımcıların branşlarına göre dağılım tablosuna bakıldığında branşlar içindeki her iki kategoride de eşit sayıda artış görülmüştür. Bu durum doğru cevap içindeki dağılımda farklılık meydana getirmemiştir.

Safranbolu Şehri kültürel mirası ile ilgili sorunun branş içindeki dağılımı dikkate alındığında her iki kategoride de soruya doğru cevap verme yüzdesinde artış olduğu belirlenirken doğru cevap içindeki dağılım dikkate alındığında bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinde artış, takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinde ise azalma belirlenmiştir.

Truva Arkeolojik Alanı kültürel mirası ile ilgili soruya verilen doğru cevapların branşlar içindeki dağılımına bakıldığında son testte her iki branşta da artış görülmekle birlikte bu artışın takım sporu yapanlara göre bireysel spor yapan katılımcılarda daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Doğru cevap içerisindeki yüzdesel dağılım değerlendirildiğinde etkinliğin bireysel spor yapan katılımcılarda daha etkili sonuç verdiği ifade edilebilir.

Çatalhöyük Neolitik Alanı kültürel mirası ile ilgili soruya doğru cevap veren katılımcıların branşlarına göre dağılım tablosuna bakıldığında branşlar içindeki her iki branşta da artış görülmesine karşın, takım sporu yapan katılımcıların artış oranının bireysel spor yapan katılımcıların artış oranından daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu durum doğru cevap içindeki dağılımda bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinin düşmesine, takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinin ise artmasına neden olmuştur.

Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi kültürel mirası ile ilgili soruya verilen doğru yanıtların branşlar içindeki dağılımları incelendiğinde hem takım sporu yapan hem de bireysel spor yapan katılımcıların ön teste kıyasla son testte daha çok doğru cevap verdikleri belirlenmiştir. Doğru cevap içindeki dağılıma bakıldığında takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinde artış, bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinde de azalış olduğu saptanmıştır.

Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğusu kültürel mirası ile ilgili yer alan soruya verilen doğru yanıtların branşlar içindeki dağılımları incelendiğinde çok yakın olsa da takım sporu yapan katılımcıların başarılarındaki artışın bireysel spor yapan katılımcıların başarılarındaki artışa göre daha fazla olduğu saptanmıştır. Bu durum doğru cevaplar içerisindeki branşların dağılımında yüzdesel anlamda farklılık meydana getirmiştir. Bireysel spor yapan katılımcıların yüzdesinde azalma; takım sporu yapan katılımcıların yüzdesinde ise artma görülmüştür.

Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı kültürel mirası ile ilgili soruya son testte soruya doğru cevap veren takım sporu yapan katılımcı sayısının fazla olması doğru cevap içindeki branş dağılımını etkilemiş; takım sporu yapan katılımcıların yüzdesini artırırken bireysel spor yapan katılımcıların ise yüzdesini azaltmıştır.

Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı kültürel mirası ile ilgili soruya verilen doğru yanıtların branşlar içindeki dağılımları incelendiğinde her iki branştaki katılımcıların da son testte daha çok doğru cevap verdikleri belirlenmiştir. Bununla birlikte sayılar birbirine çok yakın olsa da bireysel spor yapan katılımcıların başarılarındaki artışın takım sporu yapan katılımcıların başarılarındaki artışa göre daha fazla olduğu saptanmıştır.

Efes Tarihi Alanı kültürel mirası ile ilgili soruya her iki kategoride de son testte doğru cevap verme yüzdesinin arttığı görülürken takım sporu yapan katılımcıların artışının bireysel spor yapan katılımcılara göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Yani Efes Tarihi Alanı kültürel mirası bağlamında düşünüldüğünde uygulanan etkinlik takım sporu yapan katılımcılarda daha fazla başarılı olmuştur.

Ani Arkeolojik Alanı kültürel mirası ile ilgili soruya verilen cevaplara bakıldığında her iki branşta da başarı artışı saptansa da takım sporu yapan katılımcıların başarı oranının bireysel spor yapan katılımcılara göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Aphrodisias kültürel mirası ile ilgili soruya verilen doğru yanıtların branş içindeki dağılımları incelendiğinde her iki branştaki katılımcıların da son testte daha çok doğru cevap verdikleri belirlenmiştir. Bununla birlikte takım sporu yapan katılımcıların başarılarındaki artışın bireysel spor yapan katılımcıların başarılarındaki artışa göre daha fazla olduğu saptanmıştır.

Göbekli Tepe kültürel mirası ile ilgili soruya verilen cevaplara bakıldığında her iki branşta da yakın sayıda başarı artışı saptansa da takım sporu yapan katılımcıların başarı artışının bireysel spor yapan katılımcılara göre daha az olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, branşların genç sporcuların kültürel miras farkındalıklarının artırılmasında bir etkisinin olduğu yönünde bir bilgiye ulaşılamamıştır. Çalışmada bireysel ve takım sporları şeklinde gruplandırılan branşların gelecekteki çalışmalarda daha detaylı olarak futbol, basketbol, okçuluk vb. bağlamlarda araştırılması önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Avcı, M. & Memişoğlu, H. (2016). Kültürel miras eğitimine ilişkin sosyal bilgiler öğretmenlerin görüşleri. *İlköğretim Online*, 15 (1), 104-124.
- Farren, K. M. (2018). *Sports celebrity influence on the behavioral intentions of generation Z*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. New Hampshire: İstanbul Üniversitesi, İş ve Ekonomi Okulu.
- Halaç, H. H., & Bademci, F. (2019). U17 CEV Avrupa Erkekler Voleybol Şampiyonası için Konya'ya gelen takım kabilelerinin kültürel mirasa temasının değerlendirilmesi. *CBÜ Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 14 (2), 234-248.
- Halaç, H. H., Bademci, F. & Çeliksoy, M. A. (2017). TBF Uluslararası U16 Yıldız Erkekler Turnuvası için Konya'ya gelen takım kabilelerinin kültürel mirasa temasının değerlendirilmesi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (60), 267-280.
- Halaç, H. H., Ertan, H., Bademci, F., Ulaş, E., Tunay, H. & Turan, S. (2021). KOÇ SPOR FEST final etkinliğine katılan sporcuların kültür turizmine olan ilgilerinin tespiti. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (3), 697-721.
- İslamoğlu, Ö. (2018). The importance of cultural heritage education in early ages. *International Journal Of Education Sciences*, 22 (1-3), 19-25.
- Jagielska-Burduk, A., Pszczyński, M. & Stec, P. (2021). Cultural heritage education in UNESCO cultural conventions. *Sustainability*, 13 (6), 3548.
- Lambert, C. A. (1996). *Heritage education in the postmodern curriculum*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Philadelphia: Pensilvanya Üniversitesi.
- Milanovic, D., Custonja, Z. & Skegro, D. (2015). Sport as a social phenomenon. *Economy of Eastern Croatia Yesterday, Today, Tomorrow*, 4, 603-611.
- Tapan, M. (2014). *Koruma Sorunlarımız (Mimarlık ve Kentleşme)*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.

THE QUALITY PROBLEM IN ACADEMY (Mistrust, Insensitivity and the Dissolution of Social Ties in University Youth)

Mehmet Ali AYDEMİR¹

ABSTRACT

Conceptualizations of Diploma Love, Student Culture and Introversion can be used to describe youth in today's universities and to make an analysis in accordance with the definition. In the background of the university vision, which is established around the prestige, assurance and future expectation brought by diplomas or certificates, there is a vicious circle that attracts the youth as a problem. Reducing diplomas to career and job opportunities only at the point of increasing human capital will become more visible as a problem in the future. As a matter of fact, the future visions developed through diplomas, certificates, fast courses, etc., suggest a fast, easy and high-prosperity individualist life for young people, while social sensitivity and moral existence are pushed out of the agenda. As a stimulus to the youth, a student market is formed with high expectations. In almost every university city, there are certificate marketing for young people, undergraduate and graduate project/thesis writing centers, second-third and even more diploma opportunities, international exhibitions, etc. It is now well-known that the University Youth Market/Exchange has emerged with many more applications. Although all this is a hot topic for young people in a certain period of time, it also feeds deep disappointments, problems, whinings and rebellious movements in the future. To reduce these and similar lines of tension, to develop a qualified university life and vision, and to develop moral and social sensitivity, it is necessary to increase the civic participation of the youth. In this sense, university student community practices, which can be evaluated within the scope of topics such as volunteering, civil initiative, and social sensitivity, are very important. As a matter of fact, the main subject of this paper is to present the data of a research carried out on this axis and, accordingly, solution proposals. The paper, which will be shaped on the basis of the data of the quantitative research carried out in the example of Muş Alparslan University, will focus on the relationship between youth and social capital. The importance and possibilities of youth social participation will produce intellectual negotiations and searches on the expansion and institutionalization of this participation.

Key Word: Youth, Civil Participation, Social Capital, Networks, Mistrust.

---

¹ Muş Alparslan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology,
mali.aydemir@alparslan.edu.tr

ORC ID: 0000-0002-9237-2383

AKADEMİDE NİTELİK SORUNU (Üniversite Gençliğinde Güvensizlik, Duyarsızlık ve Sosyal Bağların Çözülüşü)

ÖZET

Günümüz üniversitelerindeki gençliği tanımlamak ve tanım uyarınca bir analizde bulunmak amacıyla *Diploma Sevdası, Öğrenci Kültürü ve İçer Kapanma* kavramsallaştırmaları kullanılabilir. Diploma veya sertifikaların getirdiği itibar, güvence, gelecek beklentisi etrafında kurulan üniversite anlayışının arka planında bir sorun olarak ise gençliği içine çeken fasit daire yer almaktadır. Diplomaların salt beşeri sermaye artırımı noktasında kariyer ve iş imkânlarına indirgenmesi bir sorun olarak ilerleyen zamanlarda daha da görünür olacaktır. Nitekim diploma, sertifika, hızlı kurslar vb. üzerinden geliştirilen gelecek projeksiyonlarının gençler için hızlı, kolay ve yüksek refah düzeyinde bireyci bir hayatı önerdiği, toplumsal duyarlılığı ve ahlaki varoluşu ise gündem dışına ittiği gizil sorunlar yumağını pekiştirmektedir. Gençleri ayartan bir uyaran olarak yüksek beklentilerle bezeli öğrenci piyasası oluşmaktadır. Hemen her üniversite şehrinde gençlere dönük sertifika pazarlamaları, lisans ve lisansüstü proje/tez yazma merkezleri, ikinci-üçüncü ve daha da fazla diploma imkânları, yurt dışına çıkış fuarları vb. daha pek çok uygulama ile *Üniversite Gençlik Piyasası/Borsası*'nın ortaya çıktığı artık herkesçe malumdur. Bütün bunlar gençler için belirli bir zaman aralığında yoğun bir gündem konusu olmasına karşın, ilerleyen zamanlarda derin hayal kırıklıkları, sorunlar, sızlanmalar ve isyankâr hareketleri de beslemektedir. Bu ve benzeri gerilim hatlarını düşürmenin, nitelikli bir üniversite hayat ve vizyonunun, ahlaki ve toplumsal duyarlılığın geliştirilmesi için gençliğin sivil toplumsal katılımını artırmak olmalıdır. Bu anlamda gönüllülük, sivil inisiyatif, toplumcu duyarlılık gibi başlıklar kapsamında değerlendirilebilecek üniversite öğrenci toplulukları uygulamaları oldukça önemlidir. Nitekim bu bildirinin ana konusu da bu eksende gerçekleştirilen bir araştırmanın verilerini ve bağlı olarak çözüm önerilerini sunmaktır. Muş Alparslan Üniversitesi örneğinde gerçekleştirilen nicel araştırmanın verileri temelinde şekillendirilecek olan bildiri gençlik ve sosyal sermaye arasındaki ilişkiye odaklanacaktır. Gençliğin sosyal katılımının önemi ve imkânları, bu katılımın genişletilmesi, kurumsallaştırılması konusunda fikri müzakereler ve arayışlar üretecektir.

Anahtar Kavramlar: Gençlik, Sivil Katılım, Sosyal Sermaye, Ağlar, Beşeri Sermaye, Güvensizlik.

Introduction: Why Study University Youth?

It is a fact that scientific studies produced around university youth are increasing day by day. Of course, being an easily accessible sample for academic researchers, being an important part of living and working areas, and being an easy subject for field studies is of course an important factor. However, apart from these, one of the reasons for the increase in the number of studies conducted specifically and exemplary among university students is that an increasing number of young people see university as the only way, and a significant audience has emerged who think that they can build their future with a diploma and that they will not push themselves away thanks to university graduation. In this picture, it is seen that there is a mass that spreads to such a wide social base that there is at least one university student or graduate from almost every household. A gap can easily be seen when comparing the pre-90s on average, when university students were seen as the right of a limited, difficult and narrow-scale group, and the post-2000s, when at least one university was established in every city. As a matter of fact, it is a known fact that the February 28 Postmodern coup in Turkey in the nineties was supported by those who wanted to keep this elitist opportunity. The most important slogan of the post-2000 period is that anyone who wishes can get university education. With this slogan and the policies produced, Turkey's higher education field turns into a mass pool, while its physical opportunities (University, Faculty, Department, Classrooms, etc.), human diversity and quantity increase (number of students, number of academicians, number of administrative personnel), technical infrastructure and scientific potentials. a developing momentum (Library, laboratory, campus, etc.) has been achieved. As a result of all these and similar developments, the number of students in Turkey has increased and the meaning of the university in the eyes of the public has changed and the accessibility to university education has increased. A mass gaining visibility in the field of higher education and a social base positioned around this mass corresponds to a considerable proportion in the country's demographic. Therefore, it is necessary to deepen the fields of study for university youth. With the systematic increase or repetition of special research on the subject, it can be predicted that it will become an important database and information production ground.

It can be said that we are going through a process where we are worried that university education will cease to be a privilege, or even become ordinary and decrease in value. Although this situation seems to mean the dominance of quantity, denying or trivializing the numbers will not make the subject intelligible. On the other hand, the ties to be established between quantity and quality gain importance, and a quantity-based planning should be considered essential for quality improvement. Because, as a simple and obviously out of place criticism, "Is a university established in every city? What is the need for so many universities?" Presenting such condescending criticisms as a question will not go beyond diverting the subject. Because when compared to the number of universities and students in some western countries such as England and America, it is a simple inference that the quantitative indicators of higher education in Turkey should increase even more. In this case, it is necessary to ask the questions that need to be thought about in good faith and seriousness. It is necessary to carefully dimension the discussions that contribute to the planning. The attention of minds obsessed with the dimension of quantity should be drawn to the dimension of quality.

Turkey has undergone a very important transformation in higher education in recent years, the number of universities, which are limited in number compared to the population of the country, the number of active departments and student quotas have increased rapidly in recent years. According to statistics, there are 208 state and foundation universities in total, with at least one university in each city, and over 8 million students in total, with at least 10,000 students in each city². While it is accepted that higher education statistics, which correspond to quite striking figures, are an indicator value, it is also necessary to mention a number whose quality is increased, rather than an exaltation of the dominance of quantity

---

² For detailed statistics and information about Turkey's higher education field see. <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-anasayfa.php>

over quality. Reducing or narrowing the number to increase quality may be the first option that comes to mind only when management weakness is concerned. As a matter of fact, if it is not possible to talk about such a weakness or if it is not spoken for whatever reason, what needs to be discussed is how to improve the quality of the students or the production of quality in the academy, in other words, how to improve the social capital levels of students.

Higher Education, Volunteering and Community Participation

With the YÖK ATLAS application, which has been implemented by the Higher Education Institution recently, it has become possible to obtain statistics on various topics, compile the data and think about it. In this context, the number of universities, faculty members, students, researchers, even the number of books, the number of people benefiting from exchange programs such as erasmus, etc. It is possible to reach a wide variety of statistics. All these figures have an important aspect that embodies and makes visible the field of Higher Education in Turkey. There is no doubt that it has an important value in terms of making a general assessment of the higher education ecosystem, seeing the whole picture and describing the field. However, among these statistics, there is a dimension that is not seen – or that I cannot see due to my lack of it – and which is not seen as important in the light of the situation. If we briefly formulate it such as social activity, social participation, use of social networks, distribution of out-of-class activities for university students, there is no data showing the participation of students in social networks. For example, the number of student societies at universities, how many students are active in the communities, the ratio of academicians who are members or advisors to communities/NGOs, types and activities of communities, joint community activities with stakeholder institutions, numbers and types of communities supported or deemed necessary, etc. It does not seem possible to reach such statistical information. Of course, there may be more than one reason for this, but the first reason that comes to mind can be expressed as the fact that the communities are seen as unimportant or as a showcase element, so the role of students in out-of-class activities is not valued.

While the subject is planned in a remarkable way with the volunteering activities operating in various universities with its singular example, in many universities, the situation is represented by the administrative units in the form of the head of the communities department and processes related to coordination are carried out. In almost no university, institutional mechanisms of community-level activities are not considered as a part of learning processes. Another reason for this situation is that the concept of university is basically planned for the production of human capital, students, academicians, administrators, etc. It can be shown that stakeholders such as universities focus on the phenomenon of university within the framework of professional or scientific expertise. Reasons such as the meaning ascribed to the diploma or certificate ownership by the student-diploma hunting-, the value attributed by the academician to the grade and graduation, the administrator's number of students and departments, their plans for scientific production rates or their interest in international rating criteria prevent the subject from moving from the human capital plane to the social capital plane. It is clear that a planning with the aim of producing quality in academia cannot be possible with purely scientific motives or information transfer. Behavior, attitude, value, etc. beyond the limits of the mind of scientific or knowledge-based applications. It must also be based on a cultural basis. The perception of scientific outputs that cannot be transformed into culture as self-evident, and the fact that science is considered superior to all human existence and cultural codes creates a problematic framework. As a matter of fact, the main purpose of science should be for the happiness, peace and welfare of human beings, to strengthen the living space of societies at local or universal level, and to carry a purpose that strengthens the human-human/society, human-environment, human-world relationship. However, the fact that universities are moving away from being a field of science and being reduced to having diplomas, gradually coming under the dominance of capitalist market conditions, and the campus area turning into a consumption environment as a giant shopping mall, being the motivator of individualistic values and

selfish races, etc. The first titles that come to mind, such as university-campus-student, determine the context.

It is clear that this equation, roughly summarized above, inflicts the most significant damage on students and indirectly on society, according to initial determinations. Youth time, education life, life experience and human qualities of future social actors feed a closed youth culture. The point that should be expressed as one of the important conceptual outputs of this study is that university youth experience introversion. This concept is expressed by Putnam as binding social capital in the literature. Connectivity describes a social environment that is produced by closed or communal structures, which is highly binding inside but insensitive to the outside, and where those who stay outside cannot see or access the communities behind the walls (Aydemir, 2011). The fact that the cultural sensitivities that it has developed within itself are far from socialist sensitivity, that it develops interests and expectations that trivialize human values and norms, and the student culture developed in the time-space-human trio produces a student youth who is strong in itself but unfamiliar with the general principles of integrated social participation. The academic world encourages students to stay within themselves rather than preparing them for life with the living space it offers. The negative effects of campus-type spatial organizations on students are becoming increasingly visible, as a matter at the very center of the university logic in Turkey. Because, it is possible that a student-centered living space developed in and around the campus gradually turns into a ghetto, and young people become depersonalized in their inclusion practices, see them as unimportant, and even fall into perceptions that turn into a condescending attitude towards the local people of the city. In another study conducted in Konya in 2016, this situation was revealed with the conceptualization of Kampüs Mahallesi. As a sociological definition, *Campus Neighborhood*³ defines the student culture that isolates itself from the city, establishes a closed life in and around the campus, away from the city. A cultural fabric that develops comfort in itself with negative feelings towards the local people of the city, experiences an isolated sociality against the rest of the city and does not feel the need to mix into the society, also becomes a bonding social network area in the student culture. This situation has revealed binding social capital networks as a definition that refers to the undesirable part of social capital in the literature. Mafia, deviant communities, criminal organizations, gangs etc. One of the main reasons for the formation of such structures among students, which are considered to cause communities that are introverted on the basis of close relations, such as introverts, to isolate themselves from the other part of the society and to see themselves as more important and prioritized than other segments of society, is the campus-type university understanding. Campus-type spatial ecosystems play a leading role in separating students from human relations with society.

It is thought that the university youth's inwardly producing sociality also feeds the feeling of insensitivity and irresponsibility towards social problems. As a matter of fact, human capital components such as focusing mainly on the scientific requirements of the relevant branch of learning activities, spending a limited studentship period with academic activities, glorifying it with the need to get a diploma and gain professional formation are being developed. However, achieving quality in the academy will be possible with an understanding that does not limit students to human capital equipment, but also adorns them with the culture of civil citizenship, which is expressed as social participation. For this purpose, it is necessary to develop voluntary and civic participation networks developed around student communities,

---

³ A study focused on measuring the social environment in the neighborhood of Bosnia and Herzegovina and the city's view of students in general, as an area established in the borders of the district, which is the central campus of Selçuk University, and producing a student-centered spatial organization in a remote part of the city, has been prepared. This study was not shared with the public as a printed text, it was only presented as a report to Konya Selçuklu Municipality and Selçuk University, the stakeholders of the subject. On the subject, see Alver, K.; Koyuncu, A.; Aydemir, M.A. ve Çağlak, U. (2016) "KAMPÜS MAHALLESİ: Bir Anadolu Kentinde Üniversite Merkezli Değişimi Mekân-İnsan İlişkilerinde Okumak, Toplumsal Değişim Sempozyumu, 25, 26, 27 Mart, İstanbul"

to direct communities to community-sensitive projects and activity areas, and to transform this situation into practice areas supported by the curriculum.

Research Outcomes: Students' Introversion and Decreased Social Capital Factors

In this research, which was carried out among the students of Muş Alparslan University in the period of April-May 2022, the data were obtained by face-to-face survey technique with 565 students. Representation was tried to be provided with the sample selected based on the students in the university central campus. 304 female and 261 male students participated in the research, and proportional participation was achieved from almost all faculties and colleges in the campus area.

The main data obtained within the scope of the research, on the other hand, produced reinforcing information and outputs on the above-mentioned subjects. It should be noted that limited data were analyzed within the scope of this paper. However, the research has revealed data that will open the door to new studies. To give a summary of the research results with partial and some prominent data; It can be said that there is a significant difference between the diversity, strength and level of trust of the acquaintanceship and friendship networks among the students and the ability of trust, solidarity and adaptation to the society in general. In general, the vast majority of students are not even members of a community at present. As seen in Table 1, approximately 83.4% of university students stated that they are not members of a community. These data contain results similar to the participation in non-governmental organizations in Turkish society. There is a situation that coincides with the official data of the Ministry of Interior. However, at this point, it is expected that the cultural codes of the residents of the social sphere and the university students will diverge. Because it is expected that the consciousness of civic participation will rise in higher education individuals and develop a civic consciousness that is included in the modern life culture. According to official data, the number of active associations in Turkey is 102,901 and the total number of members in these associations is recorded as 7,729,110⁴. Compared to these data, which does not exceed ten percent of the country's population, students have a similar ratio. However, while the students should be brought up with a modern, participatory, sharing culture that can produce a common mind, and their skills in using social networks should be developed, the fact that the rates are similar is a handicap in itself. The reason for not being a member of a community must be as a result of cultural attitudes that he/she could not/could not acquire from his/her family and the social environment before and outside the university. However, it is understood that universities cannot guide and contribute to young people in this regard. As a matter of fact, young people explain not being a member of a community with the idea that they do not see it necessary first, and then that it will disrupt the lessons. The consolidation of family habits with a new justification in the curriculum explains why social networks in students are weak.

Table 1. Are you a member of any community operating within the university?

	Number	Percent
Yes	94	16,6
No	471	83,4
Total	565	100,0

⁴ For detailed information about the civic participation rates in Turkey, the statistics and up-to-date data about the associations and non-governmental organizations of the Republic of Turkey Ministry of Internal Affairs contain very important data. To understand social participation and to examine civil citizenship awareness at the level of indicators and to access detailed data, see. <https://www.siviltoplum.gov.tr/dernek-sayilari>

Table 2. (If your answer is no) What is your reason for not being a member of a community?

	Number	Percent	Valid Percent	Total Percent
Not Necessary	184	32,6	38,8	38,8
I'm worried it's disrupting my classes	73	12,9	15,4	54,2
I haven't seen/heard of any community around me.	39	6,9	8,2	87,1
I am working	36	6,4	7,6	68,1
I am preparing for the exam	35	6,2	7,4	75,5
It's still early, maybe I'll join in the future	35	6,2	7,4	94,5
Because they are biased (Ideological, religious, ethnic, political, etc.)	30	5,3	6,3	60,5
I do not find it reliable	16	2,8	3,4	78,9
Other	26	4,6	5,5	100,0
Total	474	83,9	100,0	
Unanswered	91	16,1		
The Overall Total	565	100,0		

Another data that supports the determination that a cultural code, which is expressed as introversion, is produced in students, can also be seen with the level of confidence that students feel towards society in general. Of course, the subject could have been detailed with different culturally sensitive questions in the trust measurements, but according to the questions asked to draw a rough framework, the students generally do not trust most of the people, they think that people will look after their interests and act in accordance with their interests instead of being helpful. Considering the relevant tables, these data contain a context that reflects the perceptions of the students to the extent of their sensitivity to society and indirectly their own attitudes.

Table 3. In general terms, can the majority of people be trusted? Or should you always be mindful when engaging with others or doing business?

	Number	Percent
Most people can be trusted.	30	5,3
need to be careful	373	66,0
No one can be trusted	133	23,5
Unanswered	29	5,1
Total	565	100,0

Table 4. Do you think people are generally helpful or self-interested?

	Number	Percent
People often try to be helpful	101	17,9
People mostly look after their own interests	418	74,0
Missed	46	8,1
Total	565	100,0

Table 5. According to you; When most people get the opportunity, do they seek profit or be honest?

	Number	Percent
They provide benefits	452	80,0
They are honest	46	8,1
Missed	67	11,9
Total	565	100,0

When the attitudes of university students to introvert and exhibit solidarity networks around student culture (Table 6) are examined, the data obtained are supportive. According to these data, it is understood that students are more open-minded and have higher expectations in terms of friendship, cooperation, solidarity, and developing a common culture in campus relations. Accordingly, being a student also means staying in a self-sufficient world. Considering some of the data obtained by scoring between 1 (Strongly Disagree) and 5 (Strongly Agree), it is seen that the students have strong ties among themselves.

Table 6. University Friendships

	Average	Standard Deviation
1- I often help my friends, even if it is small, or they help me.	3,55	1,161
2- If I want to organize an activity, I can ask any of my friends for help.	3,49	1,171
3- I believe that my friends will rush to help in an emergency.	3,44	1,193
4- I made new friends with students from different departments.	3,41	1,282
5- The human bonds between us and the department teachers are strong.	3,36	1,212
6- The friendships and partnerships I made at university mean a lot to me.	3,36	1,194
7- If I need advice on something, I can get help from my department colleagues.	3,35	1,215
8- If I have a problem, I have a teacher I can share.	3,27	1,332
9- I see the activities in the department as my own work, not someone else's.	3,22	1,216

Compared to the data of the previous table, the level of meaning that students attribute to themselves and their relationships in the field of civil citizenship changes and the averages decrease. When we look at the data in Table 7 below, it is seen that the attitudes, behaviors and perceptions of the students that involve altruism towards other people have changed. The situation of young people who produce high expectations for themselves changes when it comes to attitudes such as self-sacrifice, altruism or helping others.

Table 7. Social Awareness

	Average	Standard Deviation
1- Do you support a person you do not know to meet any need?	3,0124	,90204
2- If there is a request, do you voluntarily contribute to any civil aid movement? (poverty, health, education, etc.	3,0124	,97751
3-Do you agree with the idea that “if you help other people, you will be helping yourself in the long run”?	2,9327	,89665
4- Do you enjoy living among people with different lifestyles?	2,8885	,97484
5- Do you remove the garbage or clutter belonging to other people you see around you?	2,8814	,93309
6- When you argue with your friends, do you make an effort to fix the gap?	2,8708	,98352
7- Do you ever argue with people?	2,7097	,96057
8- Do you find it safe to walk on the street after dark?	2,3027	1,04783
9- Do you believe that your university gives you the necessary value?	1,9965	,95649

Table 8, which shows the socialization forms and occupations of university youth, shows that the most prominent among the data collected in four categories is the intense use of social media by the youth. The only noteworthy data in the list that disrupts the general trend is the return of young people to social life outside due to family/relative relations. Considering the realities of the region and the family structure, this situation is not strange. Because almost all the participants consist of those who participated from the region and neighboring cities, and therefore those who were born and raised in a tribe or a large-scale family. The meaning of rituals developed especially around family ties is quite high. However, this situation also feeds the closed cultural codes in the university. Because it is an indication that social relations only take place in close relations networks. The absence of social relations or interaction, that is, Bridging Social Capital, that cannot be established with someone else or an unfamiliar other, is also determined with this data.

Table 8. The occupation of the amplitude or the activity map

	Average	Standard Deviation
1. Social Media Instagram/Tiktok/twitter etc.	2,9540	,99716
2. Family / kinship relations (Condolences, wedding, etc.)	2,8212	,94432
3. Out-of-school Social interaction Picnic, Cafe, outing, etc.	2,7522	,87246
4. Sports activity Football/Basket/swimming etc.	2,4000	1,06990
5. Professional/departmental activity (internship, study, course, etc.)	2,3841	,98180
6. Volunteering (charity works, charity activities etc.	2,3752	,94761

7. Artistic Activity Theatre/Cinema/Concert etc.	2,3487	,90928
8. Scientific Activity Congress/Symposium/Conference	2,2336	,88842
9. Civil society activities (NGO, Association, etc.)	2,0035	,94718

As a youth who, so to speak, has built a world within itself, it has been frequently stated that the cultural codes should be revised for the general public and the social sensitivities of the youth should be improved. One of the reasons for this is the increase in the unhappiness coefficients of the youth. As a matter of fact, it is clear that students feel uneasy, no matter how intense and relatively good their life experience is. The rate of those who think that success will come with inner peace is slightly higher than those who care about money or economic situation. This situation also reveals the vicious circle that the student culture has fallen into. It is clear that a large student body who feels uneasy or sees success in the economy needs to be developed with social capital as well as human capital.

Table 9. What do you need most to increase your academic success?

	Average	Standard Deviation
1- Peace of mind	206	36,5
2-Money/Economic support	194	34,3
3-Career planning	45	8,0
4-Educational support	37	6,5
5-Qualified education	28	5,0
6-Internship, experience	24	4,2
7-To develop university facilities	15	2,7
8-Mentoring (Life coach, guidance, etc.)	8	1,4
9-Technology support (Computer, internet etc.)	1	,2

General Evaluation and Conclusion

Problems in higher education are being overlooked as an area that is increasingly subject to the dominance of quantitative indicators and where planning is carried out under statistics. It is not difficult to determine that this view, in which quantity overtakes quality, will cease to be a problem that concerns only young people in the long run, and will gradually turn into a structural situation that will spread to the general public. Undoubtedly, quantitative indicators, as an important and vital element, find a response both in state policy and in the daily life of ordinary people. However, the inadequacy of a view focused only on quantity in defining, revealing and explaining a phenomenon should also be accepted. It is clear that with its physical infrastructure, accessibility, facilities and capacity that meet expectations, Turkey has gained a significant momentum in the field of higher education and this should continue. However, the emergence of higher education as a social phenomenon as an opportunity for youth will only be possible with the multidimensional support of the mission attributed to it. In general, universities, which have an important contribution to the production and development of human capital in the world, should also be used and designed for the production and development of social capital. While offering a certain social framework to higher education students in Turkey with its appearance that prefers campus-type spatial organization, it seems to miss the bridges between student and citizen. As a matter of fact, it can be expected that university youth, as a mass that produces sociability within

itself and gains social distance by gradually gaining social distance from the social area of the city they live in, will continue the aforementioned life habits in their future civilian life. This means that the experience of civil citizenship, which is already problematic, cannot be included in the average social life. Beyond being a due diligence issue that only concerns university students, it also turns into a massive broad-based issue in terms of the participatory democracy experience of Turkish society, the habit of living, civic consciousness, and the development of solidaristic living habits. In a way, this situation, which can be seen as a quality production problem in academia, allows the development of individualistic and even selfish values for students and dulls social sensitivities. However, as an achievement or an underlying mission in higher education, it should be among the priorities for the youth to acquire gains in terms of being sensitive and useful individuals towards the society they live in. It cannot be accepted that the average four-year process, which is an important stage in the socialization phase like university life, is seen as a mere quantitative increase process. This process should be planned as an experience that prepares young people for social life in a multi-faceted way, not with an understanding that cuts off young people from society, reinforces their introversion and exhausts their social capital potential. At this point, higher education should be supported as a quality production area in the sense that young people develop civic networks, participate and develop participatory citizenship experiences, not as an element of choice or arbitrariness in university experience, but as a matter of responsibility and awareness.

Resources

Alver, K.; Koyuncu, A., Aydemir, M.A., Çağlak, U. (2016). Kampüs Mahallesi: Bir Anadolu Kentinde Üniversite Merkezli Değişimi Mekân-İnsan İlişkilerinde Okumak. *Toplumsal Değişim Sempozyumu*, 25-27 Mart, İstanbul.

Aydemir, M.A. (2016), Sosyal Sermaye: Topluluk Duyusu ve Sosyal Sermaye Araştırması, Konya: Çizgi Kitapevi.

<https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-anasayfa.php>

<https://www.siviltoplum.gov.tr/dernek-sayilari>

The Growing Trend of Atheism in Generation Z

Sisa SINDH*

Abstract

There has been a significant surge in studies on how young people interact with religion and spirituality since the start of the twenty-first century. Besides, there is a steady decline in religious affiliation globally especially in “Generation Z”. The subject of this article is to describe the nature of Generation Z’s beliefs and sense of belonging, as well as how it affects their daily lives and the lives of those who are in relation to them. It starts by examining the origin, development and sociological importance of religion. Followed by the nature of belief and religious practices among young people with a minimal or nearly nonexistent religious identity is then explored. The cultural tendency toward subjectivity and individualism has a significant impact on how young people feel about and approach religion, whether they identify as religious or not. This setting takes into account the transition from religiosity to atheism.

Keywords: Atheism, Generation Z, Religion, Youth, Identity.

Introduction

The biggest issue for young people growing up in the 21st century is forming their religious identity in a sociopolitical environment that is virulently anti-religious. Research on atheism among young people who earlier identified as Muslims, Hindus, or Christians is still in its infancy. In order to better comprehend the religious lives of young people with predominantly Christian or Jewish backgrounds, this study provides an overview of the studies in that area, focusing on the causes of atheism. Kids these days... an old dictum that is used by the parents or society when they’re unable to satisfy or address their questions and confusions related to religion. There is a growing number of youngsters who consider themselves atheists. Of course, there is a difference between individuals who identify as atheists and those who consider themselves to be irreligious or nonreligious.

Have you stopped to hear some of the justifications for atheism? Or simply brushed them off without understanding and resolving the issues that initially led atheists away. Of course, other people simply have no interest in religion and opt to not believe in order to avoid experiencing anything spiritual or being held accountable to anyone. They struggle to believe in a God they cannot see and do not see the benefit of doing so. Given that it has more to do with apathy than skepticism, this is undoubtedly not a very clever justification. And yes, there are also others who stopped believing in God after experiencing a difficulty in life and not understanding how God could allow that to happen to them.

Over the past five years, there has been a little but steady increase in the number of young people who identify as atheists year over year. It is just untrue to claim that an atheist cannot be a

---

* MA, Social Sciences, Cultural Studies, sis.sindh1@gmail.com ORCID 0000-0002-4917-2941.

---

nice person on their own. It is true that we would think they are misguided and lacking a true understanding of God and His creation, but to automatically link atheists to selfishness, greed, immorality, or arrogance and claim that no atheist can live a good life is not only unfair but also untrue.

The misuse, or abuse, of religious arguments has led to the justification of painful conflicts and wars, persecutions and intolerance. Regardless of how we understand these historical legacies, a wide range of religions and beliefs exist in Europe and they have and continue to have an impact on our societies. In this way, religion and belief are important factors to consider in relation to young people and youth work because, directly or indirectly, they have an impact on young people's identity and sense of belonging.

Terms Commonly Used

Until recently, the terms most commonly heard in discussions of the pathways of one's faith journey were religion, religious, non-religious, secular, agnostic and atheist. To ensure proper understanding of the remaining content of this paper, both the commonly used and new terms and their definitions are presented.

Religion – is a belief system that relates humanity to spirituality while belief is a state of the mind that considers something true even if it is not 100% sure or able to prove it. As we were speaking of a religion so, ‘Religion is a collection of cultural systems, belief systems, and worldviews that relate humanity to spirituality and, sometimes, to moral values,’ (Wikipedia). All religions have narratives, symbols, traditions and sacred histories that are intended to give meaning to life or to explain the origin of life or the universe. They tend to derive morality, ethics, religious laws or a preferred lifestyle from their ideas about the cosmos and human nature. Almost all religions have organised behaviours, clergy, a definition of what constitutes adherence or membership, congregations of laity, regular meetings or services for the purposes of veneration of a deity or for prayer, holy places (either natural or architectural), and/or scriptures. The practice of a religion may also include sermons, commemoration of the activities of a god or gods, sacrifices, festivals, feasts, trance, initiations, funerary services, matrimonial services, meditation, music, art, dance, public service, or other aspects of human culture. However, there are examples of religions for which some or many of these aspects of structure, belief, or practices are absent.

Religious: A person who identifies as religious understands and values the religion they were born into, and they work to incorporate its rituals and teachings into their daily lives. They are also likely to be a part of an organized spiritual group.

Non-religious: commonly known as "nones," are those who have consciously chosen to distance themselves from an organized faith community and do not identify with the religion of their birth. They have not changed to another religion.

Secular: the person intentionally pursues a life or lifestyle that disconnects from a religious or spiritual basis; may draw upon and apply teachings about morals, values, and ethics in daily life.

An Agnostic: is someone who actively believes that it is impossible to understand the presence of a deity that is invisible; they may draw from and apply morality, values, and ethical lessons in daily life.

An atheist: is someone who does not believe in a deity; they may use lessons about morals, values, and ethics in their daily lives, but they do not attribute the development of such a framework to God.

Unbelief: the person may have been brought up in a religious environment, but they have made a conscious decision to distance themselves from those beliefs and have not joined another religion. They may still draw on and use teachings about morality, values, and ethics in their daily lives, but none of them are religious in nature.

So, why is the youth exposed to disbelief? What is the reason of hatred against religion by this young generation and why is there a rise in atheism in youth especially in generation Z?

According to a recent study by Barna (a company that provides data to Christian organizations that are obviously concerned about these trends), Generation Z, which is made up of children and teenagers born between 1995 and 2015 (years vary depending on the source), is the least religious generation (particularly) in America. We need to comprehend why they are criticizing religious schools more than any previous generation. Gen Z is developing in a society that prioritizes feelings over logic. They have become accustomed to the relativism message that is so prevalent in our culture and that prioritizes tolerance over truth. For this generation, sincerity and authenticity are more important. They put their trust in their intuition and think logically. More than any other generation, they are accepting atheism in the history.

Factors Affecting Generation Z

The religious preferences of young people are influenced by a variety of variables. It might be institutional, social, parental, or even directly religious. Socialization forces are important and have the potential to affect many elements of young people's development, especially their path toward religion. The role that parents, grandparents, and the religious community, particularly how

---

that community addresses moral and social concerns, have in shaping the religious outlook and attitudes of youth as well as impacting whether they will continue to persist in the religion of their birth is one of the key social factors that emerge from the research.

Researchers Bengston, Hayward, Zuckerman, and Silverstein (2018) present findings from a study carried out from 1971 to 2005 over a 34-year period. The study looks into how much of an impact parents and grandparents have on young people's lives. Beginning with the acknowledgement that there are several often reported variables, Bengston et al. (2018) go on to describe how the number of persons identifying as "nones" or non-religious has increased. For instance, a very conventional and perhaps ancient interpretation relates to the phenomena of young people rebelling against or at least avoiding their religious parents. The influence of parents and grandparents is perhaps one of the most significant societal factors influencing atheism, at least for non-Muslim young and possibly also for Muslim youth. Over the 34-year period of the study, the researchers found a stark increase in the number of parents and grandparents who resorted to socializing their children to a nonreligious worldview. Youth had been exposed over multiple generations to humanism, atheism and with some youth even falling into the category of "religious rebels" (Husain, 2021).

Lack of Religious Education at Home

Children are more likely to veer off the path when their parents don't prioritize religious teaching and practice in the home. In addition to educating their kids about religion, parents need to provide a positive example for their kids. To confirm and strengthen rather than contradict religious practices, parents must regularly engage in those practices themselves. Here is an example from my own experience: An atheist young Moroccan girl. She is a 22-year-old Moroccan atheist who was formerly a Muslim. She was raised in accordance with Islamic principles and attended a Madrasah/Sunday school up until the age of 16, just like many other Muslims. Although she didn't offer regular prayers or wear a headscarf, she insisted that she was pleased to be a Muslim. She once took a plane to a secular nation for academic purposes, where she made friends with people of various castes, creeds, and religions. She began to doubt her beliefs, which she had only been taught in a text without any application. She didn't have a true Islamic education or suitable parental role models if she lived in a family where prayer or other components of Islamic practice were not required. She gradually converts to atheism (either to fit in with the group she was a member of or because she couldn't find the religious answers that satisfied her).

Negative Effects of Social Media

Our lives are filled with devices, work, sports, lessons, time with friends, and a little sleep thrown in if all goes according to plan. It's easy to fall into a rhythm of just checking the boxes, neglecting the best thing while trying to ensure the good, but not needful, things are accomplished. It's time to look up, to relate, to listen intently and speak wisely. Social media is frequently used to spread atheist views. Parents must keep an eye on how much time their kids spend online. It is very simple for young people to come across or even search for information that can make them question religion. In an article titled "Pakistani Youths Turning Into Atheists", the author mentions that Hazrat Na Khuda, a former Pakistani Muslim, has started a Facebook page for atheists in Pakistan. The group had more than 100 members at latest count. On the message board, a thread titled "How did you become an atheist" was created. The group's members come from several countries, including the United States.

Interweaving Culture with Religion

People frequently conflate religious practice with cultural tradition. Mohamed Ghilan, a neuroscience doctoral student at the University of Victoria in Canada and a student of Islamic law, makes the following statement in a recent essay about the increase of atheism: "In truth, the problem is not with Islam; it's with modern day Muslims. Some Muslims who have immigrated to the West from the East have come to the conclusion that cultural traditions are in fact integral to Islam. The unpleasant face of growing their children to be cultural schizophrenics who unjustifiably feel guilty about their adopted culture by allowing them to grow up in the West is now becoming apparent.

Identity Development

One of the central developmental tasks of adolescence is identity development. Historically, findings from research exploring the relationship between adolescent psychological functioning and religiousness have demonstrated a net positive effect of religion, religious participation and religious social experiences. While social factors are an integral part of the discussion about religious persistence among youth, it is imperative that attention also be given to the role of emotional factors such as experiences of personal trauma and crises of faith (Husain, 2021).

Huuskes et al. (2016) have summarized these findings and note that a) religion may be beneficial in two concrete ways when youth experience identity confusion: tell youth it is ok to search for meaning and belonging and providing answers to challenging questions; b) religious participation may promote mental well-being by reducing depressive symptoms and risk of suicide; c) religious youth are less likely to engage in risky and delinquent behaviors, in particular less likely

---

to engage in violent acts and to approve of delinquent acts; and d) religious social experiences emerged as more influential on psychological functioning than religious participation, a finding which will be discussed further in the next section on recommendations (Vern L. Bengston, 2018).

The Growing Trend of Atheism

Rick Warren is arguably one of the most prominent and influential religious leaders spoke about the belief of no God and, thus, no life after death: “If your time on earth were all there is to your life, I would suggest you start living it up immediately. You could forget about being good and ethical, and you wouldn't have to worry about any consequences of your actions. You could indulge yourself in total self-centeredness because your actions would have no long-term repercussions.” He alleges that a nonreligious person has no reason to be a decent human being. This is the most common clichéd view of atheists as being selfish, self-absorbed people who indulge in vanity and unethical behavior. But this is an intellectually weak view of atheists, as it seeks to demonize those who lost faith in God or religion. Instead of understanding the reason for their diminished faith, people push them further away by painting them to be rather evil individuals.

What have believers of God done to turn away others from having faith in the Almighty? Consider for a moment if we and I mean the very general “we” as in all religious people around the world have said or done anything that would repel people from wanting to be believers. Have you paused to listen to some of the reasons why people turn to atheism? They have a hard time believing in a God they cannot see, nor do they understand the value in doing so. This certainly is not a very thoughtful reason, as it has more to do with apathy than disbelief. And yes, there are also others who stopped believing in God after experiencing a difficulty in life and not understanding how God could allow that to happen to them. But not all atheists disbelieve for such simple reasons. For example, there are some who cannot reconcile science with religion and end up choosing science over religion. This often happens because many (not all, of course, but many) of our Christian friends have denied science and, thus, forced people to make a decision choose faith in God or belief in scientific theories and evidences.

As an example, Richard Dawkins one of the most well-known atheists in the world, once stated that perhaps the most important reason for his disbelief in God was evolution. From his view, evolution simply cannot be reconciled with Christian doctrine, and he maintained that any Christian attempting to do so is delusional. He argued there is a deep incompatibility between evolution and Christianity, as many Christians have put forth the argument that evolution is simply

---

wrong, and they do not address matters like fossil records that are used to argue in favor of evolution (Zafar, 2013).

You Cannot Question Your Religion

There are also atheists who turned away from religion because of how they have seen religion used by people. They often speak about how religious Christians have for centuries behind us promoted and bred anti-Semitism by insisting to blame Jews for the death of Jesus; how they forced people to convert to Christianity (including Native Americans and African slaves in this country); how they committed unthinkable atrocities and brutalities against Muslims and others during the Crusades; how they butchered their own fellow Christians in the name of their own faith. This is not specific to Christians alone. Look at the militants in the world. Suicide bombers, hijackers and decapitators claim religious justification. Those destroying churches, temples, mosques and scaling embassies claim to be religious Muslims. Or in the case of Jewish settlers, how they kept taking more and more land away from others no matter what happens to those families and children who already live there because they believed it was divinely commissioned for them to do so – and that God has said this is their land. So this is across the religious spectrum. Even Adolf Hitler claimed a divine purpose in his book *Mein Kampf*. In carrying out the Holocaust, he wrote, "I am acting in accordance with the will of the Almighty Creator: by defending myself against the Jew, I am fighting for the work of the Lord." The Nazi army's belts were even inscribed "Gott mit uns!" (God is with us). Of course, they simply stole that from the German empire's army, which used this phrase on their armor, but to the onlookers, the Nazis were invoking God (Zafar, 2013). Many people choose to believe in something that fulfills their intellectual desire for rationality and doesn't feel so rigid and closed minded in order to avoid the dogmatic rigidity and the inability to reconcile scientific advances with religious teachings. Humans are inherently truth-seekers, and when someone feels that something including their religious teaching is preventing them from discovering the truth, they may find it difficult to reconcile the two (Zafar, 2013). Of course, many Western atheists point to Christian dogma as justification for their rejection of organized religion and God. For instance, many cannot bring themselves to believe that a God could exist who would send His own creation into an eternal state of torment and suffering merely because they held the incorrect belief. The very idea of an eternal hell connotes injustice, which is why some religions e.g. 'Ahmadi' reject such an idea.

And this isn't specific just to Christians in the West inadvertently contributing to the growth of atheism. Even Muslims in the Middle East have a role to play in the growth of the population

---

of people who disbelieve in God. A 2012 poll by Gallup International looked at the population of atheists around the world and found surprising data in Saudi Arabia, where they estimate that 5% of the population is atheist – double the percent as is found in the United States. This is despite the attempts of the government of Saudi Arabia to stop atheism, which it considers a crime. So what accounts for the growth of atheism in one of the most conservative and rigidly “Islamic” countries?

The question contains the answer. The rigidity in religion as taught in Saudi Arabia is causing a growing group of youth in that country to turn away from religion all together. I have spent a lot of time with a young man from Saudi Arabia who is studying in America and loves to research and speak about this very phenomenon that he has witnessed in his home land. His conclusion is that the growth of disbelief in Saudi Arabia is due to the way that religion is practiced and taught in that country.

Recommendations

The solution rests in our hands, to become more educated, to understand our faith, to ensure belief in faith is backed by moral and ethical behavior, to avoid all hypocrisy in our form of faith, and to explain religious and secular topics in a rational manner. This is the way all religious people should behave, but we begin by first exhibiting that within ourselves.

Establish Religious Environment At Home

Children and youth must be required to make their religious prayer weekly/daily. A wise person once said: “If one does not pray, they become easy prey for Shayton (the devil).” In the home, adopt a “no playing before praying” rule, meaning that children must do their daily prayers so as not to lose the privilege of playing; this includes video games, watching TV, and time spent online. Furthermore, if the prayer time comes in while they are engaged in any other activity, they must be required to leave that activity to perform the prayer and if time permits, to then return to that activity. Establish for your children the habit of reading the religious books with meaning and encourage them to questions and research. Attending family events helps strengthen the youths’ their identities and give them a sense of fellowship and solidarity with their community. Oftentimes youth coming from different religion or beliefs feel their status as a minority, but while attending their community events, they will feel like part of a majority, surrounded with like-minded individuals.

Develop Leadership Training Programs

In order for youth to fully internalize their faith in action, they must take ownership of their Islamic work. This means giving the youth responsibilities and positions within Islamic centers which help them to feel responsible and that they are a dynamic part of the community. This encourages youth to engage in community service and think long term about how to carry on the vital work needed in our communities. Many Muslim speakers have great experience talking to the youth and they can be the role models needed to inspire youth to strengthen their iman and Islamic identity. Special workshops can be held to spotlight the many contributions made by Muslims in the way of science, technology, mathematics and inventions (Zafar, 2013). Muslim youth are inundated with negative stereotypes about Muslims in the media. One way to counterbalance that negativity is to highlight for the youth the part that Islam and Muslims have played in advancing knowledge in zoology, astronomy, geography, navigation, architecture, medicine, and mathematics, as well as in founding great libraries, making advancements in bookmaking, designing decorative geometric art, calligraphy, and fine textiles, and so on. Realizing this extensive and important heritage can give youth confidence and inspiration to continue the tradition of future contributions to civilization.

If youth is going astray, take a gentle approach. It is important to befriend them with an uncritical and non-judgmental manner. This is the best way to deal with these youth who are already feeling somewhat alienated.

References

- Husain, A. (2021). Emotional & Social Factors Impacting the Religious Persistence of Muslim Youth. *The Assembly of Muslim Jurists of America 17th Annual Imams' Conference*, (s. 1-25). Houston.
- Vern L. Bengston, R. D. (2018). Bringing Up Nones: Intergenerational Influences and Cohort Trends. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 258–275.
- Zafar, H. R. (2013). Atheism – Biggest Challenge of Our Times & Its Remedies. *Ahmadiyya Muslim Community* .

(حصون الاستقرار الأسري، وأثره على الشباب. رؤية قرآنية في ضوء سورة النساء في الآيات (26-43)

أ.د عبد السلام مقبل المجيدي

كلية الشريعة/ جامعة قطر

almajeedy@qu.edu.qa

الملخص

اهتمت سورة النساء بالأسرة بصورة مدهشة، وفصّلت أهم قوانين الزواج التي تحمي البناء الأسري، وتحافظ على بث الحياة الإنسانية، وذكرت في الآيات (26-43) منها تسعة من حصون السعادة الزوجية في صورة بديعة، تقدّم رؤية واضحة لاستقرار الأسرة، وسعادتها، وتتجلى أهمية هذا البحث في أنه يقدّم للشباب الرؤية القرآنية المدهشة في الحفاظ على الأسرة القوية المتماسكة، ويهدف هذا البحث إلى بيان الأحكام المدهش والتفصيل الدقيق المحكم لحصون الاستقرار الأسري التسعة، مستخدمًا المنهج التحليلي والاستنباطي في استكشاف هذه الحصون التي تضمنتها هذه الآيات، والتي يُحافظ بها على الاستقرار الأسري، وتكوّن البحث من مقدمة، وتمهيد، وتسعة حصون، تناول التمهيد مفهوم الأسرة وأثرها في حماية الشباب من الانحراف، ثم ذُكرت بعد ذلك هذه الحصون التسعة، مع ما تضمنته من القوانين والحقوق والأسس التي تضبط النظام الأسري، وتحميه من الأخطار المحدقة به، وتعالج مشاكل الشباب خاصة في هذا العصر الذي كثرت فيه التحديات المتنوعة، وكانت شريحة الشباب أكثر الفئات استهدافًا.

وتوصل البحث إلى عدة نتائج أبرزها: (1) تمثّل هذه الحصون التسعة رؤية قرآنية متكاملة لاستقرار الأسرة، تسهم في المحافظة على الشباب من الانحراف العقدي، والانحلال الأخلاقي، والأفكار الهدامة المتطرفة، التي تسعى قوى الشر جرّ الشباب إليها. (2) تنوعت هذه الحصون التسعة تنوعًا عجيبًا، حيث اهتمت بكافة الجوانب التي تحافظ على الاستقرار الأسري، سواء أكانت فكرية، أم إيمانية، أم مهارية، وسنّت القوانين، وفصّلت الحقوق، ووضعت الأسس اللازمة لذلك.

الكلمات المفتاحية: الحصون، الاستقرار، الأسرة، الشباب، السعادة، سورة النساء.

المقدمة

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وسلم تسليمًا كثيرًا، أما بعد:

فسورة النساء فريدة في تسميتها وفي الموضوعات التي احتوتها، فهي تشرق على العالم بالكلام عن حقّ الإنسانية في الحياة والبتّ الاجتماعي البشري، وتنظيم حقوقها البينية بالقسط؛ وحمايتها وخاصة المستضعفين والنساء من الاضطهاد.

إنها تقدّم منظومة قانونية مقسطة متكاملة مدهشة تكفل للإنسانية الوجود، والبقاء والاستقرار، وقد سبقت بذلك مواثيق الأمم المتحدة التي تدعي زورًا حماية حقوق المرأة والطفل، وهي إنما تسعى إلى تفكيك الأسرة وهدمها من خلال إطلاق الحريات الجنسية من زنى وشذوذ، في مقابل التضييق على الزواج وتراجع قيمة العفة، وهذه مقدمة حتمية لتصدع الأسرة وانحلالها.

جاءت هذه السورة فأعلنت من شأن الأسرة، ونظمت حقوقها، وجعلت الزواج الشرعي طريقًا وحيدًا لإنشائها، وسنّت القوانين التي تحمي هذا النظام الإلهي (الزواج) الفريد، ولم تكتف بذلك بل ذكرت الحصون المنيعّة التي تحافظ على استقرار الأسرة وتماسكها، وذلك في الآيات (26-43)، ويسعى البحث إلى ذكر هذه الحصون مع ما تضمنته هذه الآيات من بصائر قرآنية توضح السبق القرآني لكافة الأعراف والمواثيق في هذا المجال.

وتتجلى أهمية هذا البحث في أنه يقدّم للشباب الرؤية القرآنية المدهشة في الحفاظ على الأسرة القوية المتماسكة، ويبين لهم سبل المحافظة عليها، حتى تكون لبنة قوية في بناء المجتمع الرشيد.

وقد استخدم البحث المنهج التحليلي والاستنباطي في استكشاف الحصون التي تحافظ على الاستقرار الأسري التي تضمنتها الآيات (26-43) من سورة النساء.

التمهيد: مفهوم الأسرة وأثرها في حماية الشباب من الانحراف:

الأسرة في اللغة: مفرد جمعها أسر، وهي مأخوذة من (الأسر)، أي الشدُّ بالقيد، والأسر أيضًا: احتباس البول، وأسرة الرجل من يتقوى به. (الأصفهاني، د. ت.)، ويذكر (جبل، 2010) أن المعنى المحوي لمادة (أسر):

"شدُّ الشيء، أي إيثاقه بدقيق ممتد لحبسه على وضع ما دائمًا أو مدة طويلة... ومنه الأسرة بالضم: الدرع الحصينة مشدودة الحلقات بعضها إلى بعض" (991/2).

والأسرة في الاصطلاح: عشيرة الرجل ورهطه الأذنون؛ لأنه يتقوى بهم. (ابن منظور، 1414)، ويرى (المجدي، 2021) أن البشرية تتكون من أربع أسرٍ أساسية:

الأولى: الأسرة المركزية، وتتكون من الزوجين والأطفال، وهي أساس بث الحياة الإنسانية.

الثانية: الأسرة المتوسطة، وتتكون من نوي القربى والأرحام، وأولهم الوالدان العظيمان.

الثالثة: الأسرة الإنسانية العامة.

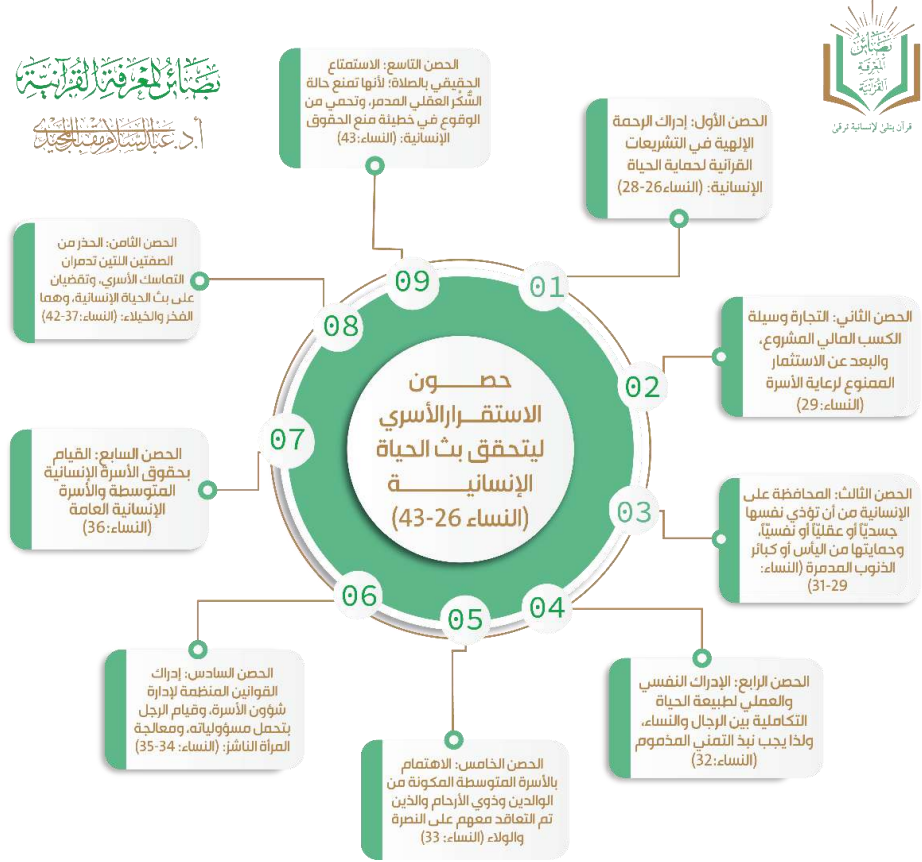
الرابعة: الأسرة المؤمنة، وهي أسرة خاصة من الأسرة الإنسانية العامة تتكون من جميع المؤمنين والمؤمنات الذين قال الله عنهم: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ﴾ (القرآن الكريم، الحجرات: 10).

والأسرة التي تتمتع بالتماسك والاستقرار، وتحفها السكنية والاطمئنان من أهم العوامل التي تحفظ الشباب من الانحراف والزيغ، إذ هي بمثابة الحزن الدافئ الذي يجد الشباب فيه سكنهم وحياتهم السعيدة؛ ولهذا حرص الإسلام على استقرار الأسرة، فجعل للأسرة حصونًا منيعة تحميها من التصدع، وتحافظ عليها من كل ما يعكر صفوها، أو يخل توازنها.

وسنتعرف في هذا البحث على هذه الحصون المنيعّة التي تحمي الأسرة من خلال الآيات (26-43) من سورة النساء؛ والتي بها يُحافظُ على التماسك الأسري، ويتحقق هدف بث الحياة الإنسانية،

ويذكر الله عزّ وجل في هذا الآيات تسعة حصون، فيما يأتي تفصيلها:

حصون الاستقرار الأسري في ضوء الآيات (26-43) من سورة النساء

شكل رقم (1) حصون الاستقرار الأسري في ضوء الآيات (26-43) من

سورة النساء

1. الحصن الأول: إدراك الرحمة الإلهية في التشريعات القرآنية لحماية الحياة الإنسانية: (النساء: 26-28):

شكل رقم (2) الحصن الأول: إدراك الرحمة الإلهية في التشريعات القرآنية لحماية الحياة

الإنسانية

قرآن يعلل للإنسانية نرفق

التبيين الإلهي لما تحتاجه البشرية مما لا تستطيع أن تدركه
بنفسها بسهولة، وربما لا تستطيع إدراكه أبداً:

01

﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ﴾ (النساء: ٦٤)

تكوين المعرفة التاريخية الحقيقية بسنن الأولين في الجوانب
الإيجابية والسلبية لتهدتوا في ظلمات الحياة

02

﴿وَيَهْدِيكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ (النساء: ٦٥)

التوبة عند حدوث الإخفاقات، أو ارتكاب السيئات

03

﴿وَتُوبَ عَلَيْكُمْ﴾ (النساء: ٦٦)

بناء الثقة بمصدر التشريع

04

﴿وَأَلَّ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ (النساء: ٦٧)

حماية الناس من أتباع المحرم من الشهوات ومدمري المجتمعات

05

﴿وَأَلَّ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ
تَسِيلُوا مِثْلًا مِثْلًا عَظِيمًا﴾ (النساء: ٦٨)

إرادة الرحمة بالإنسانية بتشريع الأرفق بها، والأيسر عليها، والأخف
للتبعية؛ فتجد الحياة الدنيوية الطيبة، والسعادة الأخروية المنتظرة

06

﴿يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾ (النساء: ٦٩)

الحصن الأول: إدراك الرحمة
الإلهية في التشريعات
القرآنية لحماية الحياة
الإنسانية: (النساء: 26-28)
وذلك
لتحقيق مقاصد عظمى

نَصَبْنَا لِكُلِّ عِلْمٍ قُرْآنًا فَتَرَى الْقُرْآنَ يَسْتَبِينُ
أ.د. عبد المنعم العبدون

يُظهِرُ اللَّهُ فِي هَذِهِ الْآيَاتِ الْمَقاصد الكلية العظمى للتشريعات الإلهية التي تنظم الواقع الأسري،
والمجتمعات البشرية، وهي ستة مقاصد غائية أنزل الله القرآن لأجلها:

**1.1 المقصد الأعظم الأول: التبيين الإلهي لما تحتاجه البشرية مما لا تستطيع أن تدركه
بنفسها بسهولة، وربما لا تستطيع إدراكه أبداً.**

ويُصِرُّنا بذلك قوله: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 26)، أي: فصل لكم الأحكام
السابقة في هذه السورة وفيما قبلها، وسيفصل لكم الأحكام اللاحقة في هذه السورة وفيما بعدها.. كل
ذلك هدفه وغايته أن يبين لكم، أن يملككم المعرفة الحقيقية لما تجهلون، ويخبركم عن العلم الحق لما
لم تعلموه.

**1.2 المقصد الأعظم الثاني: تكوين المعرفة التاريخية الحقيقية بسنن الأولين في الجوانب
الإيجابية والسلبية لتهدتوا في ظلمات الحياة:**

ويُصِرُّنا بذلك قوله تعالى جده: ﴿وَيَهْدِيكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 26)، أي
بيدكم ويرشدكم فهي بمعنى البيان الذي سبق في ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ﴾، إلا أن المقصد الأول بيان عام

لما تحتاجون من المعارف والسلوك والتنظيم، والهداية في هذا المقصد بياناً مصحوب بالحرص على الإرشاد، وقد يصحبه التوفيق والإعانة على العزم، وخصها بالمعرفة التاريخية، يعني أن يستفيد المسلمون من رصيد الخبرة البشرية المترامية في الجوانب الإيجابية ليكون عندهم أحسن ما آلت إليه التشريعات والتجارب السابقة، وليتقوا ما وقعت فيه الأمم من الخلل والزلل قبل مجيء النبي صلى الله عليه وسلم الخاتم، وتظهر فائدة هدايتنا سنن من قبلنا من خلال:

(1) بيان الدين الواحد عند الله، وهو الإسلام، وهو الدين الذي جاء به كل الأنبياء، وهذا الهدف هدفٌ معرفيٌّ فيه حثٌّ شديد على استكشاف الحضارات السابقة في جوانبها الإيجابية والسلبية.

(2) التعريف بالطرق التي بها تصلح المجتمعات، وتنمو عن طريقها السعادات، ومن ذلك تنظيم المسائل الحقوقية والأمور الاجتماعية، والمسائل الفرضية الإرثية، وإنصاف الفئات المستضعفة في المجتمع كاليتامى والنساء، ولذا فإن سبب نزول السورة في المقام الأول هو إنصاف الأيتام والنساء، فعن جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ -رضي الله عنهما- قال: مَرَضْتُ مَرَضًا فَأَتَانِي النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَعُودُنِي، وَأَبُو بَكْرٍ وَهُمَا مَاثِبَانِ فَوَجَدَانِي أُغْمِي عَلَيَّ فَتَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ صَبَّ وَضُوءَهُ عَلَيَّ فَأَقْفُتُ فَإِذَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ أَصْنَعُ فِي مَالِي؟ كَيْفَ أَقْضِي فِي مَالِي؟ فَلَمْ يُجِبْنِي بِشَيْءٍ حَتَّى نَزَلَتْ آيَةُ الْمِيرَاثِ «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكُلَّةِ» (القرآن الكريم، النساء: 176) (البخاري، 1987).

1.3. المقصد الأعظم الثالث: التوبة عند حدوث الإخفاقات، أو ارتكاب السيئات:

وَيُبَصِّرُنَا بِهَذَا الْمَقْصِدِ قَوْلُهُ تَعَالَى ذَكَرَهُ «وَيُتُوبُ عَلَيْكُمْ» (القرآن الكريم، النساء: 26).

1.4. المقصد الأعظم الرابع: بناء الثقة بمصدر التشريع:

وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ: «وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» (القرآن الكريم، النساء: 26)، فإن الله عليم بالجوانب الإصلاحية للحياة البشرية في الأمور الدينية، والدينية، وهو حكيم يضع الأمور في مواضعها، ويقومها في مراتعها، حكيم في تنزيل ما يعلمه صالحاً لهم في وقته المناسب، ومكانه المناسب، يصلح عباده في دينهم ودنياهم وغير ذلك من أمورهم.

1.5. المقصد الأعظم الخامس: حماية الناس من أتباع المحرم من الشهوات ومدمري المجتمعات.

وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ: «وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مِيلًا عَظِيمًا» (القرآن الكريم، النساء: 27)، وهذه الشهوات قد تكون شهوات مادية، وقد تكون شهوات جسدية، وقد تكون شهوات عقلية، وهذه الشهوات هي التي أوقعت العالم في التشريعات المجرمة العنصرية، وأوقعتهم في جاهليتهم الأولى والمعاصرة في تشريع إبادة البشرية من خلال إباحة الإجرام الجنسي مع الرجال والنساء الذي تراضوا على تسميته بالحرية الجنسية.

1.6. المقصد الأعظم السادس: إرادة الرحمة بالإنسانية بتشريع الأرفق بها، والأيسر عليها، والأخف لتتبعه؛ فتجد الحياة الدنيوية الطيبة، والسعادة الأخروية المنتظرة:

وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ: «يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخَلَقَ الْإِنْسَانَ ضَعِيفًا» (القرآن الكريم، النساء: 28)، فتشريعه لها في كل المجالات أخف عليها من كل النظم والتشريعات، وأوفق لفطرتها وطبيعة خلقها

مهما بلغت خبرتها، ووصلت تجاربها، والإصرار على عدم تحكيم الشريعة تكلف الإنسان المشقات الحياتية الهائلة، وتجلب على البشرية الشقاء.

وبين الله تعالى أن ضعف الإنسان سبب يوجب التخفيف، يستبين ذلك من عدة جهات:

الجهة الأولى: ضعفه الذاتي أمام المعرفة الكونية نظرًا لعمره المحدود، وضعف خَلقه مقارنة بما في الكون.

الجهة الثانية: ضعف الإنسان أمام الإغراء الشهواني الجنسي حتى يغلبه على عقله؛ إذ داعية الشهوة قوية جدًا عنده بالنسبة للشهوات الجنسية، حتى روى ابن أبي حاتم (1419) بسنده إلى طاووس: {وَحُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا} "أَي: فِي أَمْرِ النِّسَاءِ، وَقَالَ وَكَيْعٌ: يَذْهَبُ عَقْلُهُ عِنْدَهُنَّ" (926/3)، والمقصود شدة رغبة النساء في الرجال، ورغبة الرجال في النساء.

الجهة الثالثة: ضعف الإنسان أمام الشهوات المالية، والزعامة الشخصية، والجاه والتصدر مما يجرئه على السرقة والتلاعب المالي والاختلاس والفساد في التعامل مع المال العام والخاص.

فخفف الله عنه هذه الأثقال الهائلة التي يجدها بسبب ضعفه بأن شرع له التشريعات الصادرة عن أحاط بالكون علمًا، ووضع له الأحكام المناسبة للحفاظ على الحياة البشرية، والتي تحقق له الإشباع الشهواني في غير مضرة تعود عليه.

فهذه المقاصد الستة التي ذكرتها هذ الآيات تعد الحصون الأولى للاستقرار النفسي والأسري، وتجعل حياة الناس آمنة مطمئنة.

2. الحصن الثاني: التجارة وسيلة الكسب المالي المشروع، والبعد عن الاستثمار الممنوع لرعاية الأسرة المركزية والمتوسطة والعامّة (النساء:29):

شكل رقم (3) الحصن الثاني: التجارة وسيلة الكسب المالي المشروع، والبعد عن الاستثمار الممنوع

وتجد اتصالاً مبهرًا بين الحصن السابق والحصون القادمة، فتأمل الإبهار القرآني؛ إذ قرر الله جل جلاله في الحصن السابق أن إدراك المقاصد الكلية للتشريعات الإلهية ينبئك عن حقيقة هذه الحياة، وحقيقة ما شرعه الله لتنظيمها، فهذه التشريعات ترجع إلى حماية الإنسانية والرحمة بالعالم، وفيما يلي ذلك من الحصون تجد تطبيقاتٍ تتعلق بإدارة الحياة الأسرية على نحو ما سنذكره إن شاء الله.

وأهم التشريعات التي ذكرها الله في الحصن الثاني:

2.1. التشريع الأول: يحرم أكل المال بالباطل:

وذلك ليبين لنا جلّ مجده نوعًا من التعامل المالي الممنوع، فقال تعالى: (يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ) (القرآن الكريم، النساء:29):

بعد ذكر الأحكام المالية الجزئية في الآيات السابقة التي تتعلق بأحكام تفصيلية، أتى بتقعيد عامٍ يبين المشروع والممنوع في الكسب المالي والتجاري؛ ليكون هذا التقعيد مثالاً تطبيقياً للمقاصد التشريعية

العليا السابقة المذكورة في قوله: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 26)، ولأن الكسب المالي أهم مقومٍ لحياة الأسرة، وكرامتها؛ إذ من خلاله تستطيع التعامل مع بقية أفراد الإنسانية، ومن خلاله تنجز أعمالها، وتحمي نفسها من الاستغلال، ولذا كان لا بد من التحذير من أن يكون الكسب بالباطل، أو الإنفاق بالباطل، فجاء هذا التعبير المميز: ﴿يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبُطْلِ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 29).

وإنك لتكتسب في هذا التعبير القرآني المبارك ﴿أَمْوَالَكُمْ﴾ أربعة معانٍ:

المعنى الأول: ﴿أَمْوَالَكُمْ﴾ التي تملكونها، فيحرم على الإنسان أن يأكل أمواله بالباطل، كأن يتلاعب بها أو يصرفها في السفه واللعب والسوء والقمار وإيذاء الآخرين، والاعتداء على العالمين.

المعنى الثاني: يحرم عليكم أن تأكلوا أموال غيركم، فكلمة ﴿أَمْوَالَكُمْ﴾ أي أموال غيركم؛ لأن أموال الآخرين بمثابة أموال النفس.

المعنى الثالث: أن يستأثر الغني بمال الله الذي استخلفه عليه غير شاعرٍ بواجبات غيره من المحتاجين، فالآية تحذره من أن الإسراف والتبذير والنفقة المبالغ فيها في الكماليات نوع من أكل الأموال بالباطل، ولذا يحثه على التطوع في المجالات الإغاثية أو التي تبني الأمة بعد أن تؤخذ منه الواجبات من الزكاة والنفقات الواجبة.

المعنى الرابع: لا تأكلوا المال العام بينكم بالباطل أي بدون وجه حق واضح عندكم فيه برهانٌ بين، فإن النبي صلى الله عليه وسلم جعل للعمال والموظفين والولاية مقدارًا محددًا من المكافآت والحوافز ولخصها في قوله: (الشيبياني، 2001) «من ولي لنا عملاً وليس له منزل فليتخذ منزلاً، أو ليست له زوجة فليتزوج، أو ليس له خادم فليتخذ خادمًا، أو ليست له دابة فليتخذ دابة. ومن أصاب شيئاً سوى ذلك فهو غال.»

والأكل بالباطل يرجع إلى ثلاثة أنواع:

النوع الأول: التعامل الاستثماري المحرم كالزبَا والقمار والبخس والظلم والغصب والتغريب والجهالة.

والنوع الثاني: التعامل المالي التجاري الممنوع لوصف شرعي زائد منع منه كالبيع بعد الأذان الثاني من يوم الجمعة، أو بيع البعض على البعض، أو البيع قبل القبض كما جاء عن ابن عمر رضي الله عنه يقول: قَالَ النبي صلى الله عليه وسلم: "مَنْ ابْتَاعَ طَعَامًا فَلَا يَبِعُهُ حَتَّى يَقْبِضَهُ" (البخاري، 1987).

النوع الثالث: أن يأكل إنسان مال آخر بغير عوض بغير طيبة نفسه، كأن يأكله على سبيل الحياء، أو على سبيل الغصب والإكراه، أو على سبيل المغالبة في القوة والجاه، ولذا قال النبي صلى الله عليه وسلم: «إنه لا يحل مال امرئ إلا بطيب نفس منه» (الشيبياني، 2001)، فالآية تبني الاستثمار العام والخاص، وتحمي المال العام والخاص، إلى الحد الذي يمنع فيه الشارع أن يأكل الضيف مال غيره من إخوانه فوق مقدار الضيفة المقررة شرعًا دون مبرر سائغ.

2.2. التشريع الثاني: الحث على الاستثمار المشروع، وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ جَلْ ذَكَرَهُ ﴿إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجْرَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 29):

فلاستثناء هنا يمكن أن يكون منقطعًا، والتقدير: لا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل، ولكن إذا كانت تجارة عن تراضٍ منكم جاز لكم الأكل لا بالباطل.

ويحتمل أن يكون الاستثناء متصلًا، والتقدير: لا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل وإن تراضيتم على ذلك إلا أن تكون تجارةً عن تراضٍ شرعي بينكم فكلوا أرباحها، فالتجارة المتراضي عليها يجوز أن يأكل الإنسان فيها المال، أما الأكل بالباطل فلا يجوز حتى لو تم التراضي عليه. (الرازي، 2000).

ففي هذه الجملة المباركة ﴿إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً﴾ تشريع التعامل الاقتصادي النزيه الحلال، والحث على إدارة التجارة والتفوق الاستثماري.

وهذه الآية تحث بمفهومها على إقامة المراكز التجارية على أوسع نطاق، وتردُّ بذلك على ثلاث فئات:

أما الفئة الأولى: فالشيوعيون؛ إذ قد تأتي الشيوعية المعاصرة لتسأل باستنكار: إن التجارة تعني وجود ربح، فلماذا يبيح القرآن أخذ الربح بدلًا من المساواة بين الناس؟ فنبئهم -أيديك الله- أن التشريع القرآني جاء وفق الفطرة البشرية لإقامة السعادة الحياتية، ولذلك أباح الأكل الزائد في التجارة للترويج لأكل السلع، وإلا نام الاستثمار، وتعطلت مصالح الناس.

وأما الفئة الثانية: فالكسالى الخاملون القدماء والمعاصرون الذين يزعمون أنه لا داعي للسعي والتجارة، وأن كتابة الرزق عند الله مغنية عن طلبه.

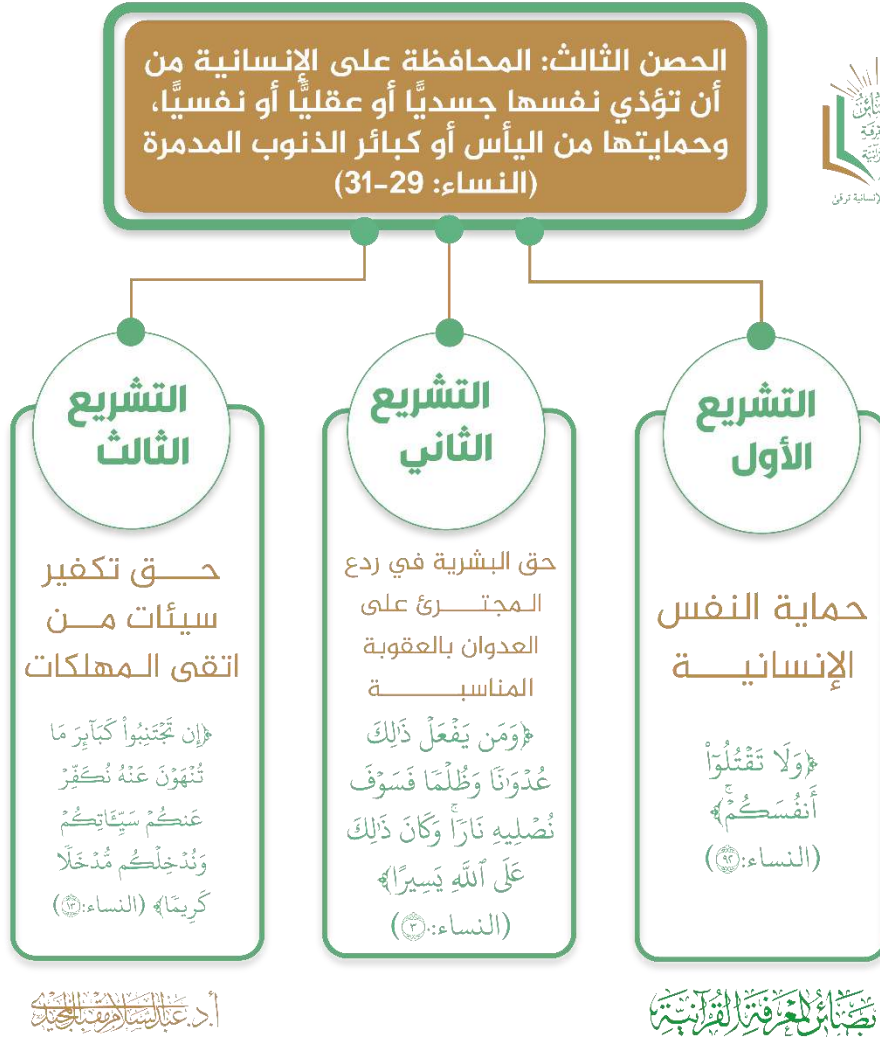
وأما الفئة الثالثة: زاعمو الزهد الذين ينسون هذه الآية، ويعرضون عن قول عبد الرحمن بن عوف لصاحبه سعد بن الربيع: «بَارَكَ اللَّهُ لَكَ فِي أَهْلِكَ وَمَالِكَ دُلُونِي عَلَى السُّوقِ» (البخاري، 1987، 69/3).

وأشار لهذه الفئة (الطبري، 2000)، وأخبر أن الآية رد عليهم، فقال:

"ففي هذه الآية إبانة من الله تعالى ذكره عن تكذيب قول الجهلة من المتصوِّفة المنكرين طلب الأوقات بالتجارات والصناعات، والله تعالى يقول اكتسابًا منا ذلك بها: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَطْلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 29) " (220/8).

3. الحصن الثالث: المحافظة على الإنسانية من أن تؤذي نفسها جسدياً أو عقلياً أو نفسياً، وحمايتها من اليأس أو كباثر الذنوب المدمرة (النساء: 29-31).

شكل رقم (4) الحصن الثالث: المحافظة على الإنسانية من أن تؤذي نفسها جسدياً أو عقلياً أو نفسياً

وأبرز التشريعات التي ذكرها الله في هذا الحصن ما يأتي:

3.1 التشريع الأول: حماية النفس الإنسانية.

وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ جَلْ ذَكَرَهُ: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 29):

فهذه الجملة القرآنية الدستورية تتضمن عدداً من المعاني الحافظة للمجتمع:

المعنى الأول: ولا يقتل بعضكم بعضاً، وأنتم أهل ملة واحدة، ودعوة واحدة، فالضميران فيه على التوزيع، فأنتم كنفس واحدة، فمن قتل أخاه فكأنما قتل نفسه، وهذا مصطلح قرآني فريد مدهش

نوجهه لأمة فعل بعض أبنائها بها ما لم تفعله الوحوش الضارية بفرائسها، فانظر لمكانة الأخ المسلم من أخيه، حيث جعل المؤمنين كنفس واحدة.

المعنى الثاني: لا تقتلوا أنفسكم بالانتحار مهما كانت الآلام والهموم والغموم والقلق، ولا تقتلوا أنفسكم بالاكتئاب والحزن، بل يجب على المجتمع أن يخففوا عنكم تلك الآلام، فعن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «مَنْ تَرَدَّى مِنْ جَبَلٍ فَقَتَلَ نَفْسَهُ فَهُوَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ يَتَرَدَّى فِيهَا خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا، وَمَنْ تَحَسَّى سَمًا فَقَتَلَ نَفْسَهُ فَسَمُهُ فِي يَدِهِ يَتَحَسَّاهُ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا، وَمَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ بِحَدِيدَةٍ فَحَدِيدَتُهُ فِي يَدِهِ يَجَأُ بِهَا فِي بَطْنِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا» (البخاري، 181/7 1987، ومسلم، 103/1، 1991).

المعنى الثالث: لا تقوموا بالجرائم التي تعاقبون عليها بالعقوبة القصوى لتحتموا أنفسكم والمجتمع من انتشارها، مثل جريمة الخيانة العظمى التي فيها تدمير للإنسانية وبثها في الأرض.

المعنى الرابع: لا تقتلوا أنفسكم بارتكاب المعاصي التي تسبب البؤس الفردي، والدمار الجماعي، وتهلك عقولكم وأرواحكم، وقد جعل النبي صلى الله عليه وسلم غشيان المعاصي إحرافًا للنفس، فعن عبد الله بن مسعود، عن النبي صلى الله عليه وسلم، قال: «تَحْتَرِفُونَ تَحْتَرِفُونَ، فَإِذَا صَلَّيْتُمْ الْفَجْرَ غَسَلْتُمُهَا، ثُمَّ تَحْتَرِفُونَ تَحْتَرِفُونَ، فَإِذَا صَلَّيْتُمْ الظُّهْرَ غَسَلْتُمُهَا، ثُمَّ تَحْتَرِفُونَ تَحْتَرِفُونَ، فَإِذَا صَلَّيْتُمْ الْعَصْرَ غَسَلْتُمُهَا، ثُمَّ تَحْتَرِفُونَ تَحْتَرِفُونَ، فَإِذَا صَلَّيْتُمْ الْمَغْرِبَ غَسَلْتُمُهَا، ثُمَّ تَحْتَرِفُونَ تَحْتَرِفُونَ، فَإِذَا صَلَّيْتُمْ الْعِشَاءَ غَسَلْتُمُهَا، ثُمَّ تَنَامُونَ فَلَا يُكْتَبُ عَلَيْكُمْ حَتَّى تَسْتَيْقِظُوا» (الطبراني أ، 358/2، 1995).

المعنى الخامس: لا تقتلوا أنفسكم بفعل يؤدي إلى إيذاء النفس أو إزهاقها حتى لو كان الفعل طاعة إلا أن تكون طبيعته مقتضية لذلك مثل الدفاع عن الإيمان والبلدان والمستضعفين، ويدل لهذا فقه عمرو بن العاص رضي الله عنه في معنى الآية.

المعنى السادس: لا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل إلا أن تكون تجارة عن تراض منكم، ولا تقتلوا أنفسكم في تحصيلها بل ابحثوا عن الكسب المشروع على رضا وهون، وهذا معنى جميل يظهر من السياق الخاص.

3.2. التشريع الثاني: حق البشرية في ردع المجرئ على العدوان بالعقوبة المناسبة، وببصيرتنا بذلك قوله: (وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُدْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصَلِّيهِ نَارًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا) (القرآن الكريم، النساء: 30):

فهذه الآية تبصرنا بأن وجود العقوبة يردع الإنسان عما يسبب الفساد في الأرض، فكلمة ذلك في قوله: (وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ) إشارة إلى كل المذكور القريب، وهو أكل أموال الناس بالباطل، وقتل الأنفس، ويجوز عودته إلى كل المنهيات في الشرع كانتهاك حقوق اليتامى والأطفال وإشاعة الفاحشة، وانتهاك المحرمات، وأكل الأموال باطلاً، والقتل بغير الحق، وانظر إلى ظهور الرحمة التشريعية القرآنية هنا، فقد قيد فاعل تلك المنهيات بأمرين: العدوان والظلم:

فأما العدوان فهو التعدي على الحق، وهذا القيد لبيان أن أكل المال مثلاً قد يكون حقاً لا اعتداء مثل: الدية، وأداء الحقوق، وكذلك قتل النفس قد يكون حقاً كما في القصاص.

وأما الظلم فذلك قيد لبيان أن مرتكب الذنب يكون مصراً عليه ظالماً لنفسه فيه بخلاف التائب، فالظالم يقترف الجرم لا على أنه زلة عابرة فتستتر، ولا خطيئة طارئة يتوب منها فتغفر له، بل إصراراً يدل على حب الظلم والاعتداء والانحراف عن فطرة الأسوياء.

فإذا توفر الشرطان: الاعتداء والظلم تحتمت العقوبة على الظالمين المعتدين؛ لذا قال الله: ﴿فَسَوْفَ نُصَلِّيهِ نَارًا﴾ ليبين أن العقوبة آتية لا محالة، وإن بدا للظالم المعتدي أن عمره يتناول دون رقيب.

3.3. التشريع الثالث: حق تكفير سيئات من اتقى المهلكات:

ويُبيِّننا به قول الله جل ذكره: ﴿إِن تَجَنَّبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا﴾ (القرآن الكريم، النساء:31):

إنه مثالٌ تطبيقيٌّ عظيمٌ يدل على المقاصد التشريعية الرحيمة بالإنسانية الواردة في قوله: تعالى ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنْنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 26)، فهذه الآية من الآيات التي تفيض بالرفق والرحمة بالإنسانية.. ألا تجد أن الطبيعة البشرية تميل إلى الهوى، وتقع في الغواية والشهوة وردية العمل، وتسقط في شباك الزلل والخلل.. قد رحم الله عزَّ وجلَّ ضعفها، فجعل لها حدًّا فاصلاً بين نوعين من المعاصي، وفرَّق لها في الذنوب والخطايا، وفصل بين الجرائم الكبيرة والجرائم الصغيرة.

لقد أراد جل جلاله حقاً أن يتوب علينا وأن يبسر لنا سبيل الانتصار أمام حرب الشيطان المستعرة؛ فإن خسرتنا معركة أمامه لم يدفنا ذلك إلى اليأس والإحباط والقنوط، والاستسلام للإرادة الخبيثة للذين يتبعون الشهوات.

فقسم الله عزَّ وجلَّ الذنوب إلى كبائر وسيئات، فانظر لهذا البيان إذ قابل بين الصفة في قوله: ﴿كَبَائِرَ﴾ والموصوف في قوله {سَيِّئَاتِكُمْ}، وإذا أعملنا مبدأ الاحتباك البلاغي هنا يكون المعنى: إن تجتنبوا الذنوب الكبائر، نغفر لكم السيئات الصغائر، فالكبائر هي الفعائل العظيمة، والذنوب الجسيمة التي يستعظم الإنسان وقوعها أو رؤيتها أو السماع عنها أو فعلها، والسيئات ما تسوء صاحبها أو تسوء غيره عاجلاً أو آجلاً.

والتقسيم إلى صغائر وكبائر يبين العظمة التشريعية الإسلامية، فهو يقيم التربية الشخصية على التوبة، والاستيعاب لأبناء المجتمع وإن أذنبوا، فالصغائر لا يقام النكير عليها بالقدر ذاته الذي يُقام على غيرها، وليس لها حد يتم بموجبه العقاب عليها، وإقامة النكير عليها بذلك القدر الذي يقام على غيرها يمكن أن يؤدي إلى الاضطراب في المجتمع.

واجتناب الذنوب كبائرهما وصغائرهما من الحصون المهمة لاستقرار الأسرة، بل هو حصن مهم لاستقرار المجتمع كله.

4. الحصن الرابع: الإدراك النفسي والعملي لطبيعة الحياة التكاملية بين الرجال والنساء؛ فالحياة ليست صراعاً بينهما، ولذا يجب نبذ التمني المذموم عند الجميع، وتنمية الطموح لنيل الفضل الإلهي (النساء:32).

شكل رقم (5) الحصن الرابع: الإدراك النفسي والعملية لطبيعة الحياة التكاملية بين الرجال والنساء

في الحصنين السابقين بين الله -جل مجده- الموارد المالية المشروعة والممنوعة لتتمكن الأسرة من مواجهة أعباء الحياة، وربط ذلك بالمحافظة على حياة أفرادها مهما كانت الألام، كما حصنها من الوصول إلى اليأس عند الوقوع في المعاصي المهلكات، وفتح لها أفق تكفير السيئات، والترتيب المنطقي يفرض أن يأتي بعد ذلك الحصن الخاص بمعرفة الدور المحدد للرجال والنساء في الحياة؛ إذ إن هذه المعرفة تورث الاستقرار النفسي عند النظر إلى القسمة الإلهية للحقوق والواجبات الإنسانية، وهل يمكن للأسرة أن تستقر إذا لم يشعر الزوج بدوره ويرضى به؟ هل يمكن للأسرة أن تستقر إذا لم تعلم الزوجة بدورها وترضى به؟ فإذا وصلت الأسرة إلى الاستقرار النفسي وصلت الإنسانية إلى الأعمار؟ هنا جاء الكلام في هذا الحصن عن أسس الاستقرار الأسري ليكون استقرار الأسرة أساساً لاستقرار المجتمع كاملاً، وأهم هذه الأسس:

4.1. الأساس الأول: الرضا بالطبيعة، والشريعة، وترك تمنى الممنوع. وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ: ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 32).

بناء الحياة قائم على تكامل نوعي الجنس البشري، ولذا يجب الرضا بالطبيعة، والرضا بالشريعة التي تحكم هذه الطبيعة، ويحرم تمنى ما فَضَّلَ به كلُّ جنسٍ على الآخر. لماذا يجب ألا يتمنى أحدنا ما فضل الله به الآخر؟

لأن الله عزَّ وجل لما خلق الخلق زوجين ينتميان إلى جنسٍ واحدٍ هو الجنس البشري لكنهما نوعان مختلفان ﴿وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ (القرآن الكريم، الذاريات: 49) فاشتركا في الجنس يفتضي وجود مشتركاتٍ حيويةٍ بينهما، واختلافهما في النوع يفتضي تميز كلٍّ منهما بمزايا حقوقية وواجباتٍ وظيفية لا توجد عند الآخر، وهذا التنوع يُخَدِّث التكمال بينهما، والمساواة في هذه الحالة ظلمٌ عظيم لكلٍ منهما، وتدميرٍ لواجب بث الجنس البشري في الأرض، ولكن العدل الحقيقي أن يكمل أحدهما الآخر فلا يتنافسان، ولا يتحاسدان، وقد فضل الله عزَّ وجل بعضهم على بعض بصفاتٍ أو هباتٍ وعطايا خاصة ليتم الاختبار، ولتتحقق السعادة المجتمعية، وكلُّ منهما يملك صفاتٍ مميزة، وخصائصٍ عظيمة، فلا خصائص الأنثى تشكل عيبًا، ولا خصائص الذكر تشكل سمعة سيئة، بل إعمال كل واحدٍ منهما ما خُلِقَ به لما خُلِقَ له يعني الوصول إلى الكمال النوعي في كل واحدٍ منهما.

ومن الإعجاز البياني: عدم تحديد الفاضل والمفضول، وهذا يُبَصِّرُنَا بأن كل واحدٍ من النوعين البشريين فاضل في شيء مفضول عليه في شيء آخر، فلا يوجد تفضيلٌ مطلقٌ لأحدهما، والتعبير بالبعضية عن كل نوعٍ يمنحك معنى التكمال الحقيقي، ويمنع التمييز العنصري الجاهلي بين النوعين، فليس نوعٌ منهما يمثل الكل، بل كلُّ منهما يمثل بعضًا من الحياة الإنسانية.

والتمني هو رجاء حدوث ما ليس عندك، ويتعلق غالبًا بِتَشَهِّي حصول ما يستحيل الحصول عليه في العادة، أو التلطف على تحقُّق ما يصعب تحقيقه، وهذا التمني منه المشروع ومنه الممنوع:

النوع الأول: التمني المشروع: أن يتمنى المرء فضل الله عزَّ وجل المطلوب شرعًا أو قدرًا من غير إضرار بالغير، وهذا هو الغبطة أو الحسد المحمود.

ومن التمني المشروع ما يتعلق بتمني خيري الدنيا والآخرة من خلال الدعاء كقول رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اللَّهُمَّ أَصْلِحْ لِي دِينِي الَّذِي هُوَ عِصْمَةٌ أَمْرِي، وَأَصْلِحْ لِي دُنْيَايَ الَّتِي فِيهَا مَعَاشِي، وَأَصْلِحْ لِي آخِرَتِي الَّتِي فِيهَا مَعَادِي، وَاجْعَلْ الْحَيَاةَ زِيَادَةً لِي فِي كُلِّ خَيْرٍ، وَاجْعَلِ الْمَوْتَ رَاحَةً لِي مِنْ كُلِّ شَرٍّ». (مسلم، 1991، 81/8).

النوع الثاني: التمني الباطل الممنوع، وهو المذكور في قوله تعالى: ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 32)، ويجمعه تمنى (الفضل) المذكور في الآية، والفضل معناه الزيادة، وهنا يعني المزية التي بها امتاز الذكر عن الأنثى، والأنثى عن الذكر، فالقدر المشترك بينهما يتعلق بكونهما نوعًا من الجنس الإنساني، ولكن المميز لكل منهما النوعية التي جعلت الذكر ذكرًا، والأنثى أنثى.

ومن الصور التي توضح هذا المعنى الجامع لتمني الفضل الذي ليس عند كل نوعٍ من الجنس الإنساني:

الصورة الأولى: تمنى خلاف القسمة القدرية، فيترتب على تغييرها الفساد في الأرض، ومن ذلك التغيير الخُلقي الذي لا مدخل فيه للكسب، كأن يتمنى رجالٌ ما فضل الله عزَّ وجل به رجالًا آخرين،

وأن يتمنى نساء ما فضل الله عزّ وجلّ به نساء أخريات، أو يتمنى رجال أن يكونوا نساءً، وتتمنى نساء أن يكنّ رجالاً، فهذا اعتراض تام على الله عزّ وجلّ في خلقه وقسمته، وإكبار للحياة الدنيا، ونسيان لحكمة الابتلاء ونسيان للأخرة.. أتعلم ماذا يترتب على ذلك؟ إنه الإبادة للجنس البشري، وقضاء على الهوية البشرية.. الآن ماذا تقول عندما ترى الشيطان يؤزّ المنظمات الأممية لتعمل على هذه الإبادة البشرية باسم الحرية؟

الصورة الثانية: تمنى خلاف القسمة الشرعية المحددة كتمني تغيير مقادير الوارثين، والاستئثار بأموال اليتامى، وحرمان النساء من الميراث، أو انتقاص الرجال من الميراث، أو أن يتمنى الرجال منازل النساء في العمل لأنه أسهل، أو تتمنى النساء منازل الرجال في العمل والكد لأنه يظهر البطولات.. هذا اعتراض على الله في شرعه، وبدلاً من التمني الممنوع يجب أن يشمر الإنسان إلى المسارعة إلى العمل ليحوز الملك العريض في الآخرة قبل أن تتملكه الأمانى، ويستحوذ عليه الضجر من قسمة الله عزّ وجلّ وابتلائه.. وقد حدث مثل هذا التمني من بعض النساء في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فعن أم سلمة أنها قالت: يغزو الرجال ولا يغزو النساء وإنما لنا نصف الميراث. فأنزل الله: ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ (القرآن الكريم، النساء:32)، قال مجاهد: وأنزل فيها ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (القرآن الكريم، الأحزاب:35)... " (الترمذي، 1975، 237/5).

الصورة الثالثة: التمني الذي يدل على الحسد المذموم، وهو أن يتمنى الرجل ما اختص الله به غيره مما لا يكون له، كأن يتمنى عين ماله، أو عين أهله، ولا يكون ذلك إلا يتمنى زواله عن صاحبه، فهذا هو

4.2. الأساس الثاني: التكامل بين الرجال والنساء يعني تحقيق الثواب الكامل، ويُبصِّرنا بذلك قوله جل ذكره: ﴿لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْتُ لَهُ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْتُ لَهُ﴾ (القرآن الكريم، النساء:32):

وهذه الجملة ترسم لنا حقين للمجتمع: حق التكامل، وحق الثواب الكامل على الاكتساب المناسب لطرفي المجتمع حسب الخلقة والطبيعة.

قَالَ السُّدِّيُّ: لَمَّا نَزَلَتْ آيَةُ الْمَوَارِيثِ قَالَ الرَّجَالُ: نَرْجُو أَنْ نُفَضَّلَ عَلَى النِّسَاءِ فِي الْآخِرَةِ كَمَا فَضَّلْنَا فِي الْمِيرَاثِ، وَقَالَ النِّسَاءُ: نَرْجُو أَنْ يَكُونَ الْوَزْرُ عَلَيْنَا نِصْفَ مَا عَلَى الرَّجَالِ كَمَا فِي الْمِيرَاثِ فَنَزَلَتْ الْآيَةُ. (الرازي، 2000، 66/10).

لا تستهلك الأمانى الباطلة حياتكم، بل ينبغي أن تسارعوا إلى التفوق فيما للكسب فيه مدخل، وهذا المبدأ يبني الحياة الإنسانية ويكمل بين جنسيها، ويجمع في العقل المسلم بين الرضا بفطرة الله وخلقته، والاطمئنان إلى شرعه وحكمته، وبين التنافس في الكسب والاكتساب، والإعمار للحياة الدنيا ابتغاء القربى والثواب، فلرجال طبيعتهم الخلقية ووظيفتهم المجتمعية المتناسبة مع ذلك، وكذلك للنساء، والرضى بأن ﴿لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْتُ لَهُ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْتُ لَهُ﴾ (القرآن الكريم، النساء:32) يؤدي إلى التكامل الوظيفي بين الأطراف المختلفة، وإلى السكينة في المجتمعات بين الرجال والنساء، ولن يحدث التنازع والتهارش والتصارع الذي تصر عليه المنظمات النسوية والذكورية التي تتبع الشهوات، أو تسمع لمن يتبعون الشهوات ويريدون بالناس الموبقات ويريدون بالمجتمع القلاقل والصراع.

4.3. الأساس الثالث: الشعور بلذة اللجوء إلى الله، مع بذل الأسباب المادية، ويُبصِّرنا بذلك قوله: ﴿وَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ﴾ (القرآن الكريم، النساء:32).

فلا يغني بذل الأسباب المادية عن سؤال فضل الله ورحمته، فالجأ إلى سؤال الله من فضله بدلاً من الحسرات المتتالعة في الحسد، والمؤامرات على المحسودين، وعدم الرضا بقضاء الله، وعدم القيام بواجبات الحياة وتبعاتها، وتمني ما لا يحل فإن ذلك يورث سوء الظن بالله، والحرص على العدوان على الآخرين كما حدث من إخوة يوسف عليه السلام، ويوشك صاحب ذلك أن ينخلع عن الدين كما حدث من حساد بني إسرائيل حينما حسدوا النبي صلى الله عليه وسلم الأمي.. هنا يأتي الانطراح بين يدي الله ليسأل من فضله سبحانه، وقد حرص النبي صلى الله عليه وسلم على تربية الأمة على سؤال الله من فضله العظيم.

فَعَنْ جَابِرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَلِّمُنَا الْإِسْتِخَارَةَ فِي الْأُمُورِ كَمَا يُعَلِّمُنَا السُّورَةَ مِنَ الْقُرْآنِ يَقُولُ: «إِذَا هَمَّ أَحَدُكُمْ بِالْأَمْرِ فَلْيَرْكَعْ رَكَعَتَيْنِ مِنْ غَيْرِ الْفَرِيضَةِ ثُمَّ لِيَقُلْ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَجِيرُكَ بِعِلْمِكَ وَأَسْتَفْذِرُكَ بِقُدْرَتِكَ وَأَسْأَلُكَ مِنْ فَضْلِكَ الْعَظِيمِ فَإِنَّكَ تَقْدِرُ، وَلَا أَقْدِرُ وَتَعْلَمُ، وَلَا أَعْلَمُ وَأَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ» (البخاري، 1987، 70/2).

وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ الْمَعْنَى الثَّانِي لِقَوْلِهِ: ﴿وَلِكُلِّ جَعَلْنَا مَوْلِيًا مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 33) وهنا يشير الله إلى الأسرة المتوسطة أي إلى ذوي القربى والأصدقاء.

فالمعنى: لكل إنسان جعلنا نصراء ومعاونين من الأمور التي تركها الوالدان والأقربون، وهؤلاء النصراء والمعاونون أصناف عديدة يجمعهم القرابة النسبية الرحمية، أو علاقة الولاء، فَتَكُونُ الْآيَةُ مُشِيرَةً إِلَى إِزْجَاعِ الْأَمْوَالِ إِلَى الْعَصَبَةِ عِنْدَ الْجُمُهورِ، وَإِلَى ذَوِي الْأَرْحَامِ عِنْدَ بَعْضِ الْفُقَهَاءِ، وَذَلِكَ إِذَا انْعَدَمَ الْوَرِثَةُ الَّذِينَ فِي آيَةِ الْمَوَارِيثِ السَّابِقَةِ (ابن عاشور، 1984)، فقد قرّر الله تعالى جده ذلك في قوله: ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ﴾ (القرآن الكريم، الأنفال: 75). وقد بيّن النبي صلى الله عليه وسلم ذلك في قوله: «الْحَفْوَا الْفَرَايِضَ بِأَهْلِهَا، فَمَا بَقِيَ فَلِأَوْلَىٰ رَجُلٍ ذَكَرٍ» (البخاري: 1987، 189/8).

5.3. الأساس الثالث: حق التعامل الحسن معنوياً ومادياً مع الحلفاء، والنصراء كالموظفين، فلهم حقوق خارج الإرث:

وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ الْمَعْنَى الثَّالِثَ لِقَوْلِهِ تَعَالَى ذَكَرَهُ: ﴿وَالَّذِينَ عَقَدْتَ أَيْمَانُكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِيحُهُمْ﴾ (القرآن الكريم، النساء: 33).

وهذه الأسس تُعَجِّبُكَ مِنَ الْبِنَاءِ الْإِسْلَامِيِّ الشَّامِخِ الرَّاسِخِ، وَسَعَةِ بِنَاءِ الْحَقُوقِ الْمَجْتَمَعِيَّةِ عَلَى أَفْرَادِهَا، وَرِبْطِهِمْ كَانَهُمْ أُسْرَةٌ وَاحِدَةٌ؛ إِذِ الْمَعْنَى: وَالَّذِينَ عَاقَدْتَ أَيْمَانَكُمْ فَكُونْتُمْ مَعَهُمْ جُلْفًا خَاصًّا لَا يِعَارِضُ أَحْكَامَ الْأَخُوَّةِ الْإِيمَانِيَّةِ، وَقَدْ يَنْتَمِي إِلَيْهَا، وَقَدْ يَكُونُ أَوْسَعُ مِنْهَا فَاتَوْهُمْ نَصِيحِهِمْ مِنَ النَّصْرِ وَالْوَلَاءِ وَالْمَشُورَةِ، كَمَا مَالٌ إِلَيْهِ مُجَاهِدٌ (الطبري، 2000)، وَيُمْكِنُ أَنْ يَقَالَ: وَأَتَوْهُمْ نَصِيحِهِمْ مِنَ الْمَالِ لَا عَلَى التَّقْدِيرِ بَلْ عَلَى الرِّضْخِ [أي: العطية القليلة]، فَلَا تَنْسُوهُمْ لِيُزَادَ عَقْدَ الْيَمِينِ قُوَّةً، وَأَصْرَتَهُ إِحْكَامًا، وَهَذَا كَمَا قَالَ تَعَالَى: ﴿وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُوا الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينُ فَأَرْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾ (القرآن الكريم، النساء: 8)، فَهُوَ عَلَى سَبِيلِ التَّحْفَةِ وَالْهِدِيَّةِ، وَهَذَا التَّفْسِيرُ هُوَ الْمَنْسَجَمُ مَعَ نَظْمِ الْآيَةِ. وَنَسْتَنْبِطُ مِنْ هَذِهِ الْجُمْلَةِ: حَقَّ التَّعَامُلِ الْحَسَنِ مَعْنَوِيًّا وَمَادِيًّا مَعَ الْأَصْدِقَاءِ الْمُقْرَبِينَ وَهُمْ الْمَعْبَرُ عَنْهُمْ بِالَّذِينَ عَقَدْتَ أَيْمَانَكُمْ.

5.4. الأساس الرابع: بناء الضمير الذاتي باستشعار الرقابة الإلهية على السلوكيات:

وَيُبَصِّرُنَا بِهَذَا الْأَسَاسِ قَوْلَهُ تَعَالَى: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا﴾ (القرآن الكريم، النساء: 33). ولماذا ذكر الله عزّ وجل هذا الأساس بعد تلك الأسس؟ لأن القانون الجزائي المباشر لا تحل معه جميع المسائل، ولا يضبط كل شيء..

مهما وضعت من عقوبات على ترك الأفعال الواجبة أو الفاضلة فيمكن للمحتال التملص منها، والتلاعب بها، والاعتذار بتركها، ولكن الرقابة الإلهية التي لا تتفك عن الإنسان تجعله يحقق الصلاح في الأخلاق والأقوال والأفعال، ولذا ختمت هذه الأسس بهذا الأساس العاصم الحازم.

5.5. الأساس الرابع: الثقة بالمصدر القرآني، والنظام الحقوقي الذي انبثق عنه، ويُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلَهُ تَعَالَى: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ (القرآن الكريم، النساء: 32).

وبعد أن تمتعت برؤية المعرفة القرآنية تقرّر هذه الأسس الثلاثة في نظام العلاقات الإنسانية تؤكد المعرفة القرآنية توثيقها في صدرك لتزداد ثقة بها وإيماناً بمقتضياتها، فتأتي هذه المادة الحاكمة المعظمة ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾.

6. الحصن السادس: إدراك القوانين المنظمة لإدارة شؤون الأسرة وحمايتها لقاءً ونزاعاً، وقيام الرجل بتحمل مسؤولياته، ومعالجة المرأة الناشز التي تُهمل مسؤولياتها (النساء: 34-35).

شكل رقم (7) الحصن السادس: إدراك القوانين المنظمة لإدارة شؤون الأسرة وحمايتها

لقاءً ونزاعاً

يذكر هذا الحصن القوانين التي تبين كيفية إدارة الشؤون الأسرية بين الطرفين، وذلك ليتم التكامل، ويذهب التنازع والتجادل، ويظهر بين الزوج والزوجة التماسك والمحبة والتبادل، كما يبين الله عز وجل القوانين الضابطة لإدارة النزاع بينهما عندما ترتفع المرأة عن القيام بواجباتها الأسرية.. وهذه القوانين تسهم في استقرار الأسرة، ومن خلالها يتجدد التماسك الأسري، وينعكس ذلك على المجتمع؛ إذ الأسرة تمثل حجر الزاوية في الاستقرار المجتمعي، فهل يمكن للأسرة أن تقوم دون أن يعرف طرفاها من الرجال والنساء النظام التفصيلي الذي يحكم علاقاتهما وواجباتهما، والسييل الذي تكون به العلاقة حال التنازع؟ هنا يأتي البيان المدهش في ذكر تفصيل هذه العلاقة مما لا نجد له مثيلاً مشابهاً في الكتب الإلهية السابقة فضلاً عن الدساتير الوضعية المتضخمة ولكن بالأوهام، ولعل سبب ذلك أن الرسالة الإسلامية الخاتمة ختمت ما قبلها، وستستقر البشرية عليها، فأخذت الرسالة القرآنية بيدها لتصل إلى أعلى درجات النضج، ولذا فرض الله عز وجلها كل ما تحتاجه البشرية ﴿مَّا فَرَطْنَا فِي الْكُتُبِ مِنْ شَيْءٍ﴾ (القرآن الكريم، الأنعام: 38).

والآن تعال بنا إلى الإدهاش الحقيقي لترى كيف تمت صياغة ما يتعلق بالقوانين المنظمة للأسرة المسلمة سلمًا ونزاعًا في آيتين على النحو الآتي:

6.1. القانون الأول: يجب على الرجال القيام على توفير الحياة الكريمة للنساء وزوجات وأمهات وبنات وأخوات، ويُبصِّرنا بذلك قوله تعالى: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ﴾ (القرآن الكريم، النساء:34).

نعم! السياق يخص الرجال والنساء هنا بالأزواج والزوجات، لكن أعمال العموم اللفظي أمرٌ تشهد له القواعد الشرعية الأخرى، فإن الله أوجب على الرجال القيام المضني على احتياجات النساء مهما كانت درجة القرابة، فيجب على الرجل أن يقوم على احتياجات أمه وزوجته وابنته وأخته، ولكلٍ منهن خصوصية في مدى القيام على احتياجاتها، فإن لم يوجد الذي يقوم على النساء من الأقرباء انتقل الواجب إلى المجتمع بمؤسساته الحكومية والأهلية، فالأصل القيام على احتياجات النساء وعدم تعريضهن لتعبٍ أو نصبٍ في سبيل إقامة متطلباتهن الحيوية، وهذه نظرة مدهشة تعكس لك مكانة المرأة في الإسلام.. فأخبرني بنظامٍ في الأرض قديمًا أو حديثًا يقدِّم مثل ذلك للمرأة.

وكلمة (قَوَّام) لا يمكن أن تقوم مقامها أي كلمة، وظلمٌ لهذا المصطلح القرآني (قوام) بما حمله من دلالات أن نجعل مكانه غيره؛ فصيغة قَوَّام مبالغة من قائم، وتفسير بعض المفسرين -رحمهم الله- لها بـ(الإمرة)، تفسيرًا أذهب زينتها وبغى عليها.. فاستمع لها، وتذوق وقعها وقرعها.. فكلمة (قَوَّام) وصفٌ تكليفي يقتضي التعب الشديد، والمسؤولية الجسيمة، فقوام من قام قيامًا وقِيمًا وقوامًا، وهي بمعنى واحد، و«القيام» أصله «القوام» أبدلت الواو ياء لكسر ما قبلها كما يقال: «صُمْتُ صِيامًا»، والقيام يدل على الحركة، وعدم الراحة كما تلمس ذلك في هذه الكلمة الرائعة، فقِيمَ القَوْم: من يسوس أمرهم، ويُقَوِّمُ على احتياجاتهم ونظامهم، ويُقَوِّمُ نقصهم واعوجاجهم، وقَوَّامُ الشَّيء: عمادُهُ الَّذِي يَقُومُ بِهِ. يُقَالُ: فلان قوام أهل بيته، وقَامَ الرجل على المرأة: صانها، وتكفل باحتياجاتها المادية المختلفة، وإنه لقوام عليها: مائنٌ لها (ابن الأثير، 1979؛ ابن سيده، 2000؛ الطبري، 2000).

وبذا فهذا المصطلح الفريد يدل على تضاعف المسؤولية على الرجل بشأن القيام على أسرته، والمحافظة عليها، والسعي على ما يصلحها بالرعاية والحماية والكفالة، ولذا يشعر بالامتنان الشديد إن أعانتها المرأة على ذلك، ومن الإعانة الكبيرة القيام بوظيفتها في الأمومة والزوجية على خير وجه، وهذا المصطلح القرآني الفريد في وصف قيادة الرجل للأسرة يبين طبيعة وظيفته التي تميل إلى تغطية الاحتياجات الخارجية للبيت أكثر مما يبين إمرته للأسرة، فهو قوام أي عظيم القيام؛ لأن المهمم بالأمر كثير القيام، بل تراه متحركًا قائمًا على الأمر الذي هو مهتم به، وكأنه لا يجد راحة بسبب طول قيامه وكثرة تكرار ذلك القيام، والقيام هنا هو قيام الحفظ والدفاع، وقيام الاكتساب والإنتاج المالي.

وعلى الطريقة القرآنية الرائعة في بيان التعليل للأحكام الشرعية، وإظهار المناسبة التشريعية للحياة البشرية والمصالح الإنسانية يُلخص الله لنا سبب مسؤولية قيام الرجال على النساء في سببين:

السبب الأول: المناسبة الخلقية لكلٍ منهما، ويُبصِّرنا به قوله: ﴿بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ (القرآن الكريم، النساء:34)، فهو سببٌ خَلْقِي فطري:

تأمل لتجد أنه يدخل في هذا التعبير غير المحدد ﴿بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾: لم يقل ربنا بما فضل الرجال على النساء أو بما فضلهم عليهن، بل قال: ﴿بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ ليبين أن مسألة التفضيل تتعلق بكلا النوعين البشريين، فكلٌ منهما فاضلٌ ومفضولٌ عليه في الوقت ذاته:

فالرجال فضلوا على النساء بالصفات الجسدية والفكرية المناسبة للمهام الأسرية الخارجية، وهذا يناسب القوامة، والنساء فضلن على الرجال بالصفات الجسدية والفكرية المناسبة للمهام الأسرية الداخلية والاحتواء العاطفي، والسيطرة على مقاليد البيت، والقدرة الفريدة الفذة على الحمل والرعاية والسكن وإدارة شؤون البيت في المقابل فلا يوجد فاضلاً بإطلاق، ومفضول عليه بإطلاق، وبناء على هذا الإعداد النوعي كانت التبعات الخارجية على الرجال لا على النساء، فأدمج هذا التعبير {بعضهم على بعض} النوعين البشريين مختصراً مزايًا كل منهما فيما يليق به، يقول (الرازي، 2000، 70/10)

"فَأَمَرَ اللَّهُ الرَّجَالَ أَنْ يَدْفَعُوا إِلَيْهِنَّ الْمَهْرَ، وَيُدْرُوا عَلَيْهِنَّ النَّفَقَةَ، فَصَارَتِ الزِّيَادَةُ مِنْ أَحَدِ الْجَانِبَيْنِ مُقَابِلَةً بِالزِّيَادَةِ مِنَ الْجَانِبِ الْآخَرَ، فَكَأَنَّهُ لَا فَضْلَ الْبَيْتَةِ".

والحقيقية أن التفضيل موجودٌ بنص الآية، ولكنه تفضيلٌ خلقي لكل واحدٍ بما يناسبه.

فالقُدرة الجسدية للرجل واضحة التَّفوق في مجال التَّحرك خارج نطاق البيت، ومواجهة المصاعب الخارجية، وبناءً على هذه القوة الجسدية والاستيعابية ظهر تقدم الرجال في الحزم العاطفي غالباً، والقُوَّة، والمغالبة، والفُرُوسِيَّة، والاكْتِسَاب، ومواجهة مصاعب الحياة، ولذا تم تكليفه بما لم تكلف به المرأة من القيام بالوظائف التي تحفظ الأمن العام، وبذا فقوامة الرجل تعني التحمل لأنقال التعايش الخارجي للأسرة.

فكون الرجل يصبح قائد الأسرة في البيت مسألة طبيعية غالباً بسبب ضرورة التنظيم لاجتماع الاثنين تحت سقف واحد، ولذا لا بد من أن يتولى أحد الفردين القيادة، وقد أُهِّل الرجل ليتولى ذلك الدور، ولكن كلمة (قوام) تدل على الثقل الذي يضطلع به ليقوم بمسؤوليات مقابلة، وأول أوجه تلك المسؤولية أن عليه أن يقدم مهر المرأة إشارة إلى تجشمه لعناء الإنفاق على الأسرة، فيجب على الرجل القيام المسؤول على الأسرة وتوفير الاحتياجات المعيشية لها، كما يجب عليه أن يتحمل تبعات تمثيلها الخارجي، وكلُّ هذا يفهم من صيغة (قوام)، ولكن هذا التكليف يحمل في طياته المسؤولية يعني إقامة التفاهم الدائم مع الطرف الآخر.

وبيين النبي صلى الله عليه وسلم مسؤولية القوامة التي كلف بها الرجل وتبعاتها وأجرها، وأنها تساوي حماية البلدان جهاداً في سبيل الله، فعن كعب بن عجرة رضي الله عنه قال: مرَّ على النبي صلى الله عليه وسلم رجلاً، فرأى أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم من جلده ونشاطه، فقالوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ: لَوْ كَانَ هَذَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ؟، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنْ كَانَ خَرَجَ يَسْعَى عَلَى وُلْدِهِ صَغَارًا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَإِنْ كَانَ خَرَجَ يَسْعَى عَلَى أَبِيئِنَّ شَيْخَيْنِ كَبِيرَيْنِ فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَإِنْ كَانَ يَسْعَى عَلَى نَفْسِهِ يُعْفُهَا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَإِنْ كَانَ خَرَجَ رِيَاءً وَمُفَاخَرَةً فَهُوَ فِي سَبِيلِ الشَّيْطَانِ» (الطبراني ب، دت، 129/19).

السبب الثاني: (وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ) (القرآن الكريم، النساء:34)، فهذا سببٌ كسبي إلزامي، فيجب على الرجل أن يتحمل الإنفاق على الأسرة.

ومسؤولية القوامة على الأسرة تقتضي أن يقوم الرجل بما يجب عليه من الإنفاق على الأسرة، ولا يجب على المرأة أن تتحمل شيئاً في مقابل ذلك، حتى لو كانت غنية.

6.2. القانون الثاني: الطرفان الأساسيان في تكوين الأسرة في الرؤية الإسلامية الراشدة هما الزوج والزوجة:

فالنظام الأسري الذي تنبث من خلاله الحياة الإنسانية لا بد أن يكون طرفاه الرجل والمرأة، فالله عز وجل الذي خلق البشرية جعل «الزوجية» إحدى السنن الملازمة للخلق عمومًا: ﴿وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنَ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ (القرآن الكريم، الذاريات: 49)، وهما يكونان نفسًا واحدة كما ينبثق عنهما الانتشار البشري ﴿يَأْتِيهَا النَّاسُ أَتْفُؤًا رَبُّكُمْ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً﴾ (القرآن الكريم، النساء: 1)، وتصور التعبير المدهش!

إنهما شطران يكونان نفسًا واحدة.. كيف يكون حال إنسان قطع جزء من جسده؟ فكيف حاله إذا قطع شطره؟ إن الزواج يجمع بين شطري النفس الواحدة لتكتمل صورة الجمال، وتسكن النفس الواحدة باكتمال أجزائها المتناغمة، وتهاد الأصاب، وتطمئن الأرواح، وترتاح الأجساد، ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (القرآن الكريم، الروم: 21)، ثم يحدث الإحصان المتبادل، فيعف كل منهما عن الحرام الذي يفسد البشرية ﴿هُنَّ لِيَاسَ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِيَاسَ لَهُنَّ﴾ (القرآن الكريم، البقرة: 187)، وتكتمل أفراحهما بقيام كلٍّ بدوره في بث الجنس البشري.

"ومن تساوي شطري النفس الواحدة في موقفهما من الله، ومن تكريمه للإنسان، كان ذلك التكريم للمرأة، وتلك المساواة في حقوق الأجر والثواب عند الله، وفي حقوق التملك والإرث، وفي استقلال الشخصية المدنية" (الشاذلي، 1972، 648/2).

6.3. القانون الثالث: يجب على المرأة في المقابل أن تكون صالحة في الواقع الأسري والمجتمع، وحتى تكون صالحة فينبغي أن تتوفر فيها صفتان: أن تكون قانتة، وأن تكون حافظة للغيب بما حفظ الله، ويُبصرنا بذلك قوله: ﴿فَأَصْلَحْتُ فَبِئْسَ مَا كَفَرْنَا بِهِ أَلَمْ نَقْتُلْكَ إِذْ أَنْتَ نَجِيءٌ لِمَا كُفِّرُوا بِنَافْسِهِمْ وَكَانُوا فَخْرًا﴾ (القرآن الكريم، النساء: 34):

فقوله جل ذكره: فالصالحات يبين مكانة المرأة في المحافظة على إدارة الحياة على الوجه الصالح، وذلك يعني المكانة المتميزة لها في منع الفساد في الأرض من خلال منع الفساد في الأسرة: فالفاء في قوله: ﴿فَأَصْلَحْتُ﴾ فاء الفصيحة، والتقدير الرجال قوامون على النساء بما فضل الله بعضهم على بعض وبما أنفقوا من أموالهم الواجب عليهم أن ينفقوها ليقوموا بحقوق الأسرة، فإذا تساءلتم: ماذا أوجب الله على النساء في مقابل ما أوجب على الرجال؟ فاعلموا أنه أوجب عليهن أن يكنَّ صالحات، والصالحات قانتات حافظات للغيب، فالرجال قوامون على النساء في بناء الأسرة واحتياجاتها، والنساء يقمن بمسؤولياتهن في البناء الأسري، وأفضلهن في ذلك الصالحات الصلاح (الإيماني والزوجي).

والمرأة الصالحة خير ما يجده المرء في الدنيا، فعن عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رضي الله عنهما أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَخَيْرُ مَتَاعِ الدُّنْيَا الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ» (مسلم: 1991، 178/4).

فلخص الله عز وجل معايير الصلاح في الصفتين الأخريين اللتين ينبغي أن تتسم بهما المرأة عند حضور الزوج وغيبته، هي أم الصفتين الأخريين، فالصلاح صفة شاملة تتضمن الصفتين الأخريين:

الصفة الأولى: قانتات، والقنوت صفة تدل على الهدوء، والصبر، والتذلل، وانظر كيف أمر الرجال والنساء بالقنوت في الصلاة ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾ (القرآن الكريم، البقرة: 238)، فأى هدوء تراه وتذلل فيها.. ما أجمله، كذلك يجب أن تكون المرأة الصالحة في التعامل مع الأسرة والمجتمع:

وهذه الصفة تعني طاعة الله، وعدم منازعة الزوج، والمطوعة له عن رغبة ومحبة وود، ويجمع قنوت المرأة أربعة أشياء: الإمساكُ عن الكلام الذي لا داعي له فضلاً عن الكلام الذي يوغر الصدر، ودعاء الله لاستجلاب الصلاح الأسري، والخشوعُ والإقرارُ بالعبودية والتفكير في الأمور الأخروية، والقيامُ بالطاعة المحبة لله ثم للزوج فيما أمرها به من معروف.

ومن أعظم مواضع القنوت ترك الغضب، وها أنت ذا ترانا اليوم في ثقافة تلفزيونية حديثة يكون الغضب فيها جزءاً من التكوين الأسري للزوج وللزوجة، وبعض الناس يعتبر هذا جزءاً من التدين تظهر من خلاله قوته وعزته سواء كان من جهة الزوج أو من جهة الزوجة، ولذا يحرص العزيز منهما أو المستعز على أن يرفع صوته.. ساء تفكيراً الذي يهدي لمثل هذا، فأين وصية النبي صلى الله عليه وسلم بعدم الغضب مراراً، إن ترك الغضب يدل على الصفة الأساسية لتربية الأولاد التربية الصالحة، ويؤدي إلى صلاحهم.

الصفة الثانية: حفظ غيب الرجل والأسرة؛ وذلك عند غيبته، في الوقت الذي يجب على الرجل حفظ الله في حق المرأة:

وهذه الصفة رقيقة عظيمة في الوقت ذاته.. فليت النساء يعرفن معناها ويفقهن مغزاها، وليت الرجال يدركون مرماها، فالحفظُ كما يقرر علماء اللغة: نَقِيضُ النَسِيَانِ، وَهُوَ التَّعَاهُدُ وَقَلَّةُ الْغَفْلَةِ، (ابن سيده، 2000)، وإنما ذكر حالة الغيب لبيان أن قيامها على مسؤولياتها بإخلاص حال غيبة الرجل يدل على قيامها بذلك بصورة أكثر إتقاناً حال حضوره، فحال الغياب مظنة للغفلة والنسيان والتساهل.. لناخذ بعض الصور الداخلة في الحفظ:

الصورة الأولى: الحفظ لما يُسْتَحْيَا مِنْ إِظْهَارِهِ أَمَامَ النَّاسِ، أَي: حَافِظَاتٌ لِكُلِّ مَا هُوَ خَاصٌّ بِأُمُورِ الرُّوْحِيَّةِ الْخَاصَّةِ بِالرُّوْحَيْنِ، فَلَا يَطَّلِعُ أَحَدٌ مِنْهُنَّ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا هُوَ خَاصٌّ بِالرُّوْحِ، ويدخل في ذلك أحاديث الرِّفْتِ وَأَفْعَالِهِ، فتكون هذه العبارة {حَفِظْتَ لِلْغَيْبِ} من أبلغ كفايات النزاهة. (رضا، 1990).

الصورة الثانية: المراقبة لنفسها لئلا تقع فيما يكره الزوج، والمراقبة لماله، ورغباته، وتركته، وأولاده، فينبغي أن تراقب غيب زوجها، فلا تتكلم إلا بخير ما يأمل منها، ولا تفعل إلا أفضل ما في وسعها له، وهذه الصفة تبين أهم واجبات المرأة من رعاية الزوج إن غاب فكيف إن حضر؟

6.4. القانون الرابع: قانون (نشوز المرأة) (وَأَلَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَأَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَأَضْرِبُوهُنَّ) (القرآن الكريم، النساء: 34):

والنشوز يعني الانزعاج في ارتفاع واستعلاء، ومنه قيل للمكان المرتفع من الأرض: «نَشَزٌ» و«نَشَازٌ»، فعبر عن صفة المرأة المتعالية التاركة لمسؤولياتها الأسرية بالناشز؛ لأن نشوز المرأة يدل على استعلائها على زوجها، وارتفاعها عن القيام بمسؤولياتها الأسرية، وعندما يحين موعد أي من مسؤولياتها تنزعج منها، فحماية الأسرة تقتضي أن يقوم الرجل بمعالجة أمر المرأة التي يخاف نشوزها.

وذلك لخطورة الأمر على واقع الأسرة، وهذا الوصف المعجز (تَخَافُونَ) يبين واقع التخلخل الأسري، ويدل على ضرورة معالجة حال هذه المرأة الناشز على وفق مرحلتين:

المرحلة الأولى: ما قبل وقوع النشوز، فعند ذلك تبدأ المعالجة لواقع المرأة سريعاً ومباشرة إن ظهرت أمارات نشوز المرأة للرجل، ولمس ذلك من خلال عاطفته التي خبر بها واقع المرأة، وعقله الذي يقيس الأمور، وقد تظهر له دلالات النشوز من خلال القول بأن كانت تلبيه إذا دعاها، وتظهر

أحسن الخلق إذا خاطبها ثم تغيرت، وقد تظهر له دلالات النشوز من خلال الفعل بأن كانت تقوم إليه إذا دخل إليها، أو كانت تسارع إلى طلبه، وتبادر إلى فراشه باستبشارٍ إذا التمسها، ثم تغيرت فحينئذ يظن نشوزها، وقد تظهر أمارات النشوز بنظرها إلى ما لا ينبغي، أو فعلها لما لا ينبغي، فعند ذلك لا بد من معالجة الواقع، وليس المقصود المغاضبة والاستعصاء المعتاد؛ فإنه قلما يخلو منه بيت.

والتعبير بالخوف هنا يدل على ضرورة معالجة أسباب المشكلة كالأفكار السيئة، والخلفية الرديئة التي قد تكون عند بعض النساء في فهم الواقع الحياتي، فبادروا إلى حل المشكلة عندما تلمحون أمارات ظهورها، ولا تنتظروها حتى تتفاقم وتطل بقرنيها.

المرحلة الثانية: بعد وقوع النشوز، فتزداد الضرورة الحياتية قوة لمعالجة عوج المرأة إن استبان للإنسان إصرارها على العوج؛ إذ إن معنى كلمة «تَخَافُونَ» هنا تعلمون، وهذا تفسيرٌ باعتبار المأل حيث وقع الخوف أولاً من أمر ثم تحقق ما يُخاف منه.

6.5. القانون الخامس: لإبقاء التماسك الأسري لا بد من استخدام الوسائل العلاجية لنشوز المرأة، وهي وسائل للعلاج لا للثأر والظلم، وتختلف حسب مقدار النشوز

وهذه الوسائل هي:

الوسيلة الأولى: الوعظ وهو تذكيرٌ رقيق مقترن بالتخويف من المآلات المستقبلية الدنيوية والأخروية، وبيصرنا بذلك قوله: «فَعِظُوهُنَّ»:

أي: قوموا بتذكيرهن وحوارهن بموعظةٍ حسنة تذكرونهن فيها بحقيقة الحياة، وقيامها على التكامل، وبأن طاعة الله في الأسرة هي ملاك النجاح في الاختبار الدنيوي، وبتخويفهن وعيده في اتخاذ الحياة عوجاً، فعن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «لو كنت أمراً أحداً أن يسجد لأحد لأمرت المرأة أن تسجد لزوجها» (الترمذي، 1975، 465/3).

وهذا يقتضي تعليم المرأة العلم، وتعويدها على مجالس الخير، ويدخل ضمن التذكير والوعظ المصارحة والمكاشفة بالفعل الذي يدخل الريبة والشك على التصرفات، وهذا ما غرسته المعرفة القرآنية في أساتذة التربية السلوكية، وفي (الطبري، 2000):

عن محمد بن كعب القرظي قال: إذا رأى الرجل خِفةً في بصرها، ومدخلها ومخرجها. قال يقول لها بلسانه: «قد رأيت منك كذا وكذا، فانتهي!» فإن أعثبت، فلا سبيل له عليها. وإن أبت، هجر مضجعها. (301 / 8).

الوسيلة الثانية: «وَأَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ» إن لم ينفع الوعظ يتم الانتقال في تدرج لافتي إلى مرحلة أقوى هي مرحلة الهجران، وذلك لينبئ المرأة بخطورة سلوكها، وليعلمها بأن إهمالها، واستعلاءها أوصل الأمور إلى حالةٍ أسوأ في الحياة:

فهجر الرجل لزوجته بسبب تصرفاتها السيئة مسألة خطيرة على الحياة الاجتماعية ويقابلها في خطورتها هجر الرجل لزوجته بسبب نشوزه هو، أي بسبب عدم قيامها بمسؤولياته مما سيذكره الله في الآية (128) من هذه السورة.

ويبين رسول الله صلى الله عليه وسلم خطورة ذلك على قلب المرأة الناشز ووعيها وحياتها، فيقول: «إِذَا دَعَا الرَّجُلُ امْرَأَتَهُ إِلَى فِرَاشِهِ فَأَبَتْ، فَبَاتَ غَضَبًا عَلَىهَا لَعْنَتُهَا الْمَلَائِكَةُ حَتَّى تُصْبِحَ» (البخاري: 1987، 141/4).

والهجر في المضجع يحتمل خمسة صور:

الصورة الأولى: أن يكون الرجل وامرأته على فراش واحد لا يجامعها، فهجره لها في ذلك يجعلها تتساءل عن السبب.

الصورة الثانية: يباشرها مع هجران كلامها.

الصورة الثالثة: العكس.

وهذا الإجراء (الهجر في المضجع) وسيلة للمعالجة وليس الإذلال، فلا ينبغي أن يكون في البداية هجرًا ظاهرًا في غير مكان خلوة الزوجين.. لا يكون هجرًا أمام الأطفال، يورث نفوسهم شرًا وفسادًا.. ولا هجرًا أمام الغرباء يذل الزوجة أو يستثير كرامتها، فتزداد نشورًا. فالمقصود علاج النشوز لا إذلال الزوجة ولا إفساد الأطفال. نعم قد يتطور إذا لم ترتدع الزوجة فينتقل إلى الهجر في المضجع، ولكن في المنزل، ويترتب عليه أن يلاحظ الأولاد أن هناك خللاً ما. وهذه هي الصورة الرابعة.

الصورة الرابعة: هجر الفراش والنوم في مكان آخر، ومنع بعض المفسرين من هجر غرفة النوم؛ لأن الله أباح الهجر في المضجع، ولكن الآية تحتمل هذه الصورة لأن هذه الجملة العجيبة من كنايات النزاهة.

الصورة الخامسة: هجران المنطق بإغلاظ الكلام لها، وإظهار الجفاء، وجاء هذا المعنى عن عكرمة رحمه الله.

الوسيلة الثالثة: المس الجسدي الغاضب باليد دون أن يترتب عليه إيذاء مادي ظاهر في الجسد، وبيصرنا الله تعالى بذلك في قوله: ﴿وَأَضْرِبُوهُنَّ﴾، فالضرب إيقاع شيء على شيء بسرعة حتى يلتصق به، وهذه الوسيلة لينبه زوجته على خطورة نشوزها على مستقبل الأسرة، وخص النبي صلى الله عليه وسلم استعمال هذه الوسيلة بوصول النشوز إلى مرحلة الفاحشة، ووصفه النبي صلى الله عليه وسلم بأنه (غير مبرِّح)، وقد أخطأ كثير من الناس في تحديد المعنى الدقيق لهذه الكلمة، وترجمت خطأ لعدم وجود مقابلٍ دقيق لهذا المعنى الدقيق، وبسبب عدم الجمع بين الكتاب والسنة في فهمها.

وحتى يكون هذا الإجراء شرعيًا لا بد أن يقترن به بضوابط:

أولها: هذا الإجراء لا يجوز أن يقترن بالعنف، فيجب أن يكون غير مؤثر ولا مؤلم.

واتفقت كلمة المفسرين على أن المراد بالضرب هنا الضرب غير المبرح كما فسّره النبي صلى الله عليه وسلم، وعند (العيني، د.ت):

«غير مبرِّح»: بكسر الراء المشددة ومعناه: غير شديد الأذى، وعن قتادة: غير شائن، وعن الحسن البصري: غير مؤثر» (192/20).

وذكر (الطبري، 2000) عن عطاء قال: قلت لابن عباس: ما الضرب غير المبرِّح؟ قال: السواك وشبهه، يضربها به (314 /8).

ماذا تسمع؟ السواك؟ نعم، وماذا يكون الضرب بالسواك؟ إنه الضرب غير المؤثر، والتمثيل بالسواك يدل على أن المراد بالضرب الرمزي الذي يعلمهن أن سلوكهن قد بلغ مبلغًا لا يمكن قبوله.

وثاني هذه الضوابط: أن يكون لتنبيه المرأة الغافلة عن خطورة الوضع الأسري نظرًا لإهمالها، وترفعها عن القيام بمسئولياتها الأسرية، لا للانتقام المؤلم.

وثالثها: هذا النوع من المعالجة جعله النبي صلى الله عليه وسلم خاصًا بنوع خطير من نشوز النساء يتعلق بالتساهل في إدخال من يكره الرجل دخوله إلى البيت، على أن النبي صلى الله عليه وسلم أكد على أن يكون غير مبرح أيضًا، والمراد به أن تعلم المرأة أنه قد يترتب عليه اللجوء إلى الجهات المجتمعية لحل الإشكال أو الفراق بينهما، فقال صلى الله عليه وسلم موصيًا بالنساء في حجة الوداع التي ذكر الله فيها أهم القواعد الشرعية المحكمة: «فَاتَّقُوا اللَّهَ فِي النَّسَاءِ؛ فَإِنَّكُمْ أَحَدْتُمُوهُنَّ بِأَمَانِ اللَّهِ، وَاسْتَحْلَلْتُمْ فُرُوجَهُنَّ بِكَلِمَةِ اللَّهِ، وَلَكُمْ عَلَيْهِنَّ أَنْ لَا يُوطِئَنَّ فُرُوسَكُمْ أَحَدًا تَكْرَهُوهُنَّ وَلَهُنَّ عَلَيْكُمْ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (مسلم، 1991، 39/4، الترمذي، 1975، 467/3).

ورابعها: تركه بالكلية أولى وخاصة إن عُلِمَ أنه لا يؤثر في تنبيه المرأة إلى خطورة نشوزها على المستقبل الأسري، إذ ليس المراد به الانتقام بل التنبيه، وعند ذلك يلجأ المجتمع إلى حل المشكلة بينهما بالتحكيم كما في الآية الآتية.

6.6. القانون السادس: يجب أن تُعطى المرأة الناشز التي رجعت إلى القيام بمسئولياتها حقها في نسيان الماضي الذي أخطأت فيه

وَيُبَيِّنُنَا بِذَلِكَ قَوْلَهُ جَلْ ذَكَرَهُ: ﴿فَإِنْ أَطَعْتُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا﴾ (القرآن الكريم: النساء: 34):

﴿فَلَا تَبْغُوا﴾ أي فلا تلتمسوا ولا تطلبوا طلبًا يؤدي بكم إلى البغي عليهن، من قول القائل: «بَغَيْتُ الضَّالَّةَ»، إذا التمسيتها، فكفوا عن إيذائهن بأدنى سبيل من كلمة أو نظرة فما فوقها، قال (الطبري، 2000):

«فاتقوا الله أن تظلموهن وتبغوا عليهن سبيلًا. وهن لكم مطيعات، فينتصر لهن منكم ربكم الذي هو أعلى منكم ومن كل شيء، وأكبر منكم ومن كل شيء» (314/8).

لماذا ختم الآية بذكر هاتين الصفتين العظيمتين: عليًا كبيرًا؟

لأن الكلام القرآني قائمٌ على الإدهاش في ظهوره البياني؛ وفي معالجته لنفس الإنسان؛ إذ كل شيء في موضعه، فذكر الله هاتين الصفتين في هذا الموضع؛ لأن المقصود منع الرجال من التعسف في استخدام حقوقهم في معالجة نشوز النساء، ومنع النساء من التمادي في غرورهن وتكبرهن عن القيام بالمسئوليات الأسرية، فالله أعلى وأكبر من الجميع، وهو مع علوه وكبريائه يغفر للجاني، ويعود على التائب، وكذلك ينبغي أن يكون الحال بينكم.

6.7. القانون السابع: للمرأة الحق في محدودية تطبيق الوسائل الثلاث في معالجة النشوز الذي يعني عدم القيام بمسئولياتها

وَيُبَيِّنُنَا بِذَلِكَ قَوْلَهُ تَعَالَى: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحَكَمَا مِّنْ أَهْلِهَا﴾ (القرآن الكريم: النساء: 35).

هذه الآية تدل دلالة واضحة على أن الوسائل الثلاث ليست مطلقة بل محدودة زمنًا وفعلاً، فإذا لم تنفع تلك الوسائل، فليس له سلطة كاملة عليها، بل لها أن تشاقه، وإذا كان الشقاق سيبدأ بينهما فيجب أن يتدخل المجتمع، والشقاق يعني أن لها القدرة أن تكون في شقٍ مكافئٍ للشق الذي يكون زوجها

فيه، فأين تمكينه من أن يقسو عليها أو يعتدي على كرامتها أو جسدها؟ تجد الآية المباركة عجيبة في منع الرجل من التمادي أو التعسف في استخدام الوسائل الثلاث.

وهنا يبرز الحق الثامن من الحقوق:

6.8. القانون الثامن: يجب على المجتمع والزوجين أن يحافظوا على الكيان الأسري قدر الإمكان، فإن لم يستطيعوا فرقوا بين طرفي الأسرة بما يُبقى العلاقات الاجتماعية بين الأسر صالحة قائمة. وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى ذَكَرَهُ: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَأَبْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحَكْمًا مِّنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقُ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا﴾ (القرآن الكريم: النساء:35).

إن للجنس البشري حقاً في المحافظة على الاستقرار الأسري لكي يواصل نموه وانتشاره الإنساني في الأرض، فالرُّوْجِيَّة -كما يقول (رضا، 1990):

"أَقْوَى رَابِطَةٍ تَرْبُطُ اثْنَيْنِ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدُهُمَا بِالْآخَرِ، فَهِيَ الصِّلَةُ الَّتِي بِهَا يَشْعُرُ كُلُّ مِنَ الرُّوْجَيْنِ بِأَنَّهُ شَرِيكُ الْآخَرِ فِي كُلِّ شَيْءٍ مَادِّيٍّ وَمَعْنَوِيٍّ، حَتَّى إِنْ كَلَّ وَاحِدٌ مِنْهُمَا يُوَاخِذُ بِالْآخَرِ عَلَى دَقَائِقِ خَطَرَاتِ الْحُبِّ، وَخَفَايَا خَلْجَاتِ الْقَلْبِ... فَهُمَا يَتَغَايِرَانِ فِي أَحْفَى مَا يَشْتَرِكَانِ فِيهِ... فَيُعْزِيهِمَا ذَلِكَ بِالتَّأَزُّعِ فِي كُلِّ مَا يُقْصَرُ فِيهِ أَحَدُهُمَا مِنَ الْأُمُورِ الْمُشْتَرَكَةِ بَيْنَهُمَا" (65/5).

فإذا لم ترجع المرأة بعد تطبيق الوسائل السابقة، فقد يكون الخلل من الرجل، وفي هذه الحالة يتدخل المجتمع لإصلاح الأوضاع بإقامة حكمين في هذه القضية، وفي كل قضية مجتمعية.

وكلمة (خفتم) تنبئنا بضرورة تدخل المجتمع القريب أو البعيد في مرحلتين زمنيتين:

المرحلة الأولى: عند الخوف المبكر من انهيار الأسرة لظهور بوادر الشقاق بين طرفيها.

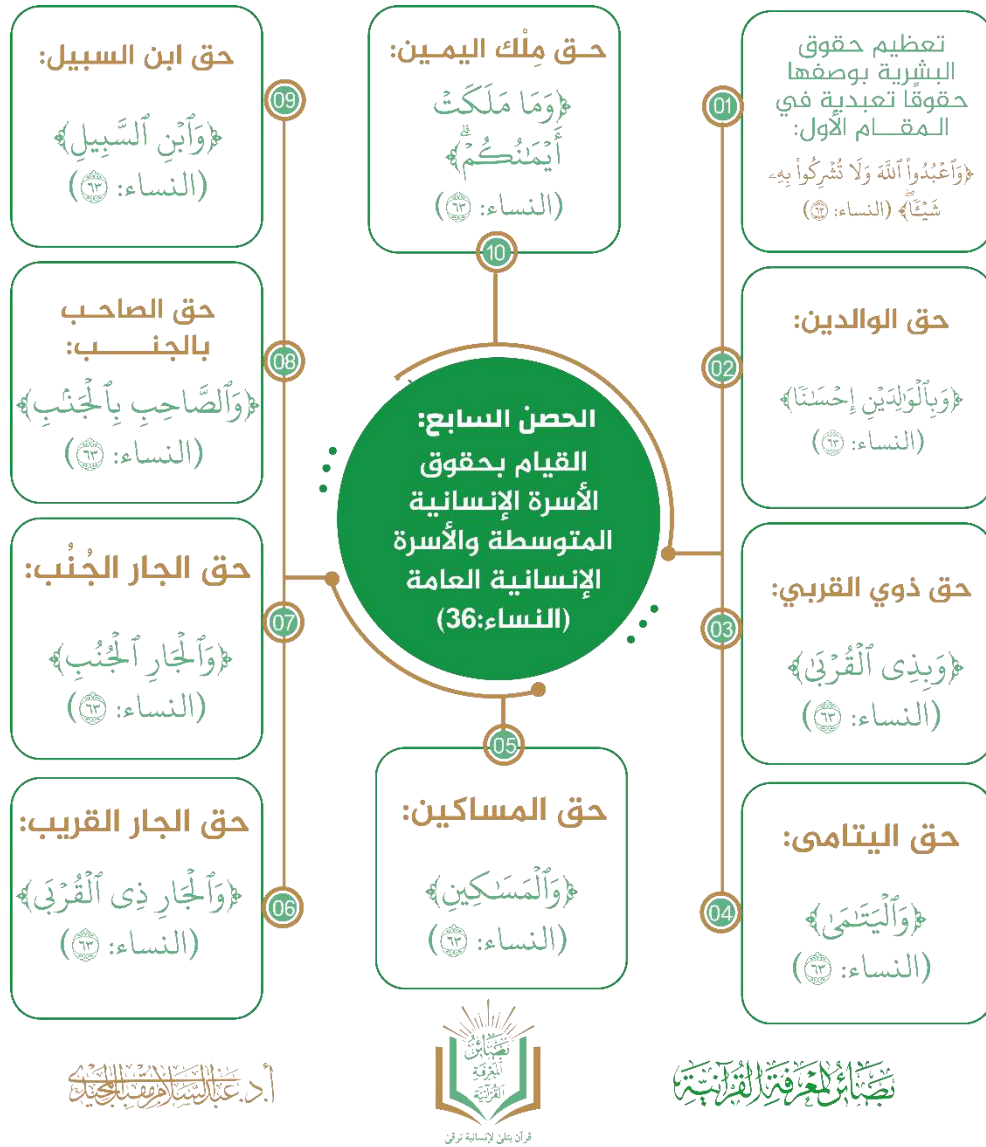
المرحلة الثانية: عند اليقين والتأكد من وجود الشقاق بعد استفحاله، فخفتم بمعنى علمتم.

﴿فَأَبْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحَكْمًا مِّنْ أَهْلِهَا﴾: فاشتراط أن يكون الحكمان من أهله وأهلها؛ لأنهما سيكونان أحرص على لمّ الشمل، وجمع الأسرة، والنظر إلى ما هو الأصلح لكل من الزوجين والأطفال بعيداً عن الانفعالات الغاضبة، والأحاسيس المتألّمة، كما أنهما المؤتمنان على أسرار الزوجين.

ويوضع للحكمين لائحة تنظيمية لعملهما أساسها قوله تعالى: ﴿إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقُ اللَّهُ بَيْنَهُمَا﴾، والضمير يعود على الزوجين أي إن يُرِدِ الزَّوْجَانِ إِصْلَاحًا يُوَفِّقُ اللَّهُ بَيْنَهُمَا من خلال الحكمين، ويصح أن يعود على الحكمين، ليجددا نيتهما في الإصلاح بين الزوجين، ويظهرا رغبتهما الصادقة في المحافظة على هذا الكيان الأسري، أو يخففا من الآثار السيئة لتفرقه.

ولا يجوز لهما أن يحكما بين الزوجين بفرقة إلا بتوكيل الزوج إياهما بذلك، ولا لهما أن يحكما بأخذ مال من المرأة إلا برضى المرأة، و"لهما أن يصلحا بين الزوجين، ويتعرفا الظالم منهما من المظلوم، ليشهدا عليه إن احتاج المظلوم منهما إلى شهادتهما". (الطبري، 2000، 331/8).

7. الحصن السابع: القيام بحقوق الأسرة الإنسانية المتوسطة والأسرة الإنسانية العامة (النساء:36).

شكل رقم (8) الحصن السابع: القيام بحقوق الأسرة الإنسانية المتوسطة والأسرة الإنسانية العامة

ذكر الله في هذا الحصن حقوق الأفراد الذين ينتمون إلى المجتمع خارج إطار الأسرة الخاصة، وذلك ليظهر التناغم والانسجام بين الأسرة الخاصة والأسرة المجتمعية العامة، فلا تصبح الأسرة الخاصة مركزاً للشح والبخل، وأساساً للإخفاق في إقامة حقوق الأسرة الإنسانية العامة، كما أن الأسرة المجتمعية لا ينبغي أن تكون مُلهية له عن الواجبات بالنسبة للأسرة المركزية الخاصة، وقد بينت هذه الآية حقوق الأسرة الكبرى أي المجتمع وهي:

7.1. الحق الأول: تعظيم حقوق البشرية بوصفها حقوقاً تعبدية في المقام الأول، فهي داخلية ضمن عبادة الله تعالى: ﴿وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا﴾ (القرآن الكريم: النساء: 36):

أي: اتبعوا أنظمة العبادة لله التي تعني اللجوء إليه، والإقبال عليه، والخضوع لأحكامه وقوانينه، ولا يكفي ذلك، بل لا بد ألا تجعلوا له شريكاً في الانقياد والإذعان تعظمونه كما تعظمون ربكم سواء أكان هذا الشريك وثناً أم دستوراً أم نظاماً؛ فالله عزّ وجل قد بين لكم نظام الحياة، ومنهاج العبادة الذي تتم به السعادة الإنسانية، فاعبدوه ولا تشركوا به شيئاً.

7.2. الحق الثاني: حق الوالدين.

وَيُبَيِّنُ لَنَا بِذَلِكَ قَوْلَ اللَّهِ: ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ (القرآن الكريم: النساء: 36):

أي أحسنوا إليهما إحساناً أو أوصيكم بهما إحساناً بالغاً على أقصى درجات الوصف من غير أن يبلغ حد العبادة، وقدمهما على من عداهما لعظمة مكانتهما بالنسبة للزوجين، ويفترض أنه لا يوجد تعارض بين حق أحد الزوجين وحق الوالدين إلا بظلم من أحد الطرفين وخروج عن تعاليم الإسلام، بل تجد بين حقوق الزوج وحقوق الزوجة التآلف والتكامل والتعاقد والتآزر.

7.3. الحق الثالث: ﴿وَبِذِي الْقُرْبَىٰ﴾ (القرآن الكريم: النساء: 36):

أي وبالوالدين إحساناً وبذي القربى إحساناً أيضاً، وذو القربى أي صاحب القربى، فبينك وبينه قرابة رحمية، فذوو القربى هم ذوو الأرحام القريبون من الأسرة المركزية، وحقوقهم ينبغي تأديتها الأقرب فالأقرب، وأكد ذلك بإعادة حَرْفِ الْجَرِّ بَعْدَ الْعَاطِفِ. وَمَنْ أَجَلُ ذَلِكَ لَمْ تُؤَكَّدْ بِالْبَاءِ فِي حِكَايَةِ وَصِيَّةِ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ذَكَرَهُ: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ﴾ (القرآن الكريم، البقرة: 83) لأن الخطاب في سورة النساء في المقام الأول للمسلمين لأمة خاتم الأنبياء صلى الله عليه وسلم، بينما كان هناك الخطاب والكلام عن بني إسرائيل، فالنبي صلى الله عليه وسلم الخاتم أتى بتثبيت الحقوق للبشرية بما لا تحتاج معه إلى نبي مجدد، ومن ذلك توثيق العرى الإنسانية بين ذوي الأرحام (ابن عاشور، 1984).

7.4. الحق الرابع: ﴿وَالْيَتَامَىٰ﴾ (القرآن الكريم: النساء: 36):

أي: وأحسنوا إلى اليتامى إحساناً بالرفق بهم والمسح على رؤوسهم والقيام على مصالحهم، وهم من فقد أبويه أو أحدهما وهو دون الخامسة عشرة، وهو دون البلوغ، وتحديد مرحلة عمرية يذهب فيها وصف اليتيم أمرٌ في غاية الجمال التربوي للمجتمع حتى لا يبقى اليتيم شاعراً بعدم الاستقلال في الشخصية، فالتعامل مع اليتيم يقوم على الإحسان في البداية والحزم في النهاية ليتم دمجهم في المجتمع، ويستطيع مواجهة تحديات العالم.

7.5. الحق الخامس: ﴿وَالْمَسْكِينِ﴾ (القرآن الكريم: النساء: 36):

أي وإحساناً إلى المساكين، وهم كل من احتاج الإعانة، ولم يستطع القيام بأموره بنفسه، والإحسان لهم إما ببذل الجميل معهم ما يسد عوزهم وحاجتهم، وإما بالرد الحسن لهم.

7.6. الحق السادس: ﴿وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ﴾ (القرآن الكريم: النساء: 36):

أي وإحساناً إلى الجار ذي القربى، فيدخل فيه بحسب كلام المفسرين الأنواع الثلاثة:

النوع الأول: الجار الذي له رحم، فالتوصية به مضاعفة؛ والفضيلة مضاعفة والحسنة مضاعفة، إذ صار له حقان: حق الجيرة وحق القرابة.

النوع الثاني: الجار الذي قرب جواره.

النوع الثالث: الجار المسلم؛ لأن ذا القربى قد يطلق على المسلم مطلقاً، بينما يطلق على غير المسلم الأجنبي.

7.7. الحق السابع: (وَالْجَارِ الْجُنْبِ) (القرآن الكريم: النساء: 36):

الْجُنْبُ هو البعيد، من جانب أي باعد، فقد قال -تعالى مجذبه-: (وَأَجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ) (القرآن الكريم، إبراهيم: 35) أَي بَعْدْنِي، وَالْجَانِبَانِ النَّاحِيَتَانِ لِئُعَدَّ كُلٌّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا عَنِ الْآخَرِ، وَمِنْهُ اجْتَنَبَ فُلَانٌ فُلَانًا أَي بَعْدَ عَنِهِ، وَالْجُنْبُ يُقَالُ لَهُ ذَلِكَ لِابْتِعَادِهِ عَنِ الصَّلَاةِ.

وقد حث النبي صلى الله عليه وسلم على الإحسان إلى الجار، فعن ابن عمر رضي الله عنه، قال: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَا زَالَ جِبْرِيلُ يُوصِيَنِي بِالْجَارِ حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّهُ سَيُورَثُهُ" (البخاري: 1987، 12/8، مسلم: 1991، 2025/4).

7.8. الحق الثامن: (وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ) (القرآن الكريم: النساء: 36):

وهو الرفيق فيدخل فيه: الزوجة بالنسبة لزوجها، والزوج بالنسبة لزوجته، وكذلك الرفيق في السفر -كما قال مجاهد-: منزله منزلك، وطعامه طعامك، ومسيره مسيرك (الطبري، 2000، 341/8).

ويدخل فيه المنقطع إلى الرجل الذي يلزمه رجاء نفعه؛ لأن كلهم بجنب الذي هو معه وقريب منه، ومثل ذلك الصديق، ومثل ذلك التلاميذ ومن باب أولى يدخل أيضاً المعلم؛ لأن كلهم بجنب الذي هو معه وقريب منه، وكلما كنت محسناً إلى صاحب الجنب كنت أقرب إلى الله جل شأنه. (الطبري، 2000).

7.9. الحق التاسع: (وَأَبْنِ السَّبِيلِ) (القرآن الكريم: النساء: 36):

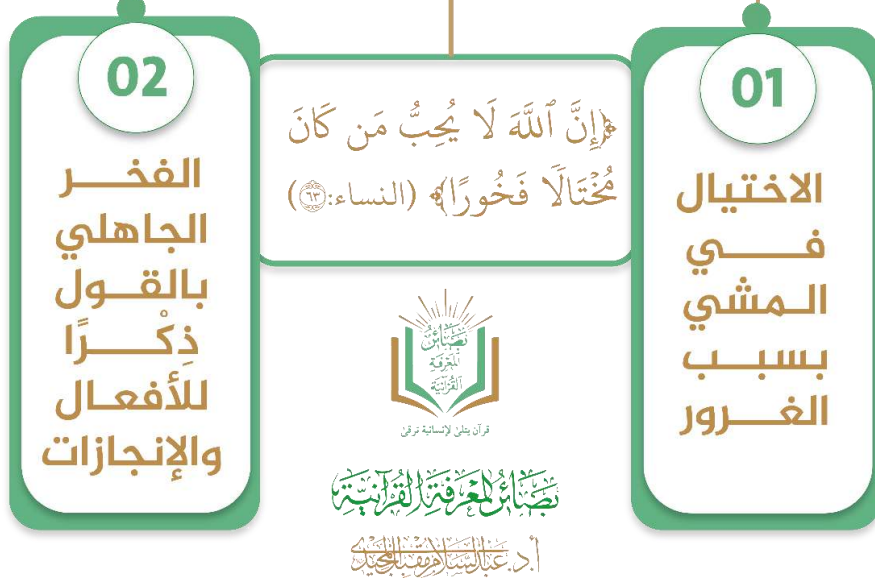
أي وأحسنوا إلى ابن السبيل، و«السبيل»: هو الطريق، وابنه: صاحبه الضارب فيه أي المسافر، فله الحق على من مرّ به محتاجاً منقطعاً به، وبعض أهل العلم يجعلون ابن السبيل ليس كل من طرق الطريق، بل يجعلون ذلك مخصوصاً بالمسافر؛ لأنه ضرب في الأرض فلا يوجد له بيت يسكن فيه، فهو ابنه، والآية تدل على ما هو أعم، فإن السبيل يطلق على كل الطريق، وهذه الآية تتكلم عن الحقوق العامة لا عن حقوق الزكاة، فكل ابن السبيل له حق، كأن يمر الإنسان في طريق ويريد أن يسترشدك إلى أين يذهب؟ فينبغي أن ترشده هذا من حقه، أو يحتاج إلى أن تدفع سيارته مثلاً، أو يحتاج إلى توصيل إلى مكان ما.. هنا يجب أن تعينه، أو يحتاج إلى معونة، أو إلى ضيافة، وأولى أبناء السبيل: المنقطع الذي لا يستطيع الوصول إلى جهته بسهولة، خاصة إذا كان سفره في غير معصية الله، أما إذا كان في معصية فينبغي أن لا يعان.

7.10. الحق العاشر: (وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ) (القرآن الكريم: النساء: 36):

وهم المأسورون في الحرب، فاقترن الإحسان لهم بالإحسان إلى الوالدين، أي: أحسنوا إليهم، ولم نسمع عن نظام يجعل للأرقاء حقوقاً مقاربة لحقوق الوالدين والأقربين إلا الإسلام إلا بعض إشارات محدودة موجودة في التوراة.

8. الحصن الثامن: الحذر من الصفتين اللتين تدمران التماسك الأسري، وتقضيان على بث الحياة الإنسانية، وتخطمان النظام الاجتماعي، وهما الفخر والخيلاء، ومعالجة نفسيات أصحابها (النساء: 37-42).

الحصن الثامن: الحذر من الصفتين اللتين تدمران التماسك الأسري، وتقضيان على بث الحياة الإنسانية، وتَحْطِمان النظام الاجتماعي، وهما الفخر والخيلاء، ومعالجة نفسيات أصحابها (النساء: 37-42)

شكل رقم (9) الحصن الثامن: الحذر من الصفتين اللتين تدمران التماسك الأسري

لما ذكر الله عز جاره حقوق الأسرتين: الأساسية، والكبيرة بصرنا الله بأهم صفتين تتسببان في منع القيام بهذه الحقوق.

وهاتان الصفتان هما:

8.1. الصفة الأولى: الاختيال في المشي بسبب الغرور.

8.2. الصفة الثانية: الفخر الجاهلي بالقول ذكراً للأفعال والإنجازات، وبيَّصَرْنَا بهاتين الصفتين قوله: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا» (القرآن الكريم، النساء: 36).

وإنما ذكر الاختيال هاهنا؛ لأن المختال يأنف من أقاربه إذا كانوا فقراء، ومن جيرانه إذا كانوا ضعفاء فلا يحسن عشرتهم.

وأما «الفخور»، فهو المفتخر المزهو بلسانه على غيره بما أنعم الله عليه من آلائه، وبسط له من فضله، ولا يحمده على ما أتاه من طوله، ولكنه به مختال مستكبر، وعلى غيره به مُستطيل مفتخر، يتناول على الناس، ويعدد مناقبه كبيراً وغروراً.

والفرق بين الصفتين أن المختال يرجع خيلاؤه إلى الحركة، والمفتخر يرجع زهوه إلى اللسان.

ولمجاهدة الصفتين يجب التواضع والتلطف في القول والمشي على الأرض هوناً، وَعَنْ أَبِي ذَرٍّ ذَكَرَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَبْغِضُ ثَلَاثَةَ مِنْهُمْ: الْمُخْتَالُ الْفَخُورُ وَأَنْتُمْ تَجِدُونَهُ عِنْدَكُمْ يَعْنِي فِي

كِتَابِ اللَّهِ: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا﴾ (القرآن الكريم، النساء:36). (الحاكم، 1990، 98/2).

ثم يُبَصِّرُنَا اللهُ عَزَّ وَجَلَّ بِأَنْ هَاتَيْنِ الصَّفَتَيْنِ تُنْتَجَانِ صَنَفَيْنِ مَدْمَرَيْنِ لِبَثِ الْحَيَاةِ الْإِنْسَانِيَّةِ، وَهُمَا: الْبِخْلَاءُ وَالْمَرَاؤُونَ:

الصنف الأول: البخلاء.

وَيُبَصِّرُنَا بِهِمْ قَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ: ﴿الَّذِينَ يَبْخُلُونَ﴾ (القرآن الكريم، النساء:37)، وَلَأنَّ مَنْعَهُمَ لِلْحَقُوقِ الْإِنْسَانِيَّةِ مُؤَسَّسِي، فَهَمْ لَا يَكْتَفُونَ بِالْبِخْلِ بَلْ يَجْمَعُونَ لَذَلِكَ عَمَلِينَ يَنْشُطُونَ فِيهِمَا:

أولهما: التعاون على الإثم والعدوان بالأمر بالبخل. وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى جَدَّهُ: ﴿وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ﴾ (القرآن الكريم، النساء:37)، فَلَمْ يَكْتَفُوا بِالْبِخْلِ حَتَّى أَصْرُوا عَلَى إِشَاعَتِهِ بَيْنَ النَّاسِ، وَرَبَّمَا شَكَلُوا مَنظَمَاتٍ مَحَلِيَّةً وَدَوْلِيَّةً لَذَلِكَ.

وثانيهما: كتمان فضل الله عَزَّ وَجَلَّ مِنَ الْعِلْمِ وَالْمَادَةِ، وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ ﴿وَيَكْتُمُونَ مَا ءَاتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ﴾ (القرآن الكريم، النساء:37).

واجتماع هذه الثلاثية الخبيثة: البخل، والأمر به، وكتمان ما آتاهم الله عَزَّ وَجَلَّ مِنْ فَضْلِهِ يُؤَدِّي إِلَى الْكُفْرِ الْأَصْغَرِ الَّذِي هُوَ بَرِيدٌ لِلْكُفْرِ الْأَكْبَرِ، وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ مَجِيءُ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا﴾ (القرآن الكريم، النساء: 37) بعد ما سبق.

الصنف الثاني: المراؤون: الذين ينفقون لخداع الجماهير، ولتغطية الأعين والإعلام برؤيتهم، وبصرنا الله عَزَّ وَجَلَّ بِهَذِهِ الصِّفَةِ فَقَالَ: ﴿وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ (القرآن الكريم، النساء:38).

إِنَّهُمْ يَنْفِقُونَ وَيَشَارِكُونَ فِي الْإِنْفَاقِ الْخَيْرِيِّ.. لَكِنْ لَا لِأَنَّهُمْ يُؤْمِنُونَ بَلْ لِيُخَادِعُوا الْجَمَاهِيرَ، وَيُظْهِرُوا أَنْفُسَهُمْ أَمَامَ أَعْيُنِ النَّاسِ، فَهَمْ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ، بَلْ يَحْتَرِفُونَ الْمَبَاهَاةَ وَالْفَخْرَ، وَاللَّعِبَ عَلَى الْجَمَاهِيرِ، وَلِذَا مَتَى مَا اسْتَطَاعُوا تَرَكَ النَّفَقَةَ تَرَكَوْهَا لِأَنَّ غَرَضَهُمْ فَقَطْ إِغْرَاءُ الْجَمَاهِيرِ وَجَذْبُ انْتِبَاهِهِمْ.

ثم ختم بذكر البواعث على إعطاء الحقوق لذويها، وجعلها على الطريقة الشرعية، لا مراعاة، ولا سمعة، وهذه البواعث هي:

الباعث الأول: الهرب من مصادقة الشيطان، وتغيير البطانة، وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ: ﴿وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا﴾ (القرآن الكريم، النساء:38).

الباعث الثاني: اختيار الجمع بين الإيمان بالله واليوم الآخر، وتوفية الحقوق إلى أهلها، فهو السبيل الوحيد لعدم التلاعب بها، وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ جَلَّالَهُ: ﴿وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ ءَامَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ (القرآن الكريم، النساء:39).

الباعث الثالث: معرفة دقة الحساب يوم القيامة وهوله والإعداد لذلك، فلا تقوت الذرة من العمل الصالح أو السيء أثناء الحساب، وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى ذِكْرَهُ: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ﴾ (القرآن الكريم، النساء:40).

الباعث الرابع: تذكر قيمة الحسنة المقبولة ﴿وَإِنْ تَكَ حَسَنَةً فُضِّلْنَا بِهَا﴾ (القرآن الكريم، النساء:40).

شكل رقم (10) الحصن التاسع: الاستمتاع الحقيقي بالصلاة

بعد أن ذكر الله تعالى جده في الحصن الثامن حالة البخلاء والمرائين باعتبارهم أهم من يمنع حقوق الأسرة الصغيرة والكبيرة في المجتمع الإنساني، وذكر البواعث التي تعين على معالجة أنفسهم ينتقل بك إلى حصن من أهم الحصون التي تعالج تلك النفسيات المريضة، وتعين على ضبط الأسترتين الصغيرة والكبيرة، وهي الصلاة التي تعد من أهم الحصون لاستقرار الأسر، وحلول البركة والسكينة في المجتمعات.

وللتمكن من الاستمتاع بالصلاة ذكر الله عزّ وجل حقوقها الأساسية هنا، وهي:

9.1. الحق الأول: يجب أن نعظم الصلاة بعدم قربانها إلا بوعي حاضر.

ويُصِرُّنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾ (القرآن الكريم، النساء:43).

والسُّكْر -كما يقول (الفراهيدي، د.ت): «نقيض الصحو، (والسُّكْر ثلاثة): سُكْرُ الشَّرَابِ، وَسُكْرُ الْمَالِ، وَسُكْرُ السُّلْطَانِ. وَسُكْرَةُ الْمَوْتِ: غَشِيَتُهُ» (309/5)، فالسكران يصدق في حقيقته اللغوية والشرعية على من شرب المسكر بأنه أغلق عقله، وكذلك يطلق على من سكن وعيه بالنوم فلا يستطيع تمييز أفعاله.

إن حق الصلاة، وحق العبادة الاستمتاع بها ألا تُؤدَى إلا بوعي حاضر أقل أحواله أن يعرف الإنسان ما يقول، وإلا فكيف يجد سعادته أو متعته فيها.

9.2. الحق الثاني: يجب أن نعظم أماكن الصلاة، بعدم قربانها إلا بوعي حاضر، ويُصِرُّنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾ (القرآن الكريم، النساء:43).

فَلَفْظُ الصَّلَاةِ يَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ بِهِ الصَّلَاةُ ذَاتِهَا، وَيَحْتَمِلُ أَنْ يَرَادَ بِهِ مَوَاضِعُ تَأْدِيَتِهَا، أَيْ: الْمَسَاجِدُ مِنْ بَابِ حَذْفِ الْمَضَافِ، أَوْ مِنْ إِطْلَاقِ اسْمِ الْحَالِ عَلَى الْمَحَلِّ، أَيْ: لَا تَقْرَبُوا مَوْضِعَ الصَّلَاةِ، كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿لَهُدِمَتِ صَوْمِعُ وَيَبِعَ وَصَلَوْتُ﴾ (القرآن الكريم، الحج:40)، وَالْمَرَادُ بِالصَّلَوَاتِ مَوَاضِعَ الصَّلَوَاتِ مَعَ أَنْ التَّعْبِيرَ بِالصَّلَوَاتِ هُنَا أَعْمَقُ بِكَثِيرٍ؛ إِذْ يَرَادُ فِي هَذَا الْكَلَامِ أَنَّ الْمَجْرِمِينَ يَحَاوِلُونَ هَدْمَ الصَّلَوَاتِ نَفْسَهَا مِنْ قُلُوبِ النَّاسِ.

9.3. الحق الثالث: التعاون على كَفِّ المنكرات التي يقترفها بعضهم، على سبيل محبة أجزاء الجسد الواحد لبعضها، ويُصِرُّنَا بِذَلِكَ الْخَطَابُ فِي قَوْلِهِ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾ (القرآن الكريم، النساء:43).

فالخطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ لمجتمع المؤمنين من غير السكارى لينبهِوا السكارى، فيتم التعاون فيما بينهم على كَفِّ المنكرات التي قد تصدر من بعضهم فَهْمُ كَالْجَسَدِ الْوَاحِدِ إِنْ أَصَابَ الْأَلَمُ مِنْهُ عَضْوًا سَهَرَ سَائِرَ الْجَسَدِ عَلَى إِصْلَاحِ عَوْجِهِ، وَإِعَانَتِهِ عَلَى تَرْكِ خَلِّهِ وَإِزَالَةِ أَلَمِهِ.

وذلك كله يوجب السعي لتعظيم الصلاة، ومعرفة ما يقول الإنسان في صلاته وتمييزه، ويُصِرُّنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ: ﴿حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾ (النساء:43).

فينبغي أن يكون حاضر الفؤاد في صلاته.. فما أكثر ما تمر علينا الصلوات خاليات من علمنا بما نقول في غير سكر، والله المستعان.

9.4. الحق الرابع: تعظيم الصلاة وأماكنها المخصصة، وهي المساجد، بعدم قربانها حال الجنابة، فلا تقرب إلا على طهارة كاملة، وَيُبَصِّرُنَا بِهَذَا قَوْلُهُ: ﴿وَلَا جُنْبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا﴾ (القرآن الكريم، النساء:43).

فعن ابن عباس رضي الله عنه: «لا تقربوا الصلاة وأنتم جُنُب، إذا وجدتم الماء، فإن لم تجدوا الماء، فقد أحللت لكم أن تمسحوا بالأرض» (الطبري، 2000، 379/8)، ويستثنى من قربان الصلاة وأماكنها حال الجنابة، أن يكون المرء عابر سبيل، وذكر (الطبري، 2000) له معنيين:

المعنى الأول: إن جعلنا النهي عن قربان الصلاة ذاتها فيكون عابر السبيل هو المسافر، فيجوز له الصلاة حال الجنابة إن فقد الماء، ويتمم مكان ذلك، ويكون وصف عابر السبيل وصف واقع، فيلحق به الحصري كذلك إن وجدت علة فقدان الماء أو تعسره.

المعنى الثاني: إن جعلنا النهي عن قربان أماكن الصلاة حال الجنابة يكون عابر السبيل هو المجتاز للمسجد الذي لا ينوي الإقامة فيه، وإنما أراد الانتقال من مكان إلى مكان ولا سبيل لهذا الانتقال إلا عبور المسجد، فجاز له عبور المسجد حال الجنابة تخفيفاً له من الحكم العام؛ ليسر الدين ومعرفة الله عز وجل بحال العالمين، واحتياجاتهم المتجددة لعبور المساجد.

9.5. الحق الخامس: التدريب النفسي بمجاهدة الأهواء عن الذرائع الموصلة إلى المنكر:

وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾ (القرآن الكريم، النساء:43)؛ إذ إن الله لا يخاطب السكران، ولا يكلفه وهو لا وعي له، وإنما قال: ﴿وَأَنْتُمْ سُكَرَى﴾؛ ليبين أنه خاطبهم في صحوهم؛ ليحتاطوا قبل الوصول إلى مرحلة سكرهم.

9.6. الحق السادس: التمتع بالصلاة مهما كانت الأحوال:

إذ تجد التخفيف في مقدماتها أي في شروطها لأصحاب الأعذار؛ لئلا تفوتهم متعة الصلاة، وبصرنا بذلك قول الله جل ذكره: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ مَرَضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا﴾ (القرآن الكريم، النساء:43)، فذكر الله تعالى العلاقة بين حق الصلاة وحق أماكنها المخصصة لها، مع حق العباد في التخفيف عنهم عند عدم إمكانية التعظيم الكامل للصلاة ولأماكنها؛ وذلك لتبقى متعة الصلاة قائمة، فلا تسقط عند ظهور عذر العبد في أدائها على الوجه الأكمل.

9.7. الحق السابع: تعظيم الصلاة بإيجاد بديل عن الطهارة الأساسية عند تعسرها أو تعذرها، وذلك بالتيمم عند عدم الماء إذا كانت هناك أعذار:

وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى ذَكَرَهُ: ﴿فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ﴾ (القرآن الكريم، النساء:43).

9.8. الحق الثامن: اللجوء إلى الصلاة مهما اعترى المرء فيها من تقصير عن الصفة الكاملة:

فالتيمم من أعظم الأدلة البرهانية على يسر الشريعة، وحرصها على مصالح البشرية؛ ولذا أشار الله إلى مقصدين من المقاصد الكلية للشريعة الإسلامية هما: (العفو، والمغفرة)، وهما يقتضيان

التيسير، ويبقيان الأمة تحت العناية الإلهية، وَيُبَصِّرُنَا بِذَلِكَ قَوْلُهُ: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا﴾ (القرآن الكريم، النساء:43).

الخاتمة

وفي الختام نذكر أبرز ما توصل إليه هذا البحث من نتائج، وذلك كما يأتي:

(1) ذكر البحث تسعة حصون لاستقرار الأسرة، تضمنتها الآيات (26-43) من سورة النساء، مع ذكر البصائر القرآنية التي شرحت هذه الحصون، وتنوعت صور هذه البصائر، فصيغت على هيئة قوانين، وحقوق، وأسس، ومقاصد؛ لتوضِّح السبق القرآني المدهش لكافة المواثيق التي تزعم رعاية الأسرة والحفاظ عليها.

(2) تمثِّل هذه الحصون التسعة رؤية قرآنية متكاملة لاستقرار الأسرة، تسهم في المحافظة على الشباب من الانحراف العقدي، والانحلال الأخلاقي، والأفكار الهدامة المتطرفة، التي تسعى قوى الشر جرَّ الشباب إليها؛ ليفسدوا هذه الشريحة المهمة في المجتمع.

(3) تنوعت هذه الحصون التسعة تنوعاً عجيماً حيث اهتمت بالجوانب الفكرية والقلبية من خلال الحصن الأول الذي تناول الحكمة من التشريعات القرآنية، وهي الرحمة فتمتلى بها القلوب، ويعيش الجميع بسلام واطمئنان، ثم تنتقل إلى الحصن الثاني الذي يدفع الفرد ليكون قادراً على الكسب فلا يكون عبئاً ثقيلاً على الأسرة والمجتمع، ثم يأتي الحصن الثالث ليهتم بالأخلاق الحميدة، وينفّر من الذنوب والمعاصي التي تفسد الفرد والمجتمع، ويأتي بعد ذلك الحصن الرابع لمعالجة الأمور النفسية ليرضى كل فرد بما وهبه الله عزَّ وجل، وليبتعدوا عن التمني المذموم فيحصل التكامل بين أفراد المجتمع رجالاً ونساءً، ثم يأتي الحصن الخامس ليهتم بالأسرة المتوسطة من الأقارب فيعطوا ما يطيب به خاطرهم من المال والتعامل الحسن، وهذا يورث سلامة الصدور وسكينة المجتمع، ويفصِّل الحصن السادس الجوانب التي تدمر الحياة الزوجية، كنشوز المرأة الذي يوحى بتصدع الأسرة وتفككها، ثم يوسِّع دائرة الإحسان إلى الأسرة المتوسطة والأسرة الإنسانية العامة فتُكفل الحقوق للجميع كما بين ذلك الحصنان السابع والثامن، ويأتي الحصن التاسع ليكون خاتمة الحسن في ذكر أهم حصون الاستقرار الأسري والمجتمعي فيذكر الصلاة ويحذر من الأشياء التي تمنع من الاستمتاع الحقيقي بها لتكون صمام أمان لكافة أفراد المجتمع.

(4) ظهر دور بصائر المعرفة القرآنية في حماية الاستقرار الأسري للشباب من خلال بيان الإحكام المدهش بين هذه الحصون، التي قد يظن بعضهم غير مترابطة لتناولها مواضيع متفرقة، فأثبت البحث وجوه الإحكام والترابط الوثيق بينها بشكل محكم فريد.

المراجع

- الأصفهاني، الحسين بن محمد، المعروف بالراغب. (د.ت.). *المفردات في غريب القرآن*. دار المعرفة.
- البخاري، محمد بن إسماعيل. (1987). *الجامع الصحيح*. دار الشعب للتوزيع والنشر.
- الترمذي، محمد بن عيسى بن سورة. (1975). *سنن الترمذي (الجامع الصحيح)*. مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده.
- جبل، محمد حسن حسن. (2010). *المعجم الاشتقاقي المؤصل لألفاظ القرآن*. مكتبة الآداب.
- الحاكم، محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدويه. (1990). *المستدرک على الصحيحين*. دار الكتب العلمية
- ابن أبي حاتم، عبد الرحمن بن محمد بن إدريس، الرازي. (1419). *تفسير القرآن العظيم*. مكتبة نزار مصطفى الباز.
- الرازي، محمد بن عمر بن الحسن. (2000). *مفاتيح الغيب (التفسير الكبير)*. دار إحياء التراث العربي.
- رضا، محمد رشيد علي. (1990). *تفسير المنار*. الهيئة المصرية للكتاب.
- ابن سيده، علي بن إسماعيل بن سيده المرسي. (2000). *المحكم والمحيط الأعظم*. دار الكتب العلمية
- الشاذلي، سيد قطب إبراهيم حسين. (1972). *في ظلال القرآن*. دار الشروق.
- الشيبياني، أحمد بن حنبل. (2001). *مسند الإمام أحمد بن حنبل*. مؤسسة الرسالة.
- الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب. (1995). *المعجم الأوسط*. دار الحرمين.
- الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب. (د.ت.). *المعجم الكبير*. مكتبة ابن تيمية.
- ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر. (1984). *التحرير والتنوير*. الدار التونسية للنشر.
- العيني، محمود بن أحمد بن موسى. (د.ت.). *عمدة القاري شرح صحيح البخاري*. دار إحياء التراث العربي.
- الفرهيدي، الخليل بن أحمد بن عمرو. (د.ت.). *كتاب العين*. دار ومكتبة الهلال.
- المجدي، عبد السلام مقل. (2021). *التفسير المفصل لسورة النساء (بث الحياة الإنسانية وتنظيمها الإلهي الحقوقي)*. دار لوسيل للنشر والتوزيع.
- مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم النيسابوري. (د.ت.). *صحيح مسلم*. دار الجيل.
- ابن منظور، أبو الفضل محمد بن مكرم بن علي الأنصاري. (د.ت.). *لسان العرب*. دار صادر.

جامعة صباح الدين زعيم

معهد العلوم الاجتماعية

قسم الدراسات الإسلامية

وظيفة 4: الدراسة الميدانية (المقابلة)

"الموضوع"

الآثار الاجتماعية المترتبة على حياة الشاب السوري في السكن الشبابي في تركيا

إعداد

الطالب: عبد الله برُّو / abdullah brro

brro.abdullah@std.izu.edu.tr

إشراف:

الدكتور بن سعيد بن عودة

ملخص البحث

بسبب الحروب التي اندلعت قبل سنوات بين المعارضة والنظام هاجر العديد من الشباب السوريين إلى تركيا، وأقاموا في مساكن شبابية بعيداً عن توجيه الأهل ورعايتهم، تقاسم الشباب في هذه المساكن الأعمال والهموم وتبادلوا فيها الأفكار، ولأهمية الشباب ودورهم في المجتمع، دعت الحاجة إلى معرفة التغيرات التي حدثت للشباب على الصعيد الحياتي والاجتماعي، وإلى معرفة العوائق التي تعترضهم لمساعدتهم وللاستفادة أيضاً من تجاربهم وخبراتهم من خلال إيصال صوتهم إلى المؤسسات الاجتماعية، لذلك تناول الباحث عبد الله برو هذا الموضوع تحت عنوان (الآثار المترتبة على حياة الشاب السوري في السكن الشبابي في تركيا)، ولتحقيق أهداف الدراسة أجرى الباحث دراسة ميدانية-مقابلة- مع بعض الشباب المقيمين في تلك المساكن، وطرح عليهم أسئلة تتعلق بخبراتهم وتجاربهم وحياتهم اليومية واستمع أيضاً إلى همومهم ومشاكلهم، وكشفت الدراسة تغيراً في شخصية الشباب إيجابياً-مثل الاعتماد على النفس-، وسلبياً-مثل انحراف بعض الشباب- ثم أوصت الدراسة بإنشاء مراكز شبابية اجتماعية لتوعية الشباب في المهجر.

المقدمة

شهد القرن الواحد والعشرون اضطرابات ونزاعات مسلحة في منطقة الشرق الأوسط-سوريا، اليمن، ليبيا.....-لتغيير الأنظمة، مُخَلِّفَةً وراءها دماراً ودماءً، وهجرات جماعية إلى دول الجوار، ولجأ العديد من

الشباب إلى تركيا وأوروبا، ناجين من رحى الحرب، حاملين معهم همومًا وأحزانًا، مستقلّين قارب الأمل، خائضين صِعب الحياة، راجين برّ الأمان، ولأنّهم السندّ والوئد لمن خلفهم من إخوتهم وأهليهم فرّضت عليهم الظروف العَمَل، وتَحَمَّل مسؤوليات كثيرة، وبالأخص المقيمين في تركيا، وفي ظلّ هذه الأحداث تأسست المساكن شبابية في تركيا، يقطن فيها القاصي والداني، وبعضها أشبه بمهجع الجنود، يرقد فيه أزيد من عشرين شابًا، تُضَمُّ فيها مهاجرين يتقاسمون مرارة الواقع، ولأنّهم اللبنة التي يقوم عليها المجتمع، دعت الحاجة إلى الغوص في أعماق غربتهم، للتعرف على خبايا حياتهم، والحال التي وصلوا إليها، والآثار الناجمة عن الابتعاد عن الأهل والوطن، وتسليط الضوء على أوجاعهم وجراحهم، وللإستفادة أيضًا من خبراتهم وتجاربهم، وإحالة قصصهم إلى المجتمع بقالب بحثٍ علمي، ولأنّ الباحث قد عايشهم لسنوات بداية هجرته، أراد تناول قضيتهم، لإيصال تجاربهم وخبراتهم لمن خلفهم، ونقل مشكلاتهم للمجتمع أملاً في مساعدتهم، ولأنّ البحث يتناول قضية الشباب السوريين من زاوية الغربية وزاوية العيش بمساكن شبابية بعيداً عن الأهل فلم يتم التوصل لمؤلفات سابقة مشابهة، لأنّ الدراسات القديمة إمّا تتحدث عن الهجرة، أو عن دور الوالدين في رعاية الأطفال، لذلك يمكن القول أنّ هذه الدراسة من أوائل الدراسات التي تناولت قضية إجتماعية هامة لفئة من فئاتها في المهجر، وبعد هذا التمهيد ينتقل الباحث للحديث عن منهج البحث.

الكلمات الأساسية: الآثار، الشباب، الغربية، السوري، السكّن، تركيا

منهج البحث

يبدأ الباحث منهجه بذكر مجتمع العينة الذي أجرى عليه الدراسة، وبعد ذلك يتحدث عن العينة وعن أداة البحث التي استخدمها، ثم يختتم منهجه بجمع البيانات.

• مجتمع العينة

إختار الشباب السوريين المقيمين في تركيا، المفارقين الأهل والوطن، الباحثين عن الملاذ الآمن، الذين أنهوا طفولتهم في أكناف أهلهم، وانتسبوا للشباب من باب الغربية، ثمّ إنتقل الباحث إلى الشريحة التي إختارها من هؤلاء المهاجرين.

• العينة

وهم فتية في العقد الثاني من أعمارهم يعرف إثنين منهم-هما صديقان للباحث-والبقية تم الوصول إليهم عن طريق الصديقين، ومعظمهم خرجوا من سوريا في سن المراهقة، إختار الباحث الشباب السوريين لأنّهم يشكّلون الغالبية العظمى من الشباب المهاجرين في تركيا، ولمعرفته بأحوالهم ونمط حياتهم في الغربية بحكم الإقامة معهم في مساكن شبابية سابقاً، وهم مختلفون ثقافيًا، منهم من أنهى المرحلة الثانوية، ومنهم من أنهى المرحلة المتوسطة، ومنهم من يعرف فقط القراءة و الكتابة، وكلّهم من فئة العَمَل، الأول اسمه بشار عمره 21 سنة يقيم في إسطنبول منذ 6 سنوات وهو من ريف حلب، والثاني خميس عمره 23 سنة ويقيم أيضًا منذ 6 سنوات وهو من منطقة الباب التابعة لمحافظة حلب، والثالث مالك عمره 26 سنة وهو من ريف حلب وهو الوحيد الذي وصل للمرحلة الجامعية بين العينات لكنه لم يكمل دراسته، والرابع ياسر عمره 23 سنة وحصل على الشهادة الثانوية في تركيا ويطمح لإكمال تعليمه في الجامعة، والخامس اسمه عمر وعمره 24 سنة تزوج في سن مبكرة هاجر إلى تركيا للعمل ويُقيم مع الشباب ومنذ سنتين ونصف لم يرَ عائلته، والسادس محمد نور من حلب عمره 19 سنة ويقيم في إسطنبول منذ 5 سنوات، والسابع نور من حلب أيضًا عمره 32

سنة وصل إلى المرحلة الجامعية ولم يكمل دراسته ومنذ 6 سنوات يعمل في تركيا، ثمَّ ينتقل الباحث للحديث عن أداة البحث

• منهج البحث

تختلف أدوات البحث العلمي باختلاف المادة العلمية وطبيعتها، وأحياناً تُؤثِّر الظروف المحيطة بالمادة العلمية وبالباحث على إنتقاء أداة البحث، وبما أنَّ موضوع الدراسة إجتماعي، وأنَّ غايته نقل التجارب والخبرات والأحوال الإجتماعية للشباب في المهجر، وأنَّ لا سبيل لمعرفة أحوالهم سوى التواصل المباشر مع الأفراد والاستماع لِعُصارة أفكارهم، لذلك إختار الباحث المنهج الوصفي التحليلي، أمَّا أداة البحث فكانت المقابلة هي الأداة الأنسب لهذا البحث الإجتماعي، فالمقابلة هي محادثة وجهًا لوجه، تجري بين الباحث وبعض الأفراد، يطرح فيها بعض الأسئلة المفتوحة للوصول إلى بعض المعلومات والتعبيرات التي تعكس اتجاهات الأفراد ومعتقداتهم¹، والمقابلات التي أُجريت فردية لم تكن جماعية، وبعد ذلك ينتقل الباحث للحديث عن جمع البيانات.

• جَمْعُ البيانات

ألبأت الظروف التي يمر بها العالم من إنتشار اللوباء العالمي وفرض حظر للتجوال مكان إقامة الباحث إلى إجراء المقابلة بواسطة الحاسوب-بالإتصال المرئي-، وأُجريت المقابلات في أيام مُنتالية، طُرح خلالها أسئلةً مفتوحةً تضمنت الخبرات والتجارب والمشاكل التي يَمُرُّ بها الشباب، والأهداف والخطط التي يسعون إليها، بالإضافة إلى الحديث عن أوجاعهم وهمومهم، وأوقات فراغهم، ولكيلا تُضيق الكلمات هنا وهناك، ولملاحظة أحوال الأفراد أثناء المقابلة، عمَدَ الباحث إلى تَقْيِيد المقابلات بواسطة الحاسوب بعلمهم وإذنه، وبعد الفراغ من المقابلات جلس الباحث أمام حاسوبه مستمعًا لأقوالهم ومشاهدًا لأحوالهم، ومُلاحظًا لردود أفعالهم مع طرح كُلِّ سؤال ليفرغها بعد ذلك على دفتر بحثه رسامًا خطوطًا تتشابك عندها أفكار الشباب، مُعيدًا صياغتها وترتيبها بما يتناسب مع بحثه، وبعد هذا البيان المقتضب ينتقل إلى النتائج والتوصيات.

النتائج

بعد المحادثات الممتعة التي أجزاها الباحث مع ثلَّة من الشباب المهاجرين توصَّل إلى نتائج على الصعيد الحياتي والنفسي والإجتماعي تتمحور حول النقاط التالية.

• أكل وشغل ونوم

إختصر العديد من الشباب المغتربين الحياة في تركيا بثلاث كلمات هي أكلٌ وشغلٌ ونومٌ، فالحياة هنا مُرهقةٌ للجسد ومُذهبةٌ للوقت، هذا ما قاله أحدهم (لا أجلس قبل العاشرة)، قالها وألوان التعب والكآبة إرتسمت على وجهه، فجُلُّ الشباب يعملون لساعاتٍ طويلة تتعدى أحيانًا الإحدى عشر ساعة، يستيقظ الواحد منهم في السابعة منطلقًا إلى العمل، ولا يعود قبل السابعة، ليعود إلى أعمال السكَّن من طبخ وتنظيف، فالواحد منهم مُرهقٌ مُتعبٌ طوال يومه ينتظر العطلة بفارغ الصبر ليُريح نفسه وجسمه بالمكوث في السكَّن، ومنهم من يستغل العطلة بالترويج عن النفس كالذهاب إلى التنزه والتجوال في الأماكن السياحية، بينما يذكر الباحث أنَّ واحدًا منهم استطاع أن يستثمر وقت فراغه بالدراسة حيث نال الشهادة الثانوية لكن بصعوبة، مُتعلِّبًا على

سثناء محمد سليمان (أدوات جمع البيانات) الطبعة الأولى، عالم الكتب، القاهرة الصفحة (163-164)¹

ظروف الحياة، مُوقِّفاً بين ساعات العمل الطويلة وأوقات الفراغ القليلة، ثمَّ ينقلنا الباحث إلى الخبرات والتجارب التي اكتسبها الشباب

• الخبرات والتجارب

بيَّن الباحث أنَّ ظروف الغربية وعيش المغترب في سَكَنٍ مع شباب جُدُّ لا يمتُّ لهم بصلة قرابة أو دون معرفة مُسبقة بهم من مختلف المدن بعيداً عن الأهل صقلت شخصية الشاب المغترب **بفنون الاعتماد على الذات، والتعامل مع الناس، واكتشاف معادنهم**، فقد تواطأت أقوال الشباب على هذه الأفكار الثلاثة، فلقد أجبرتهم قساوة الغربية أن يعتمدوا على أنفسهم حيث أصبحوا مُلزمين بتولي أمورهم، وقد أكَّد محمد نور على ذلك بقوله (مع أهلي ما كنت أفكر بشيء، وما كنت مسؤولاً عن شيء) فقد قالها وزفراء التحسر والحزن تخرج من صدره، فقد كانت الغربية أول صفة من صفات الحياة، حيث إنترعته من حجر والديه ولم تلامس قدماه عتبة الخامسة عشرة من عمره، وأزمرته البحث عن العمل والمسكن دون إنتظار مساعدة الآخرين، ولأنَّ الواحد منهم يُقاسم جماعة الزُملاء في السَكَن مصاريفه، ويشاركهم أعماله مع إختلاف في الثقافات والعادات والطباع، وبسبب تعرض البعض لمشاكل داخل السَكَن مع الأصحاب أو خارجه مع زملاء العمل، كما ذكر بعضهم للباحث أنَّهم جلسوا في مساكن فيها الحشاش-الذي يتعاطى المخدرات ويبيعها-، والسيكّر- الذي يشرب الخمر- والسَّارق، كلُّ هذه العوامل أورثت الشباب فن التعامل مع غيرهم واكتشاف معادنهم بل الحذر أيضاً، كما قال نور (هناك أناس لا تستطيع أن تقترب منهم، يجب أن تكون حكيم نفسك)، وبعد ذلك يُعنون الباحث لنتيجة ذكرها البعض ولاحظها على معظم الشباب، ألا وهي الكآبة.

• الكآبة والحُزن

إنَّ احمرار المقلتين وشحوب الوجه ونبرات الصوت الحزينة وعدم وجود هدف واضح لمعظم الشباب ما هو إلَّا دليلٌ على الحزن الشديد الذي وصل إليه الشباب، هذا ما وصل إليه الباحث بعد غوصه في تعابير وجوه الشباب وملاحظة أحوالهم، مع تصريح البعض أيضاً بوصولهم إلى هذه الحال من الكآبة، فمنهم من رأى في بُعده عن الأهل سبباً في التعب والهم، ومنهم من كانت غربته في سنه المبكرة سبباً لكآبته، وتعددت الأسباب والنتيجة واحدة، ولأنَّ أغلب الشباب لا تتفك عباراتهم عن ذكر الأهل أفرد الباحث عنواناً بعد ذكر الحالة النفسية تحت مسمى دور الأهل في رعاية الشباب.

• دور الأهل في رعاية الشباب.

كثراً وما زلنا نسمع القصائد الشعرية التي تفوح منها مشاعر الشوق والحنين للأهل التي خطَّها الشعراء بمرارة الغربية والمهجر، ولكن حال هؤلاء الشباب ليسوا أفضل حالٍ من الشعراء، فشتاء الغربية قد أخرجهم من أمطار الشوق والحنين إلى صقيع الأمراض والأوجاع، فلذلك توصلَّ الباحث من خلال المحادثات التي أجراها مع الشباب وملاحظة أحوالهم ومتطلباتهم إلى أثر البعد عن الأهل في ظهور بعض المشاكل النفسية والاجتماعية التي يُمُر بها أغلب الشباب، فمنهم من كان يحلم أن يعود إلى البيت ليَشْم رائحة طعام أمه الممزوج بنكهة حنانها، ومنهم من جعل رؤية الأهل علاجاً لنسيان الهموم والأحزان، ومنهم من يرقب الطُّروف لعله يظفر بوسيلة لجلبهم، ومنهم من يشعر أنَّه يعيش وحيداً مع كثرة الأصدقاء والزُملاء لفقده المعين والسند في الشدائد والمحن، وذاك الذي أتقلته الأوجاع والأمراض يوماً فما قويت قدماه على الوقوف فنام بدون طعامٍ و علاج، بل صرَّح بعضهم بالوقوع في شباك الإكتئاب لأنَّهم خسروا حنان واهتمام الأهل، فقد ألقوا رؤيتهم أوقات المحن والشدائد، فالواحد منهم يحتاج لمن يطببه في مرضه، ولمن يُرشده في متاهات

الحياة، ومع وجود كل الأصدقاء والزُملاء يشعر أحدهم بالوحدة والعزلة، وهذا ما ذكره بعض الشباب للباحث عن أنفسهم، وأمّا ما شاهدوه-من قصص عاصروها وكانوا شهوداً عليها-من ضياع لبعض الشباب لعدم وجود رقيبٍ عليهم وانحرافهم أخلاقياً، فما هي إلا تأكيداً على قول الباحث بدور الأهل في رعاية الشباب نفسياً وأخلاقياً واجتماعياً، ولم يكتفِ أحدهم عند هذا الحد بل صوّر الحياة مع الشباب في الغربة مثل الغاية، وجعلته والكثيرين من الشباب أكثر حذراً، ولأنّ الحذر أيضاً نتيجة أفرد لها الباحث فقرة ناقش فيها العوامل التي جعلت الشباب في الغربة أكثر فطنةً وانتباهاً.

• الحذر

نظرة الإنسان للحياة وللآخرين ليست ثابتة، بل تتغير تبعاً للعوامل والظروف التي يمرُّ بها، فكثير من الناس ممن فقدوا الثقة بغيرهم بسبب بعض الخيانات التي تعرضوا إليها من صديق أو قريب، وهذا ما حدث لبعض الشباب في الغربة، فقد فرضت عليهم الظروف أن يقيموا في مساكن مع شباب يجهلونهم، أو يعملوا في مكان لا يعرفون عن صاحبه شيئاً، فقد ذكر بعض الشباب للباحث تعرضهم لحوادث سرقة، أو إحتيال في سَكْنِهِم من قِبَل شباب آخرين يقيمون معهم، وذكر بعضهم أيضاً إستغلال بعض أرباب العمل لهم، وعدم دفع الأجور لهم، هذه الحوادث التي وقعوا فيها جعلتهم أكثر يقظةً وحذراً في سَكْنِهِم وخارجهم، وبعد عرض هذه النتائج يُنهي الباحث بحثه بذكر خاتمة لطيفة مع بعض التوصيات

الخاتمة والتوصيات

يُبين الباحث أنّ الغربة وعيش الشباب العزّاب وخصوصاً في مرحلة المراهقة بدون أهل تطور شخصية الشباب إيجابياً مثل الإعتماد على النفس، ومعرفة طرق جديدة للتعامل مع الناس واكتشاف معادنتهم، وأيضاً تُؤثر سلبيّاً من خلال النكسات النفسية التي وصل إليها بعض الشباب، لوقوعهم ببعض المشكلات ولغياب الرعاية والاهتمام الأسري، وكانت غاية الباحث إيصال رسالة للأهل وللمجتمع عن طريق هذا البحث للاستفادة منه في توجيه الشباب وتوعيتهم والاهتمام بهم، لذلك يُوصي الباحث المراكز الاجتماعية في تركيا مُساعدة الشباب من خلال توعيتهم والاهتمام بهم وسماع همومهم ومشاكلهم وتوجيههم ودعمهم نفسياً واجتماعياً، والاستفادة أيضاً من تجاربهم وخبراتهم الاجتماعية في توعية غيرهم، وأوصي المراكز أيضاً بإقامة دراسات جديدة تتناول قضية الشباب المغترب يقوم بها خبراء اجتماعيين ونفسيين، وفي الختام يُؤكّد الباحث على ضرورة الاهتمام بالشباب لأنهم حجر الأساس الذي يرتكز عليه المجتمع.

المراجع

سناء محمد سليمان، أدوات جمع البيانات، عالم الكتب الطبعة الأولى القاهرة (2010)

الحمدُ لله المنان، الرحمن، الذي علم القرآن، خلق الإنسان، علمه البيان، والصلاة والسلام على سيدِ ولدِ عدنان، هادينا وحاديننا إلى الحوض المورود والجنان .

والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته، أيها الحفل الكريم .

أما بعد :

فأزجي الشكر الجزيل لبديلة صكارياء، وكلية الإلهيات بجامعة صكارياء، ولدوحتنا الغالية، وجامعة قطر، واللجان المنظمة لهذا المؤتمر، كل باسمه.

وأقدم ورقتي بعنوان :

الشباب والهوية، بين التأثير والتأثر

الواقع والمأمول

لاشك في أن الإنسان هو الوسيلة والهدف من التغيير، ويمر عبر رحلة الحياة بأطوار ومراحل تبدأ من الطفولة المبكرة مروراً بالصبا فالكهولة فالهزم.

وليس بغريب أن تكون مرحلة الشباب هي مرحلة الذروة وهي التي توجّه وتوجّه ركب الأمة؛ ذلك أنهم الفئة المتجددة المجددة المجددة يملؤها الطموح مقبلة على الحياة، فيها مركز القوة الدافعة، فإن عرفت طريقها سعدت ونهضت بنفسها وبالأمة إلى القمة، وإن سارت في الطريق الخطأ كانت كالسيل العارم باتجاه الهاوية.

ومن هنا أولت البيئة العربية قبل الإسلام عناية كبرى للشباب ابتداءً من ولادته، بل وقبل ذلك حين اختيار الزوج لأم ولده، بخصال كريمة سليمة من الأمراض الوراثية، والعلل البيئية والأخلاق الذميمة المألوفة في قومها، وهو ماجاء الإسلام وأكدته في قول رسول الله صلى الله عليه وسلم : "تخيروا لنطفكم؛ فإن العرق دساس"، وزاد عليه بما جعل للمرأة وطفلها من حقوق تضمن سلامته جسداً ونفساً، كما حرصوا على الاسترضاع من كريمات من قبائل أخرى وفي بيئة نقية وفصيحة لتجنب ما ينشأ من أمراض بسبب زواج أبناء العمومة والخوولة، بتعديل الجينات بالرضاعة من غريبات أصيلات، وهو ما أثبتته العلم الحديث وهو علة تحريم زواج إخوة الرضاع، على القاعدة الشرعية: يحرم بالرضاع ما يحرم بالدم، كما يوجه الطفل من صغره وهو رضيع من خلال التزفين، وهو التهويدة التي تغني له عند ترقيصه من شعر الأبحر القصيرة؛ لتستقر في وعيه قيم الفروسية والشجاعة، ولتحميله أهدافاً عظيمة ماجدة، فتشكل دافعا خفيا له في قابل الأيام. ولي بحثان درست فيها أثر هذه الظاهرة في ترسيخ قيم لدى الأطفال هما: أدب تزفين "ترقيص" بني هاشم أولادهم في الجاهلية وصدر الإسلام، والثاني بعنوان : التهويدة بين شأوول تشيرنخوفسكي وهند بنت عتبة، بينت فيهما كيف تحقق حلم الآباء في الأبناء حين كبروا، فكانوا كما وجهوهم وهم يرقصونهم¹.

¹ أدب تزفين (ترقيص) بني هاشم أولادهم في الجاهلية وصدر الإسلام . المجلة الأردنية انظر: الكيلاني، إيمان، والفجاوي، عمر، 1

مؤتة، م(5) عدد(1)، كانون ثاني 2009م. وانظر: " التهويدة بين شأوول تشيرنخوفسكي وهند بنت عتبة :

وكان الفارس يسمى الفتى وإن شاخ، إشارة إلى الجمع بين قوة الجسد وتوقد العقل وجرأة القلب والتطلع إلى المستقبل والحرية الجمعية مع مروءة الفروسية.

وفي الحديث الشريف عن ابن مسعود: "لا تزول قدما عبد يوم القيامة من عند ربه حتى يسأل عن خمس: عن عمره فيم أفناه و عن شبابه فيم أبلاه، وعن ماله من أين اكتسبه وفيم أنفقه وماذا عمل فيم علم."²

جاء السؤال الأول عن عمره كله، وأعقبه السؤال الثاني: عن شبابه فيم أبلاه. والشباب مرحلة من العمر خصت بالسؤال من بين كل مراحل العمر؟

لأنها أهم تلك المراحل وهي مركز الثقل في العمر، وهي التي ينبغي أن يصرفها المرء في العمل والبناء، ومن هنا كان التعويل على الشباب في التنوير والتغيير والتحرير. ولذلك يجري الغربيون الدراسات على مجتمعاتهم ليرصدوا نسبة الشباب فيه، فإن وجدوه هراً ما دقوا نواقيس الخطر وشجعوا على التكاثر والزواج المثمر واستوردوا من دول أخرى، ذلك لأنهم السواعد التي تدير دفة القدر، إيجاباً وسلباً.

كما يجري أصحاب الأجنداث السياسية والهيمنة دراساتٍ على شعوب الدول النامية كما في الشرق الأوسط، فيجدون المجتمعات شابة فيعملون على تخويف تلك الدول من الانفجار السكاني وقلة الموارد، ويشجعون على تأخير سن الزواج ونشر الرذائل، وتوريطهم في جماعات وأحزابٍ مطبوخة في الغرب تحت مسميات كثيرة براقة، وزجهم في حروب طائفية وحزبية وعرقية و... الخ؛ لتحويل تلك المجتمعات الفتية الحية إلى دمار وخراب، ولشل عجلة تقدمها واستقلالها، فالقتل والتعذيب والتشريد يكون لهذه الفئة خاصة؛ لأنهم مركز الثقل وطاقته العمل ونافذة الأمل، وتعلق في وجوههم أبواب الوطن العربي والإسلامي إلا قليلاً، وتفتح لهم الدول الغربية ذراعيها انتقائياً؛ لتفيد من طاقاتهم لصالحها وتشجعهم من الزواج من نساءهم لضمان ولائه وبقائه، لا يبقى منهم في البلاد إلا الضعيف والتافه والتابع فريسة سهلة للمخدرات والمحرمات والضياع، خاصة مع الافتقار للأمن ووجود الاستبداد الطارد؛ ليكونوا الجندي الأول الذي يعين قراصنة العالم على وطنه وأهله وقومه فيبيعه بأبخس الأثمان.

متى تبدأ مرحلة الشباب؟

إن تحديد عمر الشباب متى يبدأ و متى ينتهي يتفاوت من مجتمع لآخر، ومن ثقافة إلى أخرى، فالأمر ليس رهين التغييرات الحيوية التي تطرأ على الجسم فحسب لتنتقل المرء من طور الطفولة إلى يقظة الشباب والوعي بالذات جسداً. فثمة عامل آخر غير فطري، إنه عامل تربوي ثقافي اجتماعي، ففي المجتمع العربي القديم وما يشبهه في المجتمعات المحاربة كالتركمان مثلاً لاحصر، كان الوعي بالرجولة والإعداد لمرحلة الشباب يبدأ من مرحلة مبكرة، فمرحلة الطفولة كان ممهداً حقيقياً لخلق فارسٍ محاربٍ متقنٍ لذاك الفن وقيمه، فذاك هو العامل الأساسي والوحيد المعول عليه في البقاء. فلا يصل المرء إلى سن ستة عشر ربيعاً إلا وقد اتممت له تلك القيم مع قوة الجسد وشدّة في البأس وثقة في النفس. ونذكر هنا تعيين رسول الله صلى الله عليه وسلم أسامة بن زيد قائداً للجيش في غزوة ضد الروم وعمره إذ ذاك ستة عشر ربيعاً، ومات رسول الله صلى

دراسة مقارنة في المضمون الشعري وأثره. "دراسات" / الأردنية. م (36) عدد (ملحق)، صدر في كانون أول 2009 م .

² أخرجه الترمذي (2416)، والبيهقي (شعب الإيمان) (1784) باختلاف يسير، انظر: موسوعة الدرر السنوية ..

الله عليه وسلم قبل أن ينفذها، ولما جاء أبو بكر رضي الله عنه أنفذه. ولم ينظر لمن قال بصغر سن أسامة، وقال ما معناه: ما كنت لأحل راية عقدها رسول الله صلى الله عليه وسلم، وقد حققت الحملة هدفها.

وكذلك عُيِّنَ مُحَمَّدُ بْنُ الْقَاسِمِ الثَّقَفِيُّ قائداً لجيش المسلمين في حملتهم على السِّند في العصر الأموي، وهو ابنُ سبعةِ عشرَ، ربيعاً ففتحها بعد أن تأبَّتْ مرات على قُوادِ كبار قبله فتحوا بعضها، ولكنها فتحت كلها على يد محمد.

ولو قارنا بين هؤلاء من أسلافنا وأولادنا اليوم في العمر نفسه سنجد للأسف البونَ الشاسع، فنحن نعاملُ من في هذه السن على أنه طفلٌ قاصر أو مراهقٌ غير ناضج وغير قادر حتى على إطعام نفسه، بل نجد أن فترة المراهقة هذه باتت أطول كثيراً مما كانت عليه لديهم، فهي تمتد أحياناً إلى خمسةٍ وعشرين أو ثلاثين عاماً وأحياناً أكثر، وهي فترة اللامسؤولية والانتكاء والالتكال على الوالدين إلا نادراً، من كلا الجنسين، في حين لو وقفنا عند الإشارات الدينية لأدركنا كم ابتعدنا عن الهدف وكما أخفقنا في التربية والتعليم والتوجيه!

فلننظر إلى الإشارة في قوله تعالى: " وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا ۚ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا ۚ وَحَمَلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا ۚ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنًا قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي ۗ إِنِّي تُبْتُ إِلَيْكَ وَإِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ ³ (15)

فهذا يعني أن سن الأربعين ينبغي أن يكون قمة النضج والعطاء وتحقيق المكاسب الدينية والدنيوية وأوان اكتمال الدين والشكر على ما حقق والتوبة، فهو سن الكهولة لكنه للأسف في المجتمعات العربية والإسلامية الحديثة لم يعد كذلك، فكثير من الشباب لا يفكر في بناء الأسرة أو في حياتهم وأخراهم وفي المستقبل والعمل إلا بعد الثلاثين أو وهم على أبواب الأربعين، وكثير منهم يبقون على مراهقتهم حتى هذا السن. والأصل أن يبدأ قبل ذلك بكثير في مرحلتين: الأولى في تربيته وتوجيهه وتعليمه من الأسرة فالمدرسة، والثانية حين يبدأ يرسم أهدافاً عظيمة في مرحلة المدرسة من سن الثانية عشرة إلى الثانية والعشرين، على كل صعيد روحي اجتماعي اقتصادي معرفي. ففي الآية الكريمة الأنفة الذكر إشارة إلى أن البناء والعطاء والنضج عند سن الأربعين، فيكون إذ ذاك أباً لذرية يدعو بصلاحها، وأباً باراً يحمل والديه ويرعاها مؤدياً حق شكر النعمة عليهما ولهما، سنُ الشكر على ما أنجز، وسُنُّ رد الجميل والبر بالوالدين.

وأوساط أعمار هذه الامة ستون، ولكي تكون حسنات المرء أكثر من سيئاته باكتمال النضج في سن الأربعين، فإنه يفترض به أن يبدأ الجد والعمل قبيل سن ١٥ سنة، إذ لو قسمنا متوسط العمر الافتراضي لوجدناه ثلاثة أثلاث ٢٠ ٤٠ ٦٠، ولكي يكون سن الأربعين ميزان كم الحسنات والسيئات ورجحان كفة الحسنات فلا بد أن يبدأ العمل على الأقل من قبل الثلث الأول بخمس سنوات.

ولنا أن نتساءل ههنا عن السر الذي أدى إلى تراجع دور الشباب في المجتمعات الإسلامية عموماً؟

إنها تداعيات النكسات السياسية المتتالية، وحصادُ الغزو الثقافي الذي مد خرابطمه إلى كل ما يخص هذه المجتمعات ثقافياً واجتماعياً واقتصادياً مخلخلاً كل ثوابته ومكونات هويته.

إن الاحتلال الإنجليزي والفرنسي وتفتيت ممتلكات الخلافة العثمانية، كان الضربة القاسية القاصمة التي أدت إلى تفريق الأمة في دويلاتٍ ضعيفة، وحُطِّطَ لها عن قصد لتتنافر وتتناحر وتقدس السياج بالأسلاك الشائكة

³ (الأحقاف: 15)

التي حُبسنا فيها على أنها الوطن والحدود السياسية المرسومة له والجنسية؛ لتقويض أهم عنصر من عناصر وَحدتها الذي ينبغي أن يتجاوز كل الحدود المرسومة، إنه الدين، منبع الروح والفكر، الرابط الأقوى، العروة الوثقى، فأشعلت الفتن، وأوجدت وأحيت القوميات الغابرة وأوجدت أزالها وأحزابها؛ لتكون بديلا للدين الجامع والحصن المانع، ولتحقيق هذا الهدف ركزت على تغيير الهوية الثقافية، وسخّفت وحددت مفهوم الثقافة وما ينضوي تحتها من مسائل كبرى وفق أهوائها وحسب معتقداتها وبما يخدم أهدافها الاستراتيجية والتوسعية والقومية، فوضعت بدعها وفرضت وصايتها في معاهداتٍ مذلّة على أهم مكونات الهوية وثوابت الشخصية: اللغة، التعليم، التربية، الإعلام، القانون. مستخدمة جوكّر المال لتخفيض الفوائد أو تصعيدها، أو الموافقة على الإقراض من صندوق النقد الدولي، حبل المشنقة، الرّسن الذي يلتف حول عنق هذه الدول والشعوب، ملوحة حيناً آخر بعدم الدعم إذا لم يمرر القرار الفلاني أو يغير القانون الفلاني، بله الدستور أحيانا.

اللغة:

إنها من أهم عناصر تشكيل الهوية الفردية والجمعية، فهي وسيلة التواصل مع المخزون الفكري العلمي للأمة وهي الشريحة الدينية ووسيلة التغذية الثقافية للشخصية الحديثة استنادا للشخصية الجمعية المثالية النموذجية في تراث الأمة وماضيها المجيد، ومن هنا فقد كان أولى أولويات الغزاة للهيمنة، هو كسر هذا الجسر الواصل بين الإنسان المعاصر وأجداده وتاريخه وهويته الجمعية، وذلك حسب ما يلي:

أولا- عزل المسلمين من غير العرب عن العربية وتجريم من يعلمها ويتعلمها وتحويل تلك الشعوب التي كانت تكتب لغاتها بالحرف العربي إلى الحرف اللاتيني بقرار سياسي ملزم وتحت التهديد الجبري؛ لعزلها تماما عن ماضيها ولقطع الصلة بينها وبين الدين الإسلامي تدريجيا، وإحاقهم بالغرب باعتبار أن لغتهم هي وسيلة الثقافة الوحيدة المتاحة والسهلة، ليكونوا مقولبين بقلبها منسلخين عن هويتهم، مجهلين بدينهم .

ثانيا التعليم: يقول همفر الجاسوس البريطاني في مذكراته، وهو الذي كان يتجسس على الدولة العثمانية قبل سقوطها بمئة عام تقريبا متحدثا عن المخطط المرسوم للدولة بعد تفتيتها: "سنكثر من عدد المدارس والجامعات لكنها لن تخرج الا الجهلة". ويذكر أيضا إيجاد الفتن بين المذاهب والديانات والعرقيات؛ ولذلك نجد من ضمن حملة الغزاة على الدول الإسلامية غير العربية إغلاق الكتاتيب، وتجريم من يدرس فيها أو يُدرّس فيها وشنقهم، كما حدث في ماليزيا واندونيسيا وغيرهما من دول أفريقيا وشرق آسيا؛ ذلك أن الكتاتيب كانت مبنية على أساس أن تناسب الأغراض من إنشائها، فهي تقدّم العلم الغزير في زمن يسير مراعاة للهدف الرئيسي منها وهو إتقان علوم اللغة التي هي أساس وأداة لإتقان علوم الشريعة.

لقد كان كثير من أجدادنا يحفظون القرآن ما بين سن السابعة إلى العاشرة مما يعني أن فترة الطفولة المبكرة من ثلاث سنوات أو قبل ذلك بقليل فترة ملء العقل بالكفايات اللغوية والدينية تلقينا وحفظا، هذا الحفظ المبكر من شأنه أن يرتقي بالعقل وأن يسارع في نُضجه ويبيّن الشخصية الراسخة مبكرا ، فالدراسات العلمية الحديثة تثبت أن زيادة المعجم اللغوي تؤدي اطرادا إلى الارتقاء بمستوى التفكير وهذا يعني بناء شخصية قوية ومفكرة، وبالمقابل أوجدت هذه القوى المتغولة المدارس النظامية التي نعرفها اليوم، والتي لا تراعي الخصوصية في هدف الحياة أصلا لدى المسلم الذي يظهر في قوله تعالى: ﴿ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَبْغُ

الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ⁴.

فنحن بمنهجنا القويم الجامع بين الدين والدنيا المقياس والقنوة للبشر وليس العكس متأسين برسول الله صلى الله عليه وسلم: "لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا"⁵. وأيضا كما في قوله تعالى: "كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ⁶ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِّنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ"⁶. وكذلك ركزت الآية الكريمة على حياة المسلمين ولخصتها في قوله تعالى: "قل إن صلاتي ونسكي ومحياي ومماتي لله رب العالمين لا شريك له وبذلك أمرت وأنا أول المسلمين"⁷. جاء ذلك على لسان سيدنا إبراهيم ولكننا أمرنا بعد ذلك أن نتخذ هذا الدعاء عنوانا وأساسا في حياتنا حتى أننا نفتتح الصلاة بهذا الدعاء غير أننا نقول: وأنا من المسلمين اقتداء بأبينا إبراهيم.

لم يكن أجدادنا يربون أولادهم في سن ست سنوات ويعلمونهم ليعرفوا كيف يكتبون: أمي، أبي، بيت، دجاجة، قطعة، و إنما كانوا يربونهم ذكورا ليكونوا فرسانا لحمل رسالة التوحيد، وإننا ليكن فإرسات ماجدات وأمهاات فرسان ومصانع للرجال، لكن السير على النظام التعليمي الغربي الذي هدفه دنيوي بحت وتدخلهم في صياغة مناهجنا التعليمية شكلا ومحتوى هو كارثة كبرى جعلت من الدين واللغة والتاريخ- وهو أيضا مما ذكره همفرفي مذكراته- أدنى مستويات العلم والاهتمام وأقل جرعات العلم، في حين أعلت من شأن العلوم الطبيعية واللغة الأجنبية وقُدمت على أنها لغة العلم والثقافة والحضارة والتقدم.

وقد أسهم الإحساس بالدونية، وغياب الوعي الأسري والتحول المفاجئ في بعض البيئات العربية والإسلامية إلى الثراء المادي مع الافتقار الثقافي والحضاري إلى صدمة زعزعت قيمه؛ لتكريس فكرة أن الانسلاخ عن اللغة الفصيحة والدين والسير في ركاب الغرب تقدم وازدهار، وذلك لعمرى انحطاط ليس بعده إلا الانهيار!

وطبقت الصرعات التربوية المستوردة من الرأسمالية أو الشيوعية باسم حقوق الإنسان وهي لا تتناسب لا مع ظروفنا ولا أهدافنا لتقويض بناء الأبناء وقد تصدر للمجتمع مخلوقات مشوهة لا ينتظمها ناظم ولا يجمعها جامع، شخصيات متناقضة واقعة بين صرحين متقابلين: صرح مادي بحت، وصرح روعي رباني، يحار بينهما فتراها بلا فكر، بل يحمل أفكارا من هنا وهناك يرفع فيه جهله المُفَنَع بشهادات لا تغني من جوع، ولا يحتكم لمبدأ أو معيار.

-أما الإعلام فذاك البوق الذي يبث البلا في الهوى وظيفته خلخله كل ثابت، وتقويض ما لم يقوض . يزرع الفقرة بين الرجل والمرأة بين الزوج والزوجة، والأب والأبناء، والأخ والأخت، والأم والأبناء، إلى آخره، اسقطوا الولاية والرعاية باسم الحرية، ففسدوا وأفسدوا، وضلوا وأضلوا . وكله باسم حقوق الإنسان، حتى وصلوا إلى الطفل: وحاليا يريدون سن قوانين للطفل، ظاهرها حمايته، وواقعها تربيته على التمرد وإسقاط ولاية الوالدين ووصايتهم وسلطتهما التربوية والفطرية، يُترك بعد ذلك يجترح كل الخطايا ويرتكب كل فجور دون تمييز، بلا رقيب أو حفيظ أو موجه، ويؤدي نفسه وغيره ومجتمعه باسم الحرية وحقوق الإنسان،

4 البقرة:143

5 (الأحزاب: 31)

6 (آل عمران:110)

7 (الأنعام:162)

ومن أخطرها ترويج جهات عالمية وعلى مستوى زعماء دولٍ ووزراءٍ خارجيةٍ وسفراءٍ تسخر الإعلام والأفلام ووسائل التواصل والتعليم للترويج للتحويل الجنسي بل تفرض ذلك على دول العالم الثالث، في مرحلة مبكرة من العمر، لتحكم قبضتها على الشعوب ولإلهاء الأطفال والشباب بالردائل وما يترتب عليها من أمراض نفسية وجسدية، ليبقى تجارُ الدم وقراصنةُ العالم وحدهم يتحكمون في موارده وسيرورته.

فالإعلام هو من قدم ويقدم من خلال الأفلام والمسلسلات وأدعياء الفكر المستنير من مثيري الشبهات والبرامج الجريئة بل الفاضحة كلَّ ما يريدون من تحطيم للمجتمع وإشاعةٍ للرديلة بكل أشكالها وأنواعها، وبذلك يحطمون أصغر نواة للتماسك في المجتمع، وهو الأسرة، بالترويج لها ولتقبُّلها والتبرير لها وتسويقها وتزوينها، لكي يُحوَّل الأطفال والشبابُ من طاقة عطاءٍ وبناءٍ إلى ضياعٍ وانحطاطٍ وابتلاء.

الحلول:

١ - لا بد من أن تتوحد الدول العربية والإسلامية جميعا على مطلب واحد ثابت ودونما زحزحة أو تهاون، وبضغط من الأوساط الثقافية والشعبية لاستصدار قرارات موحدة واضحة وصريحة، تبطل كل معاهدة تفرض الوصاية الغربية على مناهجها وقوانينها وثقافتها وتمنعها من تدخل ساسة العالم في ثوابت الأمة.

ثانيا: إيجاد محطات إعلامية هادفة ذات جودة عالية تسلط الضوء على إيجابيات الثقافة العربية الإسلامية، وتستلهم الجوانب المشرقة في تاريخ الأمة المطموس والمحرف، وتصحح كثيرا من التشوهات والتدليس الذي دس عليها، وتنبيه الأجيال إلى الشبهات وأصحابها وأغراضهم والرد عليها، كما لا بد من إنشاء مؤسسة تجمع كبار العلماء المخلصين لدراسة الشبهات الدينية واللغوية والتاريخية التي يثيرها المغرضون والرد عليها وإشاعتها والتحذير منها.

ثالثا- إعادة بناء المنظومة التربوية والتعليمية ابتداء من الأسرة، وتشجيع الزواج الإسلامي للشباب الواعي وحثهم على بناء أسرة تعيش وفقا لمبادئ الإسلام وأهدافه السامية برعاية الأطفال منذ ولادتهم وتوجيههم وتعليمهم وتحفيظهم القرآن الكريم منذ الصغر مع شرح معنى ما يحفظون بلغة فصيحة سهلة، وتوعيتهم منذ نعومة أظفارهم بواجبات المسلم وحقوقه، وأن الحرية مضبوطة بحدود الله.

رابعا- عدم اكتفاء الأسرة بدور المدارس الرسمية في التعليم فلا بد من تنبيه أولادهم إلى ما دُس فيها من تزوير وتحريف وتعطيل وتغريب.

خامسا- توجيه الطفل منذ الصغر منذ ولادته إلى الاستماع للعربية الفصيحة ونطقها والتحاور بها في البيوت باعتبارها لغة التنزيل المقدسة وتعلمها واجب شرعي؛ لتكون لغة حياة وفكر، فنضمن تواصله مع ثقافته وهويته الجمعية.

سادسا- تأسيس مدارس ضخمة ونموذجية مقابل المدارس الغربية والتبشيرية التي دُفَّت أسافين في قلب الدول الإسلامية، تضطلع بمهمة تعليم علوم العربية والشريعة إضافة إلى العلوم البحتة، فيكون الطالب جامعا بين علوم الدنيا والآخرة دون إفراط أو تفريط. ويجب أن تسير وفق خطة تربوية مستلهمة من تاريخنا المجيد.

سابعا - تنمية ملكة حفظ النصوص النموذجية: القرآن، الحديث، الحكم، الأمثال، الشعر العربي الأصيل؛ لضمان إحياء الشخصية العربية والإسلامية الأصيلة وقيم العروبة والإسلام؛ لأن المرء حين يحفظ شعرا أو أي نص فإنه لا يحفظ ألفاظا فحسب، بل يحفظ أفكارا وقيماً بما يبني هويته الصادقة الشجاعة النبيلة القوية، وتخصيص جوائز ومحفزات للأطفال والشباب من خلال مسابقات دولية.

ثامنا- مراقبة الوالدين لأولادهم والمحطات التي يتابعونها والألعاب التي يلعبونها ومع من ومتى وأين وكيف؟ وعدم السماح لهم في مراحل مبكرة باللعب دون رقابة عبر وسائل التواصل. ولا بد من اختيار البرامج الهادفة، والنماذج الراقية لهم.

تاسعا - إن مسؤولية الوالدين لا يجوز أن تختزل كما هي حاليا في كثير من البيوت، بتأمين المسكن والمأكل والملبس والرفاهية للأولاد والانشغال عنهم فيما بعد ذلك، بل لا بد أن يضطلع الوالدان بمسؤولية التربية الروحية للأولاد وتوجيههم، وصرف جلّ حياتهم لرعايتهم وتوجيههم، وعدم منحهم الثقة المجانية وفي مرحلة مبكرة، فالثقة تُكتسب ولا تمنح، وعبر مراحل وسنوات ورقابة، ويجب أن يعرف الآباء متى يهبون أبناءهم العاطفة، ومتى ينبغي أن يحكم العقل ويكون الحزم، فما من شيء أفسد الأبناء وصدّم الآباء كمنح الثقة للابن لمجرد أنه ابنه .

عاشرا - إعادة تنشيط دور المسجد في توجيه الأطفال ورعايتهم دينيا على أيدي علماء أتقياء ثقات حقا، وضمن جهات مسؤولة ومنظمة للأمر لضمان عدم خروجهم عن الهدف الأسمى إلى حركات متطرفة تخدم أجندات خارجية.

عاشرا - يجب أن تتحول المساجد إلى بيوت لا مجرد مكان للصلاة، وأن تتحول البيوت إلى مساجد بما يمارس فيها من عبادات وتوجيه وتحفيظ ونقاش وتحليل وتفسير؛ وعدم التهكم بالشيوخ وذكر النماذج السيئة منهم، لأن تحطيم النموذج والقدوة سيصد الأبناء عن بيوت الله، فيكونوا ضحايا العولمة وسمومها، قال تعالى " وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا ۗ أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ ۗ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ" 8. فيجب أن نعلمهم أن إثبات الوجود يكون بتريسيخ الهوية و الاعتداد بها لا بتركها وتقليد النماذج الزائفة، ويجب أن يبدأ الآباء بأنفسهم يصحبون أولادهم للمساجد والمناسبات الدينية، ويبتعدون عن مظاهر التصابي لأنهم قدوة أولادهم.

الحادي عشر - عمل ورش ثقافية للشباب تستلهم النماذج العليا الحقيقية في التاريخ الإسلامي القديم والمعاصر، وتريسيخ مفهوم القدوة والأسوة الحقة في تلك النماذج الرفيعة ابتداء من شخص رسول الله صلى الله عليه وسلم وأصحابه الكرام وتابعيهم ومن جاء بعدهم من الأخيار. ولا بد من التشديد على الأساتذة في المدارس بأن يكونوا قدوة في سلوكياتهم ومظهرهم ولباسهم وكلامهم وسلوكهم للطلاب، وأن يعاقب كل مدرس لا يلتزم بالقيم والأخلاق اللائقة .

الثاني عشر-إنشاء رابطة للشباب المسلم وتنظيم لقاءات بينهم، وتأهيل النخب منهم، ليخططوا هم أنفسهم لما ينبغي أن يقدموا لمجتمعاتهم وأمتهم، وتكريم النماذج الخلاقة، وتسويقها ثقافيا وإعلاميا؛ ليكونوا نماذج حياة للشباب الذي نريد .

الثالث عشر-إن الأخذ بالتدابير التي ذكرناها إن طبقت بحذافيرها، وبجدية كما ينبغي ستؤتي أكلها في أعوام قليلة، وسوف نضع شبابا لهم حكمة الشباب وقوة الشباب، ونُفَرِّحُ للأمة جيلا من العباقرة والأذكياء والعلماء يعيدون لها مجدها ويحملون راية عزها.

فالأمرُ تربيةً وثقافةً وتعليمٌ و توجيهٌ في وقت مبكر، فلا يجوز لنا أن ندعهم يكبرون جسدا ونحن نحسب أنهم سينضجون فكرا مع الزمن، يجب أن تدرك الأسر أهمية أن تعنتي بأبنائها وتوجههم في مرحلة مبكرة وبدأب

⁸ (البقرة:114)

دون كلل أو ملل؛ وإلا سيتلقفهم المغرضون والفاسدون دون أن يشعروا؛ ولات حين مندم ! لأنهم إذ ذاك؛ للأسف سينضجون جسداً أما عقلاً وروحاً فلا ، فهم متخلفون يسرون بلا هدف ولا وعي ولا رؤيا، فسيتخذون أفكار غريبة دخيلة من هنا وهناك أساساً في تفكيرهم .إنه الفرق بين أن تربي ابنك ليكون أرنباً أو خروفاً أو أسداً.

إن الأمة تعاني من منذ أكثر من قرن من التشرذم والتخلف، وترزح في نير الذل؛ ولا يمكن لها أن تخرج من هذا وتعود لنفسها ومكانتها التي تليق بها إلا بإعادة تربية الأجيال ابتداءً من الطفولة لتضمن شباباً مزهراً مثمراً يؤتي أكله بكل حين، ويحمل على كاهله مسؤولية نشر دعوته وحمل رسالته للأمة والبشرية جمعاء، وتسليم الراية لمن خلفه .

وكما أن الشباب هو الهدف فهم أيضاً الوسيلة وهم القدوة، فلا بد من اختيار نماذج رفيعة ومتألقة لتخاطب جيلها بلغته ومنطقه وتحاوره، وتجيبه وتأخذ بيده؛ ولذلك ينبغي أن يكونوا شريكاً أساسياً وفاعلاً في إحداث التغيير والتطوير .

الرابع عشر - أي مشروع يراد له النجاح فلا بد أن يقوم على ثلاثة أركان هي: العلم ، العمل ، المال .

المؤلف المسؤول: عاشور توأمة

المدرسة العليا للأساتذة الفريق: أحمد قايد صالح، قسم اللغة العربية - بوسعادة / الجزائر

عنوان المداخلة: الأدوار الإصلاحية لمواجهة العنف والتطرف عند الشباب العربي

محور المداخلة: الشباب والهوية

الملخص:

تُشكّل الأدوار الإصلاحية للمجتمعات العربية أهدافا استراتيجية هامة في مواجهة ظاهرة العنف والتطرف لدى الشباب العربي انطلاقا من استشعار مسؤولية الكلمة وأمانتها، وذلك أن الشاب العربي مسؤول إزاء ما يُنتج لنفسه ومحيطه ومجتمعه، ومن جملة مسؤولياتها ذلك الدور الطلائعي المنوط به في نشر ثقافة الحب والتسامح والأمان بين الناس، والعمل على التغيير الإيجابي في حياة الأفراد والمجتمعات، وإعداد شباب الأمة العربية لمواجهة التحديات المعاصرة والمستقبلية

ولذلك فإن خطاب التسامح استطاع أن يتجاوز حدود الدين كي يقترن بحرية التفكير، وقد سعى تدريجيا حديثا أن يؤسس منظومة من المضامين الاجتماعية والثقافية الجديدة، التي أفرزتها العصور المتلاحقة بما تضمنت عليه هذه المراحل من رؤى جديدة لتصورات متجددة، أعرب عن وجودها العصر الحديث بمختلف قضاياها وتطوراتها، كون خطاب التسامح لدى الشباب العربي يمثل استجابة للمتطلبات الاجتماعية والسياسية الراهنة، وذلك في ظل الأزمات السياسية المفتعلة والاضطرابات المذهبية..والايديولوجية المستعصية

وقد أثبتت الروح التسامحية تواجدها عبر التاريخ، ومن خلال عمق المعاناة الإنسانية وصراعات الكنيسة، والتجربة الفلسفية الغربية لدى كل من مارتين لوتر كنج وجون لوك وفولتير، وعند الفلاسفة والمفكرين العرب الحدائين لدى كل من محمد جابر الأنصاري ومحمد عابد الجابري وماجد الغرباوي، ومحمد أركون، وجابر عصفور وكبار الفلاسفة والمفكرين العرب القدامى.

وقد ارتأيت في هذا الموضوع أهمية قصوى لما يمثله من قيم إنسانية نبيلة، وحلول إصلاحية سلمية أكيدة، باعتباره خطاب مقابل لخطاب العنف وملاذ خلاص لشباب الأمة العربية والظروف الراهنة التي يمرّون بها، وجوهر إنساني واحد وشامل مهما تباينت الحضارات وتفاقت الصراعات واختلفت الايديولوجيات.

الكلمات المفتاحية:

الشباب- العنف- الإصلاح- التسامح

1- ما هو العنف؟

لاشك أنه من الصعب تقديم تعريف جامع ومانع للعنف نظرا لتغيره بحسب تغير محدداته وأسبابه الاجتماعية والقيمية والثقافية عبر الزمن؛ واختلافه باختلاف الحقب والثقافات، فما هو معرف بالعنف لدى مجتمع أو فئة اجتماعية قد يختلف جزئيا أو كليا لدى غيرها عبر الفترات الزمنية أو لدى المجتمع الواحد.¹

حقوق الإنسان يمكن تعريف العنف بأنه: "الاستخدام المتعمد أو التهديد بالاستخدام للقوة فمن منظور الجسدية، أو للسلطة ضد الشخص نفسه أو ضد شخص آخر أو ضد جماعة أو مجتمع، مما يترتب عنه أو من المحتمل أن يؤدي إلى الإصابة أو الوفاة أو إلى ضرر معنوي أو ضعف في النمو أو الحرمان".²

ويشمل بالتالي حزمة واسعة من الأعمال المترابطة بين الشتم والإهانة والاعتداء بالقتل، متضمنة العنف الجسدي والنفسي والأدبي والرمزي والجنسي، وكذلك العنف الاقتصادي كالحرمان من الدخل أو الأكل.³

2- ماهية اللاعنف؟

يرى غاندي أن: «اللاعنف هو أعظم قوة في يد البشرية، وهي أقوى من أعتى أسلحة الدمار الذي اخترعها العقل البشري»⁴، وأن الجزء من جنس العمل، فالكره لا ينتج إلا مزيدا منه، والعنف لا يُنتج عنفا من جنسه وشرا من شره.

وتبعاً لهذا المفهوم فقد أنشأ غاندي أسلوب الكفاح السلمي أو ما يسمى بـ"المقاومة السلمية" أو "فلسفة اللاعنف" وهي جملة من القواعد المبنية على أسس دينية وسياسية واقتصادية في نفس الوقت، مفادها الشجاعة والحقيقة واللاعنف، وتهدف إلى كسر شوكة العدو والانتصار عليه وذلك باستخدام الوعي التام بكافة المخاطر الوشيكة، وإعداد قوة قادرة على الصمود أمام المخاطر بالمقاومة السلمية.⁵

يستشف مما سبق ذكره أن غاندي يعتقد أن السلم ينبع من الإيمان الداخلي القوي بالله، وتطبيقه في الحياة يحتاج إلى عزيمة وإرادة، فالنصر الذي يكون على نحو أخرق هو هزيمة شنعاء، ولا توجد قوة تضاهي السلم كوسيلة سامية لبلوغ الأهداف وتحقيق الغايات.⁶

فاللاعنف الغاندي لا يعدّ مظهراً من مظاهر العجز أو الضعف، ذلك أن: «الامتناع عن المعاقبة لا يعتبر غفراً إلا عندما تكون القدرة على المعاقبة قائمة فعليا»⁷، كما يرى غاندي أن معركة الإنسان الحقيقية تكمن في ذاته، ضد أهوائه ورغباته.⁸

فاللاعنف إذن هو وعي اجتماعي وثقافي وممارسة حضارية؛ قوامها أساليب إنسانية تعتمد الاعتراف بالأخر والتنازل له عن بعض ما نعتقده حقاً لنا عليه؛ وصولاً إلى حل النزعات وتسوية الخلافات وتجاوز أسباب الاختلاف باعتماد القانون والحق.⁹

ولذلك فقد أكد أمين عام المنظمة العربية للهلال الأحمر والصليب الأحمر صالح بن حمد التويجري أن احتفال دول العالم في الثاني من أكتوبر 2020م بمناسبة اليوم العالمي لللاعنف - تحت شعار "قل لا للعنف" - يأتي في وقت أحوج ما نكون فيه لإرساء قيم السلام والحوار والتعايش.¹⁰

ومن الطبيعي أن تخصص دول العالم أياماً دولية لنشر التوعية بأهمية السلام واللاعنف في دعم حياة الشعوب؛ ومن هذه الأيام اليوم المدرسي لللاعنف والسلام 30 يناير؛ واليوم العالمي للعيش بسلام 16 مايو؛ واليوم العالمي للسلام 21 سبتمبر؛ واليوم العالمي دون عنف ضد الأطفال والشباب 19 نوفمبر؛ وكذلك اليوم الدولي لللاعنف ضد المرأة 25 نوفمبر وغيرها من الأيام الدولية التي تهدف لنشر ثقافة التسامح وتعزيز التضامن الإنساني من أجل مواجهة أي تحديات إنسانية مستقبلية.¹¹

وتهدف هذه الأيام الدولية إلى ترسيخ مبدأ للاعنف في أوساط المؤسسات والأفراد وخصوصا الشباب إلى مناهضة أي سلوك عنيف، وتحت على انتهاج الحوار والحلول السلمية الفاعلة، وهو مبدأ تشترك فيه معظم الأديان وبالأخص الدين الاسلامي الحنيف بشكل واضح وصريح.¹²

3- بواعث العنف وأسبابه لدى الشباب العربي:

3-1/ الأسرة العنيفة: وهي الحاضنة الأولى للناشئة على مر الأجيال والمجتمعات، فإذا كانت الأسرة تتسم بأعمال وسلوكيات عنيفة ضد أبنائها كالضرب والتهديد والعنف اللفظي والجسدي؛ فإن ذلك حتما يؤثر تأثيرا مباشرا على السلوك السوي لدى الأطفال.¹³

3-2/ المدرسة: تعدّ المدرسة هي الخلية الثانية بعد الأسرة في تربية الطفل فهي مهد تكوين الثقة في الذات ونمو الشخصية السوية لدى الناشئة؛ إذ هي لبنة لمرحلة مفصلية وحاسمة في حياة الطفل، وهي عادة ما تعزز مشاعر ونفسية النشء بقدرة التمييز بين الحق والباطل والإنصاف والظلم وبين السلوك السوي والخاطيء والنجاح والفشل، ولا شيء يؤثر على تربية الأجيال ويعزز ثقتهم في أنفسهم أكثر من النجاح أو يهدم ثقتهم كالفشل المدرسي، غير أن حالة تدهور حالة التعليم في الوطن العربي عامة خلال العقود الأخيرة هو ما نتج عنه ظاهرة العنف في بعض البلدان العربية وظاهرة التسرب المدرسي والهجرة غير الشرعية؛ فضلا عن تصاعد مؤشر البطالة في صفوف أصحاب الشهادات لاسيما الجامعية، نتيجة تراجع سوق العمل وانحياز بعض المؤسسات الاقتصادية العربية.¹⁴

لذلك يرى السويدي أن التعليم منارة لبث الوعي، وأداة فاعلة ومؤثرة لتحسين النشء والشباب من الأفكار الهدامة، وتعزيز انتمائهم وولائهم للوطن، وترسيخ اعتزازهم وفخرهم بهويتهم الوطنية.¹⁵

الخبير في علم الاجتماع السياسي عمار علي حسن، أن التعليم لا يكفي وحده لهزيمة العنف ويرى والتطرف، بل لا بد أيضا من زيادة (الجرعة الدينية) في منظومة التعليم، وضرورة إدراك أن التعليم لا ينفصل عن الثقافة؛ ولهذا يجب مراجعة مناهج التعليم وطرق التدريس، وذلك بإعادة النظر في المناهج الدراسية والأساليب التربوية بعقلية مفتوحة، تنطلق من دراسات معمقة للتغيرات التي يمر بها المجتمع والمستجدات العصرية، وبروح تأخذ مصلحة البلاد والأمن فوق كل اعتبار ولا بد من ربط المدرسة بالمجتمع وتفعيل دورها في حمايته، فالوقاية يجب أن تقوم بها مؤسسات المجتمع المختلفة، ومنها المؤسسات التربوية والتعليمية، بحيث تؤدي لرفض الإرادة الإجرامية لدى الشباب في ممارسة سلوك العنف والتطرف.¹⁶

ولهذا لا بد أن تعمل المناهج التعليمية على تعزيز الاعتدال، من خلال ربط التعليم بالأهداف الوطنية، التي منها الانتماء إلى الوطن وتحويل مادة التربية الإسلامية إلى مادة تركزية للأخلاق وغرس معاني الوسطية والاعتدال؛ فضلا عن تعزيز وتحفيز دور المعلم وأهميته في التمكين لإرساء قواعد المنظومة التربوية كخط حماية للأطفال ووقاية الشباب من خطر العنف والتطرف فهي خط الدفاع الأول عن المجتمع.

3-4/ الإعلام: وهو سلاح ذو حدين ومن أكثر العوامل تأثيرا على منظومة القيم وسلوكيات الشباب وتوجهاته وخصوصا وسائل الإعلام المرئية والوسائط الالكترونية، باعتبار أن شريحة الشباب العربي هي الأكثر اكتساحا وفي ارتفاع متزايد مما يعني ارتفاع تعاملها مع هذه الوسائل الإعلامية.¹⁷

فبث بعض المشاهد الصادمة التي تنتشر باستمرار على مواقع التواصل الاجتماعي، تثير جدلا في أوساط الرأي العام العالمي وخاصة المهتمين بالشأن التربوي والتعليمي، فظهور طفل صغير لا يتجاوز عمره

الثلاث سنوات يمسك بسكين، ثم يقوم بحركة عصبية طائشة بنحر دميته، متوعدا بالمزيد من النحر حتى يملأ الدّم الأرض، ومثل هذه المشاهد المقرزة لا تثير الرعب وحده، بقدر ما تطرح أيضا من أسئلة عديدة حول ماهية هذا السلوك العنيف ونوعيته، ومصادره الفكرية والدينية والسياسية والاقتصادية والتربوية، وأسباب اختلاف البنية العقلية والسيكولوجية لدى عناصره الملوثة أيديهم بالدم، ولأي عمليات غسل أدمغة يخضعون.¹⁸

3-5/ الفضاءات الرقمية:

تعدّ الشبكات الاجتماعية أداة في يد البعض لترويج العنف وخصوصا لدى بعض الدول العربية؛ ممن تشهد توترات داخلية أو خارجية تتعلق أساسا بالانتخابات أو غليان الجبهة الاجتماعية أو الأزمات السياسية المتعددة أو حتى ترويج العنف ضد المرأة، وتعرضها للابتزاز والتهديد بالقتل وغيرها لدى فئة كثيرة من الشباب ممن وقعوا ضحايا لمواد إعلامية، تحرض على العنف والتطرف وتألّيب المجتمع من قبل منظمات إرهابية وإجرامية متعددة.¹⁹

3-6/ الفضاءات الرياضية:

يعدّ العنف الرياضي ظاهرة شبابية وخصوصا عنف ملاعب كرة القدم، إذ كثيرا ما أثارت هذه الظاهرة الإعلام بصفة عامة والمجتمع بصفة خاصة، مما استدعى المسؤولين في العديد من المقابلات إلى منع الجمهور من الحضور والمشاهدة المباشرة، وهذا تفاديا إلى أي انزلاق خطير أو أعمال عنف وشغب قد لا تحمد عقباها، أو كإجراء احترازي وعقابي في نفس الوقت لمركبي العنف في المدرجات الرياضية، وقد أوردت التقارير الرياضية عن العديد من الإصابات البليغة داخل المدرجات وحتى خارج أسوارها في صفوف الشباب، وفي فضاءات مختلفة كالمقاهي والمطاعم وحتى في الأوساط التربوية والجامعية؛ فضلا عن الضرر الذي لحق بالمنشآت والهيكل الرياضية التي كلفت الميزانيات الثقيلة للدول العربية.²⁰

3-7/ الهامشية الاقتصادية:

إن هامش الفقر أحد الأسباب الأساسية للعنف الشبابي العربي عموما؛ بالإضافة إلى عوامل اجتماعية ونفسية أخرى كالحرمان والتجاهل والفشل والهشاشة والخسارة كما تعكسها التحقيقات الميدانية لمشروع البحث حول الشباب والشرعيات والاعتراف الاجتماعي، ولعل البطالة أهم هذه الهامشية الاقتصادية، فقد صارت ظاهرة مستفحلة في المجتمع العربي لاسيما وقد اصابت شريحة واسعة من حاملي الشهادات الجامعية العليا، ولذلك فإن مسألة البطالة تحتل مكانة محورية في مخيلة ووجدان الشاب العربي المتعلم، وفي مسار حياته المجهول ورؤاه المستقبلية الضبابية الأفق، بحيث تحدث وقعا نفسيا مهما لدى الشاب قد يفوق بعده المادي ويزداد حدة مع تقدمه في العمر، وهذا ما يؤدي حتما بهذه الفئة المهمشة إلى عدم الاستقرار الذي سينتج عنه بطبيعة الحال العنف الاجتماعي بمختلف أنماطه، ولذلك فإن التوسع في التعليم العالي دون دراسات استشرافية قد صاحب ارتفاع في البطالة أو العمل خارج دائرة الاختصاص، علاوة على ضعف الدخل مما ترتب عنه في عدد من الدول توسعا في النشاط الراديكالي، واستغلال الطاقات الشبانية العربية المهمشة وفي توفير عناصر تستقطبها التنظيمات الراديكالية.²¹

4- التسامح في الفكر الغربي الحديث:

يُعتقد أن التسامح بمفهومه الحديث والمتداول، اليوم، لم يظهر إلا في القرن السابع عشر الميلادي، وفي مرحلة الصراع والحروب الدينية المسيحية بين الكاثوليك والبروتستانت، وكان هذا الظهور بوعي وتأثير

أفكار حركة الإصلاح في الديانة المسيحية التي قادها مارتن لوثر كنج، والتي أكدت على أهمية الإنسان وفاعلية دوره في كل المجالات المختلفة وفي مقدمتها المجال الديني.

كما أكد الفيلسوف الإنجليزي جون لوك (1632-1704) في كتابه "رسالة في التسامح" الذي أصدره عام 1689م، حين أشار إلى أن مفهوم التسامح جاء كرد فعل على الصراعات الدينية المتفجرة، إذ لم يكن أمام رواد الإصلاح في الديانة المسيحية، وهم يعيشون حالة الانشقاق الديني، والصراعات والحروب التي رافقتها إلا الدعوة والمناداة بالتسامح المتبادل، والاعتراف بالحق في الاختلاف والاعتقاد.²²

وفي مطلع القرن الثامن عشر الميلادي اكتسب التسامح بُعداً أكثر سعة وشمولية، متجاوزاً تلك الأطر الدينية ليشمل المضامين التي ترتبط بحرية التفكير الديني وغيره، وقد ساعد على هذا التطور والتحول بروز تأثير فلاسفة التنوير، الذين اهتمت دعواتهم بحرية التفكير إلى الاعتراف بضرورة السماح للخطأ أن يتعرض لهجوم عدا هجوم العقل،²³ وكان من بين أشهر هؤلاء الفلاسفة الفرنسي بالوجود من غير فولتير (1694-1778)، الذي يُعد بحق فيلسوف التسامح لأنه ارتقى بالتسامح واقترب فيه من المفهوم المعاصر، ووضعه في صيغة المبدأ الطبيعي، وكأساس للقول بحقوق طبيعية للإنسان، إذ يؤكد في هذا الصدد: «كلنا ضعفاء وميالون لقانون الطبيعة، والمبدأ الأول للطبيعة هو التنوع. وقبول هذا التنوع حق أساسي للوجود».²⁴

والتسامح في اللغة العربية يقترن بدلالات قبول المختلف واللين في المعاملة وعدم التمييز بين الناس وتكاد وتجمع قواميس اللغة على أن التسامح موقف فكري وعملي قوامه تقبل المواقف الفكرية والعملية التي تصدر من الغير سواء أكانت مواقف اتفاق أم مخالفة،²⁵ وبعبارة مختصرة التسامح هو احترام مواقف المخالف وهذا المعنى اخذت به أيضا معاجم الفلسفة.²⁶

5- التسامح في الفكر العربي المعاصر:

يرى محمد عابد الجابري أن التسامح: «موقف فكري وعملي قوامه تقبل المواقف الفكرية والعملية التي تصدر من الغير، سواء كانت موافقة أو مخالفة لمواقفنا»، أو هو "احترام الموقف المخالف"،²⁷ أما محمد جابر الأنصاري فيعتقد أن التسامح: «تعايش المختلفين بسلام، إذا توافر بينهم حد أدنى من التكافؤ والمساواة أو القبول بالآخر»،²⁸ وماجد الغرباوي يرى أنه: «اتخاذ موقف ايجابي متفهم من العقائد والأديان والأفكار، يسمح بتعايش الرؤى والاتجاهات المختلفة، بعيداً عن الاحتراب والإقصاء على أساس شرعية الآخر المختلف دينياً وسياسياً، وحرية التعبير عن آرائه وعقيدته».²⁹

أما عن جابر عصفور فيعتقد أن التسامح هو الموقف السلوكي أو الفكري الذي لا بد أن يتحلى به الإنسان، مقابل ما قد يخالفه من آراء أو يصدمه من اجتهادات، أو خطابات عنيفة مستفزة أحياناً، يرفضها النسق الفكري العام الذي يبني عليه الوعي الديني، أو السياسي، أو الاجتماعي، والتسامح لازمة أساسية من لوازم الدولة المدنية الحديثة والأخلاق الإسلامية الحميدة علي السواء، وذلك لاعتماده علي ما ينطوي عليه الدين الإسلامي الحنيف من سماحة وحسن الظن بالمسلمين، وقد شاعت مؤخرا ظاهرة العنف والغلو كتكفير المخالفين للفكر السائد، أو الاتهام بالتخوين والعمالة في المدى الفكري المدني، سياسياً واجتماعياً، أو المدى الفكري الديني، خصوصاً حين يعتمد المجتهد علي تأويلات عقلية يرفضها الوعي الاتباعي التقليدي.³⁰

6- الشباب العربي ومواجهة العنف:

لا ريب أن العنف قد صار ظاهرة واسعة الانتشار والخطورة حيث اخترقت فضاءات ومؤسسات عديدة، وقد انعكس ذلك على مختلف أوجه الحياة اليومية للشباب، مما أعاق تطورهما الطبيعي وضاعف في تحدياتها وعظم في هشاشة بعض فئات الشباب، وفي احتمالات تعرضه لسلوكيات عنيفة وهي ظاهرة مجتمعية خطيرة ولعل من أبرز تجليات العنف لدى الشباب العربي مايلي:³¹

* أن العنف بمختلف أشكاله اللفظي والأدبي منه والجسدي وكذلك التطرف العنيف جميعها في تواصل وتأثير وتأثر متبادل، حيث تعمل بمحددات وعوامل تغذية مشتركة في غالبها، كما يتوضح أن التطرف العنيف قد اتخذ في بعض الدول العربية طابعاً دينياً مشوهاً يعتمد على تأويل أصولي متزمت يعادي الديمقراطية وحرية الفكر والاختلاف وكل مفردات المواطنة.

* يواجه الشباب العربي اليوم تحديات مركبة أبرزها التهميش الاقتصادي والاقصاء الاجتماعي وتفاقم التباين بين نموه الديمغرافي المتسارع وقدراته وكفاءته المتعززة، وبين محدودية وتوزيع غير العادل للفرص المتاحة وما ترتب عنها من هدر للإمكانات، كما يواجه معوقات مادية وثقافية تحول دون تمكنه من الاستقلالية وبناء الذات، وتحديات تواجه تطلعه والمجتمع ككل بمزيد من الحريات ودعم الأبعاد الاجتماعية للديمقراطية.

* أبرز دوافع العنف على المستوى الفردي التي تم رصدتها وتصنيفها لدى الشباب العربي عموماً، وتؤكد نتائج العديد من الدراسات والتقارير المتخصصة، هي عوامل الاقصاء والتهميش الاقتصادي والاجتماعي، والذي ترتب عنها شعوراً قوياً ومتعززا بالظلم والمهانة لدى جمهور واسع من الشباب والضعف المتعزز لمشاركة الشباب في الشأن العام والشأن السياسي وفي العمل التطوعي المدني عامة.

* أبرز عوامل العنف على المستوى المجتمعي هي في الحقيقة عوامل ضعف انتشار ثقافة اللاعنف، والنقشي الواسع للعنف في العديد من الفضاءات والمؤسسات المؤثرة على الشباب كمؤسسات التربية والإعلام والرياضة والسياسة، كما تؤدي عوامل أخرى ذات العلاقة بضعف تطبيق القانون في بعض مؤسسات الدول، كما يؤدي انتشار أنشطة التنظيمات وشبكات التطرف الميداني والافتراضي دوراً مهماً في خلق وتغذية التطرف العنيف فكراً وممارسة.

7- دور الشباب العربي في مواجهة العنف والتطرف

تكمن استراتيجية مجابهة العنف والتطرف في وضع مقاربة جامعة ومانعة ذات علاقة مجتمعية في أوساط الشباب، وتصاغ ضمن بُعد استراتيجي وطني يركز على العوامل الوقائية من العنف في قرارات صارمة تمثل خارطة الطريق نحو اللاعنف وتستند مرجعياً للمكاسب المسجلة وطنياً؛ ولتجارب وإنجازات الجهات الحكومية ومنظمات المجتمع المدني، وإلى دساتير البلدان العربية التي تؤكد أن الشباب قوة فاعلة في بناء الأوطان، وكذلك إلى توفير كل التسهيلات لمشاركتهم في كافة مجالات الحياة، كما يستوجب أن تستند على التجارب الناجحة ذات العلاقة؛ وبالأخص على القرار رقم (2250) لمجلس الأمن الدولي (ديسمبر- 2005م)، لما يمثله من اعتراف قوي من قبل منظومة دول العالم بمحورية دور مساهمة الشباب في أي جهد يهدف إلى مواجهة التطرف العنيف وتحقيق السلم والأمن، فلا غرو أن دعوته صريحة لدول العالم لإقرار الشراكة مع الشباب في صياغة وتنفيذ كل السياسات التنموية وتعزيز الحوار والسلم.³²

فلا ريب أن خطورة انتشار العنف لدى الشباب في البلدان العربية في هذه المرحلة يقتضي اعتماد سياسة مواجهة تشاركية ومتكاملة لاعتبارات عدة من أبرزها:³³

- 1- استفحال الأزمة الاقتصادية دولياً ووطنياً خاصة بعد جائحة كورونا وتداعياتها، مما يتوقع استمرار العوامل الاقتصادية والاجتماعية المغذية لعدم الاستقرار والحرمان نتيجة العنف والسلوكيات الخطيرة.
- 2- بروز ظاهرة التطرف العنيف واستمرارها لفترة طويلة لم تمكن الدولة من استرجاع كل قدراتها؛ لاسيما وأن الأزميتين الاقتصادية والاجتماعية قد استفحلنا لفترة طويلة.
- 3- للعنف تداعيات سلبية متعددة الأبعاد نفسية واجتماعية كذلك على الأوضاع الاقتصادية تلقياً وإنتاجاً، مما يسهم في تكريس الأزمة وإدخال الوضع العام الاقتصادي والاجتماعي في دوامة وانهاك كامل لكاهل الدولة.
- 4- ضعف التنسيق والتكامل بين رؤى وبرامج مختلف الجهات والأطراف الحكومية والمدنية الأهلية والوطنية والدولية المعنية بقضايا السلم والأمن، وتعزيز ثقافة اللاعنف وتفعيل مشاركة الشباب في تحقيقها من خلال نشر ثقافة الحوار والتسامح وتقبل الرأي الآخر المختلف، وتعميم ثقافة حقوق الإنسان وقيم المواطنة والعدالة والمساواة.³⁴

ولتشخيص هذه الاعتبارات يمكن تبويبها إجرائياً في أربعة محاور أساسية أولها تلك المعنية بالوقاية وبشكل خاص بمواجهة التهميش والإقصاء الاقتصادي للشباب وتمكينه من الخدمات الجيدة النوعية، ويخص المحور الثاني تفعيل مشاركة الشباب في القطاعين الاقتصادي والاجتماعي، ويُعنى المحور الثالث بضمنان نشر واسع بين الشباب والمجتمع ككل لمنظومة اللاعنف أو التربية على منظومة القيم المانعة للعنف، أما المحور الرابع فهو الاهتمام المتواصل بتوفير المعرفة الموثوقة والمتكاملة والمتجددة حول العنف والتطرف العنيف في أوساط الشباب، وبالأخص بما يمكن من المراجعة المتواصلة للسياسات ذات العلاقة المباشرة بهذه الأبعاد المتقاطعة مع مختلف المحاور، وتخص النوع الاجتماعي والشراكة التي يتوجب أن تشمل كافة الأطراف الحكومية والأهلية والقطاع الخاص، وكذلك المنظمات الدولية ذات العلاقة، وأن تمنح للفضاء المحلي أولوية وبخاصة فئات الشباب الأكثر هشاشة وعرضة للسلوكيات الخطيرة والاستدراج لأفكار وأعمال تنظيمات التطرف العنيف.³⁵

8- الدور الإصلاحى للأدب في تأصيل قيم التسامح ونبذ إكراهات العنف:

إن الأدب في مجمل أهدافه إن لم نقل أهمها هو ترسيخ قيم الإنسانية النبيلة من عدل ومساواة ومحبة وتحسيس بالجمال والإقبال على الحياة، وبسط الحوار وربط أواصر الأخوة والتعاون مع الآخر وقبول المختلف والتعايش معه، وبعث روح التسامح وزرع وورود الأمل وإزاحة شوكة الأفكار العدوانية الدخيلة على الفطرة وقيم المجتمع المثالي، والتي تستشري في عقول البعض كأنها مرض معدٍ، وتستفحل كظاهرة خطابية مهددة لهوية المجتمع وسيادة الوطن، ولا سبيل من الخلاص منها أو الحد من ظاهرة انتشارها واستمرارها في تغذية العقول بمثل هذا السقم الفكري المتطرف إلا بالأدب، ونشر قيم المحبة والتسامح والحوار البناء والخلاق.³⁶

والأدب هو الذي يجعل الإنسان أقرب ما يكون إلى فطرته المتأصلة التي فطره الله عليها، فالإنسان الذي يقرأ الأدب سوف يجد نفسه عن طريق الدربة والمران المتدرج وقد تطهر كلياً من الكراهية والضغينة ضد نفسه وضد الآخر المختلف عنه، وصار أكثر توازن وانسجام وتكيف ومعرفة بالمشترك الإنساني،

وأن لكل نفس بشرية جوهرها الأصيل الذي مُنح لها من الخالق، هذه الاستقلالية مهمة، لأن لكل شخصية إنسانية طابعها الفردي الأصيل الذي ينبغي عليها أن تتمسك به.³⁷

والآداب والفنون يمكنها أن تساعد الإنسان المعاصر على الالتقاء بشخصيته الحقيقية الخالية من كل زيف أو قناع، نتفنع به صباح مساء كغطاء على أجسادنا لنواجه المجتمع والعالم بصورة زائفة لا تعكس صورتنا الحقيقية، لأنها صورة مستعارة من غيرنا ومن أفكار مستوردة صادمة وهادامة، وخطاب العنف لا يؤسس الا خطابا من جنسه في سلسلة من التقليد الممسوخ، الذي يهدم بناء الشخصية الأصيلة ويجعلها مجرد جدران تردد الصدى.³⁸

يعمل رجال العقل في السر والعلن على التأثير على العقول وجعلها تتخذ موقفاً معيناً لم يكن لها في السابق، والهدف النهائي والإنهائي هو الهيمنة على العقول، وجعلها تؤمن بتلك الأفكار الجرثومية الهدامة حصرياً، بينما يقوم خطاب التسامح بفعل مغاير؛ إنه يُبدد أية فكرة تحمل مظاهر العنف والغلو تسيطر على أذهاننا.³⁹

وأدب التسامح وما يبرزه من خطابات الاختلاف وقبول الآخر يستطيع أن يذهب بنا إلى كون فسيح متنوع الأفكار، قد يتسع لملايين التفاصيل التي تنال إعجابنا وليس بالضرورة أن نُقلدها تقليداً أعمى، أو نتبعها اتباع المغلوب على أمره، أو أن نتمسك بها على حساب هويتنا ووجدتنا. إن قيم المحبة والتسامح نبحت عنها شعورياً أو لا شعورياً من خلال هذه الوفرة المذهلة من الأفكار في الأدب الجاد والمتسامح في كل زمان ومكان، فمعظم الناس يستشهدون ببيت شعري خالد أو مثل سائر أو حكمة ثابتة أو مقولة من الأدب الرفيع، وبالقياس فإن قراءة رواية في العصر الحديث فيها تحليل عميق للنفس البشرية، سوف تعمل على توسيع عقولنا، وكسر الفضاء المحدود الذي كانت محصورة فيه.⁴⁰

والملاحظ للأفكار الموجّه ذات الصبغة العقلية، تُشكل قيوداً غير مرئية على الضمير البشري، وتجعله سجيناً غير قادر على الحركة، وفي هذه الحالة يصبح الإنسان أداة جاهزة للاستعمال من قبل السجان الذي سجن ضميره، ومن الممكن بسهولة تامة أن ينفذ ألياً أية جريمة تُطلب منه للقيام بها، ولا أدل على ذلك من مثل الفكر النازي في القرن الماضي، أو ظاهرة الإرهاب الأعمى التي شملت بعض الدول الغربية أو العربية، لاسيما الجزائر في العشرية السوداء.⁴¹

لذلك لا بد من تكريس أدب التسامح كخطاب أدبي ناجع لعملية الاحتواء وفرض المحبة والوحدة والمصالحة، لأنه يغترف من معين الدين الاسلامي والأدب الإنساني السوي الذي يمتلك الآلية الصحيحة لإطلاق الضمائر من سجونها، ويُمكن لكُتّاب من أمثال: دستوفسكي وبروست وماركيز وشكسبير وغوته، ونجيب محفوظ وواسيني الأعرج وأحلام مستغانمي وعائشة بنور أن يُخلصوا البشر من وهم السجان العقلي الذي يتخيلونه، ويدركوا أن السجان الذي طالما نسجوا حوله الأساطير ليس سوى فقاعة صابون، يتقاذفها الهواء وعمرها قصير جداً مقارنة بعمر الجبال أو الأرض أو الشمس أو الكون.⁴²

لقد نتج عن الفكر الشمولي المتطرف بفعل التحولات العالمية المختلفة على الأصعدة السياسية والأمنية والاقتصادية والاجتماعية والثقافية إلى كثير من الأزمات الموجهة والمفتعلة، التي انعكست على منطقة الدول العربية مما أدى الى زعزعة الاستقرار الأمني والنفسي لدى الأفراد والمجتمعات ومؤسسات هذه الدول.⁴³

إن الشاب العربي ليس بمنأى عن هذه التوترات والتغيرات، فهو يعيش حالة من الاغتراب الروحي والاضطهاد الفكري والهروب من واقعه المؤلم، محاولا البحث عن منافذ الحب والأمان والتسامح التي تنير وجدانه وعواطفه دون ملل أو ضجر أو ضيق أفق، كي يستطيع أن يدفع عنه رتابة هذا اليومي البائس

ونمطية صور التشاؤم المتكررة، وبالتالي يُلبي رغباته النفسية والفكرية عن طريق البحث عن مُتَع التخيل وموضوعية الصدق في الطرح والتفاعل مع ما يكتب ويثار من قضايا أحداث الراهن في المشهد العربي.⁴⁴

والأدب في غاية مسعاه ومسطور أهدافه هو إرساء تلك الجملة من القيم الإنسانية النبيلة، التي أفرغت من الحياة العامة من أجل بعثها من جديد في منجزات إبداعية، محاولة قدر المستطاع تمرير خطاب التسامح كند ومقابل لخطاب العنف الذي ينخر جسد الأمة العربية، وهذا من أجل التكيف مع متطلبات مرحلة الربيع العربي وما بعدها، ومتغيرات الواقع السوسولوجي من أجل احتواء الأزمة وإيجاد حلول ناجعة لانفراجها، إضافة إلى مد جسور التواصل والتعاون بين مختلف الثقافات، والاستفادة من خبراتها في معالجة ظواهر العنف والتطرف مع مراعاة خصوصية المجتمع وحركيته ومتغيراته وتطوراته المختلفة، وذلك بهدف ترسيخ قيم التعايش السلمي والتعاون الإنساني المتكامل، وهذا هو الطرف المناسب كي يضطلع خطاب التسامح في الآداب الفكرية المعاصرة بمهمته التي أوجد لها، من أجل محاربة ظاهرة العنف ونبذ خطابات التطرف والغلو والتعصب، كي يرسخ قيم التسامح ويُزيح وهم وشبح فوبيا الآخر، ولا يكون ذلك إلا بعملية تسويق الموروث الثقافي في النتاج الإبداعي الذي يتنفس برئة روح المحبة والتسامح.⁴⁵

إن التسامح صمام أمان الأفراد والمجتمعات، والإنسان لا يستطيع بناء حضارة بدون مثاقفة ترفدها قيم التسامح الفكري والديني والثقافي والعنقي والمذهبي والإبداعي وما إلى ذلك من وجوه التسامح، وخطاب التسامح وجه من وجوه قبول الآخر سواء أكان الآخر نتاج الثقافة ذاتها أم من نتاج ثقافة مغايرة، فالنوع الأول من التسامح يُعزّز قيم التضامن والاستقرار داخل الثقافة الواحدة، وينشر الأمن والأمان بين فئات المجتمع الواحد، ممّا يُطلق العنان للإبداع والحرية ويُقوي شوكة المجتمع داخليا وفي جميع المجالات، والنوع الثاني يُقوي روابط الصداقة والتعاون مع المجتمعات الأخرى، ممّا يساهم في مد جسور التقارب الإنساني على جميع الأصعدة المختلفة.⁴⁶

9- التسامح تيمة أدبية وسياسية:

لقد ظل التسامح تيمة أدبية وسياسية وجب على الأدباء والكتاب التمثيل بها ل طرح أفكارهم ورواهم لتشخيص قضايا ثقافية بحثة راهنة، من مثل مشكلات التشدد والتطرف وظواهر العنف والارهاب وغياب ثقافة التسامح في المشهد العربي المعاصر، وهي سمات طغت على الخطاب الثقافي في الآونة الأخيرة، بحيث وكأنها وباء يحتاج أدنى مفهوم للعقلانية أو المنطق في فكر الآداب العربية المعاصرة، وهو ما جعل الدين الإسلامي الأكثر تسامحا بين الأديان يبدو وكأنه غول ينهش لحم الإنسانية كما تنهش الضواري فرائسها.⁴⁷

وهي القضايا والرهانات التي وجب على الأديب العربي أن يتصدى لها، ويجد لها حلول انطلاقا من المفاهيم والمُتصورات التراثية التي تُشكّل دعامة ومناعة فكرية تحد من إشكاليات العنف والتطرف الفكري والأيدولوجي، لأن الفكر الأوروبي صار اليوم فكرا عالميا بوصفه حلقة في سلسلة التطور الذي لم نعش بداياته ولم نواكب تطوره، لذا وجب إيجاد آليات فكرية تقدم العون إلى الواقع، وتجعلنا قادرين على خلق حلول لمشاكلنا بصورة أكثر معرفة ودقة، فهذه عملية عقلية قد تبدو ذاتية بالمفكر الذي يراهن عليه في ارتباطه بالمرجعيات الفكرية وهي التراث والحداثة معا.⁴⁸

فالتراث يمثل الماضي لا يمكن إلغاؤه بل يفترض التحوار معه عبر منطلق حوار شمولي تكاملي يُعمق الهوية الوطنية لا بصيغة رجعية ترفع عن الماضي ولا بصيغة أيديولوجية تسعى إلى طرد التراث بل

لابد من صيغة جدلية واعية تحقق التاريخي دون أن تعرض فهمنا الحاضر على الماضي وهو ما يسميه بول ريكور بانصهار الآفاق.⁴⁹

إن العالم اليوم في مشارق الأرض ومغاربها يحتاج إلى تعميم وتعميق ثقافة وخلق التسامح على كافة المستويات والأصعدة، حتى تكون ثقافة عامة، يعمل بها الراعي والرعية، الصغير والكبير، الرجل والمرأة، العامل ورب العمل، السياسي ورجل الأمن، المواطن والمسؤول، الشرقي والغربي، المسلم وغير المسلم، لأن من شأن ذلك، التوجه بالعالم الحائر المضطرب إلى شاطئ وبر الأمان.

إن ما يواجهه العالم اليوم، وما تواجهه المجتمعات الشرقية والغربية على حد سواء، سببه الرئيس تعميم ثقافة الانتقام، والبغض والحقد، ثقافة القنص والغصب وأكل الحقوق، ثقافة المجهر الذي يعمل من الحبة قبة، ثقافة الجدل المفضي إلى الانشقاق والهلاك، ثقافة بث الترويع والشك والظن، حتى وصلنا إلى ما وصلنا إليه من مجانبة الصواب، واتباع شريعة الغاب والذئاب، فبات العالم اليوم حيراناً لا يُعرف له قرار، ولا يكاد ينجلي فيه نهار.

إن ثقافة التسامح تشكّل صمام الأمان لعالم مطمئن ومزدهر ومتقدّم، كما تشكّل الأساس المتين لعلاقات طيبة على مستوى الأفراد والمجتمعات، لذا من واجب الجميع العمل على نشر قيم وفضائل التسامح حتى تصير ثقافة عامة، فنعيش في عالم مطمئن ومتقدم.

10- نتائج البحث:

ينتج عمّا سبق ذكره؛ أن كل الأديان السماوية ترفض كل أشكال العنف والتطرف، وسفك الدماء حيث أجمعت كافة الشرائع السماوية وجل المعتقدات الوضعية على جملة كبيرة من القيم والمبادئ الإنسانية من أهمها حفظ النفس البشرية، ومن القيم التي اتفقت عليها أيضاً: (العدل، والتسامح، ونبذ العنف، وقبول الآخر، والرفق والصدق والأمانة والوفاء والتعاون وعدم الغدر أو الخيانة، ومقابلة السيئة بالحسنة، وحب الوطن، والاعتزاز به والحفاظ عليه)، ولعل من أهم النتائج التي توصل إليها البحث ما يلي:

* أن مكافحة التطرف تتطلب نشر ثقافة (التفكير الإيجابي) وتعزيزها، وممارسة قيم (التسامح) و(التعددية)، وتعزيز مبدأ (الوسطية) وقيم (الاعتدال)، وتعزيز دور المرأة في الأسرة والمجتمع، وتعزيز دور التنشئة الأسرية والرعاية الأبوية.

* تكثيف إنتاج وسائط تسهل النشر الواسع والميسر لمنظومة ثقافة وقيم اللاعنف بما في ذلك أدلة التدريب وصقل المهارات والفيديوهات والمبادرات الإلكترونية وغيرها؛ فضلاً عن استهداف الشباب المدرسي وفي الملاعب وخارج دوائر العمل والتعليم والتدريب واستهداف الإعلاميين ورجال الدين والأوساط السياسية والتركيز كذلك على الأولياء.

* إنتاج ونشر الخطاب البديل لمواجهة الفكر والخطاب المتزمت والمحرض على العنف وخطاب الكراهية عبر الشبكات الاجتماعية ووسائل الإعلام، ودمج منظومة ثقافة اللاعنف ضمن المقررات المدرسية لاسيما فضاءات وبرامج ما قبل المدرسة.

* إيلاء اهتمام عال بالأسرة والأولياء في مجال التدريب وتعزيز المعارف والمهارات ذات العلاقة بمنظومة ثقافة وقيم اللاعنف، وتوفير أدلة مبسطة وتكثيف الأنشطة بالأحياء لاستهداف الأولياء وتحفيزهم لأجل الأدوار التربوية المهمة التي تقوم بها الأسرة ككل وتحسيسهم بالخطورة العالية لتداعيات العنف على الأبناء داخل الفضاء العائلي.

* إن مناقشة الدور المأمول من المدرسة في مواجهة الفكر المتطرف بمعزل عن تطوير عناصر العملية التعليمية، لن يكون له كبير الأثر مطالبة بالتركيز على حامل العملية التربوية الأستاذ نفسه، ومطالبة بالتخلي عن فكرة أن يكون الطالب متلقيا ليس له دور في فهم المعلومة، أو تمحيصها حيث يكون أكثر سهولة للانقياد للأفكار، وأكثر صرامة في تطبيقها دون التفكير أو النقاش، ومثل هؤلاء الأفراد يمكن أن يكونوا صيدا سهلا ليصبحوا مؤدجين فكريا وعمليا، في حين لن يكون الأمر كذلك في تجربة التعليم التشاركي.

* دعم العملية التعليمية بمادة (التربية الأخلاقية) في المناهج والمقررات الدراسية، التي سيكون لها كبير الأثر في دعم جهود تطوير المنظومة التعليمية، والعمل بشكل مبكر ووقائي على حماية شبابنا من الانزلاق إلى مهاوي العنف والتطرف.

* تضافر جهود مختلف المؤسسات المجتمعية ومنها الجامعات باعتبارها مؤسسات، ومنارات فكرية يمكن أن تؤدي دورا بارزا في مواجهة العنف والتطرف، ونشر قيم التسامح والتوافق والتواصل البناء من خلال مناهجها ومؤتمراتها، وتكوين الطالب الجامعي فكريا وتحصينه ضد العنف، وذلك من خلال صياغة خطاب تعليمي تربوي يهدف إلى بناء الشخصية المتكاملة، وتعزيز قيم المواطنة والهوية الوطنية والحضارية.

* توفير الفضاءات الترفيهية الرياضية والثقافية للشباب داخل المدارس والكليات والمعاهد والجامعات وفي الأحياء والمناطق المحرومة، وتعزيز فرص السفر الترفيهية للشباب.

* تعزيز الدعم للشباب ومبادرات منظماتهم الثقافية الهادفة، وتعزيز ثقافة الحوار والسلم، وتعريف بتجاربه وتمكينهم من إيصالها للفئات الشبابية المحرومة والأكثر هشاشة وعرضة للعنف والتطرف.

* استشارة الشباب بشكل دوري حول احتياجاتهم ومقترحاتهم لمواجهة فعالة ضد العنف ولنشر قيم وثقافة الحوار والسلم.

* إحداث نوادي الحوار والسلم والمواطنة بالمؤسسات التربوية لتمكين شباب المدارس من ثقافة وقيم اللاعنف، وتمكين الطاقم المدرسي من هذه القيم ومنهجيات تبليغها للشباب.

* إيلاء أهمية حقيقية للمعرفة المتجددة؛ حيث تمكن من وضع ومراجعة السياسات المعنية بمواجهة ظاهرة العنف والتطرف بالاعتماد على مؤشرات وقراءات حديثة ودقيقة، مما يضمن فرص عالية لنجاح هذه السياسات، كما من شأنها أن تمكن من التوقع والاستشراف وتجنب الأحداث المفاجئة، ومن الإجراءات المطلوبة في هذا السياق مايلي:

* تشجيع إجراء المسوحات الميدانية والدراسات التحليلية والكيفية حول الشباب والحوار والسلم والأمن بشكل متواصل، وضمان نشر واسع لبياناتها وفرص حوار حول نتائجها.

* إنشاء قاعدة بيانات شاملة وميسرة الاستخدام والتوظيف ويتم تحديثها باستمرار، وأن تشمل البيانات الإحصائية التبويب كل ما أمكن حسب الجنس فئات السن والمستوى التعليمي والتوزيع الجغرافي والدراسات والبحوث؛ فضلا عن التجارب والمبادرات الشبابية والأدلة والوثائق الأخرى ذات الصلة بها.

* ضمان مشاركة واسعة للشباب في كافة مراحل تصميم وتنفيذ البحوث والدراسات والمسوحات؛ وفي تحليلها ومناقشة نتائجها وترجمتها إلى سياسات راشدة نظريا وعمليا.

- 1- <http://www.worldvaluessurvey.org> World Value Survey 2013 & 2018-2019
- 2- منظمة الصحة الدولية" تقرير الحالة العالمية عن الوقاية من العنف" 2014.
- 3- المرجع نفسه.
- 4- المهاتما غاندي.. صاحب "فلسفة اللاعنف" <https://doc.aljazeera.net>
- 5- المرجع نفسه.
- 6- المرجع نفسه.
- 7- المرجع نفسه.
- 8- المرجع نفسه.
- 9- المرصد الوطني للشباب، الشباب في مواجهة العنف- نحو بناء استراتيجية وطنية حول الشباب والسلام والأمن، وزارة الشباب والرياضة والإدماج المهني، الجمهورية التونسية، ديسمبر 2020م، ص 102.
- 10- أمين عام (أركو): "لا للعنف" لدعم التنمية المستدامة ومواجهة كورونا وتخفيف المعاناة الإنسانية بنشر ثقافة التسامح والسلام.
- 11- المرجع نفسه.
- 12- المرجع نفسه.
- 13- الشباب في مواجهة العنف، ص 32.
- 14- المرجع نفسه الصفحة نفسها.
- 15- ندوة التعليم والتطرف والإرهاب <https://www.moe.gov.ae>
- 16- المرجع نفسه.
- 17- الشباب في مواجهة العنف، ص 33.
- 18- ندوة التعليم والتطرف والإرهاب.
- 19- الشباب في مواجهة العنف، ص 34.
- 20- المرجع نفسه، ص 35-36.
- 21- المرجع نفسه، ص 37-39.
- 22- محفوظ محمد، في معنى التسامح: التسامح وأفاق السلم الأهلي، مركز دراسات فلسفة الدين، بغداد، 2005م، ص 184.
- محمد عابد الجابري، قضايا في الفكر المعاصر، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، لبنان، 1997م، ص 26.
- 23- علي أسعد وظفة، المضامين الإنسانية في مفهوم التسامح <http://www.kwtanweer.com>
- 24- المرجع نفسه، ص 20.
- 25- جميل صليبا، المعجم الفلسفي، ج 1، دار الكتب اللبناني، بيروت، لبنان، (د/ط)، ص 271-272.
- 26- محمد عابد الجابري، المرجع السابق، ص 20.
- 27- علي أسعد وظفة، المرجع السابق.
- 28- ماجد الغرباوي ماجد، التسامح ومناخ اللاتسامح، مقارنة تمهيدية، مجلة قضايا إسلامية معاصرة، بغداد، مركز دراسات فلسفة الدين، العدد 28-29، 2004م، ص 145.
- 29- جابر عصفور، ضرورة التسامح www.ahram.org.eg
- 30- المرجع نفسه، ص 97-98.
- 31- المرجع نفسه، ص 98.
- 32- المرجع نفسه، ص 99.
- 33- المرجع نفسه، ص 99.

- المرجع نفسه، ص 102.34
- المرجع نفسه، ص 99.35
- 36 - وجدي الأهدل, الأدب يعلم الإنسان التسامح www.manadabress.com
- المرجع نفسه.37
- المرجع نفسه.38
- المرجع نفسه.39
- المرجع نفسه.40
- المرجع نفسه.41
- الأدب وقيم التسامح في حوار مع الأديبة عائشة بنور⁴² <http://www.diwanalarab.com>
- المرجع نفسه.43
- المرجع نفسه.44
- المرجع نفسه.45
- عزت فارس، النزعة الإسلامية في شعر شوقي، دار يافا العلمية، اربد، الأردن (د/ط)، 2010م، ص 204-205.⁴⁶
- 47- عامر عيد زيد، إشكاليات الحداثة والحوار، الحوار المتمدن، <http://www.ahewar.org>.
- 48 - المرجع نفسه.
- 49 - المرجع نفسه.

المشكلات النفسية والسلوكية والتربوية لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة (Covid 19)

د. رحاب عارف السعدي

جامعة الاستقلال/ فلسطين- أريحا

Alistiqlal University / Palestine - Jericho

Rihab_alsadi@yahoo.com

Orcid :0000-0002-1718-2934

المشكلات النفسية والسلوكية والتربوية لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة (Covid 19)

الملخص:

هدفت الدراسة الحالية إلى الكشف عن أهم المشكلات النفسية والسلوكية والتربوية لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة (Covid 19) كما يراها المرشدين التربويين في المدارس الحكومية في محافظة جنين. تكونت عينة الدراسة من (20) مرشداً ومرشدة تم اختيارهم بطريقة العينة المتيسرة. ولتحقيق غرض الدراسة استخدمت الباحثة أسلوب المقابلة كأداة لجمع البيانات والمعلومات من عينة الدراسة. أظهرت نتائج الدراسة أن غالبية المراهقين كانوا يشعرون بالقلق إزاء هذه الجائحة، وما آلت إليه من تغيرات في مظاهر الحياة والتعليم والعلاقات مع الآخرين نتيجة للقيود التي فرضت عليهم وخاصة التباعد الجسدي، كذلك عانى المراهقون خلال هذه الجائحة من المخاوف الصحية والضغطات النفسية، وزاد لديهم الشعور بالوحدة والعزلة عن الآخرين والبعد عن الأصدقاء، والشعور بالانطواء. وأظهرت نتائج الدراسة أن أهم المشكلات السلوكية تمثلت بشيوع السلوك العدواني بين المراهقين الطلبة، بالإضافة إلى الخمول وعدم الرغبة القيام بالأنشطة البدنية. أما أهم المشكلات التربوية فكانت ضعف في التحصيل والتركيز، والشعور بالملل أثناء الحصة الصفية. وقد أوصت الباحثة بعدة توصيات.

كلمات مفتاحية: مشكلات نفسية، مشكلات تربوية، مشكلات سلوكية، المراهقة

مقدمة:

تم اكتشاف أول ظهور لفيروس كورونا COVID-19 في نهاية ديسمبر 2019 في ووهان في الصين (Gruber et al., 2020). وفي 11 مارس 2020 أعلنت منظمة الصحة العالمية (WHO) عن انتشار

جائحة عالمية بسبب الانتشار السريع لفيروس أطلق عليه COVID-19 (Ritchie, Rogers & Ford, 2021)، ووفقاً للموقع الرسمي لمنظمة الصحة العالمية تم تأكيد إصابة (17.000.000) في عدوى (2021) COVID-19 على مستوى العالم لغاية (31 تموز 2020) (Wang et al., 2021).

وبحلول منتصف أبريل تأثر أكثر من (90٪) من المتعلمين المسجلين بإغلاق المدارس، حيث أصدرت (192) دولة عمليات إغلاق إلزامية على مستوى الدولة (Ritchie, Rogers & Ford, 2021; Combette, Camenen, Rotge & Schmidt, 2021). وقد كان هناك قرار عالمي عقلياً بإغلاق المؤسسات التعليمية لإبقاء التباعد الاجتماعي لوقف انتشار المرض. فتحوّلت معظم البلدان إلى التعلم عبر الإنترنت كوسيلة ناجعة للحد من انتشار الوباء (Mahyoob, 2020). قد تأثر بهذه الإجراءات أكثر من (1.6) مليار طالب في العملية التعليمية حسب إحصائيات اليونسكو (2021) (Rao & Rao, 2021). ونظراً لتقييد التعليم في المدارس والجامعات كان لا بد من تعديل طريقة التدريس والتعليم إلى الوسائل الرقمية وعبر الإنترنت (Voltmer et al., 2021).

ونظراً لتفشي الوباء والتدخلات الصحية العامة اللاحقة مثل التباعد الاجتماعي والحجر الصحي، كان هناك تأثير كبير على الحياة اليومية للمراهقين، حيث تأثرت الصحة النفسية لهم بسبب تدابير الصحة العامة مثل زيادة القلق من الوباء والعزلة وزيادة الصراع في المنزل (Craig et al., 2020). وقد أكدت جمعية علم النفس الأمريكية أن جائحة (COVID-19) لم تتسبب في حدوث آثار اجتماعية واقتصادية كبيرة فحسب، إنما سببت أيضاً تدهوراً في الصحة النفسية، حيث أن ما يقرب من (81%) من المراهقين يعانون من ضغوط شديدة مرتبطة بالتعليم (Rao & Rao, 2021).

وقد تبنت معظم الدول نموذج التعليم عن بعد كبديل لطريقة التعليم التقليدية، والذي كان يبدو غريباً في أهدافه وفلسفته وإجراءاته، وقد كان هذا النوع من التعليم استجابة مفاجئة دون أي تخطيط مسبق، بهدف مواجهة الوباء الحالي الذي شهدته المؤسسات التعليمية بين عشية وضحاها، دون أن تكون معدة بلوائح وأنظمة معدة سلفاً، حيث تسببت جائحة كورونا في دفع المجتمع بشكل عام لتوظيف أسلوب تعليمي مختلف، دون إعداد الكادر التدريبي وتصميم مناهج وبرامج سابقة وتدريب المعلمين والطلبة على ذلك (Jabali, 2021). فالتعليم عن بعد هو عملية تعلم تعليمي مخطط يحدث في مكان مختلف عن بيئة التعلم العادية ويتطلب اتصالاً وتنظيماً خاصاً عبر التقنيات (Özüdoğru, 2021). وقد أظهرت العديد من الدراسات الجوانب السلبية لإغلاق المدارس وتأثير ذلك على الرفاه النفسي والاجتماعي للأطفال والمراهقين، حيث أن الطلبة المراهقين يعانون من مخاوف وشكوك وعزلة اجتماعية وجسدية وقد يتغيّبون عن المدرسة لفترة طويلة (Jiao et al., 2020). وقد أشار (Zhang et al., 2020) إلى أن الآثار النفسية لجائحة (COVID-19) على المراهقين أكبر بكثير من التأثير على البالغين لأنهم أكثر عرضة للآثار السلبية والتوتر.

وقد كانت فلسطين من الدول التي سارعت إلى اتخاذ الإجراءات الوقائية للحد من تفشي المرض، فتم إغلاق المدارس والجامعات وتحول جميع الطلبة إلى التعليم عن بعد، بالرغم من التحديات والمشكلات التي واجهها الطلبة وعائلاتهم.

ونتيجة لإغلاق المدارس عقب جائحة (COVID-19) فإنه طلب من الطلبة البقاء في منازلهم، وهذا أدى إلى انخفاض التفاعل الاجتماعي، وقيدت حركتهم في المنزل، وصعوبات في العمل المدرسي، والتغييرات

الجوهرية في روتين العمل، والخوف من المرض، والشعور بالملل، كل ذلك أدى إلى آثار نفسية سلبية على المراهقين، خاصة أن التغيرات الهرمونية لدى المراهقين تجعل من البقاء في المنزل أمراً صعباً (Zhang et al., 2020).

وعند عودة الطلبة إلى مدارسهم بدت الفصول الدراسية والمباني المدرسية مختلفة تماماً، فمثلاً كان التباعد الجسدي مطلوباً بين الطلبة والمعلمين، ومعدات الحماية الشخصية من معقمات وأقنعة من الأشياء الضرورية أيضاً، وكان الطلبة أكثر وعياً لصحتهم البدنية (Schwartz et al., 2021). وقد توقع العديد من الخبراء في جميع أنحاء العالم أن (COVID-19) سيكون له تأثير على الصحة العامة للسكان من حيث الحالة النفسية والاجتماعية والعصبية (Holmes et al., 2020). وتأثرت الحياة الأكاديمية للطلبة بشكل كبير نظراً للقوانين الخاصة بالعلاقات الاجتماعية والنظافة (Vollmer et al., 2021).

ونتيجة لإجراءات التباعد الجسدي فإن الطلبة أصبحوا يشعرون بالعزلة الاجتماعية بشكل أكبر، مما أدى إلى الشعور بالكدر والضيق النفسيين، حيث أكدت نتائج بعض الدراسات أن العلاقات الاجتماعية السليمة تؤثر إيجابياً على شعور الفرد بالصحة النفسية، وأن فقدان هذه العلاقات يسبب الانسحاب الاجتماعي، ويزيد من معدل القلق، والتوتر، والاكتئاب والمشاعر السلبية (Villani et al., 2021).

ونتيجة لذلك فإن تصورات الطلبة في الصين مثلاً وردود أفعالهم اتجاه مثل هذه الأحداث الحياتية غير المتوقعة والمهددة كانت تتسم بالخوف بسبب نقشي (COVID-19) (Cao et al., 2020).

وقد كان هناك مزيد من التوتر والقلق بين الناس بما فيهم طلبة المدارس (Rao & Rao, 2021). وأشار تقرير للجمعية الأمريكية لعلم النفس A PA أن أكثر من (81%) من المراهقين من الذين تتراوح أعمارهم بين (13-17) عاماً يعانون من ضغوط شديدة بسبب (COVID-19) (Dolean & Lervag, 2020). ولا يرتبط هذا الوباء من عدوى فيروسية فحسب إنما يحمل ضغطاً نفسياً كبيراً على الناس (Xiao, 2020). وأشارت دراسات أيضاً أن إغلاق المدارس لفترات طويلة انعكس سلباً على عملية التعليم والتحفيز والرفاهية النفسية والاجتماعية للطلاب، حيث أن أحداث الحياة الضاغطة ترتبط ارتباطاً وثيقاً بالتسرب المبكر من المدرسة وتثبيط الحماس لدى الطلبة (Combette, Camenen, Rotge & Schmidt, 2021). وانعكس إغلاق المدارس على الحالة النفسية للطلبة، ونقص الأجهزة اللازمة للتعليم الإلكتروني، وعدم توفر المواد على الإنترنت، وعدم القدرة على مغادرة المنزل لفترة طويلة (Apriyanti, 2020).

وبشكل عام أدى الوباء إلى ارتفاع معدل الإصابة باضطرابات الصحة العقلية، مثل الإجهاد الحاد، واضطراب ما بعد الصدمة، والقلق، والاكتئاب، والعصبية، والأرق، وتدني الانتباه، خاصة عند الأفراد الذين أصيبوا بهذا المرض (Villani et al., 2021).

وأظهرت دراسة أنه عندما لا يكون الطلاب في المدرسة، على سبيل المثال، في الإجازات أو الدراسة في المنزل، فإنهم يكونون أقل نشاطاً جسدياً ولديهم وقت أطول لاستخدام الهواتف المحمولة (Brazendale et al., 2017)، كما وجدت بعض الدراسات التي أجريت على استجابات المراهقين للكوارث السابقة صحة نفسية أضعف، بينما يتوقع آخرون أن الأطفال والشباب قد يواجهون ضغوطاً وقلقاً متزايداً بسبب الوباء (Schwartz et al., 2021). من ناحية أخرى أفاد العديد من المراهقين بأنهم يشعرون بالملل بشكل

عام (71%) ، وعدم الشعور بطبيعتهم تماماً (41%) ، افتقاد الأصدقاء (54%) ، الافتقاد إلى الحافز الأكاديمي (60%) ، إلا أنهم يكرهون عزلتهم الاجتماعية الحالية (Korzinski, 2020).

كما أظهرت دراسة أن الطلبة يواجهون ضعف التركيز، وعدم الرغبة في التعلم، وعدم الرغبة في الذهاب للمدرسة، وعدم القدرة على التعلم عبر الانترنت ومحدودية فهم المادة (Özüdoğru, 2021). وزاد معدل الصراع بين الوالدين والأبناء لفترات طويلة وقت الواجبات المنزلية، وزيادة المكوث في المنزل، ومشاكل النوم، ومشكلات عاطفية وسلوكية أعلى، وسلوكيات عدوانية من المراهقين (Wang et al., 2021). وأن العزلة الجسدية مع عدم الاستقرار الاقتصادي والخوف من العدوى والخوف والتوتر المحيط بعدم اليقين من المستقبل كان لها تأثير عميق على الصحة النفسية لهؤلاء المراهقين (Ellis, Dumas & Forbes, 2020).

كما وثقت العديد من الدراسات الآثار الضارة للضغوط النفسية بسبب الأحداث السلبية لدى الأطفال، حيث تم الإبلاغ عن الاكتئاب والقلق والخمول وضعف التفاعل الاجتماعي وانخفاض الشهية وصعوبات النوم والكوابيس، وزيادة النوم أثناء النهار (Jiao et al., 2020).

وتعد المشكلات السلوكية هي مصدر قلق على الصحة العامة، حيث أشارت بعض الدراسات الوبائية أن الأطفال معرضون لل صعوبات السلوكية في الكوراث الوبائية، بما في ذلك زيادة النشاط، ومشاكل السلوك، والمشاكل الخارجية، والضغوط النفسية العامة، كما أن عوامل الخطر تساهم في ظهور المشكلات السلوكية بما في ذلك العوامل العائلية والبيئية (Liu, et al. 2020).

وقد أظهرت دراسات عديدة التأثيرات التي رافقت جائحة كورونا على طلبة المدارس

فقد أظهرت دراسة (Daniunaite et al., 2021) والتي هدفت إلى تحديد التغييرات المحتملة في الأداء النفسي والاجتماعي للمراهقين من تقييم ما قبل الجائحة إلى التقييم شبه الوبائي. تكونت عينة الدراسة من (331) مراهقا تتراوح أعمارهم بين (12-16) عاما. أظهرت نتائج الدراسة أن هناك زيادة ملحوظة في فرط النشاط/ عدم الانتباه، والأعراض العاطفية، وأن (70.7%) من المراهقين عانوا من زيادة ملحوظة في المشكلات النفسية والاجتماعية.

وأجرى (Wang et al., 2021) دراسة هدفت إلى استكشاف المشكلات النفسية والاجتماعية والسلوكية للأطفال والمراهقين في المرحلة الأولى من إعادة فتح المدارس في الصين. بلغت عينة الدراسة (11075) طالبا حيث تم تقسيمهم إلى مجموعتين بناءً على حالة تعليمهم: مجموعة المدارس التي تم إعادة فتحها، ومجموعة التعليم المنزلي. أظهرت نتائج الدراسة أن مشاكل الطلبة النفسية والاجتماعية والسلوكية ازدادت في المرحلة الأولى في المدارس التي أعيد فتحها بشكل غير متوقع، كما أن التعليم المنزلي أدى إلى الخمول البدني والذي بدوره طور سلوكيات خاملة مع تأثير سلبي لاحق على الصحة البدنية والعقلية والاجتماعية للأطفال والمراهقين، وأن الطلبة من عمر (12-16) كان لديهم سلوكيات عدوانية.

وأجرى (Rao & Rao, 2020) دراسة هدفت إلى الكشف عن الضغوط الشائعة التي يعاني منها طلبة المرحلة الثانوية. بلغت عينة الدراسة (107) من الطلبة الذين تتراوح أعمارهم بين (13-17) عاما. أظهرت نتائج الدراسة إلى تدهور الصحة النفسية للطلبة الذين يتابعون تعليمهم عبر الانترنت، أن الواجب المنزلي والعزلة الاجتماعية وفقدان الأصدقاء من العوامل المساهمة في الضغوط.

وأجرى (Cao et al., 2020) دراسة هدفت إلى تقييم الصحة النفسية لطلبة الجامعات الصينية أثناء تفشي كوفيد 19، وذلك باستخدام استبيانات منظمة ومجهولة المصدر. تكونت عينة الدراسة من (7143) من طلبة كليات الطب في الصين. أظهرت نتائج الدراسة أن (24.9%) من الطلبة عانوا من القلق بسبب تفشي (COVID-19)، وأن إصابة أحد الأقارب أو المعارف بالفيروس كان يشكل عامل قلق للأشخاص، وأن الضغوطات الناتجة عن (COVID-19) والتي تضمنت الضغوط الاقتصادية والتأثيرات على الحياة اليومية والضغوط الأكاديمية قد ارتبطت بشكل إيجابي مع القلق

أظهرت دراسة (Ellis, Dumas & Forbes, 2020) على عينة مكونة من (1.54) تتراوح أعمارها من (14-18) أن المراهقين قلقون من أزمة (COVID-19)، وهم قلقون بشكل خاص بشأن التعليم والعلاقة مع الأصدقاء، وارتبط الإجهاد الناتج عن (COVID-19) بنسبة عالية من الشعور بالوحدة وأعراض أعلى في اضطرابات الصحة العقلية مثل الاكتئاب خاصة المراهقين الذين يقضون وقتاً أطول على وسائل التواصل الاجتماعي.

في حين أجرى دراسة (Hawke et al., 2020) هدفت إلى استكشاف مخاوف الصحة النفسية التي تنتشر بين الشباب الذين يعانون من مخاوف تتعلق بالصحة الجسدية. تكونت عينة الدراسة من (622) من الشباب تتراوح أعمارهم بين (14-28) عاماً. أظهرت نتائج الدراسة أن الأشخاص الذين يعانون من مخاوف تتعلق بالصحة البدنية كانت أعلى بكثير من المعدل الموجود بين المشاركين الذين لا يعانون من ظروف صحية جسدية. ولوحظ انخفاض كبير بشكل ملحوظ في الصحة العقلية المبلغ عنها ذاتياً خلال فترة (COVID-19) مقارنةً بـ (3) أشهر قبل ذلك بين الشباب الذين أبلغوا عن مخاوف تتعلق بالصحة البدنية مقارنة بأولئك الذين لا يعانون من مشاكل صحية جسدية.

أما دراسة (Craig et al., 2020) فقد حاولت استكشاف مشاكل الصحة النفسية والإجهاد المرتبط (COVID-19) لدى الشباب الكندي وتعاطي المخدرات والعنف في المنزل. تكونت عينة الدراسة من (809) (56.2% ذكور، م، (38.7% من الإناث، وتم جمع البيانات من خلال وسائل التواصل الاجتماعي. أظهرت الدراسة أن الإناث يعانون من مستويات أعلى من الاكتئاب والقلق والرهاب الاجتماعي واضطراب ما بعد الصدمة مقارنة مع الذكور.

أما دراسة (Zhang et al., 2020) فقد هدفت إلى معرفة العواقب النفسية مثل القلق والاكتئاب والتوتر التي سببتها جائحة (COVID-19) لدى المراهقين. تكونت عينة الدراسة من (493) من الطلبة المراهقين. أظهرت نتائج الدراسة أن خمس الطلبة في المدارس الإعدادية والثانوية قد تأثرت الصحة النفسية لديهم، وأن المرونة والتكيف الإيجابي يؤديان إلى تحسين الصحة النفسية لديهم.

مشكلة الدراسة وأسئلتها:

أثبتت بعض الدراسات أن تفشي الأمراض المعدية يؤثر على الصحة النفسية العامة للفرد، حيث تؤدي هذه الأوبئة إلى مشكلات نفسية مثل اضطراب ما بعد الصدمة والضيق النفسي والاكتئاب والقلق، إذ يميل الشباب فيها إلى تطوير مشاكل نفسية بعد التعرض لبعض الاضطرابات (Liang et al., 2020).

فمرحلة المراهقة من أهم المراحل العمرية التي تتبلور فيها ذات الفرد ونضوجها، حيث ينتقل الفرد فيها من مرحلة الطفولة إلى مرحلة البلوغ، وتتميز هذه المرحلة بخصائص نفسية وفسولوجية واجتماعية وعاطفية ومعرفية، من حيث المبادرة والحماس وسرعة رد الفعل للمؤثرات المحيطة، والتمرد على القيم السائدة في المجتمع والمغامرات، وتكوين الاتجاهات المختلفة (Sanders, 2013). ولذلك فقد نتج عن المراحل المبكرة للحجر الصحي وإغلاق المدارس والحبس المنزلي الشعور بالعزلة الاجتماعية، مما كان له آثار سلبية على الصحة النفسية لهؤلاء المراهقين (Schwartz et al., 2021).

وتعد هذه المرحلة مرحلة التغيرات والتطورات الجسدية والنفسية والمعرفية والسلوكية السريعة، حيث تتميز بشعور الاستقلالية لدى المراهق، وتكوين الهوية الذاتية، بما فيها الرغبة في إجراء التجارب، وتحقيق النضج الجنسي، والانتقال من الاعتماد الاجتماعي والاقتصادي إلى الاستقلال النسبي (Mumthas & Muhsina, 2014). وأشار (Daniunaite et al., 2021) أن المراهقين شعروا بالقلق نتيجة لجائحة (COVID-19) بسبب القيود التي فرضت على دراستهم وعلاقاتهم الاجتماعية مع الآخرين، وكان هناك تأثير سلبي للجائحة على الصحة النفسية والتعلم والصداقات والعلاقات الأسرية.

من هنا تتحدد مشكلة الدراسة من خلال الإجابة على أسئلة الدراسة الآتية:

1. ما هي المشكلات السلوكية الأكثر شيوعاً لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة (COVID-19) ؟
2. ما هي المشكلات النفسية الأكثر شيوعاً لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة (COVID-19) ؟
3. ما هي المشكلات التربوية الأكثر شيوعاً لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة (COVID-19) ؟
4. ما هي الوسائل والأساليب اللازمة للتعامل مع هذه المشكلات وكيفية الحد منه؟

أهداف الدراسة:

سعت الدراسة لتحقيق الأهداف الآتية:

1. التعرف إلى أبرز المشكلات السلوكية لدى المراهقين في ظل جائحة (COVID-19).
2. التعرف إلى أبرز المشكلات التربوية لدى المراهقين في ظل جائحة (COVID-19).
3. التعرف إلى أبرز المشكلات النفسية لدى المراهقين في ظل جائحة (COVID-19).
4. التعرف إلى العوامل والظروف التي تساعد على ظهور هذه المشكلات وتزيد من حدتها.

أهمية الدراسة:

تكمن أهمية الدراسة الحالية من خلال تناولها للمشكلات التي تواجه الطلبة المراهقين في المدارس في ظل جائحة كورونا وما نتج عنها من مشكلات واضطرابات عديدة طالت جميع الأفراد وبمختلف المجالات وخاصة مجال العملية التعليمية.

الأهمية النظرية:

1. تسهم الدراسة الحالية في توضيح مفهوم المشكلات السلوكية والتربوية والنفسية وإثراء الأدب التربوي، وهي تعد من الدراسات القليلة- بحدود علم الباحثة- التي تناولت هذه المشكلات للمراهقين في المجتمع الفلسطيني في ظل جائحة (COVID-19).
2. تسهم الدراسة الحالية في الكشف عن المشكلات السلوكية والتربوية والنفسية الأكثر شيوعاً لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة (COVID-19).
3. تساعد هذه الدراسة في الكشف عن آراء المرشدين التربويين في المدارس، من خلال ملاحظاتهم اليومية للطلبة وخاصة بعد عودة الطلبة إلى مقاعد الدراسة بعد الإغلاق بسبب جائحة (COVID-19).

الأهمية التطبيقية:

1. قد تسهم نتائج هذه الدراسة في إثارة انتباه المسؤولين وأصحاب القرار التربويين لتبني استراتيجيات وبرامج تدريبية مختلفة خاصة في الحالات الطارئة مثل جائحة (COVID-19).
2. قد تكون الدراسة مدخلاً لدراسات وأبحاث أخرى تتناول مشكلات أخرى تتعلق بالطلبة خاصة في وقت الكوارث والأوبئة.

حدود الدراسة:

اقتصرت هذه الدراسة على عينة من المرشدين التربويين العاملين في المدارس الحكومية في محافظة جنين، وذلك بالفصل الثاني من العام الدراسي 2021/ 2022.

مصطلحات الدراسة:

تعتمد الدراسة التعريفات الآتية لمصطلحاتها:

المشكلات السلوكية Behavioral Problems: " هي أنماط سلوكية لدى الطلبة المراهقين تتمثل بعد الالتزام بالتعليمات، العدوانية، التخريب والمشاجرات المفرطة، وغير ذلك من السلوكيات المعادية للمجتمع (Ioannidi & Gogaki, 2020).

وتعرف الباحثة المشكلات السلوكية إجرائياً: هي سلوكيات غير مرغوبة تظهر لدى المراهقين، تؤدي إلى اضطراب في عمل الطلبة وأداءهم، مما يؤثر على العملية التعليمية والتربوية للطلاب.

المشكلات النفسية Psychological problems: " هي المواقف الحرجة التي يتعرض لها الطالب فلا يستطيع أن يشبع دوافعه ويحقق أهدافه، أو يرضي حاجاته النفسية والسيولوجية، فتؤدي به إلى سوء التوافق

والتكيف مع نفسه وبيئته، ومن أهم المشكلات العدوان، والخجل، والقلق، ونوبات الغضب، والغيرة، والخوف، والاكتئاب، وتدني اعتبار الذات (Livazovi, 2022)

وتعرفها الباحثة إجرائياً: هي الصعوبات التي تواجه الطالب والناجحة عن عدم إشباع حاجاته النفسية والسيولوجية، مما يؤدي إلى سوء التوافق مع نفسه وبيئته، وينتج عن ذلك مجموعة من المشكلات النفسية.

المشكلات التربوية Educational problems: هي سلوكيات يقوم بها الطلبة تؤدي إلى إعاقة قدراتهم على التعلم، أي أنها تركز على التعليم والتعلم، مثل عدم قيام الطالب بالواجبات المدرسية، وانشغاله بأمر جانبيه، واختلاق الأعذار وعدم التركيز على شرح المعلم (Mohanty, 2021).

وتعرفها الباحثة إجرائياً: هي أنماط سلوكية غير سوية يقوم بها الطالب المراهق، مما يؤدي به إلى صعوبات تعيق من قدرته على التعلم.

المراهقة: هي الفترة التي تلي الطفولة وهي فترة حاسمة في حياة الفرد، وتقع بين البلوغ الجنسي وسن الرشد، وفيها يعتري الفرد (ذكراً أم أنثى) تغيرات أساسية واضطرابات في جميع جوانب نموه الجسمي والعقلي والاجتماعي والانفعالي، ويترأ لديه احتياجات معينة وبحاجة لمزيد من التكيف (Mohanty, 2021).

منهجية الدراسة وإجراءاتها

منهج الدراسة:

اعتمدت الدراسة الحالية على المنهج النوعي الوصفي، وذلك لملائمته غرض الدراسة، وهذا المنهج يتناسب مع طبيعة الدراسة الحالية، حيث يتم في هذا المنهج إجراء المقابلة واستخدام الأسئلة المفتوحة مع المرشدين التربويين، ومن ثم تحليل المعلومات التي تم الحصول عليها.

مجتمع الدراسة:

تكون مجتمع الدراسة من جميع المرشدين التربويين العاملين في المدارس الحكومية في محافظة جنين والبالغ عددهم (80) مرشداً ومرشدة حسب بيانات وزارة التربية والتعليم في محافظة جنين للعام الدراسي 2022/2021

عينة الدراسة:

تكونت عينة الدراسة من (20) مرشداً ومرشدة (10 من الذكور، 10 من الإناث) من المدارس الحكومية في محافظة جنين، وتم اختيارهم بطريقة العينة المتيسرة.

أداة الدراسة:

استخدمت الباحثة أسلوب المقابلة كأداة لجمع البيانات والمعلومات من عينة الدراسة، وذلك من أجل تحديد أهم المشكلات السلوكية والتربوية والنفسية لدى المراهقين في ظل جائحة كورونا.

صدق الأداة:

تم عرض أسئلة المقابلة على (10) من المحكمين من ذوي الاختصاص في مجال علم النفس والإرشاد النفسي والخدمة الاجتماعية والبحث العلمي، وطلب منهم بيان مدى وضوح الأسئلة وسلامة الصياغة اللغوية للسؤال، وإبداء أية ملاحظات يرونها مناسبة، وكان هناك اتفاق بينهم على وضوح الأسئلة وتفي بغرض الدراسة.

مناقشة نتائج الدراسة:

السؤال الأول: ما هي المشكلات النفسية الأكثر شيوعاً لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة (COVID-19)؟

أجمعت آراء عينة الدراسة على أن جائحة كورونا ألفت بظلالها النفسية على الطلبة المراهقين، حيث كان غالبية المراهقين يشعرون بالقلق إزاء هذه الجائحة، وما آلت إليه من تغيرات في مظاهر الحياة والتعليم والعلاقات مع الآخرين نتيجة للقيود التي فرضت عليهم وخاصة التباعد الجسدي، حيث ذكر (Octavius et al., 2020) أن المراهقين الذين أظهروا تباعداً اجتماعياً أبلغوا عن أعراض قلق أكبر.

كما عانى المراهقون خلال هذه الجائحة من المخاوف الصحية فكان استخدام مواد التعقيم بشكل مبالغ به، مما ترك المزيد من المعاناة من الضغوطات النفسية، وجعل الطلبة المراهقين فريسة لمشاعر الخوف من المرض، فأصبحوا يقضون الوقت في البيت وعلى وسائل التواصل الاجتماعي مما جعلهم على تواصل مع كم هائل من المعلومات بشأن الوباء، مما زاد لديهم من الشعور بالوحدة والعزلة عن الآخرين والبعد عن الأصدقاء، والشعور بالانطواء، وبدا واضحاً أيضاً سرعة الغضب والتوتر والخوف والقلق من المستقبل، وسوء التكيف وفقدان الثقة بالنفس، وكذلك المزاج المتقلب لديهم، والعدوانية. وهذا ما أشار إليه (Cohen et al., 2021) أن المراهقين كان لديهم زيادة كبيرة في القلق والاكتئاب أثناء جائحة كورونا مقارنة ما قبل الجائحة.

وهذا ما أكدته دراسة (Ellis, Dumas & Forbes, 2020) أن أزمة (COVID-19) سببت الكثير من الضغوط والشعور بالوحدة والاكتئاب. وكذلك دراسة (Zhang et al., 2020) التي أشارت إلى أن خمس الطلبة في المدارس الإعدادية والثانوية قد تأثرت الصحة النفسية لديهم، ودراسة (Daniunaite et al., 2021) التي أشارت إلى أن هناك زيادة ملحوظة في فرط النشاط/ عدم الانتباه، والأعراض العاطفية، وأن (70.7%) من المراهقين عانوا من زيادة ملحوظة في المشكلات النفسية والاجتماعية. في حين أشار (Dubey et al., 2020) أن أزمة كورونا أظهرت قدراً كبيراً من أعراض المشكلات النفسية بين أفراد المجتمع.

السؤال الثاني: ما هي المشكلات السلوكية الأكثر شيوعاً لدى المراهقين في ظل جائحة (COVID-19)؟

أجمعت أغلبية الآراء في المقابلات على أن السلوك العدواني هو المشكلة الأكثر شيوعاً بين المراهقين الطلبة، بالإضافة إلى الخمول وعدم الرغبة القيام بالأنشطة البدنية، وزادت ظاهرة التدخين بين الطلبة، والتمرّد على قوانين المدرسة وعدم الانصياع للتعليمات. وقد أكد (Wang et al., 2021) أن الطلبة المراهقين أظهروا سلوكيات عدوانية في ظل جائحة كورونا. وأشار (Liu, et al. 2021) أن الأطفال معرضون للمشكلات السلوكية في الكوارث البيئية. في حين تلعب بعض العوامل البيئية دوراً في زيادة بعض السلوكيات الصعبة،

بما في ذلك الأماكن التي تكون فيها الفرص محدودة لاتخاذ الخيارات أو التفاعل الاجتماعي (Ogundele, 2018).

السؤال الثالث: ما هي المشكلات التربوية الأكثر شيوعاً لدى الطلبة المراهقين في ظل جائحة COVID-19 ؟

عانى الطلبة المراهقين من عدة مشكلات تربوية نتيجة لأزمة جائحة كورونا، فكان هناك ضعف في التحصيل والتركيز، حيث أشار (Verboom et al., 2014) أن الوحدة والافتقار لهما تأثير كبير على التحصيل الدراسي. كما أصبح الطلبة أكثر تدمراً والشعور بالملل أثناء الحصة الصفية، إضافة إلى التأخير الصباحي وعدم الالتزام بوقت الدوام المدرسي، وعدم الاهتمام بالواجبات المدرسية، والتفاعل الضعيف، وعدم الرغبة بالمشاركة بالأنشطة اللامنهجية. حيث أشار (Korzinski, 2020). أن (60%) من الطلبة المراهقين يفقدون إلى الحافز الأكاديمي.

وحسب استجابات أفراد عينة الدراسة فإنها تتفق مع دراسة (Özüdoğru, 2021) في أن الطلبة يواجهون ضعف في التركيز، وعدم الرغبة في التعلم، وعدم الرغبة في الذهاب للمدرسة، وعدم القدرة على التعلم عن طريق الانترنت. في حين أشارت دراسة (Cao et al., 2020) أن الضغوط الأكاديمية قد ارتبطت بشكل إيجابي مع القلق.

وهذا ما أكدته (Wang et al., 2021) حيث أشار إلى أن مشاكل الطلبة النفسية والاجتماعية والسلوكية ازدادت في المرحلة الأولى في المدارس التي أعيد فتحها، كما أن التعليم المنزلي أدى إلى الخمول البدني والذي بدوره طور سلوكيات خاملة مع تأثير سلبي لاحق على الصحة البدنية والعقلية والاجتماعية للأطفال والمراهقين، وأن الطلبة من عمر (12-16) أظهروا سلوكيات عدوانية.

السؤال الرابع: ما هي الوسائل والأساليب اللازمة للتعامل مع هذه المشكلات وكيفية الحد منها ؟

تركزت الآراء الواردة في المقابلات على ضرورة إعداد تدخلات علاجية نفسية وسلوكية من أجل التغلب على هذه المشكلات وقت الأزمات، وتقديم الدعم النفسي والاجتماعي للطلبة وعائلاتهم للتعامل مع الظروف الطارئة، مع ضرورة تأهيل طاقم الإرشاد النفسي والتربوي للتعامل مع هذه المشكلات، والاهتمام بالصحة النفسية للطلبة لإعداد الطالب نفسياً لمواجهة الأزمات الطارئة والتكيف معها، وإجراء التدريب اللازم لاستخدام التقنيات سواء للمعلمين أو الطلبة في حالات مشابهة من الإغلاق والتعليم عن بعد. وهذا ما أشار إليه (Jabali, 2021) إلى ضرورة توظيف أسلوب تعليمي مختلف، وتدريب المعلمين والطلبة على ذلك.

وأشار (Irawan, Dwisona & Lestari, 2020) بضرورة الاهتمام والمساعدة وتقديم الدعم من الأسرة والمجتمع والمؤسسات التعليمية والحكومية لتقديم الخدمات النفسية.

التوصيات:

في ضوء نتائج الدراسة أوصت الباحثة بما يأتي:

- وضع استراتيجيات مناسبة للتدخل النفسي للمراهقين وعائلاتهم لمساعدتهم على التعامل مع المواقف والأزمات الطارئة مثل أزمة (COVID-19).

- عمل برامج إرشادية وعلاجية للطلبة المراهقين للحد من المشكلات السلوكية والتربوية وخاصة السلوك العدواني والمشكلات المدرسية.
- تدريب المعلمين والطلبة على التقنيات الحديثة في التعليم التي تساعدهم على الدراسة لزيادة كفاءتهم وفعاليتهم للتعامل مع المواقف والأزمات.
- مشاركة الأسرة في البرامج الإرشادية من خلال تفعيل دور مجالس أولياء الأمور في المدارس من أجل دعم دور الأسرة للحد من مشكلات أبناءهم.
- عمل الندوات والمحاضرات المتخصصة للمعلمين وأولياء الأمور والتي تتناول قضايا الصحة النفسية لدى المراهقين وكيفية الحفاظ عليها وقت الأزمات.
- تنظيم برامج توعوية للطلبة وعائلاتهم عن التربية الإيجابية والتواصل الاجتماعي الإيجابي والتمارين الرياضية والغذاء الصحي وغير ذلك من القضايا التي تزيد من الصحة النفسية للفرد.

References

- Apriyanti, C. (2020). Distance learning and obstacles during Covid-19 outbreak. *Jurnal Ilmiah Pendidikan Dasar*, 7(2), 68-83.
- Brazendale, K., Beets, M. W., Weaver, R. G., Pate, R. R., Turner-McGrievy, G. M., Kaczynski, A. T., von Hippel, P. T. (2017). Understanding differences between summer vs. school obesogenic behaviors of children: the structured days hypothesis. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 2017(14): 100. DOI 10.1186/s12966-017-0555-2
- Cao, W., Fang, Z., Hou, G., Han, M., Xu, X., Dong, J. & Zheng, J. (2020). The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psychiatry Research* 287 (2020) 112934. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112934>.
- Craig, S., Ames, M. E., Bondi, B. C., & Pepler, D. (2020). Rates of adolescent mental health problems, substance use, and violence in the home during COVID-19: Does gender matter? <https://doi.org/10.31234/osf.io/kprd9>
- Cohen R, Jung C, Ouldali N, Sellam A, Cahn-sellem F, Elbez A, et al. Assessment of spread of SARS-CoV-2 by RT-PCR and concomitant serology in children in a region heavily affected by COVID-19 pandemic. *medRxiv* 2020;1–22, doi:http:// dx.doi.org/10.1101/2020.06.12.20129221.

Combette, Camenen, Rotge & Schmidt, L. (2021) Identified Motivation as a Key Factor for School Engagement During the COVID-19 Pandemic-Related School Closure. *Front. Psychol.* 12:752650. doi: 10.3389/fpsyg.2021.752650

Daniunaite, L., Kuneviciene, I., Thoresen, S., Zelviene, P. & Kazlauskas, E.(2021). Adolescents amid the COVID-19 pandemic: a prospective study of psychological functioning. *Child Adolesc Psychiatry Ment Health* (2021) 15:45 . <https://doi.org/10.1186/s13034-021-00397-z>

Dolean, D. & Lervag, A.(2020). Variations of homework amount assigned in elementar school can Impact academic achievement. *The Journal of Experimental Education.* <https://doi.org/10.1080/00220973.2020.1861422>

Dubey, S. , Biswas , P., Ghosh , R., Chatterjee, S. & Dubey, M. et al.(2020). Psychosocial impact of COVID-1. *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews.* 14 (2020): 779-788. <https://doi.org/10.1016/j.dsx.2020.05.035>.

Ellis, W., Dumas, T. & Forbes, L.(2020). Physically Isolated but Socially Connected: Psychological Adjustment and Stress Among Adolescents During the Initial COVID-19 Crisis. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 52(3): 177- 187. <http://dx.doi.org/10.1037/cbs0000215>.

Gruber, J., Prinstein, M. J., Clark, L. A., Rottenberg, J., Abramowitz, J. S., Albano, A. M., Aldao, A., Borelli, J. L., Chung, T., Davila, J., Forbes, E. E., Gee, D. G., Hall, G. C. N., Hallion, L. S., Hinshaw, S. P., Hofmann, S. G., Hollon, S. D., Joormann, J., Kazdin, A. E., ... Weinstock, L. M. (2020). Mental health and clinical psychological science in the time of COVID-19: Challenges, opportunities, and a call to action. *American Psychologist.* <https://doi.org/10.1037/amp0000707>

Hawke, L. D., Monga, S., Korczak, D., Hayes, E., Relihan, J., Darnay, K., Cleverley, K., Lunskey, Y., Szatmari, P., & Henderson, J. (2020). Impacts of the COVID-19 pandemic on youth mental health among youth with physical health challenges. *Early Intervention in Psychiatry.* Advance online publication. <https://doi.org/10.1111/eip.13052>

Holmes EA, O'Connor RC, Perry VH, Tracey I, Wessely S, Arseneault L, et al. Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: a call for action for mental health science. *Lancet Psychiatry.* 7(6):547–60. DOI:[https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30168-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30168-1)

BEHAVIORAL PROBLEMS AND EDUCATIONAL .Ioannidi, V. & Gogaki, I.(2020)
APPROACHES. *European Journal of Special Education Research*. 5(4). 15-25: DOI:
10.5281/zenodo.3711628

Irawan, A., Dwisona & Lestari, M.(2020). Psychological Impacts of Students on Online Learning
During the Pandemic COVID-19. *KONSELI: Jurnal Bimbingan dan Konseling (E-Journal)*, 7(1):
53-60. <https://doi.org/10.24042/kons.v7i1.6389>

Jabali, S.(2021). The Impact of the Corona Pandemic on the Psychological and Social Resilience of
Kindergarten Children from the Point of View of Parents. *International Education Studies*,
Published by Canadian Center of Science and Education, 14(4): 21-34. ies.ccsenet.org.

Jiao, W., Wang, L., Liu, J., Fang, S., Jiao, F., Pettoello-Mantovani, M. & Somekh, E.(2020).
Behavioral and Emotional Disorders in Children during the COVID-19 Epidemic. *EUROPEAN
PAEDIATRIC ASSOCIATION*. (221):E <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2020.03.013>EUROPE

Khalaf, M. A. (2020). Psychological consequences of COVID-19 and challenges for post-traumatic
interventions. *Journal of Psychology Research*, 10, 24-29.PAEDIATRIC ASSOCIATION

Korzinski, D. (2020, May 11). Kids & COVID-19: Canadian children are done with school from
home, fear falling behind, and miss their friends. *AngusReid Institute*. [http://angusreid.org/covid19-
kids-opening-schools/](http://angusreid.org/covid19-kids-opening-schools/)

Liang, L., Ren, H., Cao, R. *et al.* The Effect of COVID-19 on Youth Mental Health. *Psychiatr Q* 91,
841–852 (2020). <https://doi.org/10.1007/s11126-020-09744-3>

Liu S, Yang L, Zhang C, et al. (2021). Mental health care in China during the COVID-19 outbreak.
Lancet Psychiatry. [https://doi.org/10.1016/ S2215-0366\(20\)30077-8](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30077-8).

Livazovi', G.(2022). Problems in Adolescents: What Are the Psychological, Social and Financial
Consequences?. *Societies*, 12, 44. <https://doi.org/10.3390/soc12020044>

Mahyoob, M.(2020). Challenges of e-Learning during the COVID-19 Pandemic Experienced by EFL Learners. *Arab World English Journal (AWEJ)*, 11(4). December : 351-362 DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol11no4.23>

Mohanty, S.(2021). A Study on Adolescents' Educational Problems and Their Influence on Selected Variables (Gender, Medium of Instruction and Home Environment and Economic Background). *International Journal of Research Publication and Reviews*. 2(8) : 83-95

Mumthas, N. S. & Muhsina, M.(2014). Psycho-Social Problems of Adolescents at Higher Secondary Level. *Guru Journal of Behavioral and Social Sciences*. 2(1) Jan – Mar: 252- 257.

Ogundele, M.O. (2018). Behavioural and emotional disorders in childhood: A brief overview for paediatricians. *World Journal of Clinical Pediatrics*, 7, 9 - 26.

Octavius , G., Silviani1 , F., Lesmandjaja1 , A & Juliansen, A.(2020). Impact of COVID-19 on adolescents' mental health: a systematic review. *Middle East Current Psychiatry*. 27(72) : 1- 8. <https://doi.org/10.1186/s43045-020-00075-4>

Özüdoğru, G.(2021). *Problems faced in distance education during Covid-19 Pandemic, Participatory Educational Research (PER)*, 8(4): 321- 333. <http://dx.doi.org/10.17275/per.21.92.8.4>

Rao, M. & Rao, D.(2021). The Mental Health of High School Students During the COVID-19 Pandemic, *Front. Educ*. 6:719539. doi: 10.3389/educ.2021.719539

Ritchie, T., Rogers, M. & Ford, L.(2021). Impact of COVID-19 on School Psychology Practices in Canada. *Canadian Journal of School Psychology*, 36(4): 358– 375. DOI: 10.1177/08295735211039738

Sanders, M.(2013). Adolescent Psychosocial, Social, and Cognitive Development. *adolescent medicine*, 34(8): 354-359.

Schwartz,K., Exner-Cortens, D., McMorris, C., Makarenko,E., Arnold, P., Bavel, M., Williams, S. & Canfield, R.(2020). COVID-19 and Student Well-Being: Stress and Mental Health during

---

Return-to-School. *Canadian Journal of School Psychology*, 36(2): 166–

185. DOI: 10.1177/08295735211001653.

Villani, L., Pastorino, R., Molinari, E., Anelli, F., Ricciardi, W., Graffigna, G. & Boccia, S.(2021). Impact of the COVID-19 pandemic on psychological well-being of students in an Italian university: a web-based cross-sectional survey. *Globalization and Health*. (2021) 17:39
<https://doi.org/10.1186/s12992-021-00680-w>

Verboom, C. E., Sijtsema, J. J., Verhulst, F. C., Penninx, B. W., & Ormel, J. (2014). Longitudinal associations between depressive problems, academic performance, and social functioning in adolescent boys and girls. *Developmental Psychology*, 50: 247–257. doi:10.1037/a0032547

Voltmer, E., Kösllich-Strumann, S., Walther, A., Kasem, M., Obst, K. & Kötter, K.(2021). The impact of the COVID-19 pandemic on stress, mental health and coping behavior in German University students – a longitudinal study before and after the onset of the pandemic. *BMC Public Health*, (2021) 21:1385. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-11295-6>

Wang, L., Zhang, Y., Chen, L., Wang, J., Jia, F., Li, F. & et al.(2021). Psychosocial and behavioral problems of children and adolescents in the early stage of reopening schools after the COVID-19 pandemic: a national cross-sectional study in China. *Translational Psychiatry* (2021) 11:342.
<https://doi.org/10.1038/s41398-021-01462-z>

Xiao, C. (2020). A novel approach of consultation on 2019 novel coronavirus (COVID-19)- related psychological and mental problems: structured letter therapy. *Psychiatry Investigation*, 17(2): 175-176. doi: 10.30773/pi.2020.0047. Epub 2020 Feb 25.

Zhang,C., Ye, M., Fu, Y., Yang, M., Luo, F., Yuan, J.& Tao, Q.(2020). The Psychological Impact of the COVID-19 Pandemic on Teenagers in China. *Journal of Adolescent Health*. 67 (2020): 747- 755.
<https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.08.026>

مستوى اشباع الحاجات النفسية وعلاقتها بالسلوك العدوانى والعداىى لدى عينة من الشباب الجامعى
الفلستينى

د. محمد عساف

أستاذ القياس والتقويم المساعد

كلية العلوم الإنسانية – قسم علم النفس

جامعة الاستقلال – أريحا/ فلسطين

Alistiqlal University / Palestine - Jericho

M.assaf@pass.ps

مستوى اشباع الحاجات النفسية <https://orcid.org/0000-0002-8489-8211?lang=ar>
وعلاقتها بالسلوك العدوانى والعداىى لدى عينة من الشباب الجامعى الفلستينى

ملخص:

هدفت هذه الدراسة التعرف على مستوى إشباع الحاجات النفسية، والتعرف على مستوى السلوك العدوانى والعداىى للمراقبين والشباب الجامعيين الفلستينيين، والتعرف على درجة العلاقة بين الحاجات النفسية والسلوك العدوانى والعداىى، والتعرف على القدرة التنبؤية للحاجات النفسية بالسلوك العدوانى والعداىى للمراقبين والشباب؛ ولتحقيق أهداف الدراسة استخدم الباحث مقياس الحاجات النفسية المكون من (27) فقرة موزعة على ثلاثة أبعاد (الاستقلالية، الكفاءة، والانتماء)، ومقياس السلوك العدوانى والعداىى للمراقبين والشباب المكون من (42) فقرة موزعة على ثلاثة أبعاد (السلوك العدوانى المادى، السلوك العدوانى اللفظى، والعداىىة)، وتم التحقق من صدق وثبات كلا المقياسين، وأجريت الدراسة على عينة مكونة من (336) تم اختيارهم بطريقة العينة العشوائية البسيطة من طلبة الجامعات الفلستينية فى المحافظات الشمالية. وبعد جمع بيانات الدراسة عولجت البيانات إحصائياً باستخدام برنامج الرزم الإحصائية للعلوم الاجتماعية (SPSS). وقد توصلت الدراسة إلى نتائج كان من أهمها أن مستوى اشباع الحاجات النفسية كان بدرجة متوسطة حيث بلغ المتوسط الحسابى (3.21) أى ما نسبته (64.2%)، وأن مستوى السلوك العدوانى المادى كان بدرجة قليلة حيث بلغ المتوسط الحسابى (2.46) أى ما نسبته (49.2%)، وأن مستوى السلوك العدوانى اللفظى كان بدرجة قليلة حيث بلغ المتوسط الحسابى (2.48) أى ما نسبته (49.6%)، وأن مستوى العداىىة كان بدرجة متوسطة حيث بلغ المتوسط الحسابى (2.57) أى ما نسبته (51.4%)، كما أظهرت النتائج وجود علاقة تنبؤية ذات

دلالة إحصائية عند مستوى الدلالة ($\alpha = 0.05$) في مستوى الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي، وفي ضوء نتائج الدراسة أوصى الباحث بمجموعة من التوصيات.

الكلمات المفتاحية: الحاجات النفسية، السلوك العدواني المادي، السلوك العدواني اللفظي، العدائية، الشباب الجامعي.

مقدمة:

لقد أصبح الشباب في أغلب دول العالم، وخاصة في الدول النامية محور اهتمام الباحثين والدارسين نظراً لأنه من أهم الطاقات التي تؤدي دوراً كبيراً ومهماً في تغيير وتقدم المجتمع، ولذلك تعطي هذه الدول أهمية كبيرة لتعليم وتوجيه وإعداد شبابها للحياة، وتبذل في ذلك كل ما تستطيع من جهد.

إن الحياة البشرية ليست في صميمها إلا سلسلة من الأهداف المتتابعة التي يسعى الإنسان في حياته وخاصة في مرحلة الشباب لتحقيقها، والتي تكمن وراءها كثير من الحاجات والدوافع، مما يدفع الفرد للسعي باستمرار لمحاولة إشباع هذه الحاجات وتحقيق التوازن النفسي وخفض التوترات لديه (الشرقاوي، 2005).

ويرى الشاعر (2014) أن لكل فرد من الأفراد حاجاته النفسية الخاصة التي يحتاج إلى إشباعها، والتي لها دوراً هاماً وكبيراً في حياته والتي يسعى الفرد جاهداً إلى إشباعها وتحقيقها، فإشباع هذه الحاجات قد يؤدي بالفرد إلى التوازن والارتقاء بذاته والسمو بها، مما يجعله كائنًا متوافقاً وواثقاً من نفسه وفعالاً في مجتمعه.

كما ويشير العلماء والباحثين أن عدم إشباع الحاجات النفسية هي أساس مشاكل التكيف التي تواجه الإنسان، أي أن الشخصية لا تتحقق لها الصحة النفسية السليمة والتي تهدف إلى توافق الفرد مع بيئته، إلا إذا أشبعت الحاجات النفسية وشعر الفرد بأن حاجاته قد أشبعت فعلاً (زيدان، 1994). وهذا ما يؤكد ريان وديسي أن البشر كائنات موجهة نحو النمو، وتبحث باستمرار عن فرص لتعزيز وتحقيقها وتسهيلها أو إعاقته مما يؤدي بالتالي إما إلى الرضا أو الإحباط لهذه الاحتياجات النفسية الأساسية (Ryan & Deci, 2022).

وحتى نستطيع تفسير الشخصية الإنسانية، وفهم طبيعة الاختلاف في السلوك بين الشباب والمراهقين، فيجب فهم وتحديد الحاجات النفسية لديهم، والتي تقوم بدور الوسيط بين عوامل التنشئة التربوية والاجتماعية وما يصدر عن الفرد من سلوك (عبد الفتاح، 1984).

يعتبر العنف أو العدوان مسلك عام يصدر عن الأفراد بدرجات متفاوتة ومتباينة تباين الأفراد والمواقف، وهذا مما دفع الكثير لوضع نظريات مفسرة للسلوك الدافعي الوسيطي وهو العدوان بصورة المباشرة وغير المباشرة، وخصوصاً في مرحلة الطفولة والمراهقة والشباب وما يتعرضون له من نماذج عدوانية بأشكال وصور مختلفة سواء بتأثير التقدم التكنولوجي والصور المرسلة عبر الاقمار الصناعية أم عبر شاشات الاعلام بانواعه المختلفة المرئية والمسموعة والمكتوبة، أم عبر مواقع التواصل الاجتماعي وغيرها، هذا بالإضافة إلى الشعور بالإحباط والفشل في بعض المواقف وغيرها من الأسباب التي تدفع إلى انتشار أساليب العدوان والعداء والغضب لدى كل من الأطفال والمراهقين والشباب (باطه، 2009).

تعتبر نظرية محددات الذات نموذجاً للدافعية والشخصية وهي من أحدث النظريات في مجال الدافعية والشخصية، حيث تناولت ثلاثة أنواع من الحاجات النفسية الضرورية للفرد وهي حاجة الاستقلالية وحاجة الكفاءة وحاجة الانتماء، وتعتبر العوامل البيئية والشخصية التي تشبع هذه الحاجات تحفظ وتدعم وتقوي الذات، بينما تلك العوامل التي تحبط أو تعيق إشباع هذه الحاجات فإنها تؤدي إلى للتوتر والاضطرابات والصراع وبالتالي ظهور السلوك العدواني والعدائي (السرسي و عبد المقصود ، 2000؛ الشاعر، 2014).

إن إشباع الحاجات النفسية يؤدي إلى إحداث التكامل في الشخصية والنمو التربوي والاجتماعي للفرد، ومن خلال إشباع الحاجات النفسية المتمثلة في الاستقلالية والكفاءة والانتماء يمكن أن تضمن استيعاب وتبني الفرد لمعايير وسلوك وقيم الجماعة والمجتمع، والتكامل الانفعالي، والمجالات التي تهمل إشباع الحاجات النفسية أو تحبط إشباعها تؤدي إلى التشتت، والاعترا ب أكثر من التوحد والتكيف والانخراط في الجماعة والمجتمع (Deci & Ryan, 2000).

يعد السلوك العدواني محصلة تفاعل مجموعة من العوامل الداخلية التي تكمن في تكوين الفرد فسيولوجياً وبيولوجياً، والعوامل الخارجية التي تكمن في ظروف التربية والتنشئة الاجتماعية ومواقف الحياة التي يعيشها الفرد بما فيها من إحباط وصراع، وإثارات، وغير ذلك، وهذا يعني أن السلوك العدواني يشمل الجانبين الوراثي والبيئي (الزعيبي، 2011).

فالسلوك العدواني تفسره أهدافه والعوامل المحركة له، والتي يمكن الوصول إليها من خلال تحليل الموقف العدواني، ويظهر السلوك العدواني بأشكال وظواهر مختلفة، فقد يرتبط بسلوك الغضب أو توكيد الذات أو الدافع الجنسي أو التملك وإلى ضبط الآخرين، أو من أجل السيطرة على الظروف المادية التي تحيط به، أو يكون مرتبطاً بحالات الدفاع عن النفس أمام أخطار واقعه؛ أو نوع من مقاومة البيئة ومظهر السلوك الاجتماعي الذي يقاوم به الفرد طغيان الأفراد، فهو من جهة يؤكد ذاته بين أعضاء المجتمع ومن جهة أخرى يريد أن تتوافق هذه الذات مع الذوات الاجتماعية حتى يضمن الاندماج والرضا الاجتماعي (الصالح، 2012)، أو كما يشير كامبير ديماركو وأستافو أن غالباً ما يميل الأطفال إلى إظهار السلوك العدواني عندما يكون لديهم صراع مع أقرانهم (Kemper-DeMarco & Ostrov, 2019).

والعدوان الجسدي يشير إلى نية إيذاء الآخرين باستخدام التهديدات الجسدية واللفظية أو إيذاء الآخرين جسدياً باستخدام القوة البدنية، مثل الضرب والدفع (Crapanzano et al. 2010).

كما ويشير (Zahrt & Melzer-Lange, 2011) أنه ليس مجرد وجود العدوانية هو الذي يميز بين السلوك "الطبيعي" و "غير الطبيعي" لأن السلوك العدواني يمكن أن يكون من أعراض مرحلة النمو الطبيعي (على سبيل المثال نوبات الغضب في سنوات الأطفال الصغار، والتمرد في مرحلة المراهقة). عادة ما تكون مراحل النمو قصيرة العمر، والسلوك العدواني الطبيعي لا ينبغي يسبب خللاً وظيفياً كبيراً ومستمرًا، ومع ذلك بالنسبة لبعض الأطفال تستمر هذه السلوكيات بمرور الوقت أو حتى تتصاعد، بالإضافة إلى ذلك، قد تحدث السلوكيات بتواتر أكبر أو بكثافة أكبر مما هو متوقع يتطلب التقويم الدقيق للطفل الذي يظهر سلوكاً عدوانياً أو تخريبياً تحديد تواتر وشدة وإزمان السلوك في سياق المرحلة التنموية، ويجب أيضاً فحص تأثير السلوك على أداء الطفل ومن حوله.

ويعتبر السلوك العدواني والعدائي مصدر اهتمام العديد من العلماء والباحثين على اختلاف اختصاصاتهم، مما دفع الكثير لوضع نظريات مفسرة له، خاصة في ظل انتشاره بنسبة مرتفعة بين مختلف الفئات العمرية في المجتمعات إلا أنها أكثر انتشار بين فئة المراهقين والشباب، حيث أن هذه الفئة العمرية وخصائصها النمائية توجد في سياق نفسي-اجتماعي وحساسية يسهل صدور الاستجابة العدوانية وفقاً لتوفر شروط معينة كالتوتر والإحباط وعدم التكيف، ذلك أن خصائصهم النفسية تجعلهم أكثر انفعالاً، وأقل قدرة على إخفاء مظاهر غضبهم، فهم يسعون أكثر من غيرهم لتحقيق ذواتهم بالنجاح والتفوق وتحقيق الاستقلالية، مما يجعلهم أكثر عرضة للاستجابة السريعة للمنبهات المثيرة للعدوان، فالعدوان هو السلوك الذي يتجه به صاحبه إلى إيذاء الأذى بنفسه أو بالأشخاص الآخرين أو ممتلكاتهم إما بدنياً أو لفظياً أو بأي طريق آخر (ابريعم، 2017).

مشكلة الدراسة وأسئلتها:

إن السلوك العدواني الناجم من المراهقين والشباب الجامعيين يعتبر مؤشر خطير وهام يستدعي الوقوف على آثاره وأسباب تداعيه، وذلك لإمتداده وتفاعله مع البيئة الاجتماعية ومدى انعكاساته المستقبلية، وهذا ما أكدت عليه العديد من الدراسات والأبحاث في ميادين علم النفس والتربية وعلم الاجتماع، ومن خلال ما سبق يتضح أهمية إشباع الحاجات النفسية للشباب ودورها في تكوين الشخصية والسلوك، وكون الباحث متخصص ويعمل في مجال التربية والتعليم وعلى اتصال مباشر بالطلبة الجامعيين فضلاً على أن الغالبية العظمى من التربويين والأساتذة وذوي الاختصاص يستشعرون ويلاحظون بوجود مؤشرات واضحة حول مظاهر السلوك العدواني وبشكل متزايد، وهذا ما يؤكد تقرير صادر عن الشرطة الفلسطينية بارتفاع معدل جرائم القتل بنسبة (69%) في النصف الأول من العام 2021، وأن العام الحالي شهد ارتفاعاً في معدل جرائم القتل بنسبة (29%) عن العام السابق، وهنا تبرز مشكلة الدراسة في تناولها لمتغيرين هاميين في تكوين السلوك الفردي والجمعي للمجتمع واستقراره وخصوصاً لدى الشباب الجامعيين الذين يعدون عماد المستقبل وازدهاره. من هنا تتحدد مشكلة الدراسة من خلال الإجابة على أسئلة الدراسة الآتية:

1. ما مستوى اشباع الحاجات النفسية لدى المراهقين والشباب الجامعيين؟
2. ما مستوى السلوك العدواني والعدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين؟
3. هل توجد علاقة تنبؤية ذات دلالة إحصائية عند مستوى دلالة ($\alpha = 0.05$) بين الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين؟
4. هل توجد فروق دالة إحصائية عند مستوى الدلالة ($\alpha = 0.05$) في الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين تعزى لمتغير الجنس؟

أهداف الدراسة:

سعت الدراسة لتحقيق الأهداف الآتية:

1. التعرف على مستوى اشباع الحاجات النفسية لدى المراهقين والشباب الجامعيين.
2. التعرف على مستوى السلوك العدواني والعدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين.

3. التعرف على العلاقة بين الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين والقدرة التنبؤية بينهما.

4. التعرف اذا ما كان هناك فروق في الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين تعزى لمتغير الجنس؟

أهمية الدراسة:

تكمن أهمية هذه الدراسة من أهمية الموضوع التي تتناوله، كونها تتناول مستوى اشباع الحاجات النفسية للشباب الجامعيين من جانب، والسلوك العدواني والعدائي للشباب الجامعيين من جانب الآخر، وتستمد هذه الدراسة اهميتها في تناول هذين الجانبين معاً، بالإضافة لاستهدافها فئة الشباب الجامعيين في فلسطين، مما تسهم في إثراء الجانبين نظرياً وعملياً، كما تكمن أهمية الدراسة في أنها تساعد اصحاب اتخاذ القرار في وضع اليات للتعرف على الدور المتوقع من اشباع الحاجات النفسية ودرجة تأثيرها على السلوك العدواني والعدائي لهم، مما يسهم في رسم السياسات وتوفير البيئة النفسية والاجتماعية المناسبة للعيش في مجتمع آمن وسليم.

محددات الدراسة:

اقتصرت هذه الدراسة على المحددات الآتية:

- حدود بشرية: تم تطبيق هذه الدراسة على طلبة الجامعات الفلسطينية.
- حدود مكانية: تم تطبيق هذه الدراسة في الجامعات الفلسطينية في المحافظات الشمالية من الضفة الغربية في فلسطين (جامعة النجاح الوطنية، جامعة فلسطين التقنية، جامعة العربية الأمريكية).
- حدود زمانية: تم إجراء هذه الدراسة مطلع العام الدراسي 2022-2023.

مصطلحات الدراسة:

► **الحاجات النفسية** : تعرف الحاجات النفسية بأنها عبارة عن مطالب نفسية فطرية وأساسية للوصول إلى السعادة والتكامل والنمو النفسي وهي تتمثل في الحاجة إلى الاستقلال والحاجة إلى الكفاءة والحاجة إلى الانتماء (Ryan & Deci, 2000).

- **الاستقلالية autonomy**: ويقصد بها شعور الفرد بأن أنشطته وأهدافه من اختياره، وتعكس إرادته وتتفق مع قيمه ومفهومه لذاته.
- **الكفاءة competence**: ويقصد بها رغبة الفرد في التعامل بفاعلية مع البيئة المحيطة والوصول إلى الأهداف المرغوبة .
- **الانتماء relatedness**: ويقصد به استعداد الفرد للتواصل مع الآخرين والتفاعل معهم بأسلوب تعاوني ينطوي على الاهتمام والروابط الحميمة

ويتبنى الباحث هذا التعريف، حيث تقاس الحاجات النفسية إجرائياً بالدرجة التي يحصل عليها المفحوص على مقياس الحاجات النفسية الذي أعده (Deci & Ryan, 2000).

► **السلوك العدواني:** هجوم أو فعل محدد يمكن أن يتخذ أيه صورة من الهدوم المادي والجسدي في طرف والهجوم اللفظي في الطرف الآخر، وهذا السلوك يمكن أن يتخذ ضد أي شيء أو ممتلكات الذات والآخرين أو الافراد مما في ذلك ذات الشخص، وأحياناً يكون سلوكاً ظاهرياً مباشراً محدداً وواضحاً وأحياناً يكون التعبير عنه بطريقة اسقاطية على الآخرين أو البيئة من حوله (باطه، 2003).

- السلوك العدواني المادي: ويقصد به توقيع الأذى أو الضرر بالآخرين او الذات، ويتم التعبير عليه بطريقة مباشرة، وواضحة كالضرب والتكسير.
- السلوك العدواني اللفظي: ويقصد به الاستجابة اللفظية التي تحمل الإيذاء النفسي والاجتماعي للخصم أو للمجموعة وجرح مشاعرهم أو التهكم بسخرية منهم، ويشمل كل التعبيرات اللفظية الغير مرغوبة اجتماعياً وخلقياً.
- العدائية: ويقصد بها عدوائية الضمنية أو الكامنة بصورة غير صريحة أو صريحة أحياناً دون مهاجمة أو تحطيم يتم التعبير عنها كنفد الآخرين، مشاعر الذنب.

ويتبنى الباحث هذا التعريف، حيث يقاس السلوك العدواني إجرائياً بالدرجة التي يحصل عليها المفحوص على المقياس المعد من طرف أمال باظه (2003).

الدراسات السابقة:

أجرى أبلو ريكلمي وآخرون (Abello-Riquelme et al., 2022) فحص التعلم في الجامعة، خاصة في سياق وباء كورونا، من المهم تحليل الإجراءات التي يتخذها المحاضرون لتعزيز ميل الطلاب نحو الدراسة، كانت أهداف هذا المشروع البحثي هي تحليل الأنشطة التي ينفذها المحاضرون في الفصل لتعزيز ميل طلابهم نحو الدراسة، فحص مستويات رضا المحاضرين عن الاحتياجات النفسية الأساسية، وتحديد العلاقة بين التغذية الراجعة والمعتقدات وتأثير التنظيم الذاتي وإشباع المحاضرين بالاحتياجات النفسية الأساسية. تم استخدام نهج كمي وفق التصميم الوصفي والارتباطي، مع عينة من 97 محاضرا من الجامعات التشيلية. تم جمع البيانات من خلال مجموعة من الأدوات: تعزيز التوجه نحو دراسة المسح ؛ مقياس التغذية الراجعة للتنظيم الذاتي ؛ المعتقدات والتأثيرات في مسح التنظيم الذاتي ؛ إشباع مسح الاحتياجات النفسية الأساسية ؛ واستبيان اجتماعي ديموغرافي. أظهرت النتائج أن تعزيز الرغبة في الدراسة كان عاملاً رئيسياً لمواجهة التباعد الاجتماعي وفقدان التنظيم الذاتي للتعلم بسبب جائحة COVID-19. بالإضافة إلى ذلك ، تم العثور على ارتباط إيجابي بين المعتقدات والتأثير فيما يتعلق بالتنظيم الذاتي ومستويات الرضا عن الاحتياجات النفسية الأساسية لدى المحاضرين المشاركين.

وهدفت دراسة دريلي (Dereli, 2020) تهدف هذه الدراسة إلى تحديد تصور معلمي مرحلة ما قبل المدرسة واستراتيجيات التدخل للسلوك العدواني الجسدي والعلائقي والتحقيق فيما إذا كان هذا السلوك العدواني لطلاب ما قبل المدرسة يختلف بناءً على استراتيجيات تدخل معلمي ما قبل المدرسة. تألفت مجموعة العينة من 42 معلماً في مرحلة ما قبل المدرسة و 755 طالباً في مرحلة ما قبل المدرسة تتراوح أعمارهم بين 4-5.

تم استخدام التصميم التوضيحي المتسلسل لنموذج التصميم التوضيحي ، وهو أحد تصميمات الطرق المختلطة ، في الجزء الكمي من الدراسة تم استخدام نموذج الفحص العلائقي، وفي الجزء النوعي من الدراسة المقابلة شبه المنظمة لتقييم إدراك المعلمين وتدخلهم. تم استخدام نموذج المعلومات الشخصية، ونموذج مقياس السلوك الاجتماعي لمرحلة ما قبل المدرسة ، ونماذج مقابلة المعلم لجمع البيانات. تحليل البيانات المستخدمة في الإحصاء الوصفي ، تحليل أحادي الاتجاه . ANOVA . أشارت النتائج إلى أن درجات السلوك العدواني الجسدي والعلائقي للأطفال تختلف اختلافاً كبيراً في استراتيجيات تدخل معلمي مرحلة ما قبل المدرسة لسلوك عدواني. وتُظهر النتائج علاقات ذات مغزى متوسط المستوى بين استراتيجيات تدخل المعلمين لمعلمي ما قبل المدرسة للسلوك العدواني الجسدي والعلائقي والسلوك العدواني الجسدي والعلائقي للطلاب. ذكر المعلمون أنهم جربوا طرقاً مختلفة للتدخل في استراتيجيات هذه المشكلات. ومع ذلك فقد تقرر أن معلمي ما قبل المدرسة يستخدمون طريقة الحظر والعقاب في الاعتداء الجسدي أكثر من العدوان العلائقي.

كما هدفت دراسة **الشاعر (2014)** إلى التعرف على إمكانية التنبؤ بالتمرد النفسي لدى المراهقين في ضوء إشباع الوالدين للحاجات النفسية، كما هدفت إلى التعرف على الفروق بين متوسط إشباع الأب للحاجات النفسية، وبين متوسط إشباع الأم للحاجات النفسية لدى المراهقين في محافظة خان يونس من وجهة نظر المراهقين، كما هدفت إلى التعرف على الفروق في متوسط درجات المراهقين على مقياس التمرد النفسي، وعلى مقياس إشباع الحاجات النفسية تعزى للمتغيرات الآتية: (الجنس، عدد أفراد الأسرة، المستوى التعليمي للأب، المستوى التعليمي للأم، عمل الأب، عمل الأم)، وتكونت عينة الدراسة من (362) مراهقاً، ومراقبة من طلاب الصف العاشر بمحافظة خان يونس، واستخدم الباحث الأدوات الآتية: استبانة التمرد النفسي، استبانة إشباع الحاجات النفسية من إعداد الباحث. وقد توصلت الدراسة إلى أهم النتائج التالية: لا توجد فروق ذات دلالة إحصائية بين متوسط درجات التمرد النفسي لدى المراهقين في محافظة خان يونس، وبين المتوسط الحيادي الذي يساوي 114 درجة ، أي أن مستوى التمرد منخفض، وتوجد فروق ذات دلالة إحصائية بين متوسط درجات إشباع الوالدين (لأب، الأم، الوالدين معاً) للحاجات النفسية للمراهقين في محافظة خان يونس، وبين المتوسط الحيادي الذي يساوي 159 درجة، أي أن مستوى إشباع الوالدين مرتفع . ويمكن التنبؤ بالتمرد النفسي لدى المراهقين في ضوء إشباع الوالدين للحاجات النفسية. وتوجد علاقة بين متوسط التمرد النفسي، ومتوسط إشباع الحاجات النفسية لدى المراهقين في محافظة خان يونس. وتوجد فروق ذات دلالة إحصائية بين متوسط إشباع الأب للحاجات النفسية، وبين متوسط إشباع الأم للحاجات النفسية لدى المراهقين في محافظة خان يونس من وجهة نظر المراهقين. وفي ضوء نتائج الدراسة وضع الباحث عدة توصيات ومقترحات للأباء والمعلمين، والمرشدين النفسيين، والمربين والمسؤولين عن التربية والتعليم في قطاع غزة، والباحثين في مجال علم النفس، والإرشاد النفسي، وواضعي المناهج على ضرورة الاهتمام بالدراسات الهادفة للمراهقين، والعمل على تطوير قدرات الطالب، وحثهم على الاطلاع من أجل إعداد فرد متكامل في جميع الجوانب النفسية، والاجتماعية والجسمية والمعرفية والعقلية، قادر على التكيف مع الظروف الصعبة وتحديات الحياة الراهنة.

وبحثت دراسة **ماسون (2012)** في الأدوار التي تلعبها الاحتياجات النفسية الفطرية ورضا الطلاب على تحفيز طالب الدكتوراه. أكمل ما مجموعه 125 طالب دكتوراه استطلاعات الرأي التي تضمنت مدى استقلالية وكفاءة ورضا برنامجهم ودوافعهم. كما تم جمع معلومات حول إحساسهم بالعلاقة مع

مستشارهم. تم تعريف الاستقلالية على أنها حرية إجراء بحث. كانت الكفاءة هي المستوى العام للكفاءة التي يشعر بها الطلاب في الدراسات العليا. كان الشعور بالصلة تجاه مرشد الطلاب هو عامل الترابط. تم الانتهاء من تحليلات الانحدار الهرمي للتحقيق في العلاقات بين الاستقلالية والكفاءة والعلاقة والرضا والدافع لمواصلة الدراسات العليا. أشارت النتائج إلى وجود علاقة إيجابية بين الدافع للاستمرار والاستقلالية والكفاءة والعلاقة. كان الاستقلالية والبهجة مرتبطين بشكل إيجابي بالرضا، لكن الكفاءة لم تكن كذلك. العلاقة بين الاستقلالية والارتباط كان بوساطة الرضا. تشير أهمية تمتع الطلاب بالاستقلالية في أبحاثهم إلى أن المستشارين يجب أن يمنحوا طلابهم الاستقلالية في تطوير جداول أعمالهم البحثية. إن وجود علاقة جماعية مع المستشارين أمر بالغ الأهمية أيضاً لإرضاء الطلاب وتحفيزهم، لذلك يجب تشجيع هذه العلاقات. تتم مناقشة القيود والآثار ومزيد من البحث.

وأجرى الصالح (2012) دراسة للتعرف على وجهة نظر معلمي المرحلة الأساسية حول درجة مظاهر وأسباب السلوك العدواني لدى طلبة المرحلة الأساسية في المدارس الحكومية في محافظات شمال الضفة الغربية وطرق علاجها، وقد استخدمت الباحثة المنهج الوصفي، حيث تم اختيار عينة طبقية عشوائية وحددت الباحثة المديرية التي شملتها الدراسة، بحيث أجريت الدراسة على المعلمين والمعلمات في مديريات التربية والتعليم في شمال الضفة الغربية وكان عددهم (550) معلم ومعلمة بنسبة 6,9% من مجتمع الدراسة. وكان من أهم نتائج الدراسة ما يلي: أن درجة مظاهر السلوك العدواني لدى طلبة المرحلة الأساسية في المدارس الحكومية في محافظات شمال الضفة الغربية، قد أتت بمتوسط (2.88) وانحراف معياري (0.73) بالنسبة للدرجة الكلية ويشمل المجالات التالية: (السلوك العدواني نحو الآخرين، السلوك العدواني اللفظي والجسدي نحو الذات، السلوك العدواني الموجه نحو الممتلكات). وأن درجة أسباب السلوك العدواني لدى طلبة المرحلة الأساسية في المدارس الحكومية في محافظات شمال الضفة الغربية يشمل (خصائص الأسرة، المجال المدرسي الدرجة الكلية للمجالات) بينما كانت مرتفعة في مجال البيئة المحيطة. وأنه لا توجد فروق ذات دلالة إحصائية على مستوى الدلالة ($\alpha=0.05$) بين متوسطات وجهات نظر المعلمين في مجالات مظاهر السلوك العدواني وأسبابه لدى طلبة المرحلة الأساسية في المدارس الحكومية، تعزى لمتغيرات الجنس، والخبرة العملية، والمؤهل العلمي، ومكان المدرسة والتخصص، ومكان السكن، وعدد طلاب الشعبة في مجالات السلوك العدواني اللفظي والجسدي نحو الذات، والسلوك العدواني نحو الآخرين، وخصائص الأسرة والبيئة المحيطة، والمجال الكلي. وفي ضوء ما آلت إليه الدراسة من نتائج، فإن الباحثة أوصت إجراء بحوث ودراسات مستقبلية تستقصي مظاهر وأسباب السلوك العدواني.

بينما هدفت دراسة الفطناني (2011) إلى معرفة العلاقة بين الحاجات النفسية ومفهوم الذات، وارتباطهما بمستوى الطموح لدى طلبة جامعة الأزهر-بغزة والتعرف إلى مستوى الطموح باختلاف مستوى الحاجات النفسية، ومفهوم الذات (مرتفع-منخفض)، ومعرفة إذا ما كان هناك فروق في الحاجات النفسية ومفهوم الذات ومستوى الطموح تعزى إلى (الجنس-الكلية-المستوى الدراسي) بالإضافة إلى معرفة ما إذا كان هناك اثر دال للتفاعل بين الحاجات النفسية ومفهوم الذات على مستوى الطموح، ولقد بلغت عينة الدراسة (530) طالباً وطالبة، من طلاب الجامعة موزعين على جميع المستويات والتخصصات، ولتحقيق أهداف الدراسة استخدم الباحث المنهج الوصفي، وكانت أهم نتائج الدراسة أن مستوى الحاجات النفسية لدى أفراد عينة الدراسة من طلبة جامعة الأزهر بغزة مرتفع، حيث جاء إشباع الحاجة للانتماء في أعلى مراتب الحاجات النفسية بوزن نسبي (75.2%)،

يليهما الحاجة للكفاءة (70.9%)، وأخيراً تأتي الحاجة للاستقلال بوزن نسبي (66.6%). وأن مفهوم الذات لدى أفراد عينة الدراسة من طلبة جامعة الأزهر بغزة متوسط، وأن مستوى الطموح الخارجي لدى أفراد عينة الدراسة من طلبة جامعة الأزهر بغزة متوسط، وعدم وجود فروق ذات دلالة إحصائية، بين متوسطي درجات مجموعتي الطلاب والطالبات في جميع أبعاد الحاجات النفسية، وعدم وجود فروق ذات دلالة إحصائية في جميع أبعاد الحاجات النفسية تبعاً لمتغير المستوى الدراسي لأفراد العينة. وأوصت الدراسة أن تعمل الجامعات على تقديم كل ما يلزم لطلبتها من خدمات تساعدهم على معرفة إمكانياتهم الحقيقية، وتدريبهم على كيفية وضع الخطط المستقبلية التي تتناسب مع طموحهم، كي يستطيعوا تحقيق ذلك الطموح بشكل سليم، وأن تقوم الجامعات الفلسطينية بتوفير أجواء أكاديمية سليمة وصحية، تساهم في خلق روح التنافس الشريف بين طلابها، وتعمل على إشباع حاجاتهم النفسية بشكل يعزز من فكرتهم عن ذاتهم، ويساهم في سعيهم بشكل جاد نحو تحقيق آمالهم ورغباتهم المستقبلية.

وأيضاً هدفت دراسة **شيلدن وفيلاك (Sheldon & Filak, 2008)** معرفة العلاقة بين إشباع الحاجات الأساسية، والرغاهية المستقبلية، من خلال الألعاب التعليمية وأهداف تلك الألعاب، وتكونت عينة الدراسة من (195) طالباً وطالبة، بواقع (81 طالباً، و114 طالبة) من طلاب علم النفس بجامعة ميسوري، وتم استخدام في الدراسة مقياس (شيلدون، 2001)، وأظهرت النتائج أن إشباع الحاجات النفسية الثلاثة، الاستقلالية، والانتماء، والكفاءة، له علاقة بطريقة تفاعل الأفراد مع المسؤولين عنهم، ويؤدي إلى أن يكون نشاطهم فعال، وإشباع هذه الحاجات له علاقة بالمرجات التي ترتبط بالدوافع الداخلية، والتي تؤثر على المزاج والأداء.

الطريقة والإجراءات:

منهج الدراسة: استخدم الباحث المنهج الوصفي التحليلي منهجاً للدراسة، وذلك لملاءمته أهداف الدراسة، حيث يتم في هذا المنهج جمع البيانات وإجراء التحليل الإحصائي لاستخراج النتائج المطلوبة، وتوضيح العلاقة بين متغيرات الدراسة.

مجتمع وعينة الدراسة: تكون مجتمع الدراسة من طلبة الجامعات الفلسطينية في المحافظات الشمالية للضفة الغربية وهي كل من جامعة النجاح الوطنية، جامعة فلسطين التقنية، وجامعة العربية الأمريكية والبالغ عددهم وفق الدليل الإحصائي السنوي 2021/2020 لمؤسسات التعليم العالي الفلسطينية (82051) طالب وطالبة، وعليه قام الباحث باختيار عينة عشوائية بسيطة من الطلبة كعينة للدراسة، وذلك من خلال تعميم الاستبانة الكترونياً، وقد تم استرداد (336) استجابة صالحة للتحليل، وحجم هذه العينة تفي باغراض البحث العلمي وفق جدول كريجسي ومورجان (Krejcie & Morgan, 1970)

والجدول (1) يبين توزيع عينة الدراسة تبعاً لمتغير الدراسة الديمغرافي المستهدف.

جدول 1: توزيع عينة الدراسة حسب متغير الجنس

المتغير	التكرار	النسبة المئوية %
ذكر	224	66.7
انثى	112	33.3
المجموع	336	100

أداة الدراسة:

1. مقياس الحاجات النفسية:

بعد الاطلاع على الأدب النظري والدراسات السابقة المتعلقة بذات الإطار، ثم قام الباحث بالاعتماد على مقياس الحاجات النفسية لدسي وريان (Deci & Ryan, 2000) تعريب وتقنين (محمد عليان، 2005): ويتكون المقياس من 27 فقرة موزعة على ثلاث أبعاد (الاستقلالية وتشمل تسع فقرات - الانتماء وتشمل عشرة فقرات - الكفاءة وتشمل ثمانية فقرات). كما وتنتم الاستجابة على المقياس وفقاً لتدرج خماسي، يبدأ باستجابة "درجة كبيرة جداً" وتُعطى (5) درجات، ثم "درجة كبيرة" وتُعطى (4) درجات، ثم درجة متوسطة وتُعطى (3) درجات، ثم درجة قليلة وتُعطى (2) درجات، ثم درجة قليلة جداً وتُعطى (1) درجة. وتدل الدرجة المنخفضة على حاجات منخفضة لأفراد العينة، أما الدرجة المرتفعة فتدل على ارتفاع الحاجات. وكما واعتمد الباحث في هذه الدراسة المقياس الآتي لتقدير درجة تحقيق الاشباع، بالاعتماد على المتوسط الحسابي للفقرة، جدول (3) يوضح ذلك.

جدول 2: مفتاح التصحيح للمقياس

الدرجة	المتوسط الحسابي
قليلة جداً	أقل من 1.81
قليلة	1.81 – 2.6
متوسطة	2.61 – 3.4
كبيرة	3.41 – 4.2
كبيرة جداً	4.21 – 5

صدق الأداة وثباتها:

للتحقق من الصدق والثبات لأدوات الدراسة، قام الباحث بتطبيق أداة الدراسة على عينة استطلاعية مكونة (30) طالب وطالبة، تم اختيارهم بشكل عشوائي، وذلك للتأكد من دلالات الصدق والثبات لأدوات الدراسة والتي من ضمنها مقياس الحاجات النفسية قبل البدء في توزيع المقياس على العينة الفعلية، واتبع الباحث الاجراءات التالية:

صدق المحكمين:

قام الباحث بعرض مقياس الحاجات النفسية على مجموعة من المحكمين والخبراء، وقد طلب منهم إبداء الرأي في فقرات الاستبانة من حيث صياغتها، ودقتها اللغوية، ومدى مناسبتها وانتمائها للمجال، ومدى ملائمتها للبيئة الفلسطينية، وذلك إما بالموافقة أو تعديل صياغتها أو حذفها لعدم أهميتها أو إنتماءها، والأخذ برأي الأغلبية في عملية تحكيم فقرات الاستبانة.

صدق الاتساق الداخلي:

حيث قام الباحث بإجراء صدق الاتساق الداخلي للمقياس، من خلال تطبيق المقياس على العينة الاستطلاعية المكونة من (30) طالباً وطالبة، وذلك للتأكد من مدى ارتباط الفقرات مع البعد الذي تنتمي إليه، وأيضاً ارتباط البعد مع الدرجة الكلية للمقياس، من خلال استخدام معامل ارتباط بيرسون. والجدول التالي يظهر معاملات ارتباط البعد مع الدرجة الكلية للمقياس

جدول 3: معاملات ارتباط بيرسون للبعد والدرجة الكلية لمقياس الحاجات النفسية

البعد	عدد الفقرات	معامل الارتباط	مستوى الدلالة
الحاجة إلى الاستقلالية	9	.753**	.000
الحاجة إلى الانتماء	10	.905**	.000
الحاجة إلى الكفاءة	8	.282**	.000

يتضح من الجدول رقم (3) أن جميع الأبعاد في مقياس الحاجات النفسية ترتبط مع الدرجة الكلية للمقياس، عند مستوى دلالة (0.01)، وهذا يدل على أن المقياس يتمتع بدرجة عالية من الاتساق الداخلي.

ثبات الاداة:

للتتحقق من ثبات الأداة تم استخراج معامل الثبات لفقرات الاستبانة، باستخدام معادلة كرونباخ ألفا (Chronbach Alpha)، والجدول (4) يبين معاملات الثبات لكل بعد ومعامل الثبات الكلي لمقياس الحاجات النفسية.

جدول 4: معاملات ثبات الاستبانة

البعاد	عدد الفقرات	معامل الثبات
الحاجة إلى الاستقلالية	9	0.638
الحاجة إلى الانتماء	10	0.720
الحاجة إلى الكفاءة	8	0.672
الدرجة الكلية	27	0.692

يتضح من الجدول (4) أن معاملات ثبات الاستبانة تراوحت بين (0.638-0.72)، والدرجة كلية للمقياس بلغت (0.692)، وهي معاملات ثبات عالية وتفي بأغراض البحث العلمي، وتعطي مؤشرات على صحة الاستبانة ودقة نتائجها.

2. مقياس السلوك العدواني والعُدائي للمراهقين والشباب:

بعد الاطلاع على الأدب النظري والدراسات السابقة المتعلقة بذات الإطار، ثم قام الباحث بالاعتماد على مقياس السلوك العدواني والعُدائي للمراهقين والشباب المُعد من قبل باظه (2003)، ويتكون المقياس من 42 فقرة موزعة على ثلاث أبعاد (السلوك العدواني المادي، السلوك العدواني اللفظي، والعُدائية)، كما وتتم الاستجابة على المقياس وفقاً لتدرج خماسي، يبدأ باستجابة "درجة كبيرة جداً" وتُعطى (5) درجات، ثم "درجة كبيرة" وتُعطى (4) درجات، ثم درجة متوسطة وتُعطى (3) درجات، ثم درجة قليلة وتُعطى (2) درجات، ثم درجة قليلة جداً وتُعطى (1) درجة.

صدق الأداة وثباتها:

للتحقق من الصدق والثبات لأدوات الدراسة، قام الباحث بتطبيق أداة الدراسة على عينة استطلاعية مكونة (30) طالب وطالبة، تم اختيارهم بشكل عشوائي، وذلك للتأكد من دلالات الصدق والثبات لأدوات الدراسة والتي من ضمنها مقياس السلوك العدواني والعُدائي قبل البدء في توزيع المقياس على العينة الفعلية، واتبع الباحث الاجراءات التالية:

صدق المحكمين:

قام الباحث بعرض مقياس السلوك العدواني والعُدائي على مجموعة من المحكمين والخبراء، وقد طلب منهم إبداء الرأي في فقرات الاستبانة من حيث صياغتها، ودقتها اللغوية، ومدى مناسبتها وانتمائها للمجال، ومدى ملائمتها للبيئة الفلسطينية، وذلك إما بالموافقة أو تعديل صياغتها أو حذفها لعدم أهميتها أو إنتماءها، والأخذ برأي الأغلبية في عملية تحكيم فقرات الاستبانة.

صدق الاتساق الداخلي:

حيث قام الباحث بإجراء صدق الاتساق الداخلي للمقياس، من خلال تطبيق المقياس على العينة الاستطلاعية المكونة من (30) طالباً وطالبة، وذلك للتأكد من مدى ارتباط الفقرات مع البعد الذي تنتمي إليه، وأيضاً ارتباط البعد مع الدرجة الكلية للمقياس، من خلال استخدام معامل ارتباط بيرسون. والجدول التالي يظهر معاملات ارتباط البعد مع الدرجة الكلية للمقياس.

جدول 5: معاملات ارتباط بيرسون للبعد والدرجة الكلية لمقياس السلوك العدواني والعدائي

البعد	عدد الفقرات	معامل الارتباط	مستوى الدلالة
السلوك العدواني المادي	14	.955**	.000
السلوك العدواني اللفظي	14	.967**	.000
العدائية	14	.934**	.000

يتضح من الجدول رقم (5) أن جميع الأبعاد في مقياس السلوك العدواني والعدائي ترتبط مع الدرجة الكلية للمقياس، عند مستوى دلالة (0.01)، وهذا يدل على أن المقياس يتمتع بدرجة عالية من الاتساق الداخلي.

ثبات الاداة:

للتتحقق من ثبات الاداة تم استخراج معامل الثبات لفقرات الاستبانة، باستخدام معادلة كرونباخ ألفا (Chronbach Alpha)، والجدول (6) يبين معاملات الثبات لكل بعد ومعامل الثبات الكلي لمقياس السلوك العدواني والعدائي.

جدول 6: معاملات ثبات الاستبانة

البعد	عدد الفقرات	معامل الثبات
السلوك العدواني المادي	14	0.934
السلوك العدواني اللفظي	14	0.879
العدائية	14	0.891
الدرجة الكلية	42	0.964

يتضح من الجدول (6) أن معاملات ثبات الاستبانة تراوحت بين (0.879-0.934)، والدرجة كلية للمقياس بلغت (0.964)، وهي معاملات ثبات عالية وتفي بأغراض البحث العلمي، وتعطي مؤشرات على صحة الاستبانة ودقة نتائجها.

متغيرات الدراسة: تضمنت الدراسة المتغيرات الآتية: -

أ- المتغيرات المستقلة:

- الجنس: وله مستويان (ذكر، أنثى)

- مكان السكن: وله ثلاث مستويات (مدينة، وقرية، ومخيم)

ب- المتغير التابع: هو درجة استجابات أفراد العينة على اسئلة الاستبانة.

المعالجات الإحصائية: بعد تفريغ إجابات أفراد العينة جرى ترميزها وإدخال البيانات باستخدام الحاسوب ثم معالجة البيانات إحصائياً باستخدام برنامج الرزمة الإحصائية للعلوم الاجتماعية (SPSS) ومن المعالجات الإحصائية المستخدمة:

1. التكرارات والنسب المئوية .

2. المتوسطات الحسابية، والانحرافات المعيارية، والنسب المئوية لتقدير الوزن النسبي لفقرات مجالات الدراسة.

3. معامل ارتباط بيرسون Pearson Correlation.

4. اختبار (ت) لعينتين مستقلتين Independent Samples *t* Test .

5. معاملات الانحدار Simple Regression .

عرض نتائج الدراسة ومناقشتها:

النتائج المتعلقة بسؤال الدراسة الأول: ما مستوى اشباع الحاجات النفسية لدى المراهقين والشباب الجامعيين؟

وللإجابة عن هذا السؤال استخدم الباحث الأوساط الحسابية والانحرافات المعيارية، والنسبة المئوية لمقياس الحاجات النفسية، والجدول رقم (7) يبين هذه النتائج.

جدول (7): المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية والأهمية النسبية للحاجات النفسية

الرقم	المقياس	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	النسبة المئوية
1	الحاجة إلى الاستقلالية	3.45	0.33	69%
2	الحاجة إلى الانتماء	3.20	0.51	64%
3	الحاجة إلى الكفاءة	2.94	0.32	59%
	الدرجة الكلية	3.21	0.28	64%

تشير النتائج الواردة في الجدول (7) أن مستوى اشباع الحاجات النفسية لدى أفراد عينة الدراسة من الطلبة الجامعيين الفلسطينيين بلغ (64%)، وأن نسبة اشباع حاجة الاستقلالية بلغت 69%، وأن نسبة اشباع حاجة الانتماء بلغت 64%، وأن نسبة اشباع حاجة الكفاءة بلغت 59%.

النتائج المتعلقة بسؤال الدراسة الثاني: ما مستوى السلوك العدواني والعُدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين؟

للإجابة عن السؤال الثاني، تم استخراج المتوسطات الحسابية، والانحرافات المعيارية والنسب المئوية لاستجابات أفراد عينة الدراسة على مقياس السلوك العدواني والعُدائي، والجدول (8) يبين هذه النتائج.

جدول (8): المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية والأهمية النسبية للحاجات النفسية

الرقم	المقياس	الوسط الحسابي	الانحراف المعياري	النسبة المئوية
1	السلوك العدواني المادي	2.46	0.89	49%
2	السلوك العدواني اللفظي	2.48	0.79	50%
3	العُدائية	2.57	0.72	51%
	الدرجة الكلية	2.50	0.76	50%

تشير النتائج الواردة في الجدول (8) أن مستوى السلوك العدواني المادي لدى أفراد عينة الدراسة من الطلبة الجامعيين الفلسطينيين بلغ نسبة (49%)، وأن مستوى السلوك العدواني اللفظي بلغ نسبة 50%، وأن مستوى العدائية بلغت نسبة 51%، وأن مستوى السلوك العدواني والعدائي الكلي بلغ بمتوسط حسابي 2.5 وانحراف معياري 0.76، أي ما نسبته 50%.

النتائج المتعلقة بسؤال الدراسة الثالث: هل توجد علاقة تنبؤية ذات دلالة إحصائية عند مستوى دلالة ($\alpha= 0.05$) بين الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي لدى الشباب والمراهقين الجامعيين الفلسطينيين؟

للإجابة عن السؤال الثالث، استخدم الباحث تحليل الانحدار الخطي البسيط لمعرفة العلاقة ودرجة تأثير الحاجات النفسية على السلوك العدواني والعدائي؛ ويوضح الجدول رقم (9) تحليل التباين عبر الانحدار ومعاملات الارتباط بين الحاجات النفسية كمتغير متنبئ (مستقل)، والسلوك العدواني والعدائي كمتغير متنبأ به (تابع).

جدول (9): نتائج تحليل الانحدار المتعدد ومعاملات الارتباط بين الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي

مربع معامل الارتباط R Square	معامل الارتباط R	مستوى الدلالة Sig.	قيمة اختبار "F"	متوسطات المربعات	درجات الحرية	مجموع المربعات	مصدر التباين	السلوك العدواني المادي
.029	.171	.002	10.073	7.774	1	7.774	الانحدار	
				.772	334	257.797	البواقي	
					335	265.571	الكلي	
مربع معامل الارتباط R Square	معامل الارتباط R	مستوى الدلالة Sig.	قيمة اختبار "F"	متوسطات المربعات	درجات الحرية	مجموع المربعات	مصدر التباين	السلوك العدواني اللفظي
.025	.158	.004	8.498	5.128	1	5.128	الانحدار	
				.603	334	201.539	البواقي	
					335	206.667	الكلي	
مربع معامل الارتباط R Square	معامل الارتباط R	مستوى الدلالة Sig.	قيمة اختبار "F"	متوسطات المربعات	درجات الحرية	مجموع المربعات	مصدر التباين	العدائية
.201	.449	.000	84.272	34.853	1	34.853	الانحدار	
				.414	334	138.135	البواقي	
					335	172.988	الكلي	

وتشير النتائج الواردة في الجدول (7) أن قيمة (F) بلغت (84.272, 8.498, 10.073) على التوالي عند مستوى الدلالة (0.002, 0.004, 0.000) وجميعها أقل من مستوى الدلالة ($\alpha=0.05$)، مما يدل على أن الحاجات النفسية كمتغير متنبئ يؤثر بدرجة دالة إحصائية في تحديد السلوك العدواني والعدائي لدى الشباب الجامعيين، وأنه يوجد علاقة دالة إحصائية بين الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي، وأن هذا الارتباط يفسر ما نسبته (2.9%) من التباين في السلوك العدواني المادي، و(2.5%) من التباين في السلوك العدواني اللفظي، و(20.1%) من التباين في العدائية، بينما كانت النسب المتبقية من التباين ترجع إلى متغيرات أخرى لم تؤخذ في الاعتبار في معادلة الانحدار.

النتائج المتعلقة بسؤال الدراسة الرابع:

هل توجد فروق دالة إحصائية عند مستوى الدلالة ($\alpha=0.05$) في الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين تعزى لمتغير الجنس؟

ولاستخراج النتائج تم اختبار الفرضية التالية: لا توجد فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى الدلالة ($\alpha=0.05$) في مستوى اشباع الحاجات النفسية والسلوك العدواني والعدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين تعزى لمتغير الجنس.

ولفحص الفرضية، استخدم الباحث اختبار "ت" لمجموعتين مستقلتين (Independent t-test) لبيانات أفراد عينة الدراسة، ونتائج الجدول (10) تبين ذلك.

جدول 10: نتائج اختبار "ت" لمجموعتين مستقلتين؛ لفحص دلالة الفروق تبعا لمتغير الجنس

مستوى الدلالة	قيمة t	الانحراف المعياري	الوسط حسابي	العدد	الجنس	
.000	3.644	.32833	3.2454	224	ذكر	الحاجات النفسية
		.10017	3.1296	112	أنثى	
مستوى الدلالة	قيمة t	الانحراف المعياري	الوسط حسابي	العدد	الجنس	
.000	18.212	.63293	2.8810	224	ذكر	السلوك العدواني والعدائي
		.26599	1.7440	112	أنثى	

يتضح من نتائج الجدول (10) عدم وجود فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى ($\alpha=0.05$) مستوى اشباع الحاجات النفسية لدى المراهقين والشباب الجامعيين تعزى لمتغير الجنس، ولصالح الذكور، كما ويوجد فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى ($\alpha=0.05$) في مستوى السلوك العدواني والعدائي لدى المراهقين والشباب الجامعيين تعزى لمتغير الجنس ولصالح الذكور أيضاً.

التوصيات:

في ضوء نتائج الدراسة أوصى الباحث بما يأتي:

- أن توفر الجامعات الفلسطينية أجواء أكاديمية سليمة وصحية، تسهم في إشباع حاجاتهم النفسية بشكل يعزز من فكرتهم عن ذاتهم، ويساهم في سعيهم بشكل جاد نحو تحقيق آمالهم ورغباتهم المستقبلية.
- التعاون والتشارك من قبل الأهل والمدرسين ومؤسسات المجتمع على دعم الأبناء في سبيل تحقيقهم لطموحهم، من خلال مساعدتهم على تخطي ما يواجههم من عوائق ومصاعب في طريق تحقيق ذلك الطموح، بما يساعد في تمتعهم بالصحة النفسية.
- إدراج مساق الصحة النفسية كمتطلب جامعي يدرسه كافة الطلبة.
- عمل دورات تدريبية وورش عمل للمراهقين والشباب بشكل ممنهج وعلمي يساعد الطلبة في تدعيم مفهوم الذات لديهم وتكوين شخصية ايجابية.
- إجراء المزيد من الدراسات المماثلة على مجتمعات مختلفة أو متغيرات أخرى.

المصادر والمراجع:

- ابريعم، سامية (2017). تقنين مقياس السلوك العدواني والعدائي للمراهقين لـ "آمال باظه" (النسخة المصرية) على البيئة الجزائرية، مجلة العلوم النفسية والتربوية، 4(1). 372-397.
- باطه، أمال عبد السميع (2009). مقياس السلوك العدواني والعدائي للمراهقين والشباب، ط 2، القاهرة: مكتبة الانجلو المصرية.
- باطه، أمال عبد السميع (2003). مقياس السلوك العدواني والعدائي للمراهقين والشباب، القاهرة: مكتبة الانجلو المصرية.
- الزعبي، أحمد (2011). العلاقة بين الذكاء الاجتماعي والسلوك العدواني لدى الطلبة العاديين المتفوقين، المجلة الاردنية في العلوم التربوية، 7(4)، 419-431.
- زيدان، محمد (1994). النمو النفسي للطفل والمراهق ونظريات الشخصية، ط 4، جدة: دار الشروق.
- السرسري، أسماء محمد وعبد المقصود، أماني عبد الوهاب (2000). دراسة للحاجات النفسية للأطفال في مراحل تعليمية متباينة، مجلة كلية التربية جامعة عين شمس، 4 (24)، 151-183.
- الشاعر، محمد ماجد (2014). التنبؤ بالتمرد النفسي في ضوء إشباع الوالدين للحاجات النفسية لدى عينة من المراهقين بمحافظة خان يونس، رسالة ماجستير منشورة، كلية التربية، جامعة الأقصى، فلسطين.
- الشرقاوي، أنور (2005). استبيان الحاجات النفسية للشباب، ط 5، القاهرة: مكتبة الانجلو المصرية.

الصالح، تهاني محمد (2012). درجة مظاهر وأسباب السلوك العدواني لدى طلبة المرحلة الأساسية في المدارس الحكومية في محافظات شمال الضفة الغربية وطرق علاجها من وجهة نظر المعلمين، رسالة ماجستير منشورة، برنامج الإدارة التربوية، كلية الدراسات العليا، جامعة النجاح الوطنية، نابلس، فلسطين.

عبد الفتاح، كاميليا (1984). مستوى الطموح والشخصية، ط 2، لبنان: دار النهضة العربية.

عبد الفتاح، كاميليا (1990). دراسات سيكولوجية في مستوى الطموح والشخصية، ط 3، القاهرة: نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزيع.

القطنوي، علاء سمير (2011). الحاجات النفسية ومفهوم الذات وعلاقتها بمستوى الطموح لدى طلبة جامعة الأزهر بغزة في ضوء نظرية محددات الذات، رسالة ماجستير منشورة، كلية التربية، جامعة الأزهر، فلسطين.

Abello-Riquelme, R., Del Valle, M., López-Angulo, Y., Sanhueza-Campos, C., & Contreras-Soto, Y. (2022). Lecturers' Basic Psychological Needs Satisfaction and Its Relationship with Students' Disposition towards Studying during Online Teaching in the COVID-19 Pandemic. *Social Sciences*, 11(7), 315. MDPI AG. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3390/socsci11070315>

Birdsell, B. J. (2018). Understanding Students' Psychological Needs in an English Learning Context. *Journal of Liberal Arts Development and Practices*. Vol. 2, 1-14.

Crapanzano, A. M., Frick, P. J., & Terranova, A. M. (2010). Patterns of physical and relational aggression in a school-based sample of boys and girls. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 38(4), 433-445. <https://doi.org/10.1007/s10802-009-9376-3>

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, 227-268.

Dereli, E. (2020). Physical and Relational Aggressive Behavior in Preschool: School Teacher Rating, Teachers' Perception and Intervention Strategies, 6(1), 228-252, <https://doi.org/10.5296/jei.v6i1.16947>

Kamper-DeMarco, K. E., & Ostrov, J. M. (2019). The Influence of Friendships on Aggressive Behavior in Early Childhood: Examining the Interdependence of Aggression. *Child Psychiatry & Human Development*, 50, 520-531. <https://doi.org/10.1007/s10578-018-0857-x>

(2012). Motivation, Satisfaction, and Innate Psychological Needs, International M..Mason M *Journal of Doctoral Studies*, Volume 7, 259-277.

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2002). Overview of self-determination theory: An organismic dialectical perspective. In E. L. Deci, & R. M. Ryan (Eds.), *Handbook of self-determination research* (pp. 3-33). Rochester, NY: The University of Rochester Press.

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2008). Self-determination theory and the role of basic psychological needs in personality and the organization of behavior. In R. R. O. John, & L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 654–678). New York, NY: Guilford Press.

Zahrt, D. M., & Melzer-Lange, M. D. (2011). Aggressive behavior in children and adolescents. *Pediatrics in review*, 32(8), 325–332. <https://doi.org/10.1542/pir.32-8-325>

بسم الله الرحمن الرحيم

"أثر العامل الديني في مواجهة أزمة كورونا طلاب جامعة قطر نموذجاً"

ا.د. عبد الجبار سعيد

رئيس قسم القرآن والسنة

كلية الشريعة-جامعة قطر

مقدمة:

الحمد لله رب العالمين وأفضل الصلاة وأتم التسليم على سيدنا محمد وآله وصحبه والتابعين وبعد فإن الناس اعتادوا أن يستحضروا الدين ونصوصه من القرآن والسنة في مواجهة الأزمات، ولعل هذا السلوك طبيعي ومنسجم مع موقع الدين في حياة الأمة ومصدريته لجوانب الحياة جميعاً، في العقيدة والتشريع والأخلاق، والسياسة، والاقتصاد، وغيرها. ومثل هذا حصل في مواجهة أزمة كورونا حيث ذهب اعتقاد البعض إلى القول بأن هذا الوباء عقوبة ربانية للبشر بسبب ذنوبهم ومعاصيهم وظلمهم، وذهب آخرون إلى الاعتقاد بأنه مؤامرة من أعداء الأمة وخصومها، وتعددت التفسيرات. وذات الشيء حصل في مواجهة الأزمة فمن جهة احتاج الناس للفتاوى فيما يخص الصلاة والمساجد والجماعة والجمع، والجنائز ودفن الموتى وغير ذلك، ومن جهة أخرى احتاج الناس لمواقف العلماء ورأيهم في الحث على المبادرة والإرشاد والالتزام بالتعليمات، وتفاوتت مواقفهم في تقبل رأي العلماء في بعض القضايا مثل إغلاق المساجد، وعدم إقامة الجمعة والجماعة.

مشكلة الدراسة:

وتسعى هذه الدراسة للإجابة على العديد من التساؤلات المتعلقة بأثر العامل الديني في الشباب في مواجهة أزمة كورونا ومن هذه الأسئلة:

- 1- هل كان العامل الديني مؤثراً في إجراءات التعامل مع أزمة كورونا؟
- 2- هل قامت المؤسسات الدينية بدورها في مواجهة الأزمة استناداً للدين بصورة واضحة وبقدر كاف؟
- 3- هل لدى الشباب قناعة بدور الدين في التعامل مع الأزمة ومواجهتها؟
- 4- هل تأثر الشباب بتيارات الإلحاد والعلمانية في موقفهم من أثر الدين في التعامل مع الأزمة؟

لماذا الشباب؟

لأن الشباب يميلون عادة للتمرد على التعليمات، ولأنهم الفئة الأكثر ثقافة ووعياً في المجتمع، فقد رأى الباحث أن يقيس أثر العامل الديني في التعامل مع أزمة كورونا، من خلال طلاب جامعة قطر، كونهم عينة من الشباب المثقف، المتفاعل مع الأزمة والمتأثر بها، والمتابع لما يصدر من العلماء وغيرهم في التعامل مع أزمة كورونا. وللوقوف على رأي الشباب وتفاعلهم مع الدين في التعامل مع أزمة كورونا، وقياس هذا الرأي سواء في مسألة التفسير للظاهرة، أو الحلول والإجراءات، وتحديد موقفهم من المؤسسة الدينية وبالذات كلية

الشريعة وتفاعلهم معها في التعامل مع الأزمة تحديداً، لعل هذا يساهم في تطوير أداء الكلية باتجاه الشباب، وتنقيفهم دينياً في التعامل مع الظواهر والقضايا التي تواجههم.

أهداف الدراسة:

ويسعى الباحث من خلال هذه الدراسة لتحقيق الأهداف الآتية:

- 1- تحديد موقف الشباب من تأثير الدين في التعامل مع أزمة كورونا.
- 2- الإفادة من نتائج الدراسة في تعزيز أثر هذا العامل(الدين) في التعامل مع الأزمة، ولتلافي العقبات والسلبيات -في حال وجدت- التي قللت من أثره وبالذات في بيئة الشباب.
- 3- رصد مدى تأثير الشباب بالدين، في جوانب حياتهم، ومواقفهم الفكرية، قياساً على تأثيرهم فيه في التعامل مع أزمة كورونا.
- 4- تعزيز دور كلية الشريعة، لتكون مرجعية دينية واجتماعية، ذات تأثير عال في الشباب، تساهم في حل مشكلاتهم، وتوجيههم وتعزيزي ارتباطهم بالدين.

خطة البحث:

- تمهيد في التعريف بالدراسة وأهدافها وإشكالية البحث.
- المبحث الأول: استحضار الدين في مواجهة أزمة كورونا.
- المبحث الثاني: نص الاستبانة والعينة المستهدفة.
- المبحث الثالث: تحليل نتائج الاستبانة.
- المبحث الرابع: النتائج والتوصيات.
- الخاتمة.

والله تعالى أسأل أن ييسر الوصول لأفضل النتائج التي تهدينا لأفضل سبل تفعيل أثر الدين في حياة الشباب وبالذات في مواجهة الأزمات.

المبحث الأول: استحضار الدين في مواجهة أزمة كورونا

اهتم الإسلام بالأمراض والتعامل معها من زوايا متعددة، وفي سياقات طبيعية، ذلك أن الأمراض ومتعلقاتها مرتبطة بالإنسان، والإنسان محور الدين والرسالة، فمن الطبيعي أن تلقى الأمراض والأدواء وأسبابها ونتائجها وغير ذلك، اهتماماً من قبل الإسلام. ومن أوجه الاهتمام بالأمراض ومكافحتها وعلاجها في الإسلام:

- 1- ذكر الله المرض والشفاء والتعامل معهما في القرآن الكريم على لسان الأنبياء فقال على لسان إبراهيم عليه السلام: "وَإِذَا مَرَضتْ فَهَوَّ يَشْفِين" الشعراء ٨٠ وقد رأى السمرقندي في بحر العلوم أنه "أضاف سائر الأشياء إلى الله تعالى، وأضاف المرض إلى نفسه، لأن المرض بكسب يده كقوله عز وجل: وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ (الشورى:30) وفيه كفارة وإذا كان أصله من

كسب نفسه، أضافه إلى نفسه" ¹. وقال القشيري: "لم يقل: وإذا أمرضني لأنه حفظ أدب الخطاب" ². وذكر ربنا تبارك وتعالى مرض سيدنا أيوب عليه السلام وصبره عليه ولجؤه إلى الله وأثنى عليه في ذلك فقال عز من قائل: "وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ ٨٣ فاستجبنا له فكشفنا ما به من ضررٍ ٨٤ وَءَاتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً ٨٥ مِنْ عِنْدِنَا وَذَكَرْنَا لِلْعَالَمِينَ ٨٦" الأنبياء ٨٣-٨٤ فظاهر الآيات دال على العلاقة بين الإيمان والمرض والشفاء منه في ضوء اللجوء إلى الله، مع ملاحظة الفارق بين كون الحديث هنا عن النبي أيوب عليه السلام، وبحثنا متعلق بعموم الناس، ولكن الأنبياء قدوتنا، ويصيبهم ما يصيب عموم البشر من الأمراض والشفاء.

قال التستري: "الضر على وجهين: ضر ظاهر وضر باطن فالباطن حركة النفس عند الوارد واضطرابها، والظاهر إظهار ما في السر من ذلك، فمتى احتل الضر الباطن سكن الظاهر عن إظهاره وصبر على الآلام، وإذا تحرك الباطن تحت الوارد انزعج الظاهر بالصياح والبكاء، فكان شكواه إلى الله عز وجل كي يعطي المعونة على رضا قلبه بالوارد، وذلك أن القلب إذا كان راضياً بأمر الله لم يضر العبد ما فعلت جوارحه، ألا ترى إلى بكاء النبي صلى الله عليه وسلم حين مات ابنه إبراهيم كيف بكى عليه رحمة له بطبع البشرية، فلم يضره ما فعلت جوارحه، لأن قلبه كان راضياً به" ³

وقال سبحانه: "واذكر عبدنا أيوب إذ نادى ربه أني مسني الشيطان بنصبٍ وعذابٍ ٤١ أرخص برجلك هذا مغتسل باردٍ وشرابٍ ٤٢ ووهبنا له أهله ومثلهم معهم رحمةً منا وذكرى لأولي الألباب ٤٣ وخذ بيدك ضغثًا فاصرب به ولا تحنت إنما وجدته صابراً ٤٤ نعم العبد إنه أواب ٤٤". ص ٤١-٤٤

2- ذكر الله بعض الأدوية وأنها تشفي الأمراض فجعل العسل شفاء للناس: "ثم كلي من كل الثمرات فاستلكي سبل ربك ذللاً ٦٩ يخرج من بطونها شرابٌ مختلفٌ ألوانه فيه شفاءً للناس إن في ذلك لآيةٍ لقومٍ يتفكرون" النحل ٦٩ فقال بعض المفسرين أن الضمير في قوله فيه عائد للقرآن، وقال آخرون إن المقصود به العسل وهو ما رجحه الإمام الطبري وآخرون" وهذا القول، أعني قول قتادة (بأنه العسل)، أولى بتأويل الآية، لأن قوله (فيه) في سياق الخبر عن العسل فإن تكون الهاء من ذكر العسل، إذ كانت في سياق الخبر عنه أولى من غيره. وقوله (إن في ذلك لآيةٍ لقومٍ يتفكرون) يقول تعالى ذكره: إن في إخراج الله من بطون هذه النحل: الشراب المختلف، الذي هو شفاء للناس، لدلالة وحجة واضحة على من سخر النحل وهداها لأكل الثمرات التي تأكل، واتخاذها البيوت التي تنحت من الجبال والشجر والعروش، وأخرج من بطونها ما أخرج من الشفاء للناس، أنه الواحد الذي ليس كمثل شيء، وأنه لا ينبغي أن يكون له شريك ولا تصح الألوهة إلا له" ⁴.

3- جعل الله المرض عذراً يؤدي للتخفيف عن صاحبه في العبادات وغيرها من أعمال الدين فرخص للمرضى في التيمم فقال سبحانه "يأيها الذين آمنوا لا تقربوا الصلوة وأنتم سكرى حتى تعلموا ما تقولون ولا جنباً إلا عابري سبيلٍ حتى تغتسلوا وإن كنتم مرضى أو على سفرٍ أو جاء أحدٌ منكم من الغائطٍ أو لمستم النساء فلم تجدوا ماءً ففيمموا صعيداً طيباً فامسحوا بوجوهكم وأيديكم إن الله

1 - أبو الليث السمرقندي (373هـ) بحر العلوم 2/ 556 الموسوعة الشاملة، 1431هـ.

2 - القشيري، عبد الكريم (465هـ) لطائف الإشارات 13/3 الموسوعة الشاملة 1431هـ.

3 - التستري، سهل التستري (283هـ) تفسير التستري ص 104 الموسوعة الشاملة 1431هـ.

4 - الطبري، محمد بن جرير (310هـ): جامع البيان 17/250-251 ط دار التربية والتراث، الموسوعة الشاملة 1431هـ.

كَانَ عَفْوًا غَفُورًا" النساء ٤٣. قال ابن القيم: "فأباح للمريض العدول عن الماء إلى التراب حمية له أن يصيب جسده ما يؤذيه، وهذا تنبيهه على الحمية عن كل مؤذ له من داخل أو خارج"⁵.

كما خفف على المرضى في صلاة الخوف فقال سبحانه: "وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِن وَرَائِكُمْ وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَّيْلَةً ۗ وَجِدَةٌ ۗ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَدَىٰ مِّن مَّطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرَضَىٰ أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ إِنْ أَلَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُّهِينًا" النساء ١٠٢ .

وخفف على المرضى في الجهاد: "لَيْسَ عَلَى الصُّعْفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَىٰ وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِن سَبِيلٍ ۗ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ" التوبة ٩١

وخفف عنهم في قيام الليل فقال: "إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِن ثُلُثِي اللَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَائِفَةٌ مِّنَ الَّذِينَ مَعَكَ وَاللَّهُ يُفَدِّرُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ ۗ عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ ۗ عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَّرْضَىٰ وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِن فَضْلِ اللَّهِ وَآخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاقْرَأُوا اللَّهَ قَرَضًا حَسَنًا ۚ وَمَا تَقَدَّمُوا لَأَنفُسِكُمْ مِن خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْرًا ۗ وَاسْتَغْفِرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا بِإِحْسَانٍ ۗ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ" المزمّل ٢٠

4- منع الإهمال في حق النفس والتعدي عليها فمنع قتلها وأمر بالعلاج والتداوي على لسان نبيه

فَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا أَنْزَلَ اللَّهُ دَاءً إِلَّا أَنْزَلَ لَهُ شِفَاءً"⁶

قال ابن بطال: "وفيه إباحة التداوي وجواز الطب، وهو رد على الصوفية الذي يزعمون أن الولاية لا تتم إلا إذا رضى بجميع ما نزل من البلاء، ولا يجوز له مداوته. وقد أباح عليه السلام التداوي وقال للرجلين: (أيكم أطب؟ فقالا: أو في الطب خير يا رسول الله؟ فقال: أنزل الدواء الذي أنزل الأدوية) فلا معنى لقول من أنكر ذلك"⁷ وقال ابن باديس في تفسيره: وثبت عنه- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- أنه استشفى واسترقى ببعض آيات القرآن العظيم، وأقر على ذلك من فعله من أصحابه"⁸

5- أمر باتخاذ الاحتياطات فيما يعرف بالطب الوقائي:

أ- أمر بالحجر الصحي في حالة الأمراض المعدية: ومن ذلك مرض الطاعون فقال صلى الله عليه

وسلم: عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا رَوَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الطَّاعُونِ فَأَخْبَرَنِي أَنَّهُ عَذَابٌ يُبْعَثُهُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَأَنَّ اللَّهَ جَعَلَهُ رَحْمَةً لِلْمُؤْمِنِينَ لَيْسَ مِنْ أَحَدٍ يَفْعُ الطَّاعُونَ فَيَمُوتُ فِي بَلَدِهِ صَابِرًا مُحْتَسِبًا يَعْلَمُ أَنَّهُ لَا يُصِيبُهُ إِلَّا مَا كَتَبَ

⁵ - ابن قيم الجوزية (ت751هـ): زاد المعاد في هدي خير العباد 7/4 الناشر مؤسسة الريان- بيروت، ط3، 2006م.
⁶ - البخاري، محمد بن إسماعيل(256هـ) صحيح البخاري كتاب الطب: باب: ما أنزل الله داءً إلا أنزل له شفاءً رقم 5678 محقق: محمد زهير بن ناصر الناصر، الناشر: دار طوق النجاة) مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي، الطبعة: الأولى، 1422هـ..

⁷ - ابن بطال(ت449هـ): شرح صحيح البخاري 394/9 الموسوعة الشاملة 1431هـ.

⁸ - ابن باديس: عبد الحميد(1359هـ) تفسير ابن باديس في مجالس التذكير من كلام الحكيم الخبير 144

الموسوعة الشاملة 1432هـ.

الله له إلا كان له مثل أجر شهيد⁹. وفي ظاهر النص أن المرض قد يكون عذاباً يبعثه الله على من يشاء من عباده وهو أيضاً رحمة للمؤمنين قال ابن حجر: "ففي هذه الأحاديث أن الطاعون قد يقع عقوبة بسبب المعصية فكيف يكون شهادة ويحتمل أن يقال بل تحصل له درجة الشهادة لعموم الأخبار الواردة ولا سيما في الحديث الذي قبله عن أنس الطاعون شهادة لكل مسلم ولا يلزم من حصول درجة الشهادة لمن اجترح السيئات مساواة المؤمن الكامل في المنزلة لأن درجات الشهداء متفاوتة كمنظيره من العصاة إذا قتل مجاهداً في سبيل الله لتكون كلمة الله هي العليا مقبلاً غير مدبر ومن رحمة الله بهذه الأمة المحمدية أن يعجل لهم العقوبة في الدنيا ولا ينافي ذلك أن يحصل لمن وقع به الطاعون أجر الشهادة ولا سيما وأكثرهم لم يباشر تلك الفاحشة وإنما عمهم والله أعلم لتقاعدهم عن إنكار المنكر... قوله فليس من عبد أي مسلم يقع الطاعون أي في مكان هو فيه فيمكث في بلده... ولا يخرج من البلد أي التي وقع فيها الطاعون قوله صابراً أي غير منزع ولا قلق بل مسلماً لأمر الله راضياً بقضائه وهذا قيد في حصول أجر الشهادة لمن يموت بالطاعون وهو أن يمكث بالمكان الذي يقع به فلا يخرج فراراً منه كما تقدم النهي عنه في الباب قبله صريحاً"¹⁰.

ب- **أمر بالنظافة:** فقد عني الإسلام بالنظافة الشخصية للإنسان ومن ذلك أمره بالاغتسال يوم الجمعة حداً أدنى، إذ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " لا يَغْتَسِلُ رَجُلٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، وَيَتَطَهَّرُ مَا اسْتَطَاعَ مِنْ طَهْرٍ، وَيَدَّهْنُ مِنْ دُهْنِهِ، أَوْ يَمَسُّ مِنْ طِيبٍ بَيْتِهِ، ثُمَّ يَخْرُجُ فَلَا يُفَرِّقُ بَيْنَ اثْنَيْنِ، ثُمَّ يُصَلِّي مَا كَتَبَ لَهُ، ثُمَّ يُنْصِتُ إِذَا تَكَلَّمَ الْإِمَامُ، إِلَّا غُفِرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجُمُعَةِ الْأُخْرَى"¹¹. وغير ذلك من قضايا النظافة الشخصية مما يصعب استقصاؤه في هذا المقام.

كما حث الإسلام على نظافة الطريق والإسهام في تنظيفها، وجعل ذلك من شعب الإيمان، فقال صلى الله عليه وسلم: "الإيمانُ بضعٌ وسبعونَ أو بضعٌ وستونَ شعبَةً، فأفضلُها قولُ لا إلهَ إلا اللهُ، وأدناها إماطةُ الأذى عن الطريق، والحياءُ شعبَةٌ من الإيمان"¹²

وقد استشعرنا جميعاً أهمية النظافة في مرحلة الإصابة في كورونا

ت- **حث على الاقتصاد في الطعام والحمية:** وهذا فيه من الوقاية من الأمراض ما فيه فقد أخبرنا النبي صلى الله عليه وسلم أنه: " ما ملأ أدمي وعاء شراً من بطن، حسبك يا ابن آدم أقيمت يقمّن صلبك، فإن كان لا بد فقلت طعام، وتلت شراب، وتلت نفس"¹³. نقل ابن حجر تعليق القرطبي والغزالي على هذا الحديث فقال: "قال القرطبي في شرح الأسماء: لو سمع بقراط بهذه القسمة

⁹ - صحيح البخاري - كتاب أحاديث الأنبياء - باب حدثنا أبو اليمان 175/4

¹⁰ - ابن حجر العسقلاني (852هـ) فتح الباري شرح صحيح البخاري 10/ 193 الموسوعة الشاملة 1431هـ.

¹¹ - صحيح البخاري كتاب الجمعة كتاب الجمعة - باب الدهن للجمعة 3/2 رقم 833

¹² مسلم بن الحجاج النيسابوري (261هـ) صحيح مسلم - كتاب الإيمان - باب شعب الإيمان 1/ 46 رقم 35.

¹³ محمد بن حبان البستي (ت 354هـ) صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان - كتاب الأطعمة - باب آداب الأكل - ذكر وصف أكل المسلمين الذي يجب عليهم استعماله رجاء ثواب نوال الخير في الدارين به 41/12، المحقق شعيب الأرنؤوط، الناشر: مؤسسة الرسالة - بيروت، ط2، 1994م.

لعجب من هذه الحكمة. وقال الغزالي قبله في باب كسر الشهوتين من الإحياء: ذكر هذا الحديث لبعض الفلاسفة فقال ما سمعت كلاماً في قلة الأكل أحكم من هذا".¹⁴

6- وصف النبي بعض الأدوية لبعض الأمراض وقاية أو علاجاً (أحاديث الطب النبوي).

فقد اهتم النبي صلى الله عليه وسلم بالإنسان وصحته اهتماماً بالغا كما سبقت الإشارة إليه، وفي هذا يقول ابن القيم: "ومن تأمل هدي النبي صلى الله عليه وسلم وجده أفضل هدي يمكن حفظ الصحة به، فإن حفظها موقوف على حسن تدبير المطعم والمشرب والملبس والمسكن والهواء والنوم، واليقظة والحركة، والسكون والمنكح والاستفراغ والاحتباس، فإذا حصلت هذه على الوجه المعتدل الموافق للملائم للبدن والبلد والسن والعادة، كان أقرب إلى دوام الصحة أو غلبتها إلى اقضاء الأجل"¹⁵

وقد وردت الأحاديث الكثيرة عن النبي صلى الله عليه وسلم في وصف بعض الأدوية لبعض الأمراض والعلل، ومن ذلك ما رواه البخاري بسنده عن خَالِدِ بْنِ سَعْدٍ قَالَ: خَرَجْنَا وَمَعَنَا غَالِبُ بْنُ أَبَجَرَ فَمَرَضَ فِي الطَّرِيقِ فَقَدِمْنَا الْمَدِينَةَ وَهُوَ مَرِيضٌ فَعَادَهُ ابْنُ أَبِي عَتِيقٍ ، فَقَالَ : لَنَا عَلَيْكُمْ بِهَذِهِ الْحُبَيْبَةِ السُّودَاءِ فَخُذُوا مِنْهَا حَمْسًا أَوْ سَبْعًا فَاسْحَقُوهَا ، ثُمَّ أَقْطِرُوهَا فِي أَنْفِهِ بِقَطْرَاتٍ رَيَّتِ فِي هَذَا الْجَانِبِ وَفِي هَذَا الْجَانِبِ ، فَإِنَّ عَائِشَةَ حَدَّثَتْنِي أَنَّهَا سَمِعَتِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: إِنَّ هَذِهِ الْحَبَّةَ السُّودَاءَ شِفَاءٌ مِنْ كُلِّ دَاءٍ إِلَّا مِنَ السَّامِ . قُلْتُ: وَمَا السَّامُ؟ قَالَ: الْمَوْتُ"¹⁶ . وغير ذلك الكثير مما يصعب تتبعه وذكره في هذا المبحث الموجز، ورغم الخلاف بين الأئمة والعلماء في تحديد موقفنا من هذه الروايات من حيث كون النبي صلى الله عليه وسلم قالها بصفته نبياً (وأنها من الوحي) وبالتالي تأخذ صفة الشرعية والوجوب أو الندب. والتأكيد على ضرورة تحقق النتائج في حال استخدام تلك العلاجات، أم أنها وردت من باب الخبرة البشرية للنبي صلى الله عليه وسلم في زمانه وأنه لا إلزام فيها وليس من الضروري استخدامها وليس من المؤكد تحقق نتائجها الطبية، وهذا ما يرجحه الباحث وقد قال بهذا كثير من العلماء قديماً وحديثاً، ومن أشهر المعاصرين القائلين بهذا الرأي فضيلة الإمام القرضاوي: "وقد ورد عن النبي صلى الله عليه وسلم جملة أحاديث تصف بعض الأدوية لبعض الأمراض. وقد اهتم بها بعض العلماء ظانين أنها كلها جزء من الدين والوحي الإلهي، ولكن الواقع أن منها ما هو من خبرات البيئة ونتائجها... ومنها ما يليق ببيئة معينة في حرارتها ومناخها وظروفها كالبينة الصحراوية العربية، ولا يمكن أن يحمل على العموم لكل الناس، كما بين ذلك المحقق ابن القيم رحمه الله في شرحه لعلاج عرق النسا بالية شاة عربية وعلاج الحمى بالماء البارد، والتصحيح بالتمر ونحو ذلك"¹⁷. ورغم هذا الخلاف فإن ورود هذا الكم من الأحاديث التي جمعت في كتب الطب النبوي إنما يدل على الاهتمام بالطب أدواء وعلاجاً، سواء بدافع النبوة أو بدافع الخبرة من النبي صلى الله عليه وسلم، وهذا دليل تحضر واهتمام بالإنسان من الدين، ومن النبي صلى الله عليه وسلم.

14 - فتح الباري 825/9.

15 زاد المعاد 166/4-167.

16 - " صحيح البخاري - كتاب الطب - باب الحبة السوداء 124/7 رقم 5687 .

17 - يوسف القرضاوي: السنة مصدراً للمعرفة والحضارة 194 مركز بحوث السنة والسيره بجامعة قطر، 1995م. وانظر زاد المعاد 58/4-59.

المبحث الثاني الاستبانة وتحليلها:

المطلب الأول: الاستبانة والعينة:

تم إعداد هذه الاستبانة وعرضت على العيادة المسحية في جامعة قطر وبعد أن أجزيت منها، تم توزيعها على عدد من طلاب جامعة قطر من مختلف التخصصات والكليات، كما سيظهر من الإحصائيات، وقد استجاب للإجابة على الاستبانة 229 طالباً وطالبة. ويتضمن هذا المبحث عرضاً لنص الاستبانة التي تم توزيعها، وتحليلاً لنتائجها وتوصيات مستخلصة من نتائج الدراسة.

بسم الله الرحمن الرحيم

استبانة أثر العامل الديني في التعامل مع أزمة كورونا

شباب جامعة قطر نموذجاً

إعداد: الأستاذ الدكتور عبد الجبار سعيد

رئيس قسم القرآن والسنة

كلية الشريعة - جامعة قطر

ستستخدم الاستبانة لغايات البحث العلمي فقط ولن تعرف هوية المشارك في تعبئة الاستبانة مما يحفظ خصوصيته كاملة

الكلية :

كلية الإدارة والإقتصاد

كلية الآداب والعلوم

كلية التربية

كلية الهندسة

كلية القانون

كلية العلوم الصحية

كلية الصيدلة

كلية الطب

كلية طب الأسنان

كلية الشريعة والدراسات الإسلامية

2-التخصص: -----

- العمر:

ادخل العمر _____

- الحالة الاجتماعية:

أعزب

متزوج

مطلق

أرمل

- هل أصبت بكورونا؟

نعم

لا

لا أعلم.

- هل حصلت على المطعم؟

نعم

لا

- إذا كانت الإجابة نعم، كم جرعة من اللقاح تلقيت؟

جرعة واحدة

جرعتين

ثلاث جرعات

يرجى اختيار إجابة واحدة مقابل كل عبارة من عبارات الاستبانة

الرقم	العبارة	موافق بشدة	موافق	محايد	غير موافق	غير موافق بشدة
1.	أعتقد أن كورونا امتحان من الله للناس					
2.	أعتقد أن معاصي وذنوب الناس هي سبب كورونا					
3.	لو أن الناس التزموا بدينهم لما أصابهم كورونا أو لخف أثره عليهم					
4.	لا علاقة لكورونا بالدين وإنما هو مجرد مرض أصاب الناس كغيره من الأمراض					
5.	اللجوء إلى الدين لتفسير ظاهرة كورونا يعد هرطقة وخرافة					
6.	كان لتعامل علماء المسلمين والمفتين أثر كبير في توعية المجتمع وتنقيتهم حول كورونا					
7.	كنت أنتظر فتاوى العلماء وأئمة المساجد للتعامل مع كورونا والتزم بها					
8.	كان لعلماء الدين وأئمة المساجد دور هام في مواجهة كورونا					
9.	أعتبر أن إغلاق المساجد في أزمة كورونا خطأ فادح					
10.	حث الإسلام على الحجر الصحي وهذا كان أثره واضحاً في مواجهة أزمة كورونا					

					11. إن تعميق الإيمان في نفوسهم وتوجيههم لطاعة الله هو العلاج لأزمة كورونا
					12. أعتقد أن من مات بسبب كورونا شهيد في الإسلام
					13. تعليمات الحكومة وقراراتها هي السبب في التزام الناس بإجراءات مكافحة كورونا
					14. أعتقد أنه ينبغي أن نلجأ إلى الله بالدعاء حتى نضمن عدم تكرار أزمة كورونا
					15. لجأت للقراءة في مصادر الإسلام وكتبه لمحاولة فهم ظاهرة كورونا.
					16. كنت وأهلي نلجأ إلى الدعاء والعبادة لله حتى لا نصاب بكورونا أو لنشفى من الإصابة
					17. كنا نحتاج فتاوى العلماء والأئمة في التعامل مع كورونا فيما يتعلق بالأذان وصلاة الجمعة والجماعة والجنائز ودفن الموتى (الشؤون الدينية)
					18. أكبر دليل على أنه لا علاقة بين كورونا والدين أنه أصاب الكفار والملحدين كما أصاب المسلمين
					19. لم ألاحظ اهتماماً من الجهات الرسمية التي أدارت مواجهة كورونا بأثر الإسلام والتدين في مواجهتها
					20. اقتصر دور المؤسسات الدينية في الدولة على تنفيذ تعليمات الجهة العليا في إدارة مواجهة كورونا

المطلب الثاني: تحليل النتائج:

الأساليب الإحصائية المستخدمة

تم استخدام أساليب الإحصاء الوصفي للإجابة عن أسئلة الدراسة كما يلي:-

1- استخدام اختبار الموثوقية ألفا كرونباخ لضمان ثبات بيانات الدراسة.

2- حساب قيمة التكرارات والنسب المئوية لتحليل توزيع أفراد عينة الدراسة

3- تم استخدام المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية للإجابة عن أسئلة الدراسة.

وتم إجراء المعالجات الإحصائية لها باستخدام برنامج الرزم الإحصائية (SPSS) وإجراء التحليلات الإحصائية المناسبة للإجابة عن أسئلة الدراسة واستخراج النتائج ومناقشتها.

1- اختبار الموثوقية والثبات

لإجراءات الاتساق الداخلي للبيانات، ومن أجل التأكد من موثوقية وصلاحية بيانات الدراسة، تم إجراء اختبار ألفا كرونباخ على أفراد العينة وكانت النتائج كما يلي:-

الجدول رقم (1) اختبار الموثوقية ألفا كرونباخ

عدد العبارات	ألفا كرونباخ على أساس العناصر المعيارية	معدل معامل ألفا كرونباخ
20	.764	.7490

المصدر: اعداد الباحث بالاعتماد على بيانات الاستبيان وباستخدام برنامج SPSS

يظهر الجدول رقم (1) أن قيم معامل ألفا كرونباخ لكل عبارات الدراسة كانت أكبر من 0.7 (Hair et al., 2014)، وهذا يدل على وجود اتساق كبير في أسئلة الاستبيان، وأن مصداقية البيانات عالية وجميعها مناسبة لإجراءات الدراسة ولا داعي لحذف أي عبارة.

2- استخراج قيمة التكرارات والنسب المئوية لتحليل توزيع أفراد عينة الدراسة

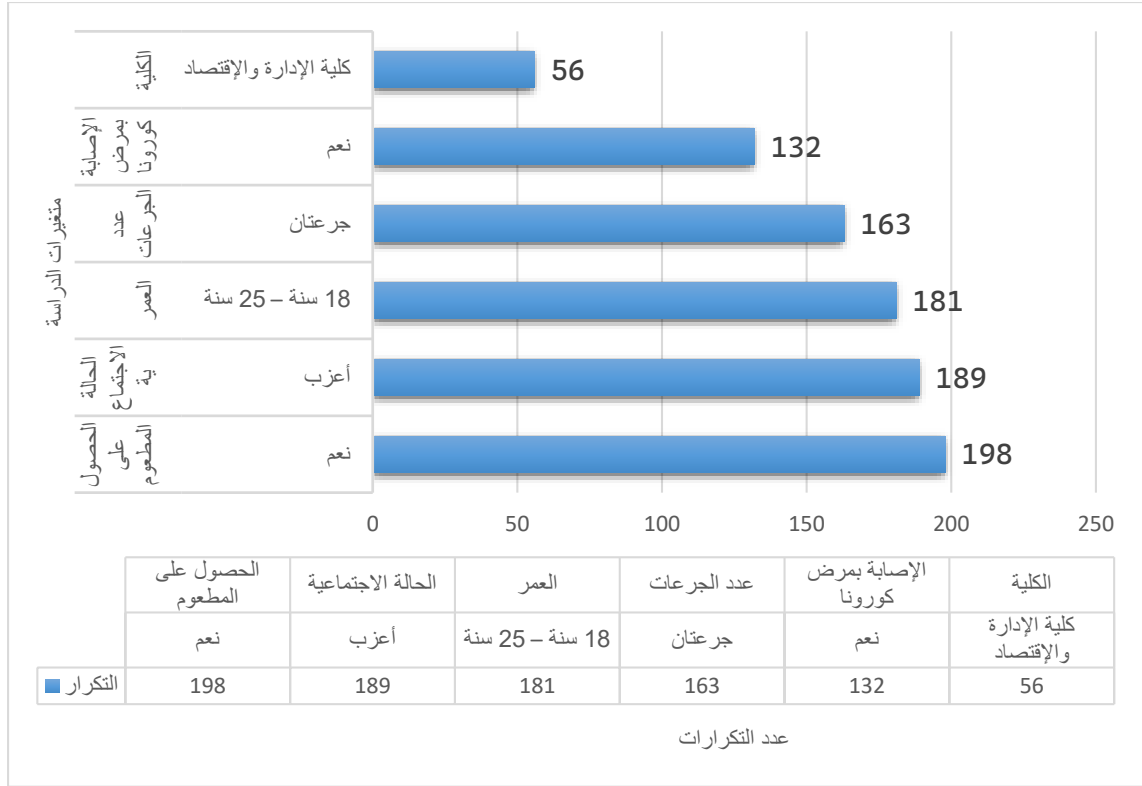
الجدول رقم (2):- يبين توزيع أفراد عينة الدراسة تبعاً لمتغيرات الدراسة (الحالة الاجتماعية، العمر، الكلية، الإصابة بمرض كورونا، الحصول على المطعم، و عدد الجرعات)

المتغير	الفئة	التكرار	النسبة المئوية
الحالة الاجتماعية	أعزب	189	82.5%
	متزوج	36	15.7%
	مطلق	4	1.7%
	المجموع	229	100%
العمر	18 سنة – 25 سنة	181	79%
	أكبر من 25 سنة – وأقل من 35 سنة	34	15%
	أكبر من 35 سنة – وأقل من 45 سنة	9	4%
	أكبر من 45 سنة	5	2%
	المجموع	229	100%
الكلية	كلية الآداب والعلوم	32	14%
	كلية الإدارة والإقتصاد	56	24.5%
	كلية التربية	32	14%
	كلية الشريعة والدراسات الإسلامية	27	12%
	كلية الصيدلة	3	1%
	كلية الطب	9	4%
	كلية طب الأسنان	4	1.8%
	كلية العلوم الصحية	6	2.7%
	كلية القانون	19	8%
	كلية الهندسة	41	18%
	المجموع	229	100%
الإصابة بمرض كورونا	نعم	132	58%
	لا	80	35%
	لا أعلم	17	7%

%100	229	المجموع	
%86.5	198	نعم	الحصول على المطعم
%13.5	31	لا	
%100	229	المجموع	
%13.5	31	بدون	عدد الجرعات
%71.2	163	جرعتان	
%15.3	35	ثلاث جرعات	
%100	229	المجموع	

من خلال البيانات المبينة في الجدول رقم (2) يتبين أن متغير الحالة الاجتماعية من فئة العزاب هي الفئة الأعلى نسبة حيث قدرت بـ 82.5% أي ما يعادل 189 تكرار من مجموع أفراد العينة، ثم تليها فئة المتزوجين بنسبة 15.7% والممثلة بـ 36 تكرار من العينة، وفي المرتبة الأخيرة تأتي فئة المطلقين بنسبة 1.7% و المتمثلة في أربعة تكرارات فقط. فيما يتعلق بالتوزيع التكراري على متغير العمر، حصلت الفئة من 18 سنة – 25 سنة على نصيب الأسد بواقع 181 تكراراً بنسبة 79% أما فيما يخص كل من الفئات أكبر من 25 سنة – وأقل من 35 سنة و أكبر من 35 سنة – وأقل من 45 سنة فقد حصلت على 34 و 9 تكرارات بنسب مئوية 15% و 9% على التوالي، في حين أن الفئة أكبر من 45 سنة احتلت المرتبة الأخيرة بواقع 5 تكرارات ونسبة بلغت 2% فقط لا غير. وهذه الفروقات في نتائج تكرار كل من الحالة الاجتماعية والفئة العمرية ذات دلالة احصائية تشير إلى أن معظم أفراد الفئة المستهدفة هم من طلبة البكالوريوس، يبين الجدول أيضاً أن قرابة ربع أفراد العينة أي 24.5% هم من طلبة كلية الإدارة والاقتصاد، تلتها كلية الهندسة بنسبة 18%، في حين تقاسمت كل من كلية الآداب والعلوم وكلية التربية بنسبة 14% لكل منهما، وحصلت كلية الشريعة والدراسات الإسلامية ما نسبته 12%، فيما يتعلق بكلية طب الأسنان وكلية الصيدلة فقد جاءت في المراتب المتأخرة بواقع 4 و 3 تكرارات على التوالي، بلغ عدد الطلبة الذين أصيبوا بمرض كورونا 132 طالباً بنسبة 58%، وبلغت نسبة الذين حصلوا على المطعم 86.5% بـ 198 طالباً حصل 163 منهم على جرعتين في حين 35 طالباً فقط أخذوا 3 جرعات.

الرسم البياني (1): يوضح توزيع أفراد عينة الدراسة الأعلى تكراراً تبعاً لمتغيرات الدراسة

3- المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية للإجابة عن أسئلة الدراسة

تم استخدام الطرق الاحصائية المتمثلة في المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لقياس مدى استجابة أفراد عينة الدراسة عن أثر العامل الديني في التعامل مع أزمة كورونا في أوساط طلبة جامعة قطر. والجدول رقم (3) يبين ذلك. حيث تم اعتماد سلم ليكرت الخماسي: غير موافق بشدة، غير موافق، محايد، موافق، موافق بشدة، وقد أعطيت الأوزان (1، 2، 3، 4، 5) درجة على التوالي. وتم تحديد ثلاث مستويات (منخفضة، متوسطة، مرتفعة) للتعامل مع قيم المتوسطات الحسابية استنادا الى المعادلة التالية:

الحد الأعلى للبدائل ذات الوزن (5) – الحد الأدنى للبدائل ذات الوزن (1) مقسوما على المستويات الثلاثة

أي أن طول الفئة (5 – 1 = 3 ÷ 1.33). وعليه تكون المستويات على النحو التالي:

- المستوى المنخفض يتمثل في القيم الموزعة على المجالات من 1 – 2.33 أي القيم (2.33 فأقل)،
- المستوى المتوسط يتمثل في القيم الموزعة على المجالات من (2.34 – 3.66)،
- والمستوى المرتفع يتمثل في القيم الموزعة على المجالات من (3.67 – 5) أي القيم (3.67 فأكثر)

يبين جدول رقم (3) أن هناك تفاوتاً في الأوساط الحسابية والانحرافات المعيارية للفقرات التي تبين أثر العامل الديني في التعامل مع أزمة كورونا حيث حازت ثمانية فقرات وهي (14، 1، 16، 13، 10، 17، 20، 11) على مستوى مرتفع من وجهة نظر الطلبة، في حين جاءت الفقرات (9، 6، 8، 2، 19، 12، 18، 7، 4، 15، 5، 3) ضمن مجالات المستوى المتوسط.

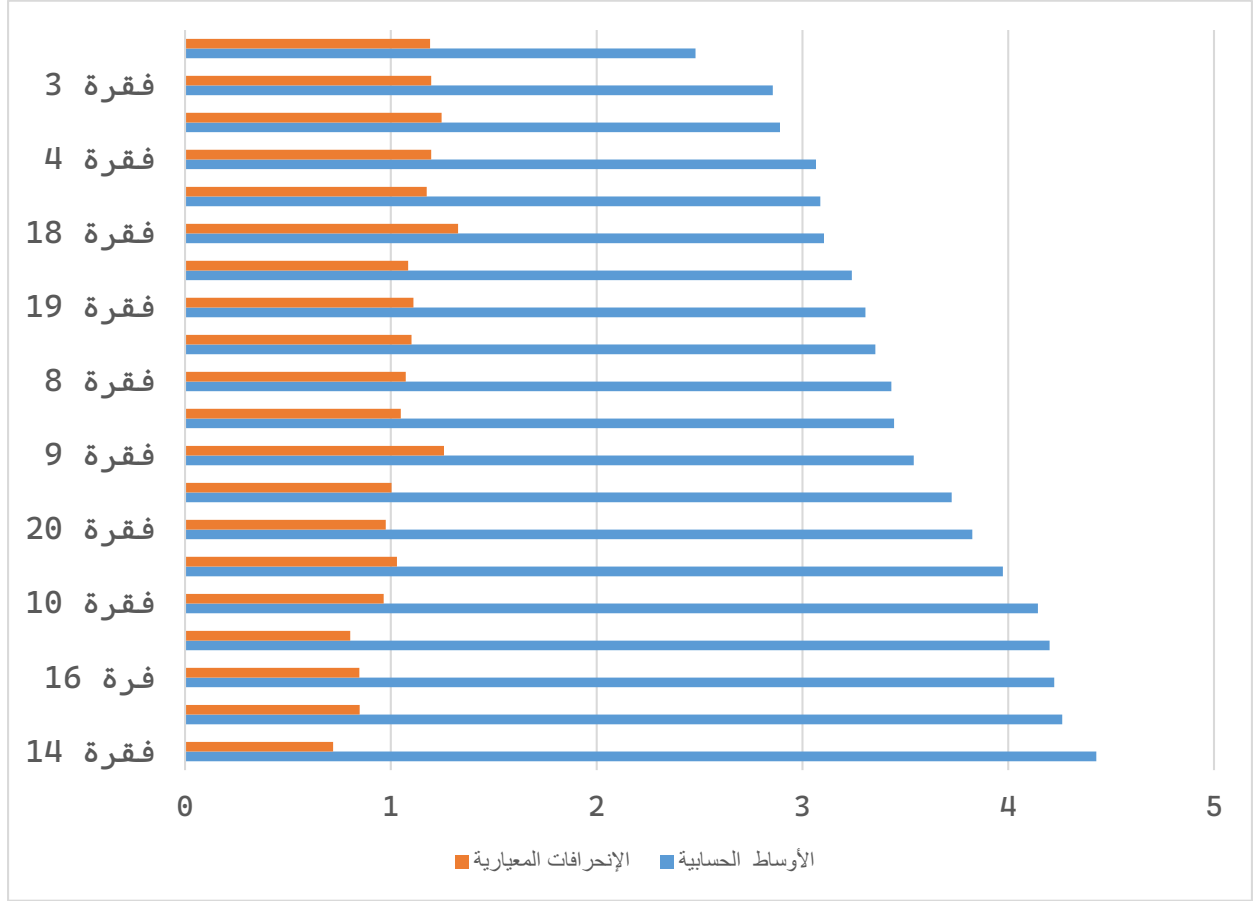
الجدول رقم (3):- يبين الأوساط الحسابية والانحرافات المعيارية للمحاور التي تبين أثر العامل الديني في التعامل مع أزمة كورونا في أوساط طلبة جامعة قطر.

الرقم	الفقرة	الأوساط الحسابية	الانحرافات المعيارية	الرتبة	المستوى
14	أعتقد أنه ينبغي أن نلجأ إلى الله بالدعاء حتى نضمن عدم تكرار أزمة كورونا	4.428	0.7196	1	مرتفع
1	أعتقد أن كورونا امتحان من الله للناس	4.262	0.8488	2	=
16	كنت وأهلي نلجأ إلى الدعاء والعبادة لله حتى لا نصاب بكورونا أو لنشفى من الإصابة	4.223	0.8472	3	=
13	تعليمات الحكومة وقراراتها هي السبب في التزام الناس بإجراءات مكافحة كورونا	4.201	0.8023	4	=
10	حث الإسلام على الحجر الصحي وهذا كان أثره واضحاً في مواجهة أزمة كورونا	4.144	0.9648	5	=
17	كنا نحتاج فتاوى العلماء والأئمة في التعامل مع كورونا فيما يتعلق بالأذان وصلاة الجمعة والجماعة والجنائز ودفن الموتى (الشؤون الدينية)	3.974	1.0299	6	=
20	اقتصرت دور المؤسسات الدينية في الدولة على تنفيذ تعليمات الجهة العليا في إدارة مواجهة كورونا	3.825	0.9756	7	=
11	إن تعميق الإيمان في نفوسهم وتوجيههم لطاعة الله هو العلاج لأزمة كورونا	3.725	1.003	8	=
9	أعتبر أن إغلاق المساجد في أزمة كورونا خطأ فادح	3.541	1.2581	9	متوسط
6	كان لتعامل علماء المسلمين والمفتين أثر كبير في توعية المجتمع وتنقيفهم حول كورونا	3.445	1.0483	10	=
8	كان لعلماء الدين وأئمة المساجد دور هام في مواجهة كورونا	3.432	1.0724	11	=
2	أعتقد أن معاصي وذنوب الناس هي سبب كورونا	3.354	1.10	12	=
19	لم ألاحظ اهتماماً من الجهات الرسمية التي أدارت مواجهة كورونا بأثر الإسلام والتدين في مواجهتها	3.306	1.1094	13	=

12	أعتقد أن من مات بسبب كورونا شهيد في الإسلام	3.24	1.0838	14	=
18	أكبر دليل على أنه لا علاقة بين كورونا والدين أنه أصاب الكفار والملحدين كما أصاب المسلمين	3.105	1.3270	15	=
7	كنت أنتظر فتاوى العلماء وأئمة المساجد للتعامل مع كورونا والتزم بها	3.087	1.174	16	=
4	لا علاقة لكورونا بالدين وإنما هو مجرد مرض أصاب الناس كغيره من الأمراض	3.066	1.1958	17	=
15	لجأت للقراءة في مصادر الإسلام وكتبه لمحاولة فهم ظاهرة كورونا	2.891	1.2465	18	=
3	لو أن الناس التزموا بدينهم لما أصابهم كورونا أو لخف أثره عليهم	2.856	1.1962	19	=
5	اللجوء إلى الدين لتفسير ظاهرة كورونا يعد هرطقة وخرافة	2.48	1.1905	20	=

وبتحليل أكثر عمقا، حققت الفقرة رقم (14) والتي تنص على (اللجوء إلى الله بالدعاء لضمان عدم تكرار أزمة كورونا) المرتبة الأولى تبعاً لقيم المتوسطات الحسابية، حيث بلغ المتوسط الحسابي للفقرة (4.428) بانحراف معياري (0.7196)، في المرتبة الثانية حازت الفقرة رقم (1) والتي نصت على (أعتقد أن كورونا امتحان من الله للناس) على متوسط حسابي (4.262) وانحراف معياري (0.8488). تلتها مباشرة الفقرة رقم (16) والتي تنص على (اللجوء إلى الله بالدعاء والعبادة لمنع الإصابة بمرض كورونا أو للشفاء منها) بمتوسط حسابي (4.223) و انحراف معياري (0.8472)، وهذا يدل على الموافقة العالية لدى طلبة جامعة قطر على أن وباء كورونا هو امتحان من الله، و أن اللجوء إلى الله بالعبادة والدعاء يساهم بشكل كبير في الوقاية من الإصابة من هذا الوباء ويساعد في الشفاء منه، ويضمن عدم تكراره ، وجاءت الفقرة التي تنص على (تعليمات الحكومة وقراراتها هي السبب في التزام الناس بإجراءات مكافحة كورونا) في المرتبة الرابعة حيث بلغ المتوسط الحسابي (4.201) بانحراف معياري (0.8023)، تلتها الفقرة رقم (10) بمتوسط حسابي (4.144) وانحراف معياري (0.9648)، ومن ثم جاءت الفقرة رقم (17) والتي تنص على (الحاجة إلى فتاوى العلماء والأئمة في التعامل مع كورونا فيما يتعلق بالأذان وصلاة الجمعة والجماعة والجنائز ودفن الموتى) ، وهذا يشير من وجهة نظر الطلبة إلى أنه على الرغم من أن تعليمات الحكومة وقراراتها هي السبب في التزام الناس بإجراءات مكافحة كورونا، إلا أن للإسلام دور بارز في الحث على الحجر الصحي، وأن هناك حاجة ماسة إلى فتاوى العلماء والأئمة والتي تتعلق بأحكام العبادات والشعائر الدينية في ظل هذه الجائحة.

الرسم البياني (2): الأوساط الحسابية والانحرافات المعيارية للفقرات التي تبين أثر العامل الديني في التعامل مع أزمة كورونا في أوساط طلبة جامعة قطر

و في المقابل، جاءت وجهة نظر الطلبة المتعلقة بدور علماء المسلمين في توعية المجتمع و تثقيفهم حول كورونا، و دور هؤلاء العلماء و المفتين في مواجهة كورونا ضمن نطاق المستوى المتوسط، بمتوسط حسابي (3.445) و انحراف معياري (1.0483)، و متوسط حسابي (3.432) و انحراف معياري (1.0724) على التوالي، مما انعكس بدوره على عدد كبير من فقرات الاستبيان و التي حازت على مستوى متوسط بمتوسطات حسابية تراوحت بين (3.306) الى (2.48) ، حيث يمكن ملاحظة أن العديد من الطلبة أبدوا رأياً محايداً حول اعتبار إغلاق المساجد في أزمة كورونا هو خطأ فادح، و أن ذنوب الناس و معاصيها هي السبب في نزول و انتشار مرض كورونا، و أن من مات بسبب كورونا يعتبر شهيداً في الإسلام، في حين جاء انتظار الطلبة الى فتاوى العلماء و الأئمة كي يتعاملوا مع كورونا الفقرة (7) أيضاً في المستوى المتوسط بمتوسط حسابي (3.087) و انحراف معياري (1.174)، و حازت كل من الفقرة رقم (18) و الفقرة رقم (4) و التي تشير الى أنه لا علاقة بين كورونا و الدين على متوسط حسابي (3.105) و انحراف معياري (1.3270) و متوسط حسابي (3.066) و انحراف معياري (1.1958) لكل منهما، علاوة على أن الفقرة رقم (15) و التي تنص على " لجأت للقراءة في مصادر الإسلام و كتبه لمحاولة فهم ظاهرة كورونا" أيضاً وقعت ضمن مجال المستوى المتوسط، و هذا بدوره يؤكد على توسط مستوى تثقيف الطلبة و المجتمع حول كورونا من الناحية الشرعية" و أخيراً، و على الرغم من أن الفقرة رقم (5) قد حققت متوسط حسابي (2.48) و انحراف معياري (1.1905) و التي تمثل أيضاً مستوى متوسط ألا أنها جاءت قريبة من نطاق المستوى المنخفض 1 -

2.33 والذي قد يعبر عن رفض عدد لا بأس به من الطلبة اعتبار اللجوء إلى الدين لتفسير ظاهرة كورونا هو عبارة عن هرطقة وخرافة.

Hair, J. F., Sarstedt, M., Hopkins, L., & Kuppelwieser, V. G. (2014). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM): An emerging tool in business research. *European Business Review*, 26(2), 106–121.

النتائج والتوصيات:

في ضوء الدراسة المتقدمة فإن العلاقة وثيقة بين الدين والتعامل مع المرض كما وضح في ضوء القرآن والسنة وتمثل ذلك في عدد من المظاهر منها:

1. ذكر المرض والحث على التعامل معه بالصبر واللجوء إلى الله مع الأخذ بالأسباب والتداوي.
2. الحرص على الإجراءات الوقائية والحث عليها مثل الحث على النظافة والأمر بالحجر الصحي وغير ذلك.
3. رعاية المرضى والاعتناء بهم وتخفيف التكاليف الشرعية عبر الرخص الشرعية.
4. على صعيد الشباب حسب استطلاع الرأي الذي تم توزيعه على العينة التي تم توزيع الاستبانة عليها فإن الدراسة والتحليل بينت ما يأتي:
  - أ- على الرغم من أن تعليمات الحكومة وقراراتها هي السبب في التزام الناس بإجراءات مكافحة كورونا، إلا أن للإسلام دور بارز في الحث على الحجر الصحي.
  - ب- هناك حاجة ماسة إلى فتاوى العلماء والأئمة والتي تتعلق بأحكام العبادات والشعائر الدينية في ظل هذه الجائحة.
  - ت- أبدى العديد من الطلبة رأياً محايداً حول اعتبار إغلاق المساجد في أزمة كورونا خطأ فادحاً، وأن ذنوب الناس ومعاصيها هي السبب في نزول وانتشار مرض كورونا، وأن من مات بسبب كورونا يعتبر شهيداً في الإسلام.

ث- أظهرت الدراسة توسط مستوى تثقيف الطلبة والمجتمع حول كورونا من الناحية الشرعية"، وهذا بدوره يحمل المؤسسات الشرعية المسؤولية تجاه تثقيف المجتمع، وضرورة أن تتصدى لهذه المهمة وتعمق دورها فيها.

ج- أظهرت الدراسة رفض عدد لا بأس به من الطلبة اعتبار اللجوء إلى الدين لتفسير ظاهرة كورونا هو عبارة عن هرطقة وخرافة. وهذا يؤكد تمسك شبابنا بالدين واعتمادهم عليه حتى في تفسير ظاهرة كورونا والتعامل معها.

وفي ضوء ما تقدم فإن هذه الدراسة توصي المؤسسات العلمية الشرعية، وفي مقدمتها كليات الشريعة، والجهات القائمة على المساجد والمنابر، بضرورة الاهتمام بنشر الثقافة الإسلامية في التعامل مع الظواهر والإشكالات، بما في ذلك الأزمات الصحية مثل أزمة كورونا، وأن توظيف الدين وتعميق اللجوء إليه، في التعامل مع هذه الأزمات هو الأكثر انسجاماً مع مجتمعاتنا بما في ذلك فئة الشباب. والله نسأل أن يحفظ شبابنا وأمتنا من كل سوء وأن يبقي انتماءهم لدينهم واعتزازهم به مؤثراً ومحفزاً لهم في مواجهة الأزمات والتحديات .

المصادر المراجع:

- 1- ابن باديس: عبد الحميد(1359هـ) تفسير ابن باديس في مجالس التذكير من كلام الحكيم الخبير ، الموسوعة الشاملة 1432هـ.
- 2- البخاري، محمد بن إسماعيل(256هـ) صحيح البخاري محقق: محمد زهير بن ناصر الناصر، الناشر: دار طوق النجاة) مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي، الطبعة: الأولى، 1422هـ..
- 3- ابن بطل (ت 449هـ): شرح صحيح البخاري، الموسوعة الشاملة 1431هـ.
- 4- التستري، سهل التستري(283هـ) تفسير التستري، الموسوعة الشاملة 1431هـ.
- 5- ابن حجر العسقلاني (852هـ) فتح الباري شرح صحيح البخاري، الموسوعة الشاملة 1431هـ.
- 6- -- الطبري، محمد بن جرير(310هـ): جامع البيان في تأويل آي القرآن، ط دار التربية والتراث، الموسوعة الشاملة 1431هـ.
- 7- القشيري، عبد الكريم(465هـ) لطائف الإشارات ، الموسوعة الشاملة 1431هـ.
- 8- ابن قيم الجوزية (ت751هـ): زاد المعاد في هدي خير العباد، الناشر مؤسسة الريان- بيروت، ط3، 2006م.
- 9- أبو الليث السمرقندي(373هـ) بحر العلوم الموسوعة الشاملة، 1431هـ.

- 10 محمد بن حبان البستي (ت 354هـ) صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، المحقق شعيب الأرنؤوط، الناشر: مؤسسة الرسالة – بيروت، ط2، 1994م.
- 11 مسلم بن الحجاج النيسابوري (ت 261هـ) صحيح مسلم، دار الجيل-بيروت. (مصورة من الطبعة التركية المطبوعة في إسطنبول سنة 1334 هـ)، وترقيم الأحاديث وفق طبعة دار إحياء الكتب العربية- القاهرة.
- 12 يوسف القرضاوي: السنة مصدراً للمعرفة والحضارة 194 مركز بحوث السنة والسيرة بجامعة قطر، 1995م.

Hair, J. F., Sarstedt, M., Hopkins, L., & Kuppelwieser, V. G. (2014). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM): An emerging tool in business research. *European Business Review*, 26(2), 106–121.

التربية الجمالية ودورها في حل مشاكل الشباب

محمد الطاهري، جامعة محمد الأول، كلية الآداب والعلوم الإنسانية-وجدة، المغرب

الملخص

يهدف هذا البحث إلى إبراز **قيمة التربية** على الجمال بما هو قيمة أصيلة في النفس البشرية، وبما وهو بعد أساسي في تكوين الشخصية الإنسانية، لأنه يعمل على إعادة صياغتها معرفياً، ووجدانياً، وسلوكياً، ومن ثم استثمار دوره الكبير في التأثير، والذي لا يكون بالشكل المطلوب -الذي تحل به مشاكل الناس عموماً والشباب خصوصاً- إلا بتوجيهه بالدين، لأن تركه للفلسفات والآراء الضالة يفضي إلى العكس.

الإطار النظري والمفاهيمي للبحث إذا لا يخرج عن مجال الجمال ووظيفته، لذلك يتخذ من الشباب عينة يبحث دور الجمال في حل مشاكلهم ليصل إلى نتائج، أبرزها أن غرس التربية الجمالية في صفوفهم، أخذاً بيدهم إلى مقامات الكمال، لهو من أفضل ما تصرف له الجهود والأوقات، والحاجة اليوم إلى ذلك أشد، خاصة وأن كثيراً من الناس اليوم يشكون مشاكل الشباب وقبح التفكير والتعبير والتدبير لدى فئة عريضة منهم.

ولما كان القبح يؤثر في الإنسان عموماً - والشباب خصوصاً- فيجعله عرضة للمهالك، فلا شك حينها أن هذا الموضوع المتعلق بالتربية الجمالية للشباب يكتسي أهمية بالغة، ولذلك تحاول الورقة دراسة هذا الموضوع عبر مقارنة مفهومية منهجية تجيب عن السؤالين الآتيين:

ما التربية الجمالية؟ وما وظيفتها في حل مشكلات الشباب؟

وتوصلت بعد تجاوز مجموعة من القيود المتعلقة بتحديد مفهوم التربية والجمال وتنوع مشكلات الشباب إلى أن استحضار البعد الجمالي في التربية واستثمار أدوارهم يساهم في حل مشاكل الناس عموماً والشباب خصوصاً.

الكلمات المفتاحية: التربية، الجمال، الوظيفة، مشاكل، الشباب.

المدخل

تعتبر التربية الجمالية مدخلا هاما لإعادة إحياء الإنسان، وقد تظافرت نصوص قرآنية وحديثية كثيرة؛ استنبط العلماء منها الوظيفة الهامة التي يساهم بها الجمال في إصلاح الأفراد والمجتمعات.

و-مما لا شك فيه أن غرس التربية الجمالية الإسلامية في صفوف الشباب، أخذاً بيدهم إلى مقامات الكمال، من أفضل ما تصرف له الجهود والأوقات، والحاجة اليوم إلى ذلك أشد، خاصة في ظل المنافسة التي تعرفها نماذج جمالية غربية للنماذج الجمالية الإسلامية التي تستهدف الشباب، والتي أنتجت قبح التفكير والتعبير والتدبير لدى فئة عريضة منهم-.

وإذا كان القبح يؤثر في المجتمع فيجعله عرضة للمهالك، فلا شك حينها أن الشباب - وهم جزء من المجتمع- سينتأثرون تبعاً، لأنهم اللبنة الأساس للمشكلة له، ومن ثمة فتجميلهم باطنا وظاهراً مطلوب، ولن يتحقق ذلك إلا بتظافر جهود الجميع، مؤسسات و-أفراد، بل واضطلاعهم بأدوار كبيرة وهامة.

الجمال إذا بما هو أصيل في النفس البشرية، وبما هو أحد الأبعاد الأساسية في تكوين شخصيات الشباب، له القدرة على إعادة صياغتها معرفيا، ووجدانيا، وسلوكيا، ومن ثم كان له دور كبير في التأثير، وعليه يتحتم توجيهه بالدين ليكون سببا في حل مشاكل هؤلاء الشباب وتحقيق نهوضهم، أو سيكون العكس - لا قدر الله - إن ترك للفلسفات والآراء الضالة.

لمقاربة هذا الموضوع تقترح الدراسة تناولا مفهوما منهجيا، تجيب من خلاله عن السؤالين الآتيين:

ما التربية الجمالية؟ وما وظيفتها في حل مشكلات الشباب؟

1. التربية الجمالية

1.1. التربية

جاءت مادة (ربا) في معجم مقاييس اللغة لابن فارس (1979) لتفيد " الزيادة والنماء والعلو" (ص:483)، وأنت مادة (ربب) في لسان العرب لابن منظور (1993) لتفيد عدة معان منها: الإصلاح والجمع والتنمية والزيادة وغيرها، حيث نجد فيه: "ويكون الربُّ: المُصْلِح، رَبَّ الشَّيْءِ: إذا أصلحه (...). والسحابُ يَرْبُ المطرَ، أي: يجمعه وينميه" (ص: 401/1) و"ربا، يربو ربوا ورباء: زاد ونما" (ص: 304/4)، وتناول القاموس المحيط للفيروز آبادي (2005) لفظ (ربب) بمعنى "جمع، وزاد ولزم وأقام (...). ورب الأمر: أصلحه (...). ورب الصبي: رباه حتى أدرك" (1/87).

ويظهر من هذه التعاريف اللغوية المذكورة أن لفظة التربية تستعمل لتدلّ على ما يحصل به التهذيب والتحسين وعلو المنزلة، وهي معان تذكرنا بما جاء في القرآن الكريم، حيث يقول الله عز وجل: ﴿فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَرَّتْ وَرَبَّتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾ (القرآن الكريم، الحج:5)، بمعنى نمت وازدادت وحسن منظرها، وقوله سبحانه وتعالى: ﴿وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِي صَغِيرًا﴾ (القرآن الكريم، الإسراء:24) أي أنشأني وسهرت على رعايتي منذ كنت صغيرا، ولاشك أن الولد الذي يعرف حق أبويه ويدعو لهما بالرحمة، إنما يفعل ذلك لأن نفسه تغذت بحسن الأخلاق فنمت وعلت وازدهرت وأثمرت الإحسان، ولذلك تقول العرب: رببته تربية بمعنى غذيته، فمن معاني التربية في اللغة التغذية، والتي لا تقتصر على حاجات الجسم من الطعام والشراب، وإنما أيضا حاجاته التي تخص العقل والإحساس والروح والوجدان .

وقد استمد العلماء المسلمون الأقدمون من الوحي مفهوم للتربية، فعرفها أبو حامد الغزالي (2014) مثلا في كتابه "أيها الولد"، باعتبارها الفارق والفاصل بين الإنسان والحيوان، لأنها أساس الصلاح والإصلاح للفرد والمجتمع، والسبيل إلى تحقيق التمدن والسعادة للإنسان والارتقاء من الحيوانية إلى الإنسانية، وشبه الغزالي معنى التربية بفعل الفلاح، الذي يقلع الشوك، ويخرج النباتات من بين الزرع، ليحسن نباته، ويكمل ريعه، واشترط للمربي أن يكون عالما له علامات من أبرزها الإعراض عن حب الدنيا وحب الجاه، وأن تكون محاسن الأخلاق له سيرة، كما بين في كتابه المذكور أداب السالك مع المربي، وغير ذلك مما يتعلق بالتربية عموما (ص:60).

وأما عن مفهوم التربية في اصطلاح الدراسات التربوية الحديثة، فقد اختلف فيه، وذلك بسبب تنوع الآراء حول العملية التربوية وطرقها ووسائلها، ويرجع تنوعها على ما يظهر إلى تعدد وجهات نظر المربين في الرؤى الفلسفية التي تتبعها النظرية التربوية، وبسبب تركيز البعض على جوانب خاصة في التربية وإعطائها قيمة واهتماما - أكثر من الجوانب الأخرى، وكذا لاختلاف الهدف من التربية أصلا.

وبغض النظر عن هذه الاختلافات يمكن القول إن هناك اتفاقا على أن التربية عملية معقدة وصعبة تتظافر فيها جهود جهات عدة، وتحتاج علما ومهارة، وتستهدف الإنسان صغيرا كان أم كبيرا - وليس الطفل وحده رغم أهمية مرحلة الطفولة في التربية - وترافقه من مولده حتى وفاته.

وإذا كانت التربية تستهدف في الإنسان عقله وقلبه وسائر حواسه وأعضائه، فقد أمكن الحديث عن تربية بصرية وموسيقية وحركية وغيرها.

و-الفكر التربوي الغربي اقتصر على ربط التربية بما هو نفسي سيكولوجي، باعتبارها مجرد وسيلة تهدف إلى تحقيق أعلى ما يمكن تحقيقه من درجات الكمال الروحي البدني والمهاري المعرفي لدى الفرد، وفق الظروف والشروط السوسيو-اقتصادية والثقافية التي ينتمي إليها، ولذلك يعتبر مانع بن محمد بن علي المانع في كتابه "القيم بين الإسلام والغرب" ثلاثية العقل والمنفعة والمادية أسسا للقيم التربوية عنده (ص:133)، مع اختلاف في نظرة الغرب لتلك الأسس، أي إن البعد الغيبي والأخروي لعملية التربية غائب عنده.

1.2. الجمال-

كثيرة هي الألفاظ التي تعبر بها اللغة العربية عن الجمال، وقد ذكر الثعالبي في تعريفه له: الصباحة، والوضاءة، والحلاوة، والملاحة، والظرف، والرشاقة، واللباقة، والحسن (الثعالبي، 2000، ص:56)، والجمال بهذا المعنى يرتبط بموضوعاته، ويفيد أنه لا يحضر في الشكل الظاهري فقط، بل يرتبط بالباطن كذلك، لأن الظرافة في اللسان، واللباقة في الشمائل، والحسن في الشعر، لها ارتباط بالباطن.

ويُظهر الجذر اللغوي لمفردة الجمال وتقلباتها أنها تحمل عددا كبيرا من المعاني يمكن الربط بين دلالاتها، فهي قد تدل على الحسن، أو كثرته، أو "عظم الخلق" (ابن فارس، 1979، ص:1979، ص:481)، أو "البهاء والحسن" (ابن منظور، 1993، ص:126)، أو "الزينة" (الفيروزآبادي، 2005، ص:1266)، أو غير ذلك مما يكون في الصور والمعاني.

وإذا انتقلنا زمانيا إلى عصرنا الحالي ونظرنا في بعض المعاجم الحديثة كيف عبرت عن الجمال، سنجدها لا تتعد كثيرا عما سبق ذكره مع المعاجم اللغوية القديمة، ففي "المعجم الوسيط": "جمله: بمعنى حسنه وزينه، ويقال في الدعاء: جمل الله عليك: جعلك جميلا حسنا" (أنيس وآخرون، 2004، ص:136)، أما "المعجم الوجيز" فعرف الجمال بكونه: "صفة تُلاحظ في الأشياء وتبعث في النفس سرورا ورضا، و (علم الجمال) باب من أبواب الفلسفة يبحث في شروط الجمال ومقاييسه ونظرياته" (و.ت.ب، 1994، ص:117)، وهو بذلك يشير إلى الجمال باعتبار آثاره في النفس، كما يشير إلى علم الجمال، وهو العلم الذي يهتم بالجمال الفني.

ويبدو مما تقدم أن مفهوم الجمال في اللغة:

- لا يقف عند حدود الصفات الحسية (الجمال الظاهر) فقط، بل يعم أيضا الصفات المعنوية (الجمال الباطن)، فهو إذا في الصورة، والفعل، والطبع، وغير ذلك.

-له مرادفات عدة تشترك معه في نفس المعاني، كالحسن والزينة والبهاء وغيرها-

-له موازين يوزن بها، ولا يكون جميلا إلا في اعتداله، بحيث لا إفراط فيه ولا تقريط، ومن هذه الموازين العقل، والحس.

-يأتي أحيانا بمعان ليست منه، أو على عكس مراده تماما؛ ومثال ذلك أن التجميل الذي هو تكلف الجميل (كما سبق وذكرنا) يفيد التصنع والمبالغة، وهما نقيضا للجمال الفطري !

ولا يبعد معنى الجمال في الاصطلاح كثيرا عن معناه في اللغة، بل ينطلق منه ويؤسس عليه، لذلك وجدنا الراغب الأصفهاني في المفردات، يرى أن الجمال هو: "الحسن الكثير، وهو على قسمين: "أحدهما: جمال يخص الإنسان في نفسه، أو بدنه، أو فعله، والثاني: ما يوصل منه إلى غيره" (الراغب، 2009، ص:97)، وقد جمع القرطبي كثيرا من التعريفات الاصطلاحية للجمال فاعتبره موجودا في: "الصورة وتركيب الحلقة، وفي الأخلاق الباطنة، والأفعال" (القرطبي، 1994، ص: 70/9-71)، فكان الجمال عنده مفهوم ذو بعد شمولي عام، يوجد في القلب والقالب، وفي الظاهر والباطن، وفي الخلق والخلق، وفي الأفعال والمعاملات، وفي الجسد وفي الروح، وفي غير ذلك.

وإذا كان ملاحظا أن أغلب التعاريف الاصطلاحية لا تحد مفهوم الجمال، فبعضها يأتي مجملا وبعضها الآخر مفصلا، وربما يرجع سبب ذلك لصعوبة تحديد معنى الشيء الجميل، وإن كنا نشترك في الغالب الأعم في استشعار الجمال وتذوقه (حبكة، 1987، ص:63)، فإني أعتقد أن الجمال في تعريفاته سواء اللغوية أو الاصطلاحية مفهوما واسعا غير ثابت ولا مستقر، ولا يقف عند حدود الصفات الحسية فقط، بل يعم الصفات المعنوية كذلك، ولذلك وجود تعريفات عدة له- في نظري- أمر عادي، أو بعبارة أخرى : من الطبيعي أن نختلف في نظرتنا للجمال، وفي تعريفاتنا له.

لأجل ما سبق وتبعاه؛ أرى من المفيد أن أضع تعريفا إجرائيا مناسباً، وهو أن الجمال يقصد به: "الكمال في الأوصاف، والحسن الكثير، ويقع على الأشكال والمضامين، ويمس الأحوال والجواهر المكنونة في الذات الإنسانية، ويترك فيها تعلقا به."

1.3. التربية الجمالية

بعد أن تعرفنا على مفهومي التربية والجمال، نستطيع القول: إن التربية الجمالية عملية تستهدف الفرد ليبدرك الجمال بغرض تحصيله والتفاعل معه بما يحقق إنتاج الصلاح والإصلاح، ولذلك ف"التربية الجمالية ليست غاية، وإنما وسيلة من وسائل بناء الشخصية وتكاملها" (الشربيني، 2005، ص:29)، وهذا التعريف هو نفسه تقريبا ما توصل إليه الباحث عبد القادر علي أحمد الحاج (يناير 2010) حيث يرى التربية الجمالية: "عملية تستهدف تنمية الفرد لكي يدرك عناصر الجمال ويحرص على معاشتها في جوانب حياته المختلفة حتى يصبح مرهف الحس ورقيق المشاعر" (ص: 15)، غير أن هذا التعريف الأخير يحصر عملية التربية في جانب التنمية، الذي لا يعدو كونه مدخلا ومقدمة لجانب آخر هو الغاية والمقصد، وهو ما يصطلح عليه في السوسيولوجيا بالتنشئة (التنشئة الجمالية)، وفي علم التزكية بالتخلية والتخلية.

إن التربية متى تحققت كان لها أدوار تسهم بها في صلاح المجتمع عموما وحل إشكالات الشباب خصوصا، وهذا ما سنتعرف عليه في المبحث الموالي.

2. دور التربية الجمالية في حل مشكلات الشباب

2.1. دور التربية الجمالية في حل مشكلات الشباب: المدخل الديني العباداتي نموذجاً

لاشك أن صلاح تدين الشباب يثمر حل مشاكلهم، فالمتدين الحق يكون أبعد ما يكون من المشاكل، لأن تدينه يردعه عن المفاصد ويوجهه نحو المصالح، وقد كانت ولا تزال دعوة الإسلام الناس إلى التدين لما فيه من صلاح لهم، والتربية الجمالية تدخل ضمن التربية الإسلامية وفيها ما يفيد أن للجمال سلطاناً يخول له تغيير ما بالناس من حال إلى حال، لما له من القدرة على إصلاح أخلاقهم سواء كانوا أفراداً أو مجتمعات، ولأن محله الأول هو القلب، أي إنه يخترق الحواس كلها ليصل إلى القلب مباشرة فيحدث فيه تأثيره العجيب والكبير، بينما جمال الشكل يجذب الحواس بشكل خاص، وقد لا يتجاوزها في مداه وتأثيره، وقد ركز الإسلام على تجميل الروح وتزيينها في عامة ما شرعه من أحكام؛ بما هي أساس لجمال الباطن، حتى إذا جملت الروح سرى بالضرورة جمالها إلى الظاهر فكساءً جمالاً وزينه بمحاسن الإسلام الظاهرة في تشريعاته وأحكامه، ورسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ" (البخاري، كتاب الإيمان، باب فضل من استبرأ لدينه، 52).

إن أعظم ما في الدين هو الصلاة لقول رسول الله صلى الله عليه وسلم: "رأس الأمر الإسلام، وعموده الصلاة" (الترمذي، كتاب الإيمان، باب ما جاء في حرمة الصلاة، 2616)، وهي عبادة تجلي ما ذكر أعلاه بشكل واضح، فهي تنهى عن الفحشاء والمنكر، ولا تؤتي الصلاة هذه النتيجة حتى تكون جميلة، فالمصلي حين يستشعر جمال صلاته تنزود روحه ويصل إلى مقام لا يصدر عنه فيه إلا خير، أي إن كل مشاكله حينها تحل مهما عظم حجمها أو كثر عددها، ولما كان هذا من نتائجها، فقد جذبت من زمن النبوة ولا تزال عدداً كبيراً من الشباب الذين دخلوا الإسلام وصاروا من أهله، وليس ذلك بمستغرب لأن نفوسهم مجبولة على التعلق بكل جميل، ولا يجمل أخلاق الشاب مثل الصلاة إن أحسنوا أداءها، وذلك يحصل بالتربية الجمالية.

- وإذا كانت الصلاة بهذا الشكل، قادرة على حل المشاكل، فإن مما لا شك فيه أن كل ما يكون قبلها وأثناءها وبعدها له نفس القدرة أيضاً، فالوضوء الذي يكون قبلها مثلاً - وهو في أصله: "مأخوذ من الوضوء: وهي الحسن والنظافة والضيء من ظلمة الذنوب" (الشريبي، 1997، ص: 85) - قادر على إعادة الصفاء إلى روح المتوضئ، وهو ما عبر عنه رسول الله صلى الله عليه وسلم في قوله: "أَرَأَيْتُمْ لَوْ أَنَّ نَهْرًا بَيْنَ أَحَدِكُمْ يَغْتَسِلُ فِيهِ كُلَّ يَوْمٍ خَمْسًا، مَا تَقُولُ: ذَلِكَ يَبْقَى مِنْ دَرَنِهِ قَالُوا: لَا يَبْقَى مِنْ دَرَنِهِ شَيْئًا، قَالَ: فَذَلِكَ مِثْلُ الصَّلَاةِ الْخَمْسِ، يَمْحُو اللَّهُ بِهِ الْخَطَايَا" (البخاري، كتاب مواقيت الصلاة، باب الصلوات الخمس كفارة، 514)، والخطايا كما هو معلوم من أعظم المشاكل على الإطلاق.

ثم إن حال المصلي الشاب بعد انتهائه من صلاته لا تقل جمالاً عما سبقها من أحوال، يقول فريد الأنصاري في ذلك: "ثم تنطلق بعدها (يقصد الصلاة) خفيف الجناح، مشرق الروح، ثابت العزيمة، لتدخل غمار الحياة الأرضية، بنشاط جديد، وعقلك شلال تتفجر طاقاته عند كل عمل، تصلح به معاشك، أو معادك، قوي الأمل في الله، لا تضع يدك على عود ذابل إلا ورق صلاحاً بإذن الله، وأزهر بشائر بتوفيق الله، ولا تفتح باباً إلا انفتح عن رزق حسن وسلام من الله، ولا يضيق عليك درب إلا فسحت لك ساحات ذات ضياء

وظلال!" (الأنصاري، 1999، ص:65)، وهذا كله تعبير أدبي جميل يفيد حل مشاكل المصلي بعد أدائه صلاته بخشوع وخضوع.

هذه إذا هي الصلاة، قادرة بنورها وبهائها، أن تسافر بالشباب في مقامات الكمال والجمال، وتجعلهم أبعد ما يكونون من المشاكل بما هي حركة للروح في هيئات ذات أحوال، ومشاهدة لفيوضات الأنس والرضا من ربنا ذي الجلال، وهي جزء من العبادة، ولو أردنا الحديث عن وظيفة جمال الصيام وجمال الزكاة وجمال الحج وغير ذلك من العبادات في حل مشكلات الشباب لما انتهينا.

2.2. دور التربية الجمالية في حل مشكلات الشباب: المدخل الفني الحضاري نموذجاً

- يعتبر الفن مدخلا هاما لإصلاح الأفراد والمجتمعات، ولم تقم الحضارة الإسلامية في مواطن كثيرة إلا باعتمادها بالفن وما يورثه من جمال في الروح، فلو أخذنا باب العمارة مثلا سنجد أن الجمال الروحي فيها هو ما جعلها لا تتوقف على الجانب المادي وحسب، بل تشمل الجانب الروحي كذلك، ولقد أدرك المسلمون هذه الحقيقة فترجموها - بالفطرة- في تخطيطهم وإنشائهم للمدن الإسلامية، التي استطاعت أن تكون بيئة بعيدة عن المشاكل، وذلك بما لها من "التجليات المادية المعبرة عن أشواق الروح، الفياضة عبر القباب والمآذن، المندفعة بقوة نحو السماء! وإنما هي صورة التعبير الرمزي عن معاني الاحتضان العاطفي، وقيم الأخلاق الاجتماعية، والحنان الريان! بما امتازت به من حياء، وتستر، وانحناءات، تتلوى أضلاعها الخفاقة بالمحبة بين الدروب! تسلك بالرجال والنساء مسالك الحشمة الرقيقة والوقار العالي، إلى المساجد وإلى الغرفات والشرفات الكاشفة الساترة! ثم تنتشر أسرارها نقوشا وزخرفة تتبادل الأدوار مع أحرف الخط العربي بشتى أشكاله، في كلمات ناطقة حيناً، وناظرة أحيانا أخرى! كلها تتدلى مثل العناقيد من بين الأقواس، تستقبل مواجيد المحبين، وترد سلام المتبتلين، لتتوحد معهم في صلاة أبدية خالدة!" (-الأنصاري، 2006، ص:18).

إن العمارة الإسلامية بفضل هذا الذي لها من الجمال المميز، استطاعت أن تجعل شبابها يحيون في ظل عمران أخلاقي يستمد أصوله من النصوص الدينية التي سطرت له مبادئ من قبيل: (لا ضرر ولا ضرار) (و) لا تقوم الساعة حتى يتناول الناس في البنيان) (ولا يؤمن من بات شبعانا وجاره جائع) وغيرها، وهذا ما جعل هؤلاء الشباب يتمثلون قيم التعايش والمحبة والأخوة والسلام فيما بينهم؛ فابتعدوا بذلك عن المشاكل، وكانوا على غير ما وصفه "ألكسيس كارليل" حين تحدث عن غياب الأخلاق لدى شباب المدينة العصرية بقوله: "إننا قلما نشاهد أفرادا يتبعون مثلا أخلاقيا أعلى في تصرفاتهم في المدينة العصرية" (كارليل، 1980، ص:153).

ويمكن القول إن هذه الفلسفة الجمالية الروحية هي التي انعكست بشكل معرفي عميق ومؤثر ليس فقط في فن العمارة، وإنما في الممارسة الجمالية الإسلامية بشكل عام، هي لمسة تربوية ذات أثر روحي عميق على الوجدان والسلوك، وقد كان الشباب عندما يتلقونها بعبارتها القرآنية الجلية، يتفاعلون معها تفاعلا عجبيا، إذ يتحولون بسرعة، وبعمق كبير من شباب عاديين، مرتبطين بعلائق التراب؛ إلى خلائق سماوية تنافس الملائكة في السماء! وما هم إلا بشر يأكلون الطعام ويمشون في الأسواق! ولذلك حقق الله بهم المعجزات في الحضارة والتاريخ. (الأنصاري، 2006، ص:39).

إنها رؤية إسلامية جمالية شاملة، تظهر "أن الروح إذا جملت جمل معها كل شيء صدر عنها! من الترتيل إلى التشكيل، أي من الاشتغال بالقرآن إلى الاشتغال بالعمران! وما بين هذا وذاك من شتى ضروب السلوك البشري، والمعاملات الاجتماعية، وسائر ما تقوم عليه الحضارة من مقومات" (الأنصاري، 2006، ص:186)، وبدون هذه الرؤية الجمالية القرآنية التي نطلق منها التربية الجمالية للشباب، محال أن تحل مشاكلهم أو يتحقق النهوض المنشود بهم.

أستطيع القول بعد ما ذكر أعلاه: إن ثمة عنصران أساسيان في تربية الجمال لدى الإنسان عامة والشباب خاصة وهما:

- جمالية التدبر، (تدبر كتاب الله تعالى، والذي على أساسه يكون تدبر الأقوال والأفعال والأحوال).
- جمالية التفكير، (التفكر في الكون وفي كل ما خلقه الله عز وجل).

وهذين العنصران يحتاجان نقاء وصفاء القلب والعقل، لذلك يلزم البدء في معالجة مشاكل الشباب، بتفنية نظرهم وتصورهم وتمثلاتهم للكون والطبيعة والإنسان، على أساس النظر القرآني الشامل، ثم جعل الممارسات والتطبيقات والحياة تتأسس على هذا التصور المبدئي للجمال.

الخاتمة

يتبين من خلال هذا البحث أن ما يتخبط فيه الشباب اليوم من مشاكل عدة في ظل الطغيان المادي الرهيب الذي يعرفه العالم، والذي أصبحوا معه عرضة لخواء روحي كبير؛ يستوجب منا إعادة الاعتبار للتربية الجمالية باعتبارها - طريقاً إلى جمال الروح وسمو الأخلاق الذين يعتبران البوابة الرئيسة لإعادة إحيائهم ومن ثم النهوض بأوضاعهم.

ويظهر أنه لن يتحقق ذلك كله إلا بالتربية الجمالية التي تسهم فيها مؤسسات الأسرة والمدرسة والإعلام وغيرها بأدوار طلائعية، وإلا فكيف نريد أن تعود لأجساد شبابنا العليلة روحها، وأن يدبروا مختلف مشاكلهم التي تصيبهم، وآخرها ما تعلق بجائحة (كوفيد19)، بينما تغيب - أو تكاد - تربيتهم على الجمال في التفكير والتعبير والتدبير!؟

ولم يعد خافياً بعد ما ذكر أن التربية الجمالية للشباب اليوم تكتسي أهمية بالغة أكثر من أي وقت مضى، خاصة بعد ظهور أنواع من التربية تحمل صفة الجمالية تتسع دائرتها يوماً بعد آخر، وتنطلق من غير الدين وتخرج به أحياناً عن مقاصده.

وعليه يوصي البحث ب:

- ضرورة انطلاق تصورنا للتربية الجمالية من منظومتنا الفكرية والحضارية المنبثقة من القرآن الكريم والسنة النبوية.
- عدم فصل مشاكل الشباب عن طبيعة تصورهم ونظرتهم لله والإنسان والكون والحياة، فكلما صلح تصورهم أسهم ذلك في حل مشاكلهم.
- ضرورة تجميل روح الشباب بزينة الأخلاق، أي بالتربية الجمالية الإسلامية، لما لها من قدرة على تخليقهم، وحل مشاكلهم.

- استثمار الجمال في الفن وغيره، وتوجيهه بالدين ليسهم في حل مشكلات الشباب.

المراجع

- القرآن الكريم (برواية ورش عن نافع)
- إبراهيم أنيس وآخرون. (2004). المعجم الوسيط. (الطبعة الرابعة). القاهرة. مصر: مكتبة الشروق الدولية.
- ابن منظور، أبو الفضل محمد بن مكرم. (1993). لسان العرب. (الطبعة الثالثة). بيروت. لبنان: دار المعارف.
- الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى بن سؤرة بن موسى بن الضحاك. (1875). سنن الترمذي. (الطبعة الثانية). القاهرة. مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي
- الأنصاري، فريد. (1999). قناديل الصلاة. مشاهدات في منازل الجمال. (الطبعة الأولى). الدار البيضاء. المغرب: دار القرويين.
- الأنصاري، فريد. (2006). جمالية الدين. معارج القلب إلى حياة الروح. (الطبعة الأولى). مكناس. المغرب: منشورات ألوان مغربية.
- البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل. (2002). صحيح البخاري، (الطبعة الأولى). دمشق. سوريا: دار ابن كثير.
- ابن فارس، أبو الحسين أحمد بن زكرياء القزويني الرازي. (1979). مقاييس اللغة. (د.ط). دمشق. سوريا: دار الفكر.
- الثعالبي، أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل. (2000). فقه اللغة وأسرار العربية. (الطبعة الثانية). صيدا، بيروت. لبنان: المكتبة العصرية.
- حبنكة الميداني، عبد الرحمان. (1987). مبادئ في الأدب والدعوة. (الطبعة الثانية). دمشق. سوريا: دار القلم.
- الأصفهاني، الحسين بن محمد بن المفضل الراغب (2009). مفردات ألفاظ القرآن. (د.ط). دمشق. سوريا. دار القلم.
- الشربيني، الخطيب. (1997). مغني المحتاج إلى معرفة ألفاظ المنهاج. (الطبعة الأولى). بيروت. لبنان: دار المعرفة.
- الشربيني، فوزي. (2005). التربية الجمالية بمنهج التعليم لمواجهة القضايا والمشكلات المعاصرة، (الطبعة الأولى). القاهرة. مصر: مركز الكتاب للنشر.
- عبد القادر، علي أحمد الحاج. (يناير 2010). دور التربية الجمالية في نمو القوى الوجدانية لدى الإنسان، مجلة جامعة شاندي. (8).-

- الغزالي، محمد بن محمد بن أحمد ابو حامد. (2014). أيها الولد. (الطبعة الأولى). جدة. السعودية: دار المنهاج.
- الفايزوز آبادي، مجد الدين محمد بن يعقوب. (2005). القاموس المحيط. (د.ط.). بيروت. لبنان. مؤسسة الرسالة.
- القرطبي، محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح. (1994). الجامع لأحكام القرآن. (الطبعة الأولى). القاهرة. مصر: دار الحديث.
- كارليل، ألكسيس. (1980). الإنسان ذلك المجهول. (الطبعة الثالثة). بيروت. لبنان: مكتبة المعرف.
- مانع بن محمد، بن علي المانع. (2005). القيم بين الإسلام والغرب - دراسة تأصيلية مقارنة. (الطبعة الأولى). الرياض. **السعودية السعودية**: دار الفضيحة للنشر والتوزيع.
- مجمع اللغة العربية. (1994). المعجم الوجيز. (د.ط.). القاهرة. مصر: وزارة التربية والتعليم.

آثار جائحة كورونا على اتجاهات الشباب نحو القيم الإيمانية: استطلاع آراء عينة من الشباب المغاربة

فوزية بن التاج*

الملخص

استهدفت هذه الدراسة الميدانية قياس أثر جائحة كورونا على اتجاهات الشباب المغاربة نحو القيم الإيمانية، انطلاقاً من تطبيق الأداة البحثية "الاستبيان" على عينة ضمت 55 شابة و45 شاباً من الشباب المغاربة المتراوحة أعمارهم بين 20 و34 سنة، والذين تم اختيارهم بطريقة عشوائية من مختلف المدن المغربية. وتتجلى أهمية هذه الدراسة في تعرضها لسؤال القيم عامة والقيم الإيمانية خاصة، باعتباره من أهم الأسئلة المطروحة إبان الجائحة. وقد تم تقديمها من خلال محورين رئيسيين: محور نظري مفاهيمي يتناول أهم المفهومات التي يدور عليها البحث، ثم محور ميداني يتضمن منهج الدراسة وأدواتها وعينتها وقيودها، والتحليل الإحصائي لمختلف البيانات والمعطيات التي تم جمعها. وختمناه بعرض أهم نتائجها وخلصاتها، والتي أكدت على أن الجائحة كان لها أثر إيجابي على اتجاهات الشباب المغاربة نحو القيم الإيمانية، هذا التأثير الذي امتد إلى سلوكياتهم اليومية وانعكس على أدائهم لواجباتهم الدينية وكذا على علاقاتهم الأسرية، كما أذكى في نفوسهم بعض القيم الاجتماعية التي يمكن اعتبارها ثمرات مباشرة لقيم الإيمان بالله تعالى وبأسمائه وصفاته.

الكلمات المفتاحية: اتجاهات الشباب، جائحة كورونا، القيم الإيمانية.

*بن التاج، فوزية، كلية الشريعة بجامعة ابن زهر، مختبر الاجتهاد المعاصر: أسس وقضايا، 0002-0000-fouziabentaj12@gmail.com، 7061-7821.

مقدمة

مهما تعددت واختلفت الآراء حول أسباب ظهور وانتشار جائحة كورونا كوفيد-19، التي أصابت العالم أجمع خلال السنتين المنصرمتين، فإن هذا الوباء يظل سنة من سنن الله تعالى في خلقه، أثبت تاريخ الأوبئة المتلاحقة عبر العصور أنه ليس الأول ولا الأخير، وأن له ولا بد تداعيات ونتائج لا يمكن بحال من الأحوال تجاهلها أو إهمالها.

ولئن خلفت الجائحة تداعيات عدة على مختلف شرائح المجتمع على جميع الأصعدة، خاصة منها الصحية والاقتصادية والاجتماعية، فإن أهم وأبرز ما أثارته هو سؤال القيم، الذي تجلى بوضوح عندما رأينا جميعا كيف تمت التضحية بالقيم الإنسانية لصالح القيم الاقتصادية المادية في بعض البلدان الغربية.

ولعل أهم ما يجب أن يتوجه إليه جهد الدارسين، في هذا المجال، هو الانكباب على دراسة آثار هذه الجائحة على المجتمعات الإنسانية بمختلف شرائحها ومكوناتها، خاصة منها فئة الشباب الذين هم عمدة المجتمع وبناء المستقبل، وذلك بغرض استجلاء الدروس والعبر المستفادة، والتي تتجه في الغالب إلى دفعهم نحو تجديد نظرتهم للعالم عبر تدبر آيات الله تعالى وسننه في الأنفس والآفاق.

ولئن تباينت مواقف الشباب واتجاهاتهم نحو القيم، فإن تداعيات جائحة كورونا قد ساهمت في إعادة طرح السؤال القيمي بشكل أكثر إلحاحا وراهنية، خصوصا بعد معاينة آثارها ومخلفاتها المربكة على جميع الأصعدة؛ خاصة منها الاقتصادية والاجتماعية، والتي لا بد وأن يكون لها تأثير ولو جانبي على اتجاهات الشباب السابقة نحو القيم، خاصة منها القيم الإيمانية.

تحقيقا لهذا الغرض، فإن هذه الدراسة الميدانية ترمي إلى البحث في آثار جائحة كورونا على اتجاهات الشباب نحو القيم الإيمانية، وذلك عبر استطلاع آراء واتجاهات عينة عشوائية من الشباب المغربي المتراوحة أعمارهم بين 20 و34 سنة، لتحديد ملامح رؤيتهم لموضوع القيم بعد الجائحة، ومقدار التأثير الذي خلفته في نفوسهم والتغيير الذي وسمت به سلوكهم ونظرتهم للمستقبل، وذلك باستثمار "الاستبيان" أداة لجمع البيانات اللازمة وتحليلها وتأويلها للحصول على إجابات لأسئلة الدراسة وفرضياتها.

1. مشكلة الدراسة وأسئلتها

أسس الدين الإسلامي الحنيف على مدى سنوات الوحي المباركة منظومة من القيم الإسلامية المؤطرة لحياة الإنسان المسلم من كافة جوانبها، في مقدمتها القيم الإيمانية التي تعد أصلا ومحركا لبقية القيم، على اعتبار أن هذه الأخيرة تمثل ثمرات مباشرة وغير مباشرة لها. هذه القيم برزت بقوة بسبب تداعيات الجائحة الأخيرة إلى الحد الذي دفع كثيرا منا إلى أن يُنعم النظر في أسلوب تفكيره وحياته وفي علاقاته مع الآخرين. ولعل الشباب المغربي قد تأثر، كغيره من الشباب المسلم في العالم، بهاته الجائحة التي زعزت ولاشك نظرتهم للكون وللعلاقات الإنسانية ولكثير من المفاهيم والقيم التي كانت تبدو بديهية قبل ظهور الوباء، كقيمة الإيمان بالله تعالى وبأسماؤه وصفاته وبقضائه وقدره، وغيرها من القيم الإيمانية المؤطرة لعقيدته والمؤثرة في بقية القيم الإسلامية التي توجه سلوكاته، والتي يمتد تأثيرها إلى أدائه لواجباته الدينية المختلفة وإلى نظرتهم للمستقبل.

تتغيا هذه الدراسة تمحيص هذه الفكرة منطلقا من المشكلة الآتية:

إلى أي حد أثرت جائحة كورونا على اتجاهات الشباب المغاربة ومواقفهم نحو القيم الإيمانية؟

تنبثق عن هذه المشكلة جملة من الأسئلة الفرعية التي يمكن صياغتها على النحو الآتي:

- هل حدث تغير في نظرة الشباب المغربي للقيم الإيمانية قبل الجائحة وبعدها؟
  - إن كان الجواب بالإيجاب، فما الذي غيرته الجائحة في اتجاهات الشباب المغربي نحو القيم الإيمانية؟
  - وما القيم الإيمانية التي أسهمت جائحة كورونا في إيقاظها في نفوس الشباب المغاربة؟
- بناء على هذه الأسئلة، فإن هذه الدراسة تسعى إلى اختبار الفرضيات الآتية:

- ◀ توجد فروق ذات دلالة إحصائية بين نظرة الشباب للقيم الإيمانية قبل الجائحة وبعدها.
- ◀ أدت جائحة كورونا إلى إحداث تغييرات في اتجاهات الشباب المغاربة نحو القيم الإيمانية.
- ◀ أسهمت جائحة كورونا في إيقاظ جملة من القيم الإيمانية في نفوس الشباب المغاربة.

2. أهمية الدراسة

تكتسي هذه الدراسة أهميتها من عدة جوانب، يمكن إجمالها في الآتي:

- ✓ إعادة طرح السؤال القيمي في ارتباطه بسنة من سنن الله تعالى في خلقه وهي سنة الابتلاء.

- ✓ التركيز على فئة الشباب باعتبارها الفئة الأكثر تأثراً وتأثيراً، والتي تمثل مستقبل الإنسانية وامتدادها.
- ✓ اعتماد أداة بحثية تتناسب واهتمامات الشباب الحالية وتتسم باليسر والمرونة في التداول والاستعمال وهي الاستبيان الإلكتروني.
- ✓ الاهتمام بالقيم الإيمانية التي تمثل الدافع الرئيس لتفعيل بقية القيم الإسلامية المؤطرة لحياة الإنسان المسلم.
- ✓ مواكبتها للمستجدات التي عاشها العالم في السنوات الأخيرة.

3. أهداف الدراسة

تستهدف هذه الدراسة قياس أثر جائحة كورونا على اتجاهات الشباب المغربي نحو جملة من القيم الإيمانية، وما ينتج عنها من ثمرات قيمية مختلفة تتصل بسلوكاته وبأدائه لشعائره الدينية، ولبلوغ ذلك، سيتم الاستناد إلى مجموعة من الأهداف الفرعية التي يمكن صياغتها على النحو الآتي:

- ✓ تقديم إجابات تقريبية عن سؤال القيم الإيمانية وموقعها من حياة الشباب المسلم (الشباب المغربي نموذجاً).
- ✓ الوقوف على بعض الآثار الإيجابية للجائحة على هذه الفئة.
- ✓ الكشف عن نظرة شبابنا المسلم لبعض مسائل الإيمان الأساسية التي استجدت أثناء الجائحة.

4. حدود الدراسة

- توطر الدراسة الحالية جملة من المحددات التي تتلخص في العناصر الآتية:
- **من حيث الموضوع:** تتناول هذه الدراسة اتجاهات الشباب نحو القيم الإيمانية في علاقتها بتداعيات جائحة كورونا كوفيد-19.
- **من حيث العينة:** تتضمن 100 شاب وشابة من المغرب، من الفئة العمرية 20-34 سنة، تم اختيارهم بشكل عشوائي من مختلف المدن المغربية، دون تحديد لمهنة معينة أو وسط اجتماعي معين.
- **من حيث أداة الدراسة:** تم بناء استبيان إلكتروني مكون من ثلاث فقرات، تتضمن كل فقرة منه أسئلة خاصة بمجال من مجالات الدراسة التي تتغيا الإجابة عن أسئلتها وفرضياتها. حيث بلغ عدد أسئلة الاستبيان 21 سؤالاً.
- **من حيث الحدود الزمنية:** تم تمرير الاستبيان وجمع بياناته وتفسيرها وتأويلها خلال شهر شتنبر من سنة 2022م.

5. الإطار النظري والمفاهيمي للدراسة

قبل الشروع في عرض منهجية الدراسة وأدواتها وتحليل نتائجها وخلصاتها، لابد من التعريف بالمفاهيمات والمصطلحات التي تقوم عليها، والتي لا يستقيم المضي في البحث قدما دون تقديم تعريفات إجرائية توضح المقصود بها في سياق هذه الدراسة. وفي الآتي أهم المصطلحات المفاتيح:

1.5. القيم الإيمانية

1.1.5. القيم

القيمة في اللغة واحدة القيم، أصلها الواو، لأنها تقوم مقام الشيء (الجوهري، 1978م، 2017/5)، أو هي ما يقوم من ثمنه مقامه (ابن فارس، 1984م، 738)، أو هي ثمن الشيء بالتقويم. حيث يقال: تقاوموه فيما بينهم (ابن منظور، 1414هـ، 500/12). كما تدل القيم أيضا على الاستقامة، ففي التهذيب (ابن الأزهري، 2001م، 267/9): "القيم: الاستقامة، دينا قيما: مستقيما".

أما في الاصطلاح، فيعرف مختار عبد الحميد (2008م، 1878/3) القيم بأنها "الفضائل الدينية والخلقية والاجتماعية التي تقوم عليها حياة المجتمع الإنساني". بينما يفضل الصمدي (2008م، من أحمد المهدي، 1993/92م، 18) اعتبارها "معايير عقلية وجدانية، تستند إلى مرجعية حضارية، تمكن صاحبها من الاختيار، بإرادة حرة واعية وبصورة متكررة، نشاطا إنسانيا - يتسق فيه الفكر والقول والفعل - يرجحه على ما عداه من أنشطة بديلة متاحة فيستغرق فيه، ويسعد به، ويحتمل فيه ومن أجله أكثر مما يحتمل في غيره دون انتظار لمنفعة ذاتية".

ويرى شحاتة والنجار (2003م، 243) أن "القيم بمثابة المعيار الذي في ضوئه يمكن الحكم بخيرية الخير، وحسن الحسن، وفُبح القبيح، وما يجوز وما لا يجوز، وما هو مرغوب وما هو غير مرغوب، وغير ذلك مما تبتدعه الجماعة نفسها ليربط بين أفرادها ويقيم بينهم رأيا عاما له أسس ثابتة ومستمرة نسبيا، وليحكم تصرفاتهم ويظهر كيانهم الخاص". كما أنها "محصلة مجموع الاتجاهات التي تتكون لدى الفرد إزاء شيء أو حدث أو قضية معينة، وتعتبر القيم من دوافع السلوك المهمة، ولها أهمية كبرى في حياة الإنسان الخاصة، بل أيضا فيما يقوم به الأفراد والجماعات من سلوك".

2.1.5. الإيمان

الإيمان في اللغة: التصديق (الجرجاني، 1983م، 40)، وفي اصطلاح المتكلمين: "التصديق بما علم مجيء الرسول صلى الله عليه وسلم به ضرورة، إجمالا فيما يُطلب فيه الإجمال، وتفصيلا فيما يُطلب فيه التفصيل." (مبركي، 2020م، 60).

والإيمان بالله أساس الدين وعماده، إذا تحقق "كان ركيزة لما بعده من حقائق الدين، ما كان منها عقديا يُطلب تحمله بالتصديق القلبي، وما كان شرعيا يُطلب تحمله بالعمل السلوكي" (النجار، 1997م، 29). ولا يتحقق الإيمان إلا بتحقيق عنصرين رئيسيين هما: الإيمان بوجود الله تعالى والإيمان بصفاته العلى، كما أن هذا الإيمان لا يتوقف عند العلم والتصديق القلبي وحدهما بل إنه يفيض بثمراته على السلوك العملي للمسلم في مختلف مناحي حياته، حركاتها وسكناتها، دقيقتها وجليلها.

فالإيمان انتساب إلى الخالق سبحانه وتعالى، يُكسب الإنسان قيمة سامية حين تتجلى في حركاته وسكناته الصنعة الإلهية بكل قدرتها ورحمتها ومعانيها الواسعة (النورسي، 348 - 349). ومن ثمرات الإيمان أنه يمنح المؤمن القوة على مجابهة مشكلات الحياة، وتحدي متاعبها ومعضلاتها، معتمداً على توحيده لخالقه وتوكله عليه وتسليم أعباء الحياة إلى يد قدرته المطلقة، متيقناً بأن كل حادثة من حوادث الكون، كالأعاصير والزلازل والطاعون وأمثالها، ما هي في الحقيقة إلا مدار حِكْمٍ لطيفة: فالموت مثلاً مقدمة لحياة أبدية، والقبر باب للسعادة الخالدة. (النورسي، 2011 م، 349-452)

3.1.5. القيم الإيمانية

تختلف التعريفات التي يقدمها الباحثون للقيم الإيمانية، فهناك من يحصرها في قيم الإيمان بالله تعالى وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر والقضاء والقدر خيرهما وشرهما، وهناك من يتوسع فيها لتشمل ثمرات الإيمان المختلفة التي تجسد ما وقر في القلب وتصدقه بالسلوك اليومي الراسخ.

فقد عرفها أبو العيين (1408هـ، 209) بأنها "القيم المنظمة لعلاقة الإنسان بالله تعالى والتي تحدد صلته به"، وعرفها شحاتة (1996م، من برهوم، 2009م، 19) "بأنها المبادئ والأحكام والأصول الثابتة التي تحكم عقيدة المسلم، وتمثل الدستور الذي يحكم علاقته بربه، ويعتبر الالتزام بها من دليل الإيمان بالله سبحانه وتعالى، وبملائكته، وكتبه، ورسله واليوم الآخر، وبالقضاء خيريه وشره، وهذه القيم من الثوابت التي لا تتغير مع تغير الزمان والمكان".

والمقصود بالقيم الإيمانية في هذه الدراسة: مختلف القيم المنظمة لعلاقة الإنسان بربه والتي تجسدها أركان الإيمان الستة، مع ما ينبثق عنها من قيم إسلامية تابعة لها وصادرة عنها مثل: التوحيد والتفكير في أسماء الله تعالى وصفاته، والرضا بقضائه وقدره والصبر والشكر، والالتزام بأداء العبادات كالصلاة والزكاة والصوم وتلاوة القرآن والدعاء والذكر والبر، بالوالدين والإحسان إلى المحتاجين. (الشنقيطي، 1429هـ، 82-83)

مع الإشارة إلى أنه في ظل خصوصيات الدراسة الميدانية، التي تعتمد قياس المؤشرات السلوكية لظهور أو غياب بعض القيم الإيمانية في علاقتها بظروف الوباء وتداعياته، فقد لا يتم استقصاء جميع القيم المذكورة آنفاً في التعريف الإجرائي، لكن سيتم تناول أغلبها.

2.5. الشباب:

الشباب لغة: الفتاء والحداثة، من شَبَّ يشبُّ شباباً وشبيبة. والشباب: جمع شاب، وكذلك الشَّبَّان (ابن منظور، 1414هـ، 480/1)، وشبَّ الغلام شاباً: أدرك طور الشباب، وشبت النار شُبُوباً: توقدت، وشب الفرس شباباً وشبُوباً: نشط ورفع يديه. كما أن شبابَ الشيء أوله؛ يقال: لقيته في شباب النهار (المعجم الوسيط، دت، 470/1).

هذه المعاني اللغوية التي تدور حول الفتاء والحداثة والاتقاد والنشاط وأول الشيء، تنفق والتعريف الاصطلاحي للشباب الذي يُعتبر مرحلة زمنية من عمر الإنسان تتميز بعدة خصائص عضوية (بيولوجية) ونفسية واجتماعية وانفعالية تتسم في عمومها بقدر كبير من القوة والحيوية والنشاط ومن نمو الوظائف العقلية والقدرة على المناقشة المنطقية والإقناع (زهران، 1422هـ، من الشنقيطي، 1439هـ، 33).

وعلى الرغم من الاختلاف الحاصل في تعريف الشباب وفي تحديد سن بدايته وسن نهايته، بالنظر إلى اختلاف الأوضاع الاجتماعية والاقتصادية والثقافية لكل مجتمع من مجتمعات العالم (الشنقيطي، 1439هـ، 27)، فضلا عن اعتماد كثير من الباحثين تعريف الأمم المتحدة لـ "الشباب" على أنهم الأشخاص ممن تتراوح أعمارهم بين 15 و24 عاما" (UN، 2020، 10)، إلا أننا نفضل، في هاته الدراسة، التحديد الأقرب إلى فئة مجتمع الدراسة، وهو الشباب المغربي، مستندين إلى إحصائيات المجلس الاقتصادي والاجتماعي والبيئي المغربي (2020م، 55)، الذي حصر الشباب في الفئة العمرية المتراوحة ما بين 15 و34 سنة، والتي تمثل حوالي ثلث ساكنة البلاد.

إلا أنه، ولاعتبارات أخرى تتصل بتعريف مرحلة الطفولة، وحيث إن المادة الأولى من اتفاقية الأمم المتحدة لحقوق الطفل حددت نهاية سن الطفولة في ثماني عشرة سنة، فإننا سنركز في هذه الدراسة على فئة الشباب المتراوحة أعمارهم بين 20 و34 سنة.

3.5. فيروس كورونا المستجد (كوفيد-19):

وفقا لما أوردته نشرية الألكسو العلمية (2020م، 16 - 17)، فإن فيروس كورونا المستجد هو سلالة جديدة من فصيلة فيروسات كورونا التاجية التي تسبب للإنسان أمراضا متنوعة، بدءا من نزلات البرد الشائعة، ومرورا بأمراض تنفسية أكثر خطورة مثل متلازمة الالتهاب الرئوي الحاد (SARS) ومتلازمة الشرق الأوسط التنفسية (MERS). وقد أعلنت اللجنة الدولية لتصنيف الفيروسات ومنظمة الصحة العالمية "كوفيد-19" اسما رسميا لهذا المرض الجديد الذي يسببه فيروس كورونا 2، لارتباطه جينيا بفيروس كورونا الذي سبب تفشي متلازمة سارس.

ظهر الفيروس لأول مرة بمدينة ووهان الصينية في دجنبر 2019، وتحول إلى وباء (Epidemic) مع الازدياد الهائل لأعداد المصابين على مستوى المجتمع الصيني، ثم ما لبث أن انتشر وامتد إلى بقية البلدان والقارات ليصبح جائحة عالمية أودت بحياة أكثر من ستة ملايين شخص إلى حد الآن.

6. الدراسات السابقة في الموضوع

تناول العديد من الباحثين تأثيرات جائحة كورونا 19 وتداعياتها؛ سواء على الشباب من جهة أو على القيم الاجتماعية والاقتصادية من جهة ثانية، ومن أهم الدراسات التي لها اتصال بموضوعنا دراسة أجراها مجموعة من الباحثين (زريقي وأخران، 2021م) في موضوع "جائحة كورونا وانعكاساتها على منظومة القيم السائدة"، محاولين التعرف على انعكاسات انتشار فيروس كورونا على القيم السائدة بالمجتمع الجزائري، انطلاقا من تطبيق أداة البحث على عينة من طلبة وطالبات جامعة البويرة. وتوصلوا من خلالها إلى مجموعة من النتائج؛ من أهمها: أن الجائحة ساعدت على إحياء بعض القيم الاجتماعية وعلى ظهور بعض أنماط التدين لدى بعض الشرائح الاجتماعية. بينما سجلت الدراسة نسبة متباينة من آراء الشباب حول تأثير الجائحة على قيمهم، دون تحديد واضح لنوعية هذه القيم، أو اعتمادا على مؤشرات دقيقة تشير إلى حضور هذه القيم أو غيابها.

في حين فضلت الصبحي (2021م) في دراستها لـ "أزمة كورونا وانعكاساتها على القيم الأسرية" البحث في تداعيات الجائحة على الأسرة والمجتمع عن بعض القيم الاجتماعية الإيجابية التي تعززت لدى الأفراد والجماعات بالمجتمع السعودي، وسردت جملة من هذه القيم أغلبها مرتبط بالتقارب الأسري والتعاون والتضامن.

بينما ركز منهوم (2021م) في دراسته، الموسومة بـ: "الخوف من مرض كورونا وعلاقته بالقيمة الدينية والقيمة الاجتماعية لدى الطلبة"، على العلاقة بين الخوف من المرض وبين القيم الدينية والاجتماعية، مطبقاً أداة البحث على عينة من طلبة العلوم الاجتماعية بجامعة المدينة بالجزائر، ليتوصل إلى عدم وجود علاقة ارتباطية بينهما وإلى عدم وجود فروق بين الجنسين في ميلهم نحو القيم الدينية والاجتماعية.

أما بن صغير وغانم (فقد أظهرت دراستهما لـ "التصورات الاجتماعية لجائحة فيروس كورونا كوفيد-19 لدى الشباب الجامعي الجزائري والقيم المصاحبة لها" بروز مجموعة من القيم المستجدة في تصورات الشباب نحو الجائحة خاصة منها القيم المعرفية والسلوكية المتصلة بالوقاية من الوباء.

وبالنظر إلى هذه الدراسات، نجد أنها، باستثناء دراسة الصبحي، تناولت انعكاسات الجائحة وآثارها على القيم الاجتماعية بشكل خاص والدينية بشكل عام لدى الطلبة الجامعيين، دون تحديد لخصائص متعلقة بالسن أو حصر لفئة معينة من القيم. ومما يميز دراستنا هاته هو دقتها في تحديد موضوع الدراسة وخصائص العينة المقصودة، حيث تم حصر القيم المدروسة في القيم الإيمانية، مع اعتماد مؤشرات دالة عليها في الاستبيان المقدم، وتحديد سن الشباب في الفئة العمرية المتراوحة بين 20 و34 سنة.

7. منهجية الدراسة وأدواتها وعينتها

بعد عرض مشكلة الدراسة وتحديد أسئلتها وفرضياتها، والتعرف على الدراسات السابقة في الموضوع، سنتناول في هذا المبحث الجانب المنهجي والميداني للدراسة، والذي يشتمل على التعريف بمنهج الدراسة وأدواتها ومجتمع الدراسة وعينتها.

a. منهجية الدراسة

اقتضت طبيعة الدراسة وموضوعها أن يتم التوصل بالمنهجين الآتيين:

- المنهج الوصفي في وصف البيانات والمعطيات التي تم جمعها.
- المنهج التحليلي في تحليل النتائج ومناقشتها وتأويلها.

b. مجتمع الدراسة وعينتها

يضم مجتمع الدراسة الشباب المغربي المتراوحة أعمارهم بين 20 و34 سنة، اختيرت منهم عينة تمثيلية مكونة من 100 شاب وشابة، بشكل عشوائي وغير مقصود، من مختلف المدن المغربية.

c. أداة الدراسة: الاستبيان

اعتمدنا في هذه الدراسة على الاستبيان أداة لجمع المعلومات والمعطيات الميدانية الأولية من عينة البحث. وقد تم بناؤه بالرجوع إلى أسئلة البحث وفرضياته، ليكون أداة ملائمة لتقديم الأجوبة المحتملة لكل عنصر من عناصره. كما تم تقسيمه إلى ثلاث وحدات، تتكون كل وحدة من أسئلة مغلقة من نوع الاختيار من متعدد، بالإضافة لبعض الأسئلة المفتوحة التي تهدف إلى تقديم رأي شخصي أو تعليل للجواب المغلق، بغرض إظهار شخصية المستجوب وتفسيره للجواب تبعا لمستواه الثقافي وقناعاته الشخصية.

وقد حاولنا تنظيم وتصميم الاستبيان بطريقة تجعله يضم أقل عدد من الأسئلة الممكنة، مع استهلاكه بمقدمة منهجية تحفيزية للمستجوب، تليها الوحدات الثلاث التي يضم كل منها مجموعة من الأسئلة التي تحيل في الغالب على ثلاث عناصر كبرى: سلوكيات - آراء - أسباب. وفي الآتي المكونات النهائية للاستبيان:

نوع الإجابة	الاختيارات	السؤال	الوحدة
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • تقدير إلهي • تدخل إنساني 	1- أعتقد أن وباء كورونا حدث بفعل:	الوحدة الأولى:
اختيار متعدد (مع إمكانية إجابات المفتوح في الاختيار الأخير)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ الله تعالى هو النافع الضار ▪ هو المحيي المميت ▪ القوي القادر ▪ السميع البصير ▪ الرحمن الرحيم ▪ الخالق الرازق ▪ آخر 	2- ساهمت فترة الجائحة في تجلي بعض أسماء الله تعالى في خلقه. اختر (اختاري) اثنين من الأسماء الأكثر تجليا بالنسبة إليك:	الإيمان بالله تعالى وبأسمائه وصفاته وقضائه وقدره
إجابة قصيرة	.....	3- لماذا تعتقد (بين) أن هذين الاسمين تجليا بشكل أكبر؟	
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • نعم • لا 	4- هل أصبت بوباء كورونا؟	
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • مرة واحدة • مرتان • أكثر من مرتين 	5- إذا كان الجواب "نعم"، كم مرة أصبت بالوباء؟	
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • عدم الرضا • الخوف من الموت • الرضا بقضاء الله تعالى • غير ذلك 	6- كيف كان شعورك وأنت مصاب بالوباء؟	

اختيار متعدد (مع إمكانية الإجابة المفتوحة)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ تقدير نعم الله تعالى علينا ▪ التضامن والتعاون ▪ الصبر والرضا ▪ المسارعة إلى فعل الخيرات وتجنب المعاصي ▪ اليقين في الله والاعتصام به ▪ أهمية الطهارة في حفظ حياة الإنسان 	7- من بين القيم الآتية، اختر (اختاري) قيمتين ترى (ين) أنهما ترسختا لديك خلال فترة الحجر الصحي:	
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • نعم • لا 	8- هل فقد صديقاً أو عزيزاً خلال فترة وباء كورونا؟	
اختيار متعدد (مع إمكانية الإجابة المفتوحة)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ الشعور بالغضب وعدم الرضا ▪ تقبل الأمر، فلا أحد يموت إلا بأجله ▪ السخط على هذا الوباء الذي كان سبباً في فقدان صديق أو عزيز ▪ غير ذلك 	9- إذا كان الجواب نعم فما كان موقفك آنذاك؟	
اختيار متعدد (مع إمكانية الإجابة المفتوحة)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ الإكثار من العبادة والتقرب إلى الله تعالى ▪ كسب رضا الوالدين ▪ قراءة القرآن الكريم وحفظه ▪ الإكثار من الدعاء والذكر ▪ غير ذلك 	1- بالنسبة لك: كانت فترة الحجر الصحي فرصة لـ:	الوحدة الثانية: ثمرات الإيمان بالله تعالى
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • نعم • لا • أحياناً 	2- هل تؤدي العبادات (الصلاة، الصوم...) بشكل منتظم؟	
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • نعم • لا 	3- هل تغير أداؤك لهذه العبادات أثناء فترة الجائحة؟	
اختيار متعدد (مع إمكانية الإجابة المفتوحة)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ زيادة في الإقبال عليها ▪ ضعف في الالتزام بأدائها ▪ احترام أوقاتها وآدابها ▪ الإحساس بالخشوع والطمأنينة أثناء تأديتها ▪ الشعور بالقرب من الله تعالى ▪ غير ذلك 	4- إذا كان الجواب "نعم"، فما الذي تغير؟	
اختيار متعدد	<ul style="list-style-type: none"> ▪ الإكثار من الصدقة ومساعدة المحتاجين 	5- ما هي الأمور الحسنة التي استجدت في حياتك بفضل الجائحة؟	

مع إمكانية الإجابة المفتوحة)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ التضامن والتعاون مع الأقارب ومساعدتهم ▪ بر الوالدين وطاعتهم ▪ التوكل على الله تعالى وعدم التعلق بالخلق ▪ اليقين في الله والاعتصام به ▪ السرور بفعل الطاعة والضيق بفعل المعصية ▪ التفكر في قدرة الله تعالى وعظمته ▪ لم يستجد في حياتي شيء 		
اختيار وحيد (سلم ليكرت الخماسي)	<ul style="list-style-type: none"> • أوافق بشدة • أوافق • محايد • لا أوافق • لا أوافق بشدة 	<p>ما هو موقفك من العبارة الآتية: "بفضل الجائحة، ازداد إيماني بالله تعالى وبأهمية القيم الإيمانية في حياتنا"</p>	خلاصة
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • ذكر • أنثى 	الجنس	<p><u>الوحدة الثالثة:</u> بيانات شخصية</p>
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • 24-20 سنة • 29-25 سنة • 34-30 سنة 	الفئة العمرية	
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • إعدادي / ثانوي • جامعي • عالي 	المستوى التعليمي	
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • أدرس • أعمل • لا أعمل 	المهنة	
اختيار وحيد	<ul style="list-style-type: none"> • الصحة • التعليم • القطاع الخاص • آخر 	في حالة العمل، في أي قطاع تعمل (ين)؟	
إجابة قصيرة	....	المدينة التي تنتمي (ين) إليها؟	

ولتعرف قدرة الاستبيان على قياس الصفة التي وضع لقياسها وعلى تحقيق الهدف الذي وضع من أجله، وللتأكد من جودة وحداته وملاءمتها للاتجاهات والصفات المراد قياسها عند الأفراد المستجوبين، قمنا بعرض الاستمارة في حلتها الأولية على أنظار أستاذ العقيدة بدار الحديث الحسنية بالرباط، الدكتور عمر مبركي حفظه الله، من أجل تقييمها وتقويمها، وقد تم إجراء التعديلات اللازمة وفق الملاحظات والتوجيهات التي قدمها فضيلته.

8. عرض نتائج الدراسة وتحليلها ومناقشتها

يتضمن هذا المبحث عرضاً مفصلاً لنتائج الدراسة، على ضوء الفرضيات المقترحة، والتي تهدف إلى تعرف أثر جائحة كورونا على اتجاهات الشباب المغاربة نحو القيم الإيمانية، وسيمكننا تحليل ومناقشة هذه النتائج من تمحيص مدى صحة الفرضيات السابقة، كما سيقدم أجوبة واقعية عن الأسئلة المطروحة.

1.8. تحليل البيانات

أمدتنا نتائج الدراسة ببيانات نوعية تتعلق بخصائص أفراد العينة الممثلة لمجتمع البحث، وكذا بأرائهم واتجاهاتهم نحو القيم الإيمانية في ظل الجائحة، اعتمدنا في تحليلها على برنامج الحزم الإحصائية للعلوم الاجتماعية SPSS. وسنبدأ بتحليل بيانات العينة لتعرف أهم خصائصها، ثم ننتقل إلى تحليل بيانات الأسئلة المرتبطة بموضوع الدراسة.

1.1.8. خصائص عينة الدراسة

تقدم الجداول الآتية بيانات دالة على أهم خصائص عينة الدراسة، من حيث الجنس والسن والمستوى التعليمي وكذا المهنة، التي تحيل على المستوى الاجتماعي، وكذا المدينة التي ينتمي إليها المستجوب، حيث يبين الجدول (1.1.1.8). توزيع العينة حسب الجنس والفئة العمرية، والجدول (2.1.1.8) توزيع العينة حسب المستوى الدراسي والمهنة.

1.1.1.8. جدول توزيع العينة حسب الجنس والفئة العمرية

المتغير	الفئة	التكرار	النسبة المئوية
الجنس	ذكور	45	45 %
	إناث	55	55 %
المجموع		100	100 %
الفئة العمرية	20-24 سنة	35	35 %
	25-29 سنة	34	34 %
	30-34 سنة	31	31 %
المجموع		100	100 %

يوضح الجدول أعلاه توزيع عينة البحث وفقا للجنس والسن، ونلاحظ وجود تقاربا في النسب بين الذكور (55%) والإناث (45%). كما أن هناك تقاربا كبيرا في نسب الفئات العمرية الثلاث المكونة للعينة، والتي تشكل كل منها ثلث العدد الإجمالي للمستجوبين، مع ملاحظة انخفاض طفيف في نسبة الفئة الثالثة، المتراوح سنها بين 30 و34 سنة.

وعلى الرغم من أن العينة اختيرت بشكل عشوائي، إلا أنها تشكل توزيعا جيدا فيما يخص الخصائص المتعلقة بالجنس والسن.

2.1.1.8. جدول توزيع العينة حسب المستوى الدراسي والمهنة

النسبة المئوية		التكرار	المتغير	المتغير	
3 %		3	إعدادي / ثانوي	المستوى التعليمي	
54 %		54	جامعي		
43 %		43	عالي		
100 %		100	المجموع		
النسبة	قطاع العمل	43 %	43	يدرس	المهنة
15.56 %	الصحة	45 %	45	يعمل	
37.78 %	التعليم				
22.22 %	القطاع الخاص				
24.44 %	آخر	12 %	12	عاطل عن العمل	
100 % من الفئة العاملة		100 %	100	المجموع	

نلاحظ أن المستوى التعليمي الغالب على عينة الدراسة هو مستوى التعليم الجامعي، يدل ذلك على أننا أمام عينة نالت حظا مهما من التعليم، مما قد يحيل على قدر من الوعي والثقافة. أما فيما يخص الجانب المهني، فإننا نجد أن قرابة نصف العينة (45 %) من الشباب العاملين، الذين تنتمي أكبر نسبة منهم إلى قطاع التعليم (37.78 %)، يليها القطاع الخاص بنسبة 22.22 % ثم مهن أخرى بنسبة بلغت 24.44 %، بينما تشكل نسبة العاملين بالقطاع الصحي أقل نسبة منهم (15,56 %).

3.1.1.8. جدول توزيع العينة حسب المدن

أما بالنسبة للمدن التي ينتمي إليها المستجوبون فقد بلغت 28 مدينة، وهي نسبة تمثيلية مهمة للمدن من مختلف جهات المغرب، بنسب متقاربة، ماعدا مدينة الرباط التي استحوذت على أكبر نسبة (18 %) تليها كل من أرفود ومراكش بنسبة 11 % لكل منهما، يوضح كل ذلك الجدول الآتي:

النسبة	التكرار	المدينة	النسبة	التكرار	المدينة
1 %	1	بني ملال	18 %	18	الرباط
11 %	11	مراكش	3 %	3	تمارة
1 %	1	صفرو	2 %	2	سلا
1 %	1	قلعة السراغنة	1 %	1	القنيطرة
3 %	3	ورزازات	1 %	1	الخميسات
1 %	1	ميدلت	1 %	1	الرماني
2 %	2	تارودانت	6 %	6	الدار البيضاء
1 %	1	الراشيدية	1 %	1	سيدي سليمان
11 %	11	أرفود	1 %	1	سطات
5 %	5	الريصاني	1 %	1	خريبكة
9 %	9	طاطا	1 %	1	القصر الكبير
1 %	1	العيون	6 %	6	مكناس
2 %	2	أكادير	7 %	7	فاس
1 %	1	طنجة	1 %	1	تازة
المجموع: 100 %					

نخلص من خلال البيانات السالفة الذكر، أن عينة الدراسة تميزت في مجملها بخصائص متوازنة؛ تجعل منها عينة تمثيلية جيدة لمجتمع البحث، فهناك تقارب من حيث نسب الذكور والإناث، وكذا من حيث الفئات العمرية، كما أن العينة تتميز عموما بمستوى تعليمي متنوع وتمثل فئات اجتماعية مختلفة، وتغطي نسبة مهمة من التراب الجغرافي لمجتمع البحث.

2.1.8. تحليل نتائج أسئلة الاستبيان

1.2.1.8. الوحدة الأولى: الإيمان بالله تعالى وبأسماؤه وصفاته

يمثل الجدول الآتي تحليلاً إحصائياً لنتائج الوحدة الأولى من أسئلة الاستبيان، والتي تتعلق بشق الإيمان بالله تعالى وبأسمائه وصفاته وقضائه وقدره.

النسبة	التكرار	القيم	السؤال	
46%	46	تقدير إلهي	1- أعتقد أن وباء كورونا حدث بفعل:	
54%	54	تدخل إنساني		
100%	100	المجموع		
26,5%	48	النافع الضار	2- أسماء الله تعالى التي تجلت خلال الجائحة:	
30,4%	55	المحيي المميت		
18,2%	33	القوي القادر		
1,7%	3	السميع البصير		
11%	20	الرحمن الرحيم		
11%	20	الخالق الرازق		
1,1%	2	آخر		
100%	181	المجموع		
40%	40	اتصافه تعالى بالقدرة والعظمة والحكمة		3- تليل الاختيار السابق:
23%	23	الإيمان بقضاء الله تعالى وقدره		
7%	7	طمع الإنسان في رحمة الله		
25%	25	الاستشهاد بالواقع المعاش خلال الجائحة		
5%	5	بدون تليل		
100%	100	المجموع		
55%	55	نعم	4- الإصابة بكورونا:	
45%	45	لا		
100%	100	المجموع		
70,91%	39	مرة واحدة	5- عدد مرات الإصابة:	
25,45%	14	مرتان		
3,64%	2	أكثر من مرتين		
100%	55	المجموع		
3,64%	2	الخوف من الموت	6- الشعور أثناء الإصابة:	
87,27%	48	الرضا بقضاء الله تعالى		
9,09%	5	جواب آخر		

100%	55	المجموع	
30%	67	تقدير نعم الله تعالى علينا	7- القيم التي ترسخت خلال فترة الحجر الصحي:
17,5%	39	التضامن والتعاون بين الناس	
17,9%	40	الصبر والرضا	
9,9%	22	المسارعة إلى فعل الخيرات وتجنب المعاصي	
12,6%	28	اليقين في الله والاعتصام به	
12,1%	27	أهمية الطهارة في حفظ حياة الإنسان	
100%	223	المجموع	
36%	36	نعم	8- فقدان صديق أو عزيز
64%	64	لا	
5,56%	2	الشعور بالغضب وعدم الرضا	9- موقف المستجوب من فقدان
91,67%	33	تقبل الأمر. فلا أحد يموت إلا بأجله	
2,77%	1	السخط على الوباء	
100%	36	المجموع	

يقدم الجدول السابق تحليلاً إحصائياً لإجابات المستجوبين عن أسئلة الوحدة الأولى من الاستبيان، والتي تضمنت مؤشرات على هيئة أسئلة غير مباشرة عن مدى حضور القيم المرتبطة بالإيمان بالله تعالى وبأسماؤه وصفاته لديهم، حيث انقسمت العينة إلى قسمين متقاربين حول سبب حدوث وباء كورونا، فاخترت نسبة 46% منهم رده إلى التقدير الإلهي، بينما فضلت النسبة الباقية (54%) عزوه إلى التدخل الإنساني.

وبخصوص أسماء الله تعالى الأكثر تجلياً خلال الجائحة، فقد ذهب أكثر من نصف المستجوبين (56,9%) إلى اختيار اسمي "المحيي المميت" (بنسبة 30,4%)، ثم "النافع الضار" (بنسبة 26,5%)، يليها اسما "القوي القادر" (بنسبة 18,2%). وقد علل 40% منهم اختيارهم لهذه الأسماء بأن الله تعالى يتصف بالقدرة والعظمة والحكمة، بينما استشهد 25% منهم بما عايناه خلال الجائحة من وقائع وأحداث تعزز تجلي هاته الأسماء في الواقع، وأرجع 23% من المستجوبين اختيارهم إلى إيمانهم الراسخ بقضاء الله تعالى وقدره.

وأشارت نفس البيانات إلى أن حوالي نصف أفراد العينة (55%) أصيبوا بالوباء، وأن قرابة ثلاثة أرباع هذه النسبة (70,91%) أصيب به مرة واحدة، بينما أصيب الربع الرابع مرتين (25,45%)، لكن غالبية المصابين (87,27%) شعروا بالرضا بقضاء الله تعالى، بينما شعرت نسبة قليلة منهم (3,64%) بالخوف من الموت. وصرح بعض المستجوبين الذين فضلوا إجابة أخرى بأنهم لم يكونوا خائفين على أنفسهم بقدر ما انتابهم الخوف من نقل المرض إلى أحبائهم.

وأشار المستجوبون إلى اختيارات متنوعة ومتعددة فيما يخص القيم التي ترسخت لديهم خلال فترة الحجر الصحي، لكن أكبر عدد منهم مال إلى اختيار قيمة "تقدير نعم الله تعالى" (30%) ثم قيمة "التضامن والتعاون بين الناس" وقيمة "الصبر والرضا" (بنسبتي 17,5% و17,9% على التوالي)، تليهما قيمتا "اليقين في الله والاعتصام به" و"أهمية الطهارة في حفظ حياة الإنسان" (بنسبتي 12,6% و12,1%).

كما سجل 36% من أفراد العينة مرورهم بتجربة فقدان صديق أو عزيز خلال الجائحة، لكن معظمهم (91,67%) تقبلوا الأمر وربطوه بأجل الموت المحتم على كل إنسان، بينما شعرت نسبة قليلة منهم (8,33%) بعدم الرضا وبالسخط على هذا الوباء الذي كان سببا في فقدانهم أحبائهم.

وتدل مختلف هاته الإجابات على حضور قيم الإيمان بالله تعالى وبأسمائه وصفاته، والرضا بقضائه وقدره، لدى فئة كبيرة من المستجوبين، ما عدا في السؤال الأول المتعلق بالمتحكم في حدوث الوباء، فإن فيها ترددا سنتعرض له في المباحث الموالية.

2.2.1.8. الوحدة الثانية: ثمرات الإيمان

تتناول الوحدة الثانية من الاستبيان ثمرات الإيمان على مستوى السلوك الإنساني، هذه الثمرات التي تظهر على شكل قيم مختلفة تتناول علاقة الإنسان بربه وكذا علاقته بالآخرين. ويلخص الجدول أسفله مختلف المعطيات الإحصائية لردود المستجوبين والتي تمثل مؤشرات لمدى حضور هذه القيم في حياتهم:

السؤال	القيم	التكرار	النسبة
1- بالنسبة لك: كانت فترة الحجر الصحي فرصة لـ:	الإكثار من العبادة والتقرب إلى الله تعالى	78	39,6%
	كسب رضا الوالدين	35	17,8%
	قراءة القرآن الكريم وحفظه	28	14,2%
	الإكثار من الدعاء والذكر	41	20,8%
	جواب آخر	15	7,6%
	المجموع	197	100%
2- هل تؤدي العبادات (الصلاة، الصوم..) بشكل منتظم؟	نعم	77	77%
	لا	3	3%
	أحيانا	20	20%
المجموع	100	100%	
3- هل تغير أداؤك لهذه العبادات أثناء فترة الجائحة؟	نعم	52	52%
	لا	48	48%
زيادة في الإقبال عليها		32	20,6%

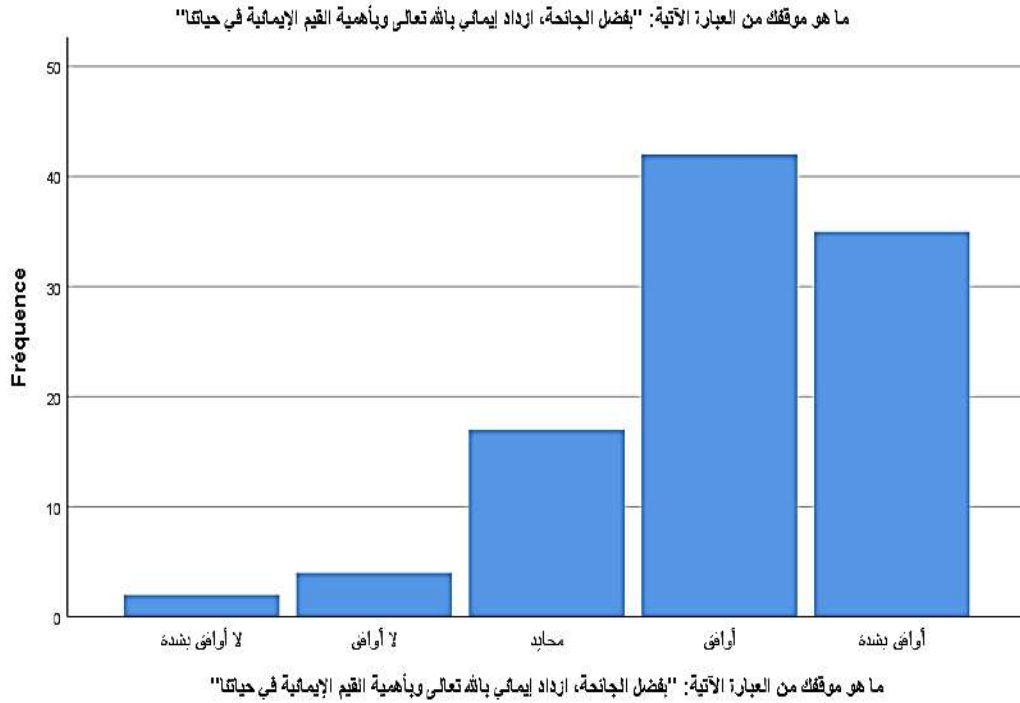
2,6%	4	ضعف في الالتزام بأدائها	4- إذا كان الجواب "نعم"، فما الذي تغير؟
12,3%	19	احترام أوقاتها وآدابها	
16,1%	25	الخشوع والطمأنينة أثناء أدائها	
20%	31	الشعور بالقرب من الله تعالى	
28,4%	44	جواب آخر	
100%	155	المجموع	
12,2%	34	الإكثار من الصدقة ومساعدة المحتاجين	5- ما هي الأمور الحسنة التي استجدت في حياتك بفضل الجائحة؟
9,7%	27	التضامن والتعاون مع الأقارب ومساعدتهم	
20,9%	58	بر الوالدين وطاعتهم	
19,1%	53	التوكل على الله تعالى وعدم التعلق بالخلق	
6,8%	19	اليقين في الله والاعتصام به	
23,7%	66	السرور بفعل الطاعة والضيق بفعل المعصية	
2,2%	6	التفكر في قدرة الله تعالى وعظمته	
5,4%	15	لم يستجد في حياتي شيء	
100%	278	المجموع	
2%	2	لا أوافق بشدة	
4%	4	لا أوافق	
17%	17	محايد	
42%	42	أوافق	
35%	35	أوافق بشدة	
100%	100	المجموع	

تشير هذه البيانات إلى أن فترة الحجر الصحي لجائحة كورونا كانت بالنسبة لحوالي ثلث العينة (39,6%) فرصة للإكثار من العبادة والتقرب إلى الله تعالى، بينما استغلتها نسبة أخرى منهم، بلغت 20,8%، في الإكثار من الدعاء والذكر. أما النسبة الباقية، ففضلت البر بالوالدين وقراءة القرآن الكريم وحفظه وتحصيل العلم.

وفيما يخص تأدية العبادات المفروضة، صرحت نسبة مهمة من أفراد العينة، بلغت 77%، أنها تواظب على أداء العبادات. وأجاب 69% من المستجوبين أن أداءهم تحسن خلال فترة الجائحة، في حين عبر 31% منهم عن عدم تغيير مستوى أدائهم للعبادات أو عن تراجعها.

وفي ردهم عما استجد في حياتهم بفضل الجائحة، اختار معظم أفراد العينة بعض القيم الإيمانية المقترحة والمستجدة في حياتهم، كالبر بالوالدين والسرور بفعل الطاعة والإكثار من الصدقة والتوكل على الله تعالى والاعتصام به، بينما عبرت فئة قليلة (5,4%) منهم بأنها لم تشهد أي تغيير في حياتها الإيمانية خلال فترة الجائحة.

وقد ختم الاستبيان بسؤال مباشر تناول دور الجائحة في زيادة إيمانهم واستشعارهم لأهمية القيم الإيمانية، فأجاب 77% منهم بالموافقة، وهو ما يوضحه الرسم البياني الآتي:

9. ملخص نتائج الدراسة وتوصياتها ومقترحاتها

استهدفت هاته الدراسة الميدانية قياس أثر جائحة كورونا على اتجاهات الشباب نحو القيم الإيمانية، وذلك عبر استطلاع آراء عينة من الشباب المغاربة، ولأجل هذا الغرض تم بناء استبيان لجمع مختلف البيانات والمعطيات التي تمكننا من الإجابة عن إشكالية الدراسة ومن تمحيص الفرضيات الأولية المقترحة في بداية البحث.

وبعد أن تم توزيع الاستبيان على أفراد عينة الدراسة، ثم تجميع المعطيات وتفريغها وتحليلها، آن الأوان لفحص أسئلة الدراسة وتمحيص فرضياتها، والتي انطلقت من وجود اختلاف بين نظرة الشباب المغاربة للقيم الإيمانية قبل الجائحة وبعدها، وأن الجائحة أدت إلى إحداث تغييرات في اتجاهاتهم نحو القيم الإيمانية، وأنها أسهمت في إيقاظ جملة من هذه القيم في نفوسهم. وإثر عرض ملخص النتائج والخلاصات، نقدم بعض المقترحات والتوصيات ذات الصلة بالموضوع والتي أثمرت عنها هاته الدراسة الميدانية.

1.9. عرض ملخص نتائج الدراسة ومناقشتها

في ضوء التحليل الإحصائي لمجمل البيانات والمعطيات التي أمدنا بها الاستبيان، توصلنا إلى باقة من النتائج والخلاصات نجلها في الفقرات الموالية.

1.1.9. إسهام الجائحة في إعادة طرح سؤال حاكمية الخالق وقدرته المطلقة في مقابل الإرادة الإنسانية
ساهم ظهور الجائحة وانتشارها السريع في جميع أرجاء العالم، واضطرار الدول والحكومات إلى دعوة مواطنيها للالتزام بالحجر الصحي، والذي كان بمثابة عزلة وفرصة للتفكير والتأمل، ساهم كل ذلك في زعزعة أفكارهم السابقة حول العالم وحول قدرة العلم والتكنولوجيا في عصرنا الحاضر على تجاوز الأزمات، كما ساعد على إثارة السؤال القيمي، خاصة بالنظر إلى ما قدمته ظروف الجائحة من نماذج حية عن المستوى الذي وصلت إليه القيم في كثير من المجتمعات. كل ذلك دفع الشباب إلى إعادة النظر في رؤيتهم لهذه الأحداث وفي من له القدرة والحاكمية المطلقة في هذا الكون.

يدل على ذلك ما أبانت عنه ردود الشباب من تردد في تقدير السبب وراء حدوث الوباء: هل هو التقدير الإلهي الصرف أم التدخل الإنساني الأناني؟ بين فريقين: أحدهما فضل إرجاع حدوث الوباء للقدرة الإلهية، بينما انساق القسم الثاني وراء الأخبار الرائجة في الصحافة العالمية حول سبب ظهور فيروس كورونا وأن له خلفيات سياسية، فقاموا بعزوها إلى التدخل الإنساني.

والباعث على ذلك في تقديرنا لا يرجع إلى رأي خالص نابع من قناعة معرفية ثابتة عند هذه الفئة أو تلك، بل يرجع إلى النقص الحاصل في المعرفة الاعتقادية المتصلة بإثبات الصفات الإلهية ومتعلقاتها، كصفة القدرة؛ التي من متعلقاتها الإيمان الجازم بأن الإله فاعل للممكّنات كلها خيرا كانت أو شرا (العمرى، 2016م)، (86-87)، وكمسألة وجود الشر في العالم، والتي تفرض على المؤمن أن يؤمن بأن الشر "ليس شراً لذاته، بل هو من حيث ذاته مساو للخير ومماثل له" (الغزالي، 2004م، 50)، فالخير والشر نسبيان، ولإله في خلق كل منهما حكمة لا يعلمها إلا هو (مبركي، 2021م، 11).

كما أن فئة مهمة من المستجوبين حاولت عدم إرجاع حدوث الجائحة إلى القدرة الإلهية، رغبة منها في تنزيه الإله عن الشر الظاهري الذي توحى به (الجائحة). يدل على ذلك اختيار كثير منهم اسم "النافع الضار" باعتباره من أكثر أسماء الله تعالى تجليا خلال الجائحة، وكذا بعض الشروح الإضافية التي قدمها بعضهم محاولا بها تبرير اختياره. ففي معرض توضيحهم لسبب اعتقادهم بأن هذا الاسم أو ذلك تجلى بشكل أكبر خلال الجائحة:

ذكر بعضهم أنه على الرغم من التدخل الإنساني إلا أن الأمور لا تحدث إلا وفق إرادة الله تعالى، فهو القادر على التحكم في جميع، ومهما حاول الإنسان أن يصيب أخاه بضر فلن يصيبه إلا بما كتبه الله عليه.

كل ذلك يفيد أن كثيرا من الشباب المستجوبين يرجعون حدوث الجائحة إلى القدرة والإرادة الإلهيتين على الرغم من اختلافهم في التأشير على الخانة المناسبة.

2.1.9. مساهمة الجائحة في إذكاء روح القيم الإيمانية وإيقاظها في نفوس الشباب

تشير نتائج تحليل المعطيات الإحصائية للقسم الثاني من أقسام الاستبيان إلى أن ظهور الجائحة وفترة الحجر الصحي أثرتا في نفوس الشباب تأثيرا إيجابيا على العموم، فبعد ما أثارته تداعيات الجائحة وظروفها من تساؤلات عقدية تتصل بإيمانهم بالله تعالى وبأسماؤه وصفاته، التي تجلت أمامهم أثناء تتبعهم لتفاصيل انتشار الوباء ولأعداد الإصابات والوفيات اليومية، أدى كل ذلك إلى إذكاء روح كثير من القيم الإيمانية في نفوسهم، من مثل: التفكير في قدرة الله تعالى وعظمته، والتوكل عليه واليقين فيه والاعتصام به، كما أيقظت في نفوسهم ثمراتها المختلفة ودفعتهم إلى الإقبال على العبادات وإلى تجسيد مظاهر التعاون والتآزر فيما بينهم، إلى غير ذلك من ثمرات القيم الإيمانية التي تجلت في سلوكياتهم اليومية.

وخلاصة القول، إن جائحة كورونا كوفيد-19 كانت لها آثار إيجابية على مستوى القيم الإيمانية لفئة مهمة من الشباب المغربي المتراوحة أعمارهم ما بين 20 و34 سنة، دليل ذلك أن أكثر من ثلثي أفراد العينة أجابوا بالموافقة على العبارة الواردة في السؤال الأخير من الاستبيان والذي ينص على أنه: "بفضل الجائحة، ازداد إيماننا بالله تعالى وبأهمية القيم الإيمانية في حياتنا".

2.9. خاتمة تضم أهم توصيات الدراسة ومقترحاتها

في الختام، واستنادا إلى النتائج المتوصل إليها من خلال هاته الدراسة، والتي عرضناها في المباحث السابقة، فإن هناك بعض المقترحات والتوصيات التي يمكن تقديمها بهذا الخصوص، نجملها في الآتي:

- ✓ ضرورة تدريس مادة "التربية الإيمانية" بدءا من صفوف المستوى الإعدادي لتمكين اليافعين من أهم المبادئ والمعارف العقدية الدقيقة والسليمة، التي ستساهم في تحصين عقيدتهم من آفات الجهل والانحراف.
  - ✓ إعداد أساتذة أكفاء لتدريس هذه المادة، يتوفرون على قدر كاف من المعرفة الدقيقة بمختلف مباحث العقيدة الإسلامية.
  - ✓ تشجيع الشباب على العمل التعاوني ومدعم بكافة المساعدات الممكنة من أجل تصريف طاقاتهم الإيجابية التي حركتها تداعيات الجائحة.
  - ✓ إنجاز مزيد من البحوث العملية للكشف عن آثار الجائحة على جوانب أخرى من مظاهر التأثير والتأثر بهذا الوباء لدى فئة الشباب في أقطار أخرى من العالم.
  - ✓ حث الشباب على تنمية قيمهم الإيمانية وترجمتها لسلوكات حية تقوي علاقتهم بربهم وبغيرهم من المخلوقات.
- وصلى الله وسلم وبارك على سيدنا محمد أشرف المخلوقين، والحمد لله رب العالمين.

لائحة المصادر والمراجع

- ابن الأزهرى، محمد بن أحمد. (2001م). *تهذيب اللغة*. دار إحياء التراث العربى.
- ابن فارس، أحمد بن زكريا. (1984م). *مجلد اللغة*. مؤسسة الرسالة.
- ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي. (1414هـ). *لسان العرب* (ط 3). دار صادر.
- أبو العينين، علي خليل مصطفى. (1408هـ). *القيم الإسلامية والتربية*. مكتبة الحلبي.
- الأمم المتحدة. من هم الشباب؟ <https://www.un.org/ar/global-issues/youth>
- برهوم، أحمد موسى أحمد. (2009م). دور المعلم في تعزيز القيم الإيمانية لدى طلبة المرحلة الثانوية بمديرتي خانيونس وغرب غزة من وجهة نظر الطلبة. رسالة ماجستير مقدمة بكلية التربية بالجامعة الإسلامية بغزة.
- بن صغير، كريمة وغانم، ابتسام. (2021م). التصورات الاجتماعية لجائحة كوفيد-19 لدى الشباب الجامعي الجزائري والقيم المصاحبة لها. *دراسات نفسية وتربوية*. المجلد 14. عدد 2: 643-627.
- الجرجاني، علي بن محمد بن علي الزين الشريف. (1983م). *كتاب التعريفات*. دار الكتب العلمية.
- الجوهرى، إسماعيل بن حماد. (1987م). *الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية*. دار العلم للملايين.
- زريقي، سليم ومنصوري، نبيل. (2021م). جائحة كورونا وانعكاساتها على منظومة القيم السائدة. *دراسات نفسية وتربوية*. المجلد 14. عدد 2: 300-286.
- زهران، حامد عبد السلام. (1422هـ). *علم نفس النمو: الطفولة والمراهقة*. عالم الكتب.
- شحاتة، حسن و النجار، زينب. (2003م). *معجم المصطلحات التربوية والنفسية*. الدار المصرية اللبنانية.
- الشنقيطي، الطيب أحمد عبد الصمد. (1429هـ). الأساليب النبوية لتنمية القيم الإيمانية لدى الشباب المسلم في ضوء التحديات المعاصرة. بحث مكمّل لنيل درجة الماجستير في التربية الإسلامية والمقارنة بكلية التربية، جامعة أم القرى.
- الصبحي، رؤى حسن. (2021م). أزمة كورونا وانعكاساتها على القيم الأسرية. *المجلة العربية للنشر العلمي*. (العدد 28، 358-370).

- الصمدي، خالد. (2008م). القيم الإسلامية في المنظومة التربوية: دراسة للقيم الإسلامية وآليات تعزيزها. منشورات المنظمة الإسلامية للتربية والعلوم والثقافة (إيسيسكو).
- عبد الحميد، أحمد مختار. (2008م). معجم اللغة العربية المعاصرة. عالم الكتب.
- العمري، علي محمود علي. (2016م). مدخل إلى دراسة فلسفة الدين. دار النور المبين.
- الغزالي، أبو حامد. (2004م). الاقتصاد في الاعتقاد. دار الكتب العلمية.
- مبركي، عمر. (2021م). معجم المصطلحات الكلامية والسلوكية ، مستخلص من مصنفات الإمام أبي المواهب الحسن بن مسعود اليوسي. دار النور المبين.
- المجلس الاقتصادي والاجتماعي والبيئي المغربي. (2020م). التقرير السنوي. <http://www.cese.ma/media/2021/10/RA-VA-20.pdf>
- مجمع اللغة العربية بالقاهرة. (د.ت). المعجم الوسيط. دار الدعوة.
- ملكاوي، حنان عيسى. (2020م). تداعيات جائحة فيروس كورونا المستجد على الأمن الصحي العربي. نشرية الألكسو العلمية: جائحة كورونا كوفيد-19 وتداعياتها على أهداف التنمية المستدامة 2030. (العدد 2، 3-42).
- منهوم، محمد. (2021م). الخوف من مرض كورونا وعلاقته بالقيمة الدينية والقيمة الاجتماعية لدى الطلبة. دراسات نفسية وتربوية. المجلد 14. عدد 2: 1-19.
- النجار، عبد المجيد عمر. (1997م). الإيمان بالله وأثره في الحياة. دار الغرب الإسلامي.
- النورسي، سعيد. (2011م). الكلمات. (ترجمة إحسان قاسم الصالحي). دار سوزلر للنشر.

المؤتمر الدولي الأول لدراسات الشباب
ورقة مقدمة للمؤتمر الدولي الأول لدراسات الشباب

بعنوان

جائحة كورونا والشباب والتعليم والتعلم: الأزمة وآثارها على الواقع والمستقبل.

أ.د /شاكر عبد العظيم محمد قناوي

أستاذ المناهج وطرق تدريس اللغة العربية، كلية التربية جامعة حلوان، مصر،

المخلص: تتناول هذه الورقة البحثية أزمة كورونا وتأثيرها على الشباب، وفرص التعليم والتعلم عن بعد وتعليم الطوارئ، وآثارها بين الواقع والمستقبل، والتحديات والفرص التي تقدمها، متضمنة مقدمة عن الموضوع، وتحديدًا لواقع الأزمة، وعرضا للتعليم في مجال الطوارئ، والتحديات التعليمية / التعليمية، والتقنية، والفرص، واستراتيجيات وقائية وعلاجية، وعرض التوصيات المقترحة.

الكلمات الدلالية: جائحة كورونا، كوفيد19، التعليم والتعلم، الأزمة، الطوارئ، التعليم التعويضي.

جائحة كورونا والشباب والتعليم والتعلم: الأزمة وآثارها على الواقع والمستقبل.

Corona pandemic, youth, education and learning: the crisis and its effects on reality and the future.

تتناول هذه الورقة البحثية أزمة كورونا والشباب والتعليم عن بعد وتعليم الطوارئ، وذلك في ملامحها وآثارها بين الواقع والمستقبل، والتحديات والفرص التي تقدمها، وذلك في عناوين رئيسة كالتالي:

- مقدمة. -أولاً: واقع الأزمة.

- ثانياً: كورونا والشباب - ثالثاً: التحديات التعليمية / التعليمية، والتقنية.

- رابعاً: الفرص. -خامساً: إستراتيجيات وقائية وعلاجية.

- سادساً: توصيات مقترحة. - المراجع.

مقدمة: أدت حالة الطوارئ الصحية العالمية COVID-19 وآثارها الاقتصادية والاجتماعية إلى تعطيل جوانب الحياة لجميع فئات المجتمع فترة طويلة، ومع ذلك، يعاني الشباب -بصفة خاصة- أخطارا كبيرة في مجالات التعليم والتوظيف والصحة العقلية والدخل المتاح. علاوة على ذلك، فالشباب والأجيال القادمة سيتحملون الكثير من العواقب الاقتصادية والاجتماعية طويلة الأجل للأزمة، ورفاههم قد يحل محله الاعتبارات الاقتصادية؛ ولتجنب تفاقم التفاوتات بين الأجيال وإشراك الشباب في المرونة المجتمعية، تحتاج الحكومات إلى توقع تأثير تدابير التخفيف والتعافي عبر مختلف الفئات العمرية، من خلال تطبيق آليات حوكمة فعالة.

(OECD , Youth and COVID-19)

وتسببت جائحة COVID-19 في تعطيل كثير من جوانب حياة الناس بطريقة غير مسبوقه. مع العديد من آثارها، مثل الضيق النفسي المرتبط بالحبس، وإجراءات التباعد الاجتماعي التي تؤثر على المجتمع بأسره، ومع الانتقال التدريجي لاستجابات الحكومة من الإدارة الفورية للأزمات إلى تنفيذ تدابير التعافي، تظهر العديد من المخاوف، مثل قصور التعليم للشباب في فترة المرض، وزيادة مستويات بطالة الشباب وآثار الديون المتزايدة على قضايا العدالة بين الأجيال، فضلاً عن التهديدات التي يتعرض لها الشباب والأجيال القادمة.

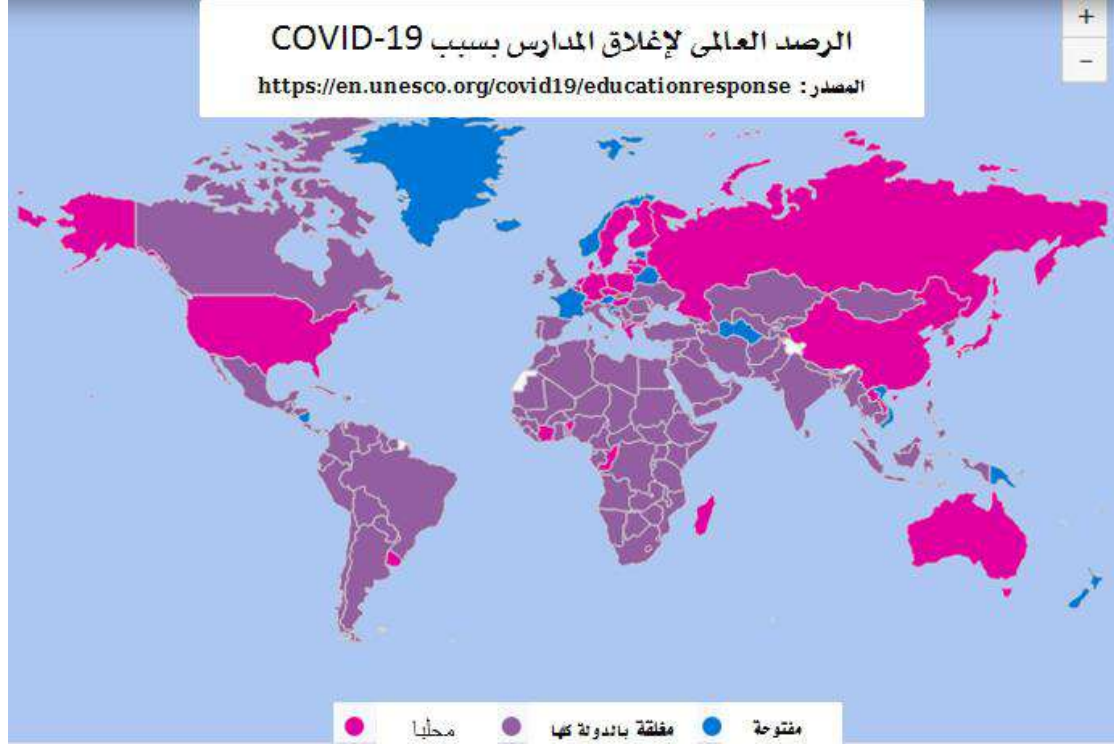
-أولاً: واقع الأزمة:

إن التعليم- الذي هو حق من حقوق الإنسان غير القابلة للإنكار- هو الأساس للمجتمعات العادلة والمتساوية والشاملة لجميع أفرادها، والمحرك الرئيسي للتنمية المستدامة، وتعزيز قدرة النظم التعليمية على الصمود يمكن البلدان من الاستجابة للتحديات الفورية في إعادة فتح المدارس بأمان، ويجعلها في وضع أفضل للتعامل مع الأزمات المستقبلية. (الأمم المتحدة، التعليم أثناء جائحة كوفيد19، 18) وطبيعة هذه الأزمة غير مسبوقه؛ فبخلاف الصدمات الصحية والاقتصادية المتكررة قصيرة المدى، قد تكون الآثار طويلة المدى على رأس المال البشري والإنتاجية والسلوك طويلة الأمد. فقد أدت أزمة فيروس كورونا إلى تسريع وتيرة بعض الاتجاهات الموجودة سلفاً، لا سيما الرقمنة، فلقد هزت العالم، وأطلقت موجات التغيير، مع مجموعة واسعة من المسارات الممكنة (OECD، 2020).

تقدم الأدلة على الآثار الضارة لإغلاق المدارس على التعليم حقائق مروعة؛ فخصائر التعليم كبيرة، وغالبًا ما يتأثر الأطفال والشباب الأكثر تهميشًا. تتمتع البلدان بفرصة تسريع تعافي التعلم وجعل المدارس أكثر كفاءة وإنصافاً وقدرة على الصمود من خلال الاعتماد على الاستثمارات التي تم رصدتها، واستيعاب الدروس المستفادة خلال الأزمة.

خلال الأزمة أغلقت معظم الحكومات حول العالم المؤسسات التعليمية مؤقتاً؛ في محاولة لاحتواء انتشار جائحة COVID-19، وأثرت عمليات الإغلاق هذه على أكثر الطلاب في العالم، كما نفذت العديد من البلدان الأخرى عمليات إغلاق محلية أثرت على ملايين المتعلمين الإضافيين. (تقرير اليونسكو، 2000) ويبين شكل (1) واقع الإغلاق العالمي للمدارس بالاجاحة:

شكل (1) يبين واقع الإغلاق العالمي للمدارس؛ بسبب كوفيد 19

وهناك 1,186,161,728 متعلماً متأثراً، بما يوازي 67.7% من مجموع المتعلمين الملتحقين بالتعليم، أغلبهم في عمر الشباب، وهو ما يساوي 146 إغلاقاً على مستوى الدول.

والدول باللون الأزرق لم تغلق مدارسها، أما الدول باللون الأحمر فأغلقت المدارس بشكل محلي، حسب الإصابة والإقليم، ويتبقى الدول ذات اللون البنفسجي فأغلقت مدارسها بشكل كلي. وواجه النظام التعليمي تحديات هائلة؛ فوفق إحصاءات البنك الدولي، حتى أواخر مارس تسببت جائحة فيروس كورونا (COVID-19) في انقطاع أكثر من 1.6 مليار طفل وشاب عن التعليم في 161 بلداً، أي ما يقرب من 80 بالمئة من الملتحقين بالمدارس على مستوى العالم، مما أدى لأزمات هائلة في النظام التعليمي.

وتلقى المعلمون في العديد من البلدان المنخفضة والمتوسطة الدخل دعماً محدوداً للتطوير المهني للانتقال إلى التعلم عن بعد، مما تركهم غير مستعدين للتعامل مع المتعلمين ومقدمي الرعاية. في المنزل، تختلف قدرة الأسر على الاستجابة للصدمة حسب مستوى الدخل، وكان الأطفال من الأسر المحرومة أقل احتمالاً للاستفادة من التعلم عن بعد من أقرانهم، ويرجع ذلك في كثير من الأحيان إلى نقص الكهرباء والاتصال والأجهزة ودعم مقدمي الرعاية.

وتم استبعاد أصغر الطلاب والطلاب ذوي الإعاقة إلى حد كبير من استجابات سياسات البلدان، ونادراً ما يتم تصميم التعلم عن بعد بطريقة تلبي احتياجاتهم التنموية، وواجهت الفتيات حواجز معقدة أمام التعلم وسط إغلاق المدارس، حيث أدت الأعراف الاجتماعية، والمهارات الرقمية المحدودة، والافتقار إلى الوصول إلى الأجهزة إلى تقييد قدرتهن على مواصلة التعلم، ولقد أصيب التقدم المحرز للأطفال والشباب في المجالات

الأخرى بالركود أو التراجع؛ حيث تقدم المدارس عادةً خدمات بالغة الأهمية تتجاوز التعلم وتوفر مساحات آمنة للحماية.

أثناء إغلاق المدارس، تعرضت صحة الأطفال وسلامتهم للخطر، مع تزايد العنف المنزلي وعمالة الأطفال، لقد فات أكثر من 370 مليون طفل على مستوى العالم وجبات مدرسية أثناء إغلاق المدارس، وفقدوا ما يعد بالنسبة لبعض الأطفال المصدر الوحيد الموثوق للغذاء والتغذية اليومية ووصلت أزمة الصحة النفسية بين الشباب إلى مستويات غير مسبوقة، وعلى الرغم من أوجه القصور في مبادرات التعلم عن بعد، كانت هناك نقاط مضيئة وابتكارات، إن التعليم عن بعد والمختلط- الذي أصبح ضرورة عندما ضرب الوباء- لديه القدرة على تغيير مستقبل التعلم إذا تم تعزيز الأنظمة والاستفادة بشكل أفضل من التكنولوجيا؛ لاستكمال المعلمين المهرة المدعومين جيداً.

يجب أن تكون إعادة فتح المدارس أولوية قصوى للبلدان، تكلفة الإبقاء على المدارس مغلقة باهظة وتهدد بإعاقة جيل من الأطفال والشباب مع توسيع الفوارق السابقة للوباء؛ لذلك ينبغي أن تكون إعادة فتح المدارس وإبقاؤها مفتوحة على رأس أولويات البلدان، حيث تشير الأدلة المتزايدة إلى أنه من خلال التدابير المناسبة، يمكن تقليل المخاطر الصحية للأطفال وموظفي التعليم إلى الحد الأدنى، وإعادة الفتح هو أفضل إجراء منفرد يمكن أن تتخذه البلدان لبدء عكس خسائر التعلم. (A JOINT UNESCO, UNICEF, AND) (WORLD BANK REPORT,6-7)

ولمعالجة أزمة التعلم، يجب على البلدان أولاً معالجة أزمة بيانات التعلم، من خلال تقييم مستويات تعلم الطلاب؛ ففي حين تم توثيق خسائر كبيرة في القراءة والرياضيات في العديد من البلدان، مع ظهور اختلافات عبر البلدان والصفوف والمواد الدراسية وخصائص الطلاب، إلا أن الأدلة على فقدان التعلم لا تزال نادرة بشكل عام. ومن الأهمية بمكان بالنسبة لواضعي السياسات ومديري المدارس والمعلمين الوصول إلى بيانات التعلم التي تعكس سياقه، ومن الأهمية بمكان أن يتم تصنيف بيانات التعلم حسب مجموعات فرعية مختلفة من الطلاب، حتى يتمكنوا من توجيه التعليم وتسريع تعافي الطلاب؛ لمنع تراكم خسائر التعلم بمجرد عودة الأطفال إلى المدرسة، يجب على البلدان اعتماد برامج التعافي من التعلم التي تتكون من استراتيجيات قائمة على الأدلة.

وتُظهر الأدلة من الاضطرابات السابقة في التعليم- مثل زلزال باكستان عام 2005- أنه بدون تدابير علاجية، قد تتزايد خسائر التعلم، حتى بعد عودة الأطفال إلى المدرسة، إذا لم يتم تعديل المناهج والتدريس لتلبية احتياجات التعلم للطلاب. يمكن لبرامج استعادة التعلم أن تمنع هذا وتعوض الخسائر بمزيج مناسب للسياق من الأساليب التي أثبتت جدواها، مثل دمج المناهج الدراسية، وإطالة وقت التدريس، وجعل التعلم أكثر كفاءة من خلال التعليم الهادف، وطرق التدريس المنظمة، والدروس الخصوصية لمجموعات صغيرة، وبرامج التعلم الذاتي. بالإضافة إلى استعادة التعلم المفقود، يمكن لمثل هذه التدابير تحسين نتائج التعلم في المدى الطويل.

(A JOINT UNESCO, UNICEF, AND WORLD BANK REPORT,6-7)

ثانياً: كورونا والشباب:

1- من هم جيل الشباب؟ دعونا أولاً نفهم السمات المهمة للجيل الحالي من الشباب!

أدمغة تفوق سرعة الصوت ولا يمكنه تخيل وقت ما قبل التكنولوجيا، في هذا العصر، يمتلك هذا الجيل أصبحت المعلومات متاحة بسهولة في متناول أيديهم؛ إنهم يعالجون المعلومات بشكل أسرع من أي جيل آخر، هذا الجيل قوة لا .وهم يكافحون من أجل إنشاء أهداف مستقبلية والتمسك بها، لأنهم منغمسون في الحاضر إنهم ليسوا مهتمين بالذهاب إلى الفصل، والجلوس في محاضرة، يستهان بها، ويرفض أن يكون متعلماً سلبياً؛ وتدوين الملاحظات التي سيحفظونها للامتحان لاحقاً، بدلاً من ذلك يتوقعون أن يشاركوا بشكل كامل، وأن وهم يميلون إلى الاستمتاع ببيئات الفصول الدراسية التفاعلية يكونوا جزءاً من عملية التعلم،

كانت التكنولوجيا دائماً تجربة متكاملة تماماً في كل جزء من حياتهم، وهم لا يعتقدون أن التعليم يجب أن يكون مختلفاً. يعتقدون أنهم يجب أن يكونوا قادرين على ربط الخبرات الأكاديمية بسلسلة بالتجارب الشخصية (Kakul Misra, The changing roles) من خلال هذه الأدوات نفسها.

هم الجيل الأكثر تنوعاً عرقياً في جميع أنحاء العالم، وهو الجيل الذي كانت فيه التكنولوجيا مجرد امتداد لوعيهم وهويتهم، مع كون وسائل التواصل الاجتماعي أسلوب حياة، هؤلاء هم أيضاً الجيل الذي لديه أكثر الهياكل الأسرية غير التقليدية، ومن المؤكد أن تأثير كوفيد سيكون مُحسناً حتى بالنسبة لأصغر المتعلمين لدينا لسنوات قادمة.

2- الشباب وكوفيد 19: ويبين تحليل "اليونيسف" لقاعدة بيانات معهد "ماكس بلانك" في تشرين الثاني/نوفمبر 2020 أنه ضمن 87 دولة تضمها قاعدة البيانات المصنفة حسب الفئة العمرية، فإن 11 بالمئة من حالات عدوى كوفيد-19 البالغ عددها 7.25 مليون إصابة (54 بالمئة من مجموع الحالات حول العالم) هي بين الأطفال والمراهقين الذين تقل أعمارهم عن 20 عاماً، ويتراوح معدل الانتشار بين 13.1 بالمئة و30 بالمئة بين البلدان. من بين هؤلاء كان 68 بالمئة من المراهقين بعمر 10-19 عاماً، و32 بالمئة من الأطفال من بعمر 0-9 أعوام، وتشير البيانات المتاحة حسب الجنس في 63 بلداً من هذه البلدان الـ 87 إلى حدوث حالات إصابة بين الذكور أكثر من الإناث. (يونيسف (2020) تقادي ضياع جيل الكورونا، 4)

من المرجح أن يعاني الشباب من آثار شديدة وطويلة الأمد من الوباء، تقدم دراسة عن نتائج المسح العالمي حول الشباب وكوفيد-19 الذي أجراه شركاء المبادرة العالمية بشأن الوظائف اللائقة للشباب بين أبريل ومايو 2020، تقريراً وافياً بشأن هذا. وهدفت الدراسة الاستقصائية العالمية إلى التقاط الآثار المباشرة للوباء على حياة الشباب (الذين تتراوح أعمارهم بين 18 و29 عاماً) فيما يتعلق بالتوظيف والتعليم والرفاه العقلي والحقوق والنشاط الاجتماعي. وورد أكثر من 12,000 رد من 112 بلداً، جاءت نسبة كبيرة منها من الشباب المتعلمين وأولئك الذين لديهم إمكانية الوصول إلى الإنترنت. ويمثل سكان الدراسة الاستقصائية الطلاب والشباب العاملين الحاصلين على تعليم عال، والذين يمثلون معاً حوالي ربع الشباب في البلدان التي شملتها العينة. ووجدت الدراسة أن تأثير الوباء على الشباب منهجي وعميق وغير متناسب، وكان الأمر صعباً بشكل خاص على الشابات والشباب الأصغر سناً والشباب في البلدان المنخفضة الدخل. والشباب قلقون بشأن المستقبل ومكانتهم فيه. (International Labour Organization (ILO))

وتأثير الأزمة على الفئات العمرية المختلفة كبير جداً، لكن تأثيره على الشباب (الذين تتراوح أعمارهم بين 15 و24 عاماً) ملحوظ وخطير، فضلاً عن آثاره على المستقبل، والعدالة بين الأجيال. هذا الجيل من الطلاب يخاطر الآن بخسارة 17 تريليون دولار من أرباحهم مدى الحياة بالقيمة الحالية نتيجة لإغلاق المدارس، أو ما يعادل 14 بالمئة من الناتج المحلي الإجمالي العالمي اليوم، أكثر بكثير من 10 تريليونات دولار كانت مقدرة في عام 2020. في البلدان المنخفضة والمتوسطة الدخل، نسبة الأطفال الذين يعيشون في

فقر التعلم - بالفعل أكثر من 50 بالمئة قبل الوباء - سترتفع بشكل حاد، وربما تصل إلى 70 بالمئة، نظراً إلى إغلاق المدارس فترات طويلة وتفاوت جودة وفعالية التعلم عن بعد. (A JOINT UNESCO, UNICEF, AND WORLD BANK REPORT,5

ووفقاً لتقرير (Youth & COVID-19: Impacts on jobs, education.)، فإن 38 بالمئة من الشباب غير متأكدين من آفاقهم المهنية المستقبلية، ومن المتوقع أن تخلق الأزمة المزيد من العقبات في سوق العمل وأن تطيل أمد الانتقال من المدرسة إلى العمل، وقد شعر البعض بالفعل بتأثير مباشر، حيث اضطر واحد من كل ستة شباب إلى التوقف عن العمل منذ بداية الوباء. ومن المرجح أن يتم توظيف العديد من العمال الأصغر سناً في المهن شديدة التأثير، مثل الدعم والخدمات والعمل المرتبط بالمبيعات، مما يجعلهم أكثر عرضة للعواقب الاقتصادية للجائحة. وشهد اثنان وأربعون بالمئة من الذين استمروا في العمل انخفاضاً في دخولهم، وكان لهذا تأثير على صحتهم العقلية، ووجدت الدراسة الاستقصائية أن 50 بالمئة من الشباب ربما يكونون عرضة للقلق أو الاكتئاب، في حين أن 17 بالمئة آخرين ربما يتأثرون به وفقاً للاستطلاع، قام واحد من كل أربعة أشخاص ببعض الأعمال التطوعية خلال الوباء.

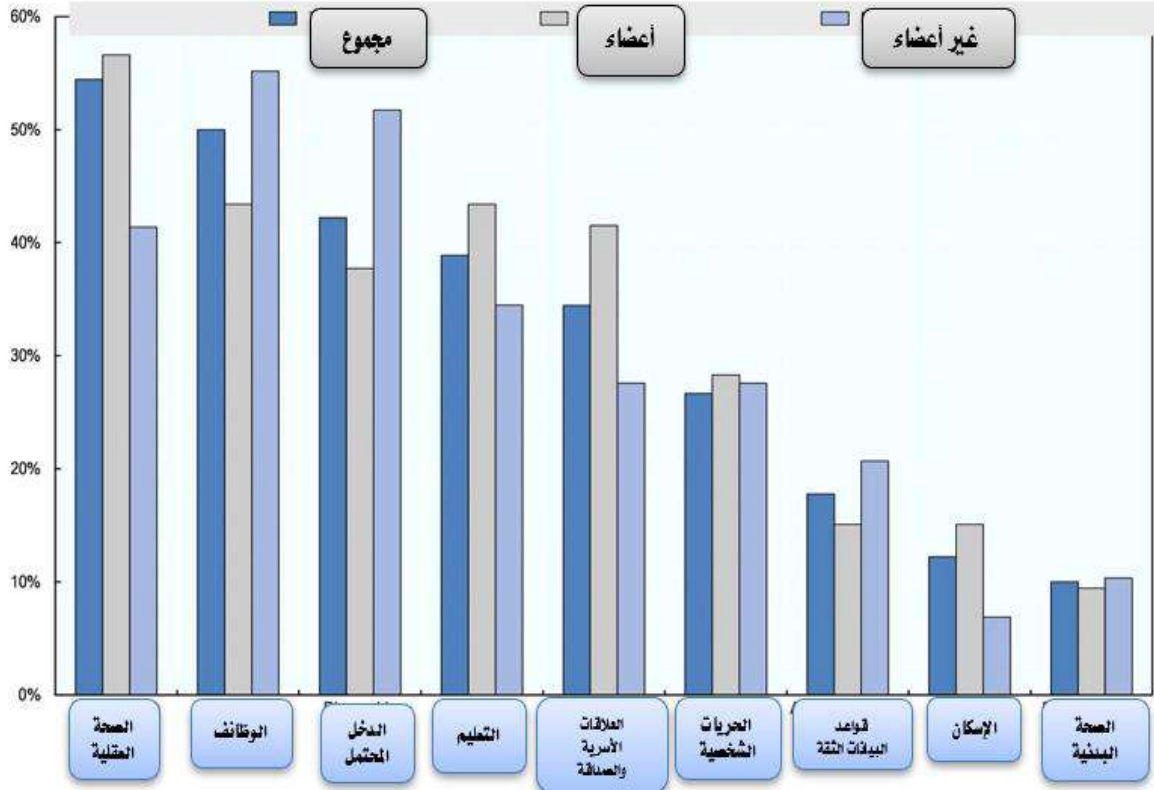
إن ضمان سماع أصوات الشباب أمر بالغ الأهمية لتقديم استجابة أكثر شمولاً لأزمة كوفيد-19. ويقول التقرير إن إعطاء الشباب رأياً في عملية صنع القرار للتعبير عن احتياجاتهم وأفكارهم يُحسِّن فعالية السياسات والبرامج ويمنح الشباب الفرصة للمشاركة في تقديمها، ويدعو التقرير أيضاً إلى استجابات سياسية عاجلة وواسعة النطاق وهادفة لحماية جيل كامل من الشباب من أن تتلف آفاق عملهم بشكل دائم بسبب الأزمة، ويشمل ذلك إعادة إدماج أولئك الذين فقدوا وظائفهم أو الذين عانوا من انخفاض ساعات العمل في سوق العمل، وضمان حصول الشباب على استحقاقات التأمين ضد البطالة، واتخاذ تدابير لتعزيز صحتهم العقلية؛ من الدعم النفسي والاجتماعي إلى الأنشطة الرياضية. والتقرير صادر عن منظمة العمل الدولية، والمعهد الدولي للدراسات الاقتصادية والاجتماعية وصندوق الاتحاد الأوروبي الائتماني للطوارئ في أفريقيا، ومنتدى الشباب الأوروبي، ومفوضية الأمم المتحدة لحقوق الإنسان، ومجموعة الأمم المتحدة الرئيسية المعنية بالأطفال والشباب.

2- الآثار الاقتصادية: الشباب لديهم دخل أقل بالفعل مقارنة بالأجيال الشابة السابقة؛ وهم أكثر عرضة 2.5 المرة للبطالة، عن الأشخاص الذين تتراوح أعمارهم بين 25 و64 عاماً (منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، 2018)، وأقل من نصف الشباب (45٪) عبر دول منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية يتقنون في الحكومة (جلوب، 2019). قد تؤدي عوامل الهوية المتداخلة، مثل الجنس، والعرق، والإعاقة الذهنية أو الجسدية، والحرمان الاجتماعي والاقتصادي إلى تفاقم مشاكل الشباب مثل: (المشردين، والشباب العاطل، وفرص التعليم أو التدريب، والمهاجرين). لذلك يجب على الحكومات أن تسعى إلى توقع تأثير تدابير التخفيف والتعافي داخل وعبر الفئات العمرية المختلفة لتجنب اتساع التفاوتات.

كانت الآثار الاقتصادية والصحية لوباء COVID-19 غير متكافئة عبر الفئات العمرية. تشير الدلائل الحالية إلى أن الشباب أقل عرضة للخطر من حيث الإصابة بأعراض صحية بدنية شديدة مرتبطة بـ COVID-19 مقارنة بالأكبر سناً (منظمة الصحة العالمية، 2020). ومع ذلك، فمن المرجح أن يؤدي تعطيل حصولهم على التعليم وفرص العمل نتيجة الانكماش الاقتصادي إلى وضع جيل الشباب على مسار غير مستقر في العثور على وظائف ودخل جيد، من حيث المسارات الوظيفية والأرباح المستقبلية.

وقد أعرب الشباب عن قلقهم بشأن الخسائر التي لحقت بالصحة العقلية والعمالة والدخل المتاح والتعليم، ويختلف مسار الوباء باختلاف البلدان، فقد نفذت معظم الحكومات في بلدان عدة التباعد الاجتماعي والعزل الاجتماعي؛ لاحتواء انتشار الفيروس. في هذا السياق، أعربت المنظمات الشبابية عن قلقها البالغ بشأن تأثير COVID-19 على الصحة العقلية والتوظيف وفقدان الدخل واضطرابات التعليم والعلاقات الأسرية والصدقات، فضلاً عن تقييد الحريات الفردية (شكل 1).

(شكل 1). آراء الشباب ومخاوفهم بشأن الصحة العقلية والدخل وآثار العمالة لأزمة COVID-19

المصدر: OECD Survey on COVID-19 and Youth

وأعرب جزء كبير من المستجيبين عن مخاوفهم بشأن الوصول إلى معلومات موثوقة (OECD، 2020) وشمل ذلك المشاركين من منظمة التعاون والتنمية في الميدان الاقتصادي والبلدان غير الأعضاء في منظمة التعاون والتنمية في الميدان الاقتصادي، بالإضافة إلى 9 منظمات شبابية دولية.

غالبًا ما يشغل الشباب العمالة منخفضة الأجر والمؤقتة في القطاعات الأكثر تضررًا من الأزمة (مثل المطاعم والفنادق والوظائف المؤقتة) والذين يواجهون الآن خطرًا أكبر، يتمثل في فقدان الوظائف والدخل، ويعمل 35% من الشباب (الذين تتراوح أعمارهم بين 15 و 29 عامًا) في وظائف منخفضة الأجر، وغير آمنة عبر منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، مقارنة بـ 15% من الموظفين متوسطي العمر (30-50) و 16% من العمال الأكبر سنًا (الذين تتراوح أعمارهم بين 51 وما فوق) (OECD، 2019) وتشير الأدلة من بداية الأزمة إلى أن الشباب (15-24) هم الفئة الأكثر تضررًا من ارتفاع معدلات البطالة (منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، 2020). في مواجهة الخسارة أو الانخفاض في الدخل، ومن المرجح أن يقع الشباب في

برائث الفقر، حيث يكون لديهم مدخرات أقل يمكنهم التراجع عنها (OECD، 2020). وكما يتضح من الصدمات الاقتصادية السابقة، فإن الشباب الذين يتخرجون في أوقات الأزمات سيجدون صعوبة أكبر في العثور على وظائف أو دخل لائقين، مما قد يؤخر طريقهم إلى الاستقلال المالي.

سوف تتسبب الصدمة الاقتصادية إلى تفاقم الأضرار، من خلال خفض جانبي العرض والطلب في مجال التعليم، نظراً للضرر الذي يلحقه ذلك بالأسر، وسيلحق الأمران كليهما الضرر برأس المال البشري والرفاهة على الأمد الطويل. (مجموعة البنك الدولي)

- قد تكون البلدان التي تعتمد بشكل كبير على التجارة أو السياحة أو صادرات السلع في خطر مرتفع بشكل خاص، حيث سيكون من الصعب جمع الموارد المحلية، وفي الدول الفقيرة، يعتمد تمويل التعليم بشكل كبير على الأسر عنه في البلدان الأكثر ثراء. (يمثل الإنفاق الخاص 38 بالمئة من الإنفاق على التعليم في البلدان المنخفضة والمتوسطة الدخل مقابل 19 بالمئة في البلدان المرتفعة الدخل). وتبذل الأسر الفقيرة جهوداً استثنائية لدعم أطفالها في المدرسة، ويجب حماية العائلات الفقيرة، وحمايتهم من المعضلة المأساوية المحتملة التي قد تؤدي إلى الاختيار بين المدرسة أو العمل، والرعاية الصحية، حتى الطعام للأطفال. (Christopher J. Thomas)

3- عمالة الشباب: فاقمت جائحة كوفيد-19 أزمة عمالة الشباب بالنسبة لأولئك الذين ينهون الدراسة الثانوية أو يتخرجون من الجامعة، حتى قبل انتشار الجائحة، كان أكثر من 267 مليون شاب من أصل 2.1 مليار شاب على الصعيد العالمي لا يعملون أو غير منخرطين في التعليم، أو التدريب. ومنذ بدء انتشار الجائحة، توقف أكثر من واحد من كل ستة شباب عن العمل، وانخفضت ساعات العمل بنسبة 23 بالمئة بالنسبة لأولئك الشباب الذين ما زالوا يعملون، وتغير الجائحة نمط سوق العمل من ثلاثة أوجه تؤثر بها على الشباب: انخفاض الدخل وتضاؤل فرص العمل بسبب فقدان الوظائف الناشئ عن كوفيد-19؛ وزيادة العقوبات التي تحول دون العثور على عمل والانتقال إلى وظائف أفضل؛ وانقطاع التعليم والتدريب، مما يؤثر على فرص العمل المستقبلية. وهناك أيضاً أدلة جديدة على أن عمالة الأطفال تتزايد مرة أخرى للمرة الأولى منذ 20 عاماً. (يونيسيف (2020) تفادي ضياع جيل الكورونا، 14-15)

إن الصدمة الاقتصادية الناجمة عن أزمة كوفيد-19 تهدد أيضاً بتفاقم أوجه عدم المساواة القائمة بين الشباب، وتشير الأرقام الأخيرة إلى أن الشباب الذين في التعليم الثانوي والإعدادي هم أكثر عرضة بثلاث مرات للإصابة مقارنة بأولئك الحاصلين على شهادة جامعية (منظمة التعاون والتنمية في الميدان الاقتصادي، 2019).

من ناحية أخرى، تُظهر أدلة منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية أن كل أسبوع من إغلاق المدرسة يعني خسارة في تنمية رأس المال البشري مع آثار اقتصادية واجتماعية كبيرة طويلة الأجل (منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، 2020) وعلى الرغم من المرونة والالتزام اللذين أبدتهما المدارس والمعلمون في تأمين استمرارية التعليم أثناء إغلاق المدارس، فلم يتمكن جميع الطلاب من الوصول إلى التعليم باستمرار.

4- تأثير كوفيد-19 على الرياضة والشباب:

يتمتع النشاط البدني والمشاركة الرياضية بمجموعة واسعة من فوائد الصحة البدنية والعقلية للأطفال؛ لسوء الحظ، أدت القيود أثناء جائحة COVID-19 إلى انخفاض كبير في النشاط البدني وزيادات مقلقة في القلق والاكتئاب لدى الرياضيين الشباب، ففي دراسة استقصائية على أكثر من 13000 رياضي مراهق في

جميع أنحاء البلاد خلال قيود COVID-19 في مايو 2020، وجد أن 40% أبلغوا عن أعراض اكتئاب معتدلة إلى شديدة و37% أبلغوا عن قلق متوسط إلى شديد. (McGuine TA, et al. The health of US adolescent athletes) وقد أثرت بشكل غير متناسب على الشباب ذوي الدخل المنخفض والأقليات، (Goyal MK , Simpson JN , Boyle MD , et al) وهذا صحيح في رياضات الشباب أيضًا، وفي نفس المسح على مستوى الدولة، وجد أن الرياضيين المراهقين من المناطق التي تعاني أعلى مستويات الفقر أبلغوا عن أدنى مستويات النشاط البدني، وأعلى مستويات الاكتئاب والقلق، (McGuine TA, et al.) (The health of US adolescent athletes) أخيرًا، يتعرض العديد لأول مرة لنشاط بدني منظم من خلال البرمجة المدرسية، وقد يؤدي الإلغاء المطول للمدرسة إلى الحد من الفرص المبكرة لتجربة الرياضات المختلفة وتقويض المشاركة الرياضية على المدى الطويل.

يمكن تقييم ومعالجة النشاط البدني في زيارات المرضى، وتشجيع العائلات على الانخراط في أنشطة آمنة معًا، والعمل مع المدارس وقادة المجتمع والمنظمات الرياضية لتقديم برامج تتضمن بروتوكولات لتقليل مخاطر انتقال الفيروس بين الرياضيين الشباب وعائلاتهم. وما لم تتخذ إجراءات فورية لزيادة النشاط البدني، فإننا نواجه خطرًا حقيقيًا للغاية يتمثل في مضاعفة آثار الوباء الحالي مع زيادة معدلات الخمول البدني للأطفال. (Jennifer Scott Koontz ,Andrew Watson (2020) Youth sports in the wake) وفي حين أن الآثار السلبية للقيود للتخفيف من COVID-19 على المدى القصير أصبحت واضحة، فإن القيود المطولة قد تؤدي إلى استنزاف واسع النطاق للرياضة من قبل COVID-19، إذ توقفت أعداد كبيرة عن المشاركة في الألعاب الرياضية، مما أدى إلى انخفاض شديد في مستويات النشاط البدني لدى المراهقين الأكبر سنًا، مما ساهم في ضعف نتائج الصحة البدنية والعقلية على المدى القصير والطويل.

وفي عام 2019، أصدرت الإستراتيجية الوطنية لرياضة الشباب في الولايات المتحدة دعوة وطنية لزيادة الوصول إلى الألعاب الرياضية المنظمة لجميع الأطفال الأمريكيين.

(U.S. Department of Health and Human Services. National youth sports strategy.)

5- الآثار النفسية والعقلية:

تؤكد نتائج مسح منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية (OECD) أيضًا الآثار النفسية الكبيرة لإجراءات التباعد الاجتماعي والحجر الصحي على الشباب؛ مما يسبب التوتر والقلق والشعور بالوحدة، وتم تأكيد ذلك أيضًا من خلال نتائج الدراسات التي أجريت في المملكة المتحدة (Spanting L. ،Etheridge B.، 2020) والولايات المتحدة (McGinty EE et al.، 2020) وتبين أن الشباب يعانون من مستوى أعلى من الكرب؛ مقارنة بالفئات العمرية الأخرى منذ ظهور الوباء. وتشير الدلائل المستمدة من الأوبئة السابقة إلى أن التعرض للعنف المنزلي يزداد أثناء إجراءات الإغلاق، مما يترك المراهقين والأطفال والنساء عرضة للعنف من قبل أفراد الأسرة والشركاء الآخرين، مع آثار نفسية طويلة الأمد (منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، 2020) و منذ اندلاع COVID-19، ارتفعت الاستفسارات عبر الإنترنت إلى الخطوط الساخنة للوقاية من العنف بما يصل إلى 5 مرات، بينما زادت مكالمات الطوارئ التي تبلغ عن العنف المنزلي ضد النساء والأطفال بنسبة 60% مقارنة بالفترة نفسها من العام السابق في أوروبا وفقًا لمنظمة الصحة العالمية. (منظمة الصحة العالمية، 2020).

وقد رصدت منظمة الأمم المتحدة للتربية والعلم والثقافة (اليونسكو، 2020أ) بالفعل الارتباك والتوتر بين المعلمين باعتبارهما من العواقب السلبية لإغلاق المدارس، بسبب فجائية مثل هذه التدابير، وعدم اليقين بشأن مدتها، وعدم الإلمام بالتعليم عن بعد.

ويؤثر إغلاق المدارس على الصحة العقلية للطلاب؛ ويمكن للمدرسين وزملاء الدراسة تقديم الدعم الاجتماعي والعاطفي. ويؤدي اختصاصيو التعليم أيضًا دورًا مهمًا في المساعدة في الكشف عن الإساءة للأطفال والإبلاغ عنها (Campbell، 2020، 25). بالإضافة إلى ذلك، فإن تأجيل أو إلغاء الامتحانات في حوالي 70 دولة، بما في ذلك الامتحانات النهائية عالية المخاطر، يعرض الشباب والأطفال لعدم اليقين والقلق والتوتر (الأمم المتحدة، 2020). ويعتمد تأثير الأزمة على الرفاه النفسي والاجتماعي والشخصي للشباب أيضًا على الأسرة التي يعيشون فيها، والظروف الفردية مثل احتمالات فقدان العمل والدخل؛ وجودة السكن، ومرض أو فقدان أحبائهم؛ ووجود الحالات الطبية الحالية والأشخاص المستضعفين في الأسرة، كذلك التغذية اليومية (منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، 2020).

وتُظهر الأدلة عبر عشر دول في أوائل مارس 2020 أن نصف المواطنين وجدوا صعوبة في الحصول على معلومات موثوقة حول الفيروس، مما يشير إلى نقص المعلومات الموثوقة في الوقت المناسب (Edelman، 2020). ومن المرجح أن يستخدم الشباب وسائل التواصل الاجتماعي كمصدر رئيسي للأخبار، وهي تمثل 88% من المعلومات المضللة المتعلقة بالوباء وفقًا لدراسة (Brennen، 2020)، وهذا يزيد من احتمالية تعرض الشباب للمعلومات المضللة، مع إثارة المخاوف وتقويض الثقة. ومنذ تفشي الوباء، زادت حالات العنصرية والتمييز المبلغ عنها التي تستهدف أشخاصًا من أصول مختلفة (اليونسكو، 2020)، وتشير نتائج المسح إلى أن الشباب قلقون بشأن الوصمة العرقية، والتضليل الواسع النطاق المرتبط بوباء COVID-19 لاستمراره على المدى الطويل.

وكشفت نتائج دراسة أجريت في "أسبانيا" أن نسبة عالية من المعلمين ظهرت عليهم أعراض القلق والاكتئاب والتوتر. علاوة على ذلك، فإن المتغيرات مثل الجنس والعمر والاستقرار الوظيفي ومستوى التعليم الذي يتم التدريس فيه والحالة الأبوية تؤثر أيضًا على هذه الأعراض. وقد عانى أعضاء مهنة التدريس من عدم ارتياح نفسي في بداية العام الدراسي 2020-2021، وكانت هذه الأعراض أعلى لدى النساء منها عند الرجال، ولدى كبار السن، ولدى معلمي الروضة والتعليم الابتدائي. وكما هو متوقع، فإن الأشخاص الذين يعانون من عدم الاستقرار الوظيفي هم أولئك الذين عانوا من الأعراض النفسية الأكثر، وتشير هذه النتائج إلى أهمية الحفاظ على الصحة العقلية للمعلمين لضمان رفاهية الطلاب والتعليم عالي الجودة. (The Psychological State of Teachers (Naiara Ozamiz-Etxebarria, et al.

أما الشباب، فقد حرمتهم الجائحة من التواصل الاجتماعي والتفاعل مع أقرانهم، وهو أمر مهم في هذه المرحلة من الحياة. وبالنسبة للمتأثرين بصدمة العنف أو الإهمال أو الإساءات ضمن الأسرة، فقد أدى الإغلاق العام إلى انقطاع السبل أمام العديد منهم؛ إذ علقوا مع الأفراد المسيئين خلف أبواب موصدة، ودون أن يحصلوا على الدعم الذي يجدونه في الأحوال العادية في مدارسهم أو من عائلاتهم الممتدة أو مجتمعاتهم المحلية. كما أدت جائحة كوفيد-19 إلى تعطيل أو إيقاف خدمات حيوية للصحة العقلية في 93 بالمئة من البلدان في العالم.

ويشكّل الياقون غالبية الأشخاص الذين يتوفون جراء الانتحار، والبالغ مجموعهم 800,000 شخص سنويًا، كما أن إيذاء الذات هو ثاني أكبر سبب من أسباب الوفاة بين الفتيات من الفئة العمرية من 15 إلى 19

عاماً. ومن المؤسف أن العديد من الأطفال واليافعين لا يسعون للحصول على مساعدة بسبب الوصم والتمييز المرتبطين بالإساءات وبالاضطرابات في الصحة العقلية. كما تعاني خدمات الصحة العقلية من نقص التمويل في كل مكان تقريباً، ويجب على الحكومات أن تفعل المزيد في هذا المجال. ويُخصَّص أقل من 1 بالمئة من ميزانية الصحة في البلدان المنخفضة الدخل لخدمات الصحة العقلية. (يونيسيف، خمس فرص للأطفال يجب أن نستغلها الآن)
ثالثاً: التحديات:

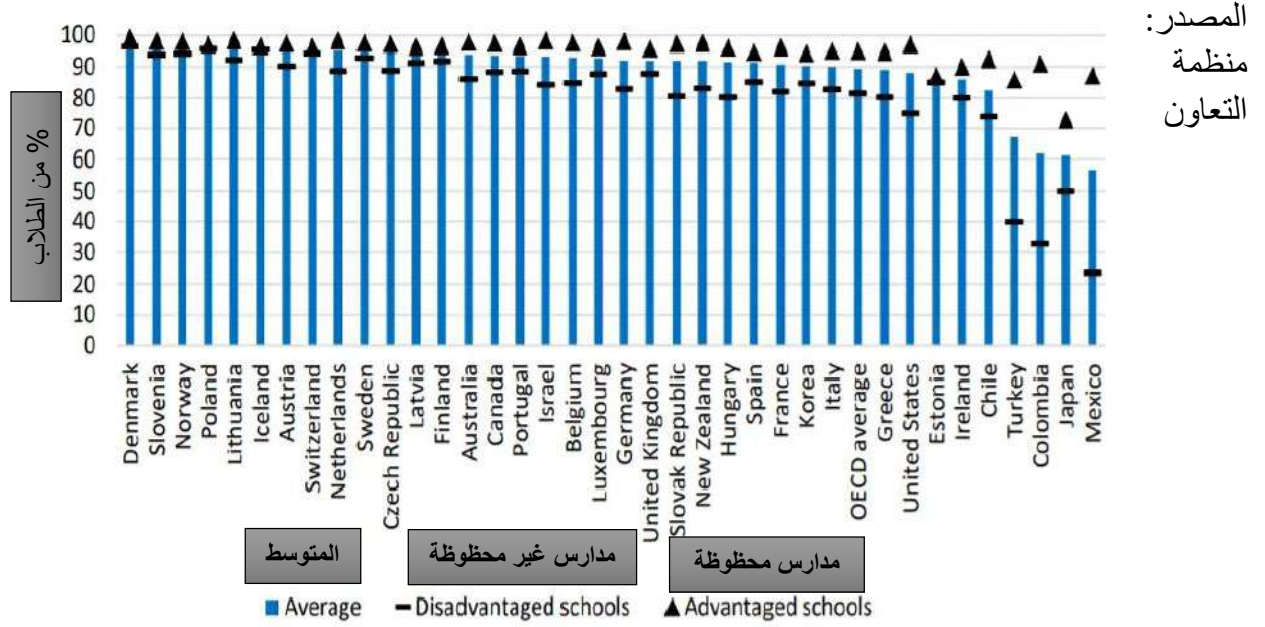
1- التحديات التعليمية/ التعليمية: وفقاً لليونسكو، حتى 14 أبريل، أغلقت 188 دولة حول العالم المدارس في جميع أنحاء البلاد، مما أثر على أكثر من 1.5 مليار متعلم وتمثل أكثر من 91% من إجمالي المتعلمين المسجلين، فلم يسبق للعالم أن شهد مثل هذا التأثير المثير على استثمار رأس المال البشري، أما نتائج COVID-19 على المؤشرات الاقتصادية والاجتماعية والسياسية فغير محددة، ولكنها بالتأكيد مثيرة، وأصبح النظام التعليمي يواجه تحديات غير مسبوق تستدعي تغيير العديد من الممارسات والمفاهيم والأساليب التعليمية في الفترة القادمة، ويمكن وصفه بالتعليم عن بُعد في حالات الطوارئ (Bozkurt et al. 2020).

أثرت الاضطرابات في الوصول إلى التعليم وفي إغلاق المدارس والجامعات على أكثر من 1.5 مليار طفل وشاب في جميع أنحاء العالم، كما أدت إلى تغيير كبير في كيفية عيش الشباب والأطفال وتعلمهم أثناء الجائحة (الأمم المتحدة، 2020). قد يكون لبعض أدوات التدريس والتعلم المبتكرة وأنظمة التسليم التي جربتها المدارس والمعلمون للاستجابة للأزمة تأثير طويل الأمد على أنظمة التعليم. (منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، 2020).

وعلى الرغم من المرونة والالتزام اللذين أبدتهما المدارس والمعلمون في تأمين استمرارية التعليم أثناء إغلاق المدارس، لم يتمكن جميع الطلاب من الوصول إلى التعليم باستمرار، توضح دراسة أجرتها منظمة التعاون والتنمية في الميدان الاقتصادي عبر 59 دولة أنه على الرغم من أن معظم البلدان قد وضعت فرصاً بديلة للتعليم، إلا أن حوالي نصف الطلاب فقط كانوا قادرين على الوصول إلى جميع المناهج الدراسية أو معظمها (منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، 2020). ومن المرجح أن يكون لفقدان التعلم الذي حدث عبء اقتصادي على المجتمعات في شكل انخفاض الإنتاجية والنمو، وتُظهر تقديرات منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية أن السنة الدراسية الضائعة يمكن اعتبارها معادلة لخسارة ما بين 7% و10% من الدخل مدى الحياة (OECD، 2020).

وفي سياق إغلاق المدارس، تصبح جودة بيئة التعلم المنزلية أكثر أهمية فمن المحتمل أن تؤدي الفجوة الرقمية في الاتصال والوصول إلى الأجهزة الإلكترونية إلى زيادة تفاقم عدم المساواة بين الشباب أثناء الوباء؛ على سبيل المثال، الطلاب من العائلات الأقل ثراءً هم أقل عرضة للوصول إلى موارد التعلم الرقمية ودعم الوالدين للتعلم المنزلي (OECD، 2020) وفي دول منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، أكثر من واحد من كل عشرة طلاب في سن 15 عاماً من المدارس المحرومة اجتماعياً واقتصادياً ليس لديه مكان هادئ للدراسة في المنزل ولا اتصال بالإنترنت، ولا يمتلك واحد من كل خمسة طلاب أجهزة كمبيوتر للعمل المدرسي (OECD، 2020)

شكل (2) النسبة المئوية للطلاب الذين لديهم فرص وصول إلى جهاز كمبيوتر للعمل المدرسي

الاقتصادي والتنمية (2020). "التعلم عن بعد عند إغلاق المدارس: ما مدى استعداد الطلاب والمدارس؟ رؤى من "PISA"، www.oecd.org/coronavirus/en.

ملاحظة: "المدرسة المحظوظة" هي مدرسة: متوسطة الوضع الاجتماعي / الاقتصادي لطلابها، في الربع (الأعلى) من مؤشر PISA للوضع الاقتصادي والاجتماعي والثقافي للمدارس في البلد ذي الصلة.

وعلى هذا فلم يكن التعليم عن بعد في حالات الطوارئ خيارًا ولكنه التزام، ولم يكن تنفيذه قائمًا على المعرفة النظرية والعملية، كما هي الحال في التعلم عن بعد (Bozkurt et al. 2020). كان هذا التعليم والتعلم عن بُعد في حالات الطوارئ ضروريًا؛ للبقاء على قيد الحياة في وقت الأزمات، لكنه خلق مشاكل وتحديات لجميع المشاركين - الطلاب وأولياء الأمور والمعلمين ومديري المدارس والحكومة. ومع ذلك، فقد كشف هذا التغيير غير المتوقع في التعليم عن بعض الأمور الإيجابية، والتي يمكن استخدامها في المستقبل. واجهت الأدوار المختلفة على مختلف مستويات نظام التعليم صعوبات وإيجابيات متنوعة أثناء الجائحة، ومن الضروري نشر المعلومات حول هذا الوضع المذهل أثناء التدريس والتعلم عن بُعد في حالات الطوارئ، من الناحية المثالية من وجهات نظر أصحاب المصلحة المختلفين. كانت هناك بعض الإخفاقات أثناء التعليم عن بعد في حالات الطوارئ؛ ومع ذلك، تم تحقيق بعض الأشياء الجيدة أيضًا، Marina Lepp & Piret Luik, (Challenges and Positives Caused by Changing Roles

في تعليم الطوارئ ارتبطت التحديات التي حددها المعلمون بالفجوة في إعداد المعلمين ونقص الخبرة التعليمية السابقة عبر الإنترنت، مما أدى إلى نقص المهارات التكنولوجية والتربوية اللازمة للتدريس عبر الإنترنت (Putri et al. 2020؛ Ma et al. 2021؛ Ferri et al. 2020؛ Trust and Whalen (2020). وزاد عبء عمل المعلمين حيث كانت هناك حاجة إلى مزيد من الوقت لتقديم ملاحظات حول عمل الطلاب وإنشاء محتوى إلكتروني بسبب نقص الموارد الإلكترونية المناسبة (Putri et al. 2020؛ Kaden 2020).

من ناحية أخرى، شعر بعض المعلمين بالإرهاق من جميع موارد وأدوات التعلم عبر الإنترنت المتاحة (Trust and Whalen 2020؛ Ferri et al. 2020). تضمنت المشكلات الأخرى التي واجهها المعلمون تواصلًا أكثر كثافة ويستغرق وقتًا طويلاً مع أولياء الأمور، ووقت أطول للشاشة وفواتير إنترنت أعلى (بوتري وآخرون، 2020). كان المعلمون قلقين بشأن التلاميذ الضعفاء وعائلاتهم واعترفوا بأن التعلم عن بعد يجب أن يصمم بعناية وأن يكون فرديًا حتى لا يعمق عدم المساواة والانقسامات الاجتماعية (Kaden 2020؛ Kim and Asbury 2020). بالإضافة إلى ذلك، أزعجت مهارات إدارة الوقت والتنظيم الذاتي للطلاب المعلمين (Scull et al. 2020). تم التشديد على المعلمين بسبب عدم اليقين أو عدم وضوح أو تغيير التوجيهات التعليمية أو الحكومية وغيرها من الضغوط الجديدة (Kim and Asbury 2020؛ Trust and Whalen 2020؛ MacIntyre et al. 2020). كان تحديد أولويات الاحتياجات الشخصية (على سبيل المثال، رعاية المسنين، والأبوة، والتعليم المنزلي) مصدر قلق آخر، وكان المعلمون يكافحون من أجل إيجاد طرق للعمل والتدريس من المنزل (Trust and Whalen 2020؛ Johnson et al. 2020). واجه المعلمون بعض القيود في اختيارات طرق التدريس المطبقة عادةً في فصل دراسي منتظم وجهاً لوجه وكانوا قلقين بشأن تغطية أقل لمحتوى المنهج بسبب خفض حجم العمل المتوقع للطلاب (جونسون وآخرون 2020؛ بوتري وآخرون 2020). عانى المعلمون من نقص في الوجود الاجتماعي والمعرفي ونقص في التفاعل البشري بين المعلمين والطلاب (Ferri et al. 2020) (Marina Lepp & Piret Luik,) (Challenges and Positives).

ومن المرجح أن يكون التأثير على التعليم أكثر تدميرًا في البلدان التي تنخفض فيها نتائج التعلم، وترتفع فيها معدلات التسرب من التعليم، وتضعف فيها القدرة على الصمود في وجه الصدمات، وبينما يبدو أن إغلاق المدارس يمثل حلًا منطقيًا لفرض التباعد الاجتماعي داخل المجتمعات المحلية، فإن إغلاقها لمدة طويلة سيكون له تأثير سلبي غير مناسب على الطلاب الأكثر تضررًا؛ فهؤلاء الطلاب لديهم فرص أقل للتعلم في المنزل، وقد يمثل الوقت الذي يقضونه خارج المدرسة أعباءً اقتصادية على كاهل آبائهم الذين قد يواجهون تحديات في العثور على رعاية لأطفالهم لفترة طويلة، أو حتى توفير الطعام الكافي في حالة عدم وجود وجبات مدرسية. (كاليوبي، تيغران، تقرير البنك الدولي)

- يعزز التعلم عن بعد المناهج المتعجلة السريعة غير الجيدة المنتشرة الآن؛ فقد تحولت العديد من البلدان إلى مناهج التعلم عن بعد، وهنا تكمن مخاطر حقيقية؛ لأن العديد من هذه المناهج فردية وسلبية للغاية، فعندما تطلب من الطلاب الجلوس فقط ومشاهدة مقاطع الفيديو أو قراءة المستندات عبر الإنترنت أو العروض التقديمية فهذا أمر ممل حقًا. (Rebecca Winthrop)

- يمكن للمكاسب التي تحققت بشق الأنفس في توسيع نطاق الحصول على التعليم أن تتوقف، بل تنتهي مع تمديد إغلاق المدارس، وتبقى إمكانية الحصول على خيارات بديلة -مثل التعلم عن بعد- بعيدة المنال لمن لا تتوفر لديهم وسائل الاتصال. وقد يتسبب هذا الأمر في المزيد من الخسائر في رأس المال البشري وتقلص الفرص الاقتصادية. (كاليوبي، تيغران تقرير البنك الدولي)

- أصبح تطوير المناهج وإعادة النظر في محتواها بما يتناسب مع طبيعة التعلم عن بعد والتحول الرقمي وطرق التواصل عن بعد ضرورة ملحة يجب على المسؤولين العمل عليها؛ لتواكب التغيرات الطارئة التي أحدثتها جائحة كورونا في العالم أجمع، وتتماشى مع مفهوم التعليم عن بعد ووسائله والاختلاف الكبير في طريقة العرض الرقمي. (منى المصري، تحولات التعليم التقليدي)

– تغطية الاحتياجات وأنماط التعلم المختلفة: إن مراعاة تنوع أنماط التعلم جزء من عناصر التخطيط لعملية تعليمية عادلة وناجعة؛ فهناك -حسب نموذج (VARK) لفلينج وميلز- أربعة أنماط أساسية في التعلم: السمعي (Auditory Learners)، والبصري (Visual Learners)، والحركي (Kinesthetic Learners)، ونمط التعلم بالقراءة والكتابة (Read and Write Learners).

إن مسؤولية المعلم هنا أن ينوع وسائله لتغطي الاحتياجات المختلفة؛ فالتركيز على التحدث من طرفه طيلة وقت الحصة التعليمية قد يكون مناسباً للسمعيين، لكنه مضجر للبصريين والحركيين. وهنا يحتاج المعلم إلى أن يختار البرامج والتطبيقات المناسبة لتجهيز "تركيبة" من المواد التعليمية تتماشى مع الأنماط المختلفة. (معن الخطيب)

- أن تدريس العلوم الإنسانية عموماً عن بُعد أيسر من تدريس العلوم التطبيقية التي تحتاج العديد من تخصصاتها إلى دراسات ميدانية وتطبيقات عملية ومختبرية مباشرة، وخاصة في الطب والصيدلة والهندسة وفروعها والزراعة وعلوم الكيمياء والبيولوجيا والفيزياء، وغيرها.

- كشف تقرير حديث لمنظمة الأمم المتحدة للطفولة "يونيسف" أن نحو ثلاثة ملايين طفل محرومون من المدرسة بفعل الأزمات، وأن حوالي 9 آلاف مؤسسة تعليمية قد دمرت خلال السنوات الأخيرة في سوريا والعراق وليبيا واليمن.

وقال الخبراء إن الدول التي تعاني من النزاعات وعدم الاستقرار مثل ليبيا أو العراق، تكون فيها المهمة أصعب بكثير في ظل غياب وسائل مناسبة للتواصل، ما يزيد من خطر أن يحرم المزيد من التلاميذ من التعليم. وأكد التقرير أن ليبيا في ظلّ إغلاق المدارس على خلفية انتشار جائحة كورونا غير قادرة على إيجاد سبل للحدّ من تدهور إضافي لوضع سيء أصلاً على مستوى التعليم. (قيزاني، تعليم الأطفال عبر الأنترنت)

-برغم الجائحة والانتقال للتعليم عن بعد استمر الاعتماد على التلقين وسيلة لإيصال المعلومات من خلال الاتصال بين الأساتذة والطلبة من أجل شرح الدروس عن بعد.

- يجب أن يبدأ التعليم باحتياجات التعلم بدلاً من التكنولوجيا، مع التركيز على كيفية تقديم الدعم الموجه لتلبية الاحتياجات الفردية؛ بغض النظر عن الإعداد التعليمي. يجب أن تُعطي الخطط التعليمية الأولوية للتعلم التفاعلي (المتعلمون يعملون معاً) والتعلم النشط (القيام بالمهام) والتعليم المتزامن (شخصياً أو عن بُعد) لجميع الطلاب والنظر في كيفية نشر المعلمين لضمان تعليم مجموعات صغيرة مع إرشاد للطلاب الذين هم في أمس الحاجة لذلك، وضمان صوت الوالدين في القرارات التي تتطلب موازنة المخاطر الصحية مع الفوائد التعليمية والاجتماعية العاطفية. (Daniel A. Domenech, Michael Hansen, Heather J. Hough, and Emiliana Vegas Wednesday Reopening schools)

تعد قضية التباعد الاجتماعي عنصراً رئيسياً، ليس فقط للمدارس ولكن لإعادة فتح التجمعات العامة، إن التباعد الاجتماعي يتطلب- في معظم الحالات- فتح المدارس للطلاب يمكننا أن نتوقع أن هذا هو ما تفعله معظم المناطق. سيتطلب ذلك المزيد من الحراك واستمرار التعلم عن بعد وستكون هناك تكاليف لمعدات الحماية، وتعقيم المدارس والعديد من العناصر الأخرى. وقد يتعين أن يستمر التدريس حصرياً عبر الإنترنت. (Daniel A. Domenech, Michael Hansen, Heather J. Hough, and Emiliana) (Reopening schools, VegasWednesday)

-2- البنية الرقمية:

- هشاشة البنية الرقمية في بعض الدول التي تعاني من نقص في الإمكانيات للتزود بخدمات شبكة الإنترنت والنقص في أدوات العمل المتطورة.

- تختلف إمكانية الوصول إلى التكنولوجيا لدى معظم الأسر، ويرتبط الحصول على خدمات الإنترنت ذات النطاق العريض أو الهواتف الذكية بمستوى الدخل حتى في البلدان المتوسطة الدخل؛ لذلك، تُعد البرامج التي يمكنها استهداف الأشخاص الأكثر احتياجاً بسرعة أمراً بالغ الأهمية. (كالويبي، تيغران، تقرير البنك الدولي)

- الوسائط التعليمية: فاختيار الوسائط التعليمية يشكل تحدياً أساسياً في التصميم التعليمي التقليدي والإلكتروني، إلا أنه في هذا الأخير أكبر، لاسيما مع الحاجة الماسة لتوظيف التعلم التفاعلي الذي يزيد انتباه الطلبة بإشراكهم المباشر كمسهمين لا كمتلقين، وهذا سيزيد من عامل التحفيز وسيحقق نتائج أفضل. وهنا يجب أن يبذل المعلم جهداً معتبراً لتحديد الوسائل التفاعلية المناسبة لكل هدف؛ فعملية إشراك الطلبة الموجودين في أماكن مختلفة، والمحافظة على انتباههم عبر الأجهزة، ليست بالأمر اليسير ولكنها بالتأكيد ليست مستحيلة.

وينطبق نفس الأمر على عملية التقييم وبالذات لاحتساب الدرجات (Summative Assessment)؛ فبينما تعد الامتحانات الكتابية الوسيلة الأكثر شيوعاً وخصوصاً في الامتحانات النصفية والنهائية - على الرغم من التحول الملحوظ نحو وسائل التقييم البديلة (Alternative Assessment) - فإن التقييم الإلكتروني يبدو متعسراً، لتعذر عملية المراقبة تفادياً للغش باستخدام نفس الأجهزة.

ويتوافر على شبكة الإنترنت الكثير من البرامج والتطبيقات لتحقيق تفاعل الطلبة في العملية التعليمية فرادى أو مجموعات، منها Quizziz و Socrative و Padlet و Kahoot و Mindmaps، ناهيك عن التطبيقات التي توفرها غوغل ومايكروسوفت وأبل وغيرها. وكل ما يحتاجه المعلم هو التخطيط الجيد لاختيار الوسيلة المناسبة لكل هدف تعليمي، إلا أنها ربما ليست وافية بعداً للتقييم النهائي ورصد درجات الطلبة. (معن الخطيب)

- تسود مخاوف من أن يسهم التعليم عن بعد في تقوية التفاوت الطبقي بين السكان، فأبناء الطبقة الغنية يمتلكون التجهيزات المطلوبة، وباستطاعتهم الاستفادة من دروس خصوصية داخل منازلهم في أوقات الحجر الصحي، وهو ما يُحرم منه أبناء الطبقة الفقيرة الذين لا يجدون سوى المدارس العمومية لأجل التعلم، كما توجد إشكالية أخرى تتعلق بالأطفال الذين يعانون مشاكل في النظر أو السمع، إذ لم يتم بعد توفير حل تقني يتيح لهم كذلك الاستفادة من التعليم عن بعد. وإن كانت مشكلة التجهيزات وولوج الإنترنت مطروحاً في المدن، فهو يزداد حدة في الأرياف، خاصة أنها لا تتوفر على شبكة اتصال قوية بالإنترنت (إسماعيل عزام، هل تتجح الدول العربية في إنقاذ التعليم)

- نشوء منافسة شرسة بين الجامعات في العالم في حال الاعتماد الكامل على التعليم عن بُعد، وإلغاء شرط الإقامة في البلد التي تتم الدراسة فيها؛ أي بلد المقر للجامعة التي يلتحق بها الطلاب القادمون من الخارج؛ تبعاً لذلك ستواجه الجامعات والاستثمار فيها تحدياً متعدد الجوانب، ولتوضيح طبيعة هذا التحدي نأخذ نموذج الجامعات التي تعتمد بنسب مرتفعة على الطلاب القادمين من بلدان أخرى وخاصة الخليج العربي، هؤلاء الذين سيجد كثير منهم - مع اعتماد التعليم كلياً عبر الإنترنت مستقبلاً وخاصة في الكليات الإنسانية - فرصاً ميسرة إلى حد ما للحصول على قبول من الجامعات، بحيث لا تعد تكاليف الإقامة والسفر عائقاً للدراسة في تلك الجامعات.

وليس هؤلاء فقط ممن ستتاح لهم خيارات الدراسة في جامعات من هذا النوع، بل سيكون أمام الطلاب الذين يدرسون في جامعات داخل بلدانهم نفس الخيارات للتعلم عن بُعد في جامعات مرموقة عالمياً وخارج بلدانهم، ودون اعتبار تكاليف السفر والإقامة، كما لو كان الحال باشتراك الإقامة في مكان الدراسة، وهذا سيقبل من عدد الطلاب الذين يلتحقون بالجامعات الخاصة المحلية بشكل ملحوظ، لا سيما إذا قامت الجامعات العالمية بتخفيض رسوم الدراسة فيها تبعاً لانخفاض تكاليف المرافق وبعض النفقات التشغيلية في موازاتها. (محمد أبو حمور، عولمة التعليم: التحديات والفرص)

- التجارب السيئة للتكنولوجيا التعليمية أثناء الوباء الآن ستجعل من الصعب قبول الناس لها لاحقاً عند الإنتاج الجيد؛ بعض الطلاب الذين يستخدمون التكنولوجيا الإلكترونية أثناء الوباء الآن سيواجهون تجربة سيئة؛ وسيقول بعض الناس، جربنا مناهج التعلم التي تدعمها تقنية التعليم "أثناء الفيروس، وكان الأمر مروّعاً، هذا سيحدث. (Winthrop Rebecca)

3- الطلاب والمعلمون وأولياء الأمور والإداريون:

-سيؤدي التأخر في بدء العام الدراسي أو انقطاعه -بحسب مكان المعيشة في نصف الكرة الشمالي أو الجنوبي- إلى حدوث اضطراب كامل في حياة العديد من الأطفال، وأهاليهم، ومعلميهم. (خايمي سافيدرا، التعليم في زمن فيروس كورونا)

- تعليم فئة أطفال الروضة 3-4 سنوات؛ لأنها فئة تحتاج إلى التواصل الاجتماعي والتعلم بالحواس ومن الصعب على هذه الفئة التعلم عن بعد، خاصة مهام تنمية المهارات الحركية الصغرى والكبرى بالمنزل.

- توقعات منظمة اليونسكو أن يزيد عدد الفتيات اللاتي سيغادرن مقاعد الدراسة بسبب أزمة كورونا، مشيرة إلى أنه في حين ستواصل الكثير من الفتيات تعليمهن بمجرد إعادة افتتاح أبواب المدارس، لن يعود البعض الآخر إلى المدرسة أبداً.

-ضعف جدية الطلاب وقلة دافعيتهم في التحصيل العلمي؛ بحيث يفقد الدافع والأهمية بين جميع الأطراف من مؤسسات وطلاب وأساتذة.

- إرهاق المعلمين وعدم دعمهم لأداء وظائفهم بشكل جيد: فلم يكن لدى المدرسين إنذار بشأن إغلاق مدارسهم والانتقال إلى التعلم عبر الإنترنت وهذا أمر صعب؛ لقد غمروا بكل أنواع المواد والمنتجات، وبدأ المعلمون الدفع وطلب المساعدة لتصفية هذه الموارد للعثور على ذات الجودة منها. (Winthrop Rebecca)

-ضرورة تزويد المعلم بالأدوات والمهارات الإلكترونية اللازمة لمواكبة هذا التطور وإعادة تشكيل الصورة الحديثة له ولطرقه التعليمية؛ ليصبح المعلم ميسراً للعملية التعليمية وعنده مهارات تواصل رقمية وذكاء عاطفي واجتماعي ومهارات لغوية تمكنه من التواصل مع الطلاب بلغتهم.

-جاهزية المعلم ومرونته: بتدريبه المستمر، وأعداده المتطور، وذلك لينتقل من التعليم الصفي، إلى التعليم عن بعد بمجرد أن يطلب منه ذلك فيما بعد!

-ضرورة مشاركة أولياء الأمور في العملية التعليمية سواء كان حالياً في وقت التعلم عن بعد أو في الوضع الطبيعي قبل كورونا، فيتابع الأب ابنه من خلال دخوله على النظام، ومعرفة أدائه لواجباته ومعرفة التقييم

الأسبوعي، وفي ظل أزمة كورونا وتطبيق التعلم عن بعد هناك تجاوب من أولياء الأمور، ودعم ولي الأمر، ومتابعة المواضيع والدروس التي تطرح عبر التعلم عن بعد والواجبات اليومية والأسبوعية.

- سيخسر العديد من الأطفال العادات التي تعلموها في المدارس كالجوس في دائرة، وانتظار الدور، ومهارات الاستماع والتحدث والتعاون وهناك من سيظهر عليهم علامات الإجهاد اللاحق للصدمة، وسيقضي الكثير منهم ساعات في اللعب بالهواتف الذكية أو ممارسة ألعاب الفيديو. ([Andy Hargreaves](#))

4- مشكلات التعليم المزمنة:

- لا تزال معدلات التسرب مرتفعة جداً في العديد من البلدان، ومن شأن انقطاع الطلاب عن التعلم لمدة طويلة أن يزيد، والطالب لا يذهب إلى المدرسة لتعلم الرياضيات والعلوم وحسب، ولكنه يذهب كذلك ليقيم علاقات اجتماعية ويتعامل مع أقرانه، ويتعلم كيف يكون مواطناً، ويطور من مهاراته الاجتماعية؛ لذا من الضروري الحفاظ على التواصل مع المدرسة بأية وسيلة لازمة. وبالنسبة لجميع الطلاب يعد ذلك وقتاً لتنمية المهارات الاجتماعية الوجدانية، وتعلم المزيد حول كيفية الإسهام كمواطنين في تطوير مجتمعاتهم. ([خايمي سافيدرا](#)، التعليم في زمن فيروس كورونا)

- تزود برامج التغذية المدرسية الأطفال بأهم وجبة غذائية يتناولونها كل يوم، وهو أمر ضروري لتنمية مداركهم ورفاهتهم. وهذه البرامج- وإن كانت تتطلب جهوداً لوجستية وإدارية معقدة- إلا إنه ينبغي تقديم هذه الوجبات بطريقة منظمة في المباني المدرسية، أو المباني أو الشبكات المجتمعية، أو توزيعها على الأسر مباشرة، إذا اقتضى الأمر، وهو أمر ليس بالهين، ولكن يجب على البلدان إيجاد طريقة ما لتنفيذه.

- الإغلاق المطول يمكن أن يجعل التسرب والبقاء خارج المدرسة عملاً دائماً لبعض الأطفال، خاصة الأطفال الأكبر سناً، الذين يمكن إغراؤهم بسهولة أكبر في أسواق العمل غير المستقرة. سيضيف ذلك ملايين الأطفال إلى الملايين الذين كانوا خارج المدرسة بالفعل قبل تفشي الوباء. بالإضافة إلى ذلك، ستتطلب خدمات المدارس الثانوية مثل الوجبات المدرسية والوسادات الصحية والتحصين أثناء إغلاق المدارس. ([Adedeji](#))

(Adeniran, 2020 Ensuring learning continuity,

5 - المناهج:

تشير أحداث كوفيد 19 هذه إلى ضرورة وضع مبادئ توجيهية واضحة لإعداد المدارس لحالات الطوارئ المحتملة الأخرى التي تنطوي على إغلاق مطول، ومن المهم أن نأخذ في الحسبان أن العديد من أنظمة التعليم قد جددت مناهجها بالفعل بعد التأكد من أن الطلاب نادراً ما كانوا قادرين على نقل المعرفة والمهارات المكتسبة في المدرسة بشكل مناسب إلى المواقف اليومية.

ونادراً ما كان يتم وضع التعلم المكتسب في المدرسة في سياق مواقف الحياة الواقعية، مما غدى فكرة أن المدرسة مملّة وعفا عليها الزمن. دعت العديد من المنظمات الدولية، بما في ذلك منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، إلى بذل جهد لجعل التعليم أكثر 'معنى' من خلال المناهج المعدلة التي تكون أكثر تحدياً وإثارة للاهتمام للطلاب، ومن الضروري أكثر من أي وقت مضى دعم الطلاب في تطوير الكفاءات الأساسية أو المهارات الحياتية للمستقبل. وتم تحديد أربعة اتجاهات في إصلاح المناهج في النظم التعليمية، وهي:

(1) المنطق القائم على الكفاءة.

(2) منظور البنائية الاجتماعية.

(3) زيادة التركيز على المتعلمين.

(4) مزيد من التركيز على مواقف التعلم الحقيقية. (Marion , Education and COVID-19) (Deslandes)

- رابعاً: الفرص: يمكننا أيضاً أن نرى العديد من الفرص وبذور الأمل تنبت؛ حيث يأخذ العالم لحظة لإعادة التفكير في التعليم، ونشهد أيضاً رد فعل إيجابياً من المعلمين والمجتمع، كما يتوسع النظام البيئي للتعلم بسرعة، حيث يسعى الملايين من الآباء ومقدمي الرعاية والوجوه المعروفة لدعم التعلم وفي هذه العملية يتعلمون هم أيضاً كثيراً. (Holly Branson)

ستوفر مرحلة ما بعد COVID-19 العديد من الفرص "لإعادة البناء بشكل أفضل"، أي تعزيز الجودة والإنصاف في الأنظمة المدرسية، حيث تحتاج البلدان إلى توفير التمويل اللازم لتحقيق هذه الأهداف، وستحتاج إلى سد الفجوات الرقمية، إذا أرادت جيلاً من الشباب المزدهر.

1- فرص التعليم والتعلم:

- التفكير في المعتقدات، يمكن أن تكون COVID-19 فرصة لإعادة التفكير في كثير من المعتقدات التعليمية والاجتماعية السائدة والمنتشرة؛ إذ ستتغير كثير من المفاهيم والمعاملات والسلوكيات اليومية والدراسية للأفضل، وبالنسبة للعديد من المتعلمين، مثل أولئك الذين عانوا من أمراض، أو كوارث طبيعية، أو فقر، أو تشرد، أو صدمات فإن الوباء الحالي لن يكون المرة الأخيرة التي يصارعون فيها الشدائد، الآن فإن الفيروس يجبر الجميع -صغاراً وكباراً- على مواجهة حقائق العزلة الاجتماعية والمرض والموت، وضرورة استمرار الحياة والتعليم، برغم المرارة.

- أصبحت الفرص اليوم متاحة لخلق تعليم جامعي مفتوح للجميع دولياً؛ متجاوزاً بذلك العوائق و الصعوبات لبعض الأشخاص الذين يعانون من إعاقات جسدية، مشاكل مادية و اجتماعية أو كبر في السن مع رغبتهم في الحصول علي درجة علمية أعلى؛ فبالتالي أصبح بإمكان أي شخص مواصلة الدراسة الجامعية دون أي قيود و شروط مسبقة عبر تطبيقات التعليم عن بعد مثل Moodle و Moocs و الحصول علي شهادة تعليم عال "ماجستير و حتي دكتوراه و ذلك دون الحاجة للسفر إلي دولة معينة لمزاولة الدراسة أو الإلزام بالحضور الإجباري (فؤاد الصباغ)

- أعدت اليونيسف "مجموعة أدوات التعلم الرقمي العالمية" التي توسع إمكانية الحصول على المهارات الرقمية والمهنية الأساسية والقابلة للنقل، وذلك في المناطق التي يصعب الوصول إليها ولفئات الأشد ضعفاً؛ فعلى سبيل المثال، تعمل اليونيسف حالياً مع شركة 'مايكروسوفت' على إعداد 'جواز سفر التعلم'، وهو منصة توفر إمكانية الحصول على المناهج المدرسية بعدة لغات، عبر الإنترنت وفي الواقع الفعلي، حتى في أوضاع الأزمات؛ كما تتعاون مع منصة «أكاديمية خان» على تطوير المهارات الأساسية والرقمية والمتعلقة بالعلوم والتكنولوجيا والهندسة والرياضيات؛ وتوفر برنامجاً رقمياً للاجئين والمهاجرين يعمل على تعليم لغة المجتمع المحلي بغية الربط مع فرص التعليم والعمل؛ وتعمل مع 'مؤسسة عصر التعلم' Age of Learning Foundation لتوفر خدمات مجانية للتأهب للمدارس وبرامج لإجادة القراءة والكتابة والحساب لأكثر من 180,000 طالب في العالم.

ولكن يجب أن يتزامن توفير أدوات التعليم بتوفير الربط بالإنترنت لإتاحة استخدام هذه الأدوات. ولتوسيع الربط بالإنترنت، تعمل حالياً مع شركاء حكوميين ومن القطاع الخاص في مبادرة «جيجا» لتوسيع إمكانية الوصول إلى الإنترنت لكل طفل وكل مجتمع محلي وكل مدرسة بحلول عام 2030.

-وتشير "اليونسكو" إلى أن ثروة الموارد التعليمية الرقمية قدمت طلبات جديدة على أنظمة ومؤسسات التعليم، تشمل تطوير مناهج ابتكارية وبرامج دراسية ومسارات تعليمية بديلة وطرق التعليم، وكل ذلك يمكن تيسيره عبر الإنترنت والتعليم عن بُعد والدورات القصيرة القائمة على المهارات. (اليونيسف، خمس فرص للأطفال)

ووضعت المنظمة مجموعة من البرامج التي تساعد على التعلم عن بعد، ومنها تطبيق "بلاك بورد" (Black Board)، وهو تطبيق يعتمد على تصميم المقررات والمهام والواجبات والاختبارات وتصحيحها إلكترونياً، والتواصل مع الطلاب من خلال بيئة افتراضية وتطبيقات يتم تحميلها عن طريق الهواتف الذكية. وكذلك منصة "إدمودو" (Edmodo)، وهي منصة اجتماعية مجانية توفر للمعلمين والطلاب بيئة آمنة للاتصال والتعاون، وتبادل المحتوى التعليمي وتطبيقاته الرقمية، إضافة إلى الواجبات المنزلية والدرجات والمناقشات. وتطبيق "إدراك"، المعني بتعليم اللغة العربية عبر الإنترنت، وتطبيق "جوجل الصفي" (Google Classroom)، الذي يسهل التواصل بين المعلمين والطلاب سواء داخل المدرسة أو خارجها، وتطبيق "سي سو" (seesaw)، وهو تطبيق رقمي يساعد الطلاب على توثيق ما يتعلمونه في المدرسة وتقاسمه مع المعلمين وأولياء الأمور وزملاء الدراسة، وتطبيق [Mindspark](#)، الذي يعتمد على نظام تعليمي تكيّفي عبر الإنترنت، يساعد الطلاب على ممارسة الرياضيات وتعلمها. (هاني زايد؛ التعلم عن بُعد)

- تقديم المحتوى التعليمي بطرق مختلفة: يلجأ كثير من المعلمين إلى ما يسمى "التصميم التعليمي" (Instructional Design)، لإعداد مادة تعليمية تحقق الأهداف بكفاءة عالية. ويقوم هذا التصميم عموماً على دراسة الاحتياجات التعليمية للطلاب، وتحديد الأهداف والوسائل المناسبة لتحقيقها، وأدوات لقياس مدى التعلم والتغذية الراجعة. ومن النماذج المستخدمة في التصميم التعليمي ADDIE و ASSURE وغيرها، والتعلم الإلكتروني ليس استثناء في هذا الجانب. (معن الخطيب، تحديات التعلم الإلكتروني)

- أطلقت بعض المنصات مجموعة من الموارد المجانية لدعم صحة وسلامة الطلاب والموظفين في المدارس التي لا تزال مفتوحة للطلاب مع الآباء الذين هم من العاملين الرئيسيين. وهو مورد مفيد يمكن للجميع استخدامه للبقاء آمنين ويمكنهم تنزيله على Twitter. (Holly Branson)

- تجربة طرق "التعلم المختلط" واختبارها واستخدامها بشكل متزايد: نحن نعلم أن أساليب التعلم الأكثر جاذبية هي تلك التي تكون أكثر تفاعلية، وأن التعلم وجهاً لوجه أفضل من التعلم عبر الإنترنت، ونعلم أيضاً أن التعلم المختلط يمكن أن يعتمد على أفضل ما في العالمين ويخلق تجربة تعليمية أفضل من التعلم وجهاً لوجه. أعتقد أنه من الممكن تماماً أن نتمكن من التفكير في إعادة التوازن بين المزيج وجهاً لوجه وعبر الإنترنت. سيبدأ المعلمون في الابتكار والتجربة باستخدام هذه الأدوات عبر الإنترنت وقد يرغبون في الاستمرار في التدريس عبر الإنترنت نتيجة لكل هذا. (Winthrop Rebecca)

-تنظيم مواد للتدريس والتعلم ذات جودة واستخدامها على نطاق أوسع: حيث يبحث المعلمون عن معلمين آخرين بالإضافة إلى مصادر موثوقة للمساعدة في تنظيم أدوات تعلم عالية الجودة عبر الإنترنت. فلقد أنشأ البعض صفحات جديدة تسمح للمعلمين والآباء ومقدمي الرعاية بالوصول إلى المواد التعليمية المجانية. ولم يقتصر الأمر على المعلمين، بل حاول الآباء ومقدمو الرعاية الآخرون إعادة الحياة إلى التعلم، ونحن نعيش

نموذج Explorer Classroom الذي يربط الشباب بالعلماء والباحثين والمعلمين ورواة القصص.
(Winthrop Rebecca)

-إعادة التفكير في المعتقدات؛ فيمكن أن تكون COVID-19 فرصة لإعادة التفكير في المعتقدات الغربية السائدة والمنتشرة حول البراءة، كمثالية الطفولة الشاملة. يمكننا خلق مساحة لمزيد من الحوار المفتوح حول حقوق الأطفال وقدراتهم.

إن الوباء العالمي هو تذكرة قوية بأنه لا يوجد طفل معفى من المشاعر والتجارب الصعبة، لأنه لا يوجد أحد محصن؛ حتى الآباء الذين يمتلكون أكبر قدر من الموارد المالية والثقافية وحتى السياسية لا يمكنهم حماية أطفالهم بالكامل من تأثيرات COVID-19 العميقة والواسعة الانتشار. (Julie Garlen ,Coronavirus)
(isn't the end of 'childhood innocence

2- فرص التقنية:

كان هذا الوباء هو الذي وفّر فرصة لتحويل التعلم الإلكتروني للأزمات بسرعة إلى تعلم إلكتروني، يتم تنفيذه وفقاً للقواعد المنهجية؛ وفقاً للباحثين في شبكة التعليم الإلكتروني الكندية (Barbour et al.، 2020)

-العولمة الرقمية التي شهدناها، أوحى لنا بأن التقنيات في حياتنا اليومية أصبحت واقعا ملموسا. وهذا ما دفع بالمؤسسات التعليمية للتحويل إلى التعلم الإلكتروني (E-Learning) ، كبديل طال الحديث عنه والجدل حول ضرورة دمجها في العملية التعليمية؛ خاصة بعد أن تأثرت العملية التعليمية بشكل مباشر بأتمتة الصناعة وتطور تكنولوجيا "الذكاء الصناعي (Artificial Intelligence) "و"إنترنت الأشياء (Internet of Things) ، وكذلك ثورة تكنولوجيا المعلومات التي اقتحمت معظم أشكال حياة الإنسان وأصبحت جزءاً أصيلاً منها.

فبين الجيل المسمى "إكس" والذي يتميز بتعلقه بأجهزة الهاتف الذكية واستخدام التطبيقات المختلفة، وبين احتياج الصناعة كوادر ماهرة تكنولوجياً؛ أصبح دمج التكنولوجيا في العملية التعليمية توجهاً عالمياً. وأصبح توفير المادة التعليمية من خلال الأجهزة المحمولة لـ"جيل إكس" يشكل عاملاً محفزاً للتعلم بدلاً من الاكتفاء بالدراسة التقليدية، فيها ينمي معرفة ومهارات مناسبة تؤهله لتلبية احتياجات سوق العمل. (معن الخطيب، تحديات التعلم الإلكتروني)

أن الجامعات العالمية قد تلجأ إلى زيادة قدرتها الاستيعابية من الكفاءات التدريسية لتلبية متطلبات الأعداد المتزايدة من الطلاب المنتسبين إليها. وهذه الكفاءات المرشحة للاستقطاب موجودة في العالم كما هي موجودة في العديد من الجامعات العربية، ما يعني أن الكفاءات العربية والأردنية، بما فيها الكفاءات التي تعمل في جامعاتنا، يمكن أن تفتح لها الفرص للتدريس عن بُعد في جامعات عالمية، سواء في الغرب أو الشرق. (محمد أبو حمور، عولمة التعليم: التحديات والفرص)

--التقنيات الافتراضية التي حولت دورها العالم الواقعي برمته إلى عالم افتراضي متكامل الأبعاد والأهداف فأكبر المستفيدين من كل تلك التكنولوجيات والتقنيات الحديثة كان بالدرجة الأولى قطاع التعليم العالي والبحث العلمي بحيث زادت مؤخرًا استخدامات تطبيقات القاعات الافتراضية والتعليم عن بعد داخل أغلب المؤسسات. (فؤاد الصباغ)

-الاستفادة من التعبئة الحالية للشباب في التخفيف من حدة الأزمة من خلال الآليات والأدوات والمنصات القائمة مثل: استخدام الأدوات والبيانات الرقمية؛ لبناء القدرة على الصمود في المجتمعات ضد الصدمات والكوارث المستقبلية. (OECD ,Youth and COVID-19)

- الإذاعة والتلفزيون من الأدوات التي لا ينبغي الاستهانة بجدواها كذلك. ويمكن الاستفادة من الميزات التي توفرها لنا شبكات التواصل الاجتماعي، مثل واتساب أو الرسائل النصية القصيرة، في تمكين وزارات التعليم من التواصل بفعالية مع الأهل والمعلمين، لتزويدهم بالإرشادات والتعليمات وهيكلة عملية التعلم، مستعينة بالمحتوى المقدم عبر الإذاعة أو التلفزيون. فلا يقتصر التعلم عن بعد على استخدام الإنترنت فقط، ولكنه ينطوي على تعلم يعتمد على مجموعة متنوعة من الوسائط التي تكفل وصوله إلى أكبر عدد ممكن من طلاب اليوم. ([خايمي سافيدرا](#)، التعليم في زمن فيروس كورونا)

ويبقى التلفزيون الأداة الرئيسية للتعليم عن بعد للعائلات التي لا تملك كمبيوترات، وتبث في المغرب الذي يضم ثمانية ملايين طالب، القناة العامة الدروس عبر موقع إلكتروني تابع للوزارة يتم تعزيز محتواه بشكل يومي ويدخله حوالي 1.2 مليون طالب كل يوم.

وفي تونس تستعد المؤسسة التربوية لإطلاق القناة التربوية الوطنية، كما ستقوم الإذاعة الوطنية أيضا ببث دروس لمعاودة جهود الوزارة والقناة.

وفي مصر، البلد الأكبر من حيث عدد السكان في العالم العربي، والذي يملك نصف طلابه البالغ عددهم 22 مليون طالب قدرة الوصول إلى الإنترنت، أعلنت وزارة التعليم أنها ستلجأ إلى التلفزيون قريباً لتقديم الدروس. بينما يستخدم أساتذة في الضفة الغربية المحتلة تطبيق التواصل عبر الفيديو "زوم" لشرح الدروس لأكثر من 100 تلميذ دفعة واحدة. ([راضية القيزاني](#)، تعليم الأطفال عبر الإنترنت)

- زيادة المهارات الرقمية لدى المعلمين في بعض البلدان، وإدراك محطات الإذاعة والتلفزيون الدور المحوري المنوط بها في مساندة الأهداف التعليمية الوطنية، ومن ثم الدفع- كما هو مأمول- باتجاه تحسين جودة برامجها، مع استيعابها لما يناط بها من مسؤولية اجتماعية كبيرة. وستزداد مشاركة الأهل في العملية التعليمية لأبنائهم، وستكتسب وزارات التعليم فهماً أوضح للفجوات والتحديات (في إمكانية الاتصال، والمعدات، ودمج الأدوات الرقمية في المناهج الدراسية، وجاهزية المعلمين) الكائنة في استخدام التكنولوجيا بفعالية، وستتخذ إجراءاتها حيال ذلك. ومن شأن ذلك كله أن يعزز منظومة التعليم المستقبلية في البلدان.

3-فرص الطلاب والمعلمين وأولياء الأمور والإداريين:

-يمكن أن يسهم التعليم في حماية الأطفال والشباب؛ فهو يساعدهم على التكيف أو الحفاظ إلى حد ما على الأوضاع الطبيعية أثناء الأزمات، والتعافي بسرعة أكبر مع ما يُرجى من اكتساب بعض المهارات الجديدة المفيدة (أي اكتساب مهارات التعلم عن بعد، ومزيد من اتقان المهارات الرقمية متى دعت الحاجة لذلك). علاوة على ذلك، في بعض البيئات التي تقل فيها القدرات، غالباً ما تكون المدارس هي الهيكل الحكومي الدائم الوحيد في القرى الريفية، ويمكن استخدامها كمراكز مؤقتة للاستجابة للأزمات. ويمكن أيضاً تدريب المعلمين، وهم غالباً من الأشخاص الأكثر تعليماً في المناطق التي يصعب الوصول إليها، للعمل كمنتبحين للمخاطبين ومناصرين لحملة التوعية. (كالويبي، تيغران، تقرير البنك الدولي)

-اقترب الآباء من أبنائهم، مما يوطد علاقتهم أكثر بالمدرسة، خاصة بعد بداية التعلم عن بعد وأصبح الكثير يكتشف أشياء في أبنائهم لم يكن يعلمها من قبل مما يجعل التجربة فرصة لهم؛ للاقترب أكثر من أبنائهم ومعرفة كيف يتعلمون.

وأفادت دراسات في قطر بأن الاهتمام من قبل الأهالي والطلاب في الاستجابة للواجبات والتقييمات الأسبوعية بلغت 95% في جميع التقييمات والواجبات، وقد تم توزيع أرقام منسقي المواد في رسائل نصية على أولياء الأمور، للتسهيل عليهم في متابعة تعلم أبنائهم. (شوقي مهدي، فرص وتحديات تجربة التعلم عن بعد)

-حصول المعلمين والمدارس على مزيد من الاحترام والتقدير والدعم لدورهم المهم في المجتمع: هناك شيء سحري في هذا الارتباط الشخصي، وهو الارتباط بين المعلمين وطلابهم. الحصول على هذا التواصل وجهاً لوجه مع المتعلمين والقدرة على دعمهم عبر مهاراتهم الفريدة، يصعب تكراره في بيئة التعلم عن بعد.
(Winthrop Rebecca)

- كذلك من شأن استقلالية المتعلم الأكبر أن تساعد الطلاب على تنظيم عملهم بشكل أفضل، واتخاذ المزيد من المبادرة، والتفكير بشكل أكثر نقداً، وزيادة مشاركتهم، ومسؤولياتهم، وخضوعهم للمساءلة بالإضافة إلى جعلهم أكثر تحفيزاً؛ لذلك ينبغي استكشاف إمكانية جعل بيئة التعلم في المدارس أكثر مرونة من أجل تمكين الطلاب من اتخاذ المزيد من الخيارات بشأن حياتهم وتعلمهم. وعلى الرغم من الاختلافات في وصول عائلات الطلاب إلى الموارد الرقمية، تم العثور على حلول بسرعة للوصول إلى الطلاب وإرشادهم في اختيار الأهداف المناسبة لمواصلة تعلمهم بشكل مستقل؛ لذلك يبدو اغتنام الفرصة لدعم وتوجيه التعلم المستقل للطلاب وسيلة مثيرة للاهتمام بالتعليم. ومن أجل تطوير استقلالية المتعلم وجعل الطلاب أقل اعتماداً على البالغين في تعلمهم، يجب على المعلمين، الإشراف على طلابهم بمهارة، لا سيما من خلال السماح لهم باتخاذ الخيارات واتخاذ المبادرة؛ للقيام بذلك، يجب أن يمتلك المعلمون معرفة ومهارات معينة ليست بالضرورة جزءاً من تدريبهم، ولقد جلبت الأزمة إلى الواجهة متطلباً مهماً في تدريب المعلمين على استخدام الأدوات التكنولوجية هو الحاجة إلى توفير تعليم جيد من خلال استخدام تكنولوجيا المعلومات والاتصالات التي تحفز الطالب المستقل. (Marion Deslandes , Education and COVID-19)

4- الفرص الاجتماعية:

- توفر هذه الأزمة أيضاً فرصة مهمة لنا لمعرفة المزيد عن المبادئ الأساسية التي يقوم عليها التغيير التحويلي واسع النطاق، كما هو مطلوب في العديد من أنظمة التعليم حول العالم. والأمل هو أن نتمكن من الخروج من هذا الوباء بمزيد من الأدلة والدروس المستفادة حول كيفية توسيع تأثير التدخلات الاجتماعية الفعالة وإدخال طرق جديدة للعمل داخل أنظمتنا التعليمية لتوفير فرص تعليمية عالية الجودة للجميع. (جيني بيرلمان روبنسون ومولي كيرتس، أزمة كورونا وانعكاساتها)

-ستساعد هذه الأزمة البشرية على التقارب عبر الحدود: إننا نستطيع العمل من خلال أي شيء معاً؛ أعتقد أنها فرصة لقطاع التعليم ليوحد وقيم علاقات عبر البلدان والقارات، ويشارك حقاً ما ينجح بطريقة عالمية. لا أعتقد، قبل هذه الأزمة، أننا تمكنا من القيام بذلك. (Winthrop Rebecca)

- نمو التعاون بين المعلمين وبين المجتمعات التعليمية وتحسين مواد التعلم: أنشئت منصات كثيرة لمشاركة الموارد للمعلمين، بما في ذلك الموارد المتعلقة بالفيروس التاجي. هناك منصات أخرى أيضاً، مثل Teachers Pay Teachers وKhan Academy، حيث يمكن للمعلمين رؤية ما فعله الآخرون. أحد أهم الأشياء التي يمكن للمعلمين القيام بها الآن هو الاعتماد على ما يفعله الآخرون، وتكوين مجتمع عبر الإنترنت، ومشاركة العبد، وتسهيل الأمور عليهم. (Winthrop Rebecca)

إن الوباء العالمي هو تذكرة قوية بأنه لا يوجد طفل معفى من المشاعر والتجارب الصعبة، لأنه لا يوجد أحد محصن؛ حتى الآباء الذين يمتلكون أكبر قدر من الموارد المالية والثقافية وحتى السياسية لا يمكنهم حماية أطفالهم بالكامل من تأثيرات COVID-19 العميقة والواسعة الانتشار. (Julie Garlen, Coronavirus) (isn't the end of 'childhood innocence

خامساً - إستراتيجيات وقائية وعلاجية: اقترحت الأمم المتحدة عدة إستراتيجيات وقائية وعلاجية:

- 1- التركيز على الإنصاف والشمول: إن تدابير " إعادة البناء مع تعزيز القدرة على الصمود والوصول إلى جميع الطلاب" يتطلب فهم وتلبية احتياجات الفئات المهمشة وضمان حصولها على تعليم جيد مكتمل المدة. وينبغي إعطاء الأولوية للطلاب في حالات الطوارئ والأزمات المديدة حتى لا يتعرض تعليمهم لمزيد من المخاطر.
  - ولبرامج الصحة المدرسية والتغذية المدرسية) بما في ذلك الوجبات المدرسية والمياه والصحة (أهمية كبيرة للأطفال الضعفاء، فضلا عن أنها حافز قوي يزيد من معدلات العودة للالتحاق بالمدارس والمواظبة على الحضور) ولا سيما الفتيات والأطفال الذين يعيشون في فقر مدقع أو يعانون من انعدام الأمن الغذائي.
  - 2- تعزيز قدرات إدارة المخاطر في جميع مستويات نظام التعليم: ثمة حاجة إلى تعزيز قدرات الصمود في مواجهة حالات الطوارئ، على المستوى الفردي والتنظيمي والمؤسسي. ويشمل ذلك القدرة على وضع خطط الطوارئ وتنفيذها، من قبيل مسارات التعليم البديلة، بهدف التخفيف من آثار الأزمات.
  - 3- ضمان قيادة وتنسيق قويين: قد يتسبب تعدد الجهات الفاعلة اللازمة للتصدي للأزمات والتخفيف من آثارها في الازدواجية وانعدام الكفاءة واللبس والارتباك، في غياب القيادة والتنسيق القويين. ومن الأهمية بمكان أن تتولى وزارة التعليم الوطنية قيادة تخطيط التصدي للأزمات وإدارتها بهدف كفاءة قدرة النظام التعليمي على الصمود.
  - 4- تعزيز آليات التشاور والتواصل: اضطلع مديرو التعليم والمدرسون والآباء والأمهات ومقدمو الرعاية بدور حاسم في التصدي لأزمة كوفيد19 -وأخذوا على عاتقهم مسؤوليات إضافية في سياقات غير معهودة . ويمكن إشراك هذه الجهات صاحبة المصلحة بهدف تحسين قدرة نظام التعليم على الصمود.
  - 5- تقديم تصور جديد للتعليم وتسريع التغيير الإيجابي في أساليب التدريس والتعلم:
- في مواجهة إغلاق المؤسسات التعليمية على الصعيد العالمي ووقف التدريب غير النظامي، ظهرت ابتكارات مثيرة للاهتمام في تدابير التصدي من أجل دعم التعلم والتدريس وتسريع التغيير الإيجابي في أساليب التدريس والتعليم، غير أن تدابير التصدي سلطت الضوء أيضاً على فجوات رئيسية بدءاً بالفجوة الرقمية وفاقدها التعلم المتكبد بسبب طول فترة إغلاق المدارس؛ مما يعني أن العديد من النواتج التعليمية معرضة للخطر.

6- توسيع نطاق تعريف الحق في التعليم ليشمل الحق في الوصول للتقنيات: حظي استخدام التكنولوجيا لضمان استمرارية التعلم باهتمام كبير، وينبغي أن يراعى في تلك الحلول الرقمية -لتحسين التدريس والتعلم التي ستكتسي الصبغة المؤسسية في أعقاب الجائحة- أن يكون الإنصاف والشمول في بؤرة تركيزها، وذلك لضمان استفادة الجميع منها. وينبغي أن يستفيد المدرسون والطلاب من إمكانية الوصول المجاني إلى التكنولوجيات مفتوحة المصدر. ولا يمكن توفير تعليم جيد لأغراض التدريس والتعلم باستخدام محتوى مصمم خارج الحيز التربوي وخارج العلاقات الإنسانية بين المدرسين والطلاب، كما لا يمكن للتعليم أن يعتمد على منصات رقمية تتحكم فيها شركات خاصة. والحكومات مدعوة إلى دعم الموارد التعليمية وسبل الوصول الرقمي المفتوحة.

7- تعزيز الترابط والمرونة عبر جميع مستويات وأنواع التعليم والتدريب: من العناصر المهمة المتحكمة في قدرة نظم التعليم على الصمود مرونتها، وتعتمد هذه المرونة على الترابط القوي بين مستويات التعليم وأنواعه، وأيضاً على القدرة على تحفيز وسائل بديلة لتقديم خدمات التعليم. ويتطلب التعلم الهجين الذي يوفر مسارات تعلم مرنة وشبه فردية للمتعلمين مزيجاً من الفلسفات التربوية والنهج، وكذلك تعبئة موارد تربوية بديلة من المنابر الوطنية والدولية. (الأمم المتحدة، التعليم أثناء جائحة كوفيد-19).

واقترح تقرير البنك الدولي عدة إستراتيجيات للتعامل مع هذه الأزمة، منها:

1- تعزيز مستوى التأهب مع إبقاء المدارس مفتوحة: يشمل هذا الأمر فرض إجراءات وقائية في المدارس ودعمها (أفغانستان)؛ ووضع بروتوكولات للتعامل مع الأمراض والحالات المحتملة (مصر، وروسيا، وبيلاروسيا)؛ واستخدام البنية التحتية للنظام التعليمي وموارده البشرية للتصدي لانتشار العدوى في المجتمعات المحلية (ليبيريا، وسيراليون)؛ والحد من الاتصال الجسدي عن طريق تقليل الأنشطة الاجتماعية والأنشطة خارج المناهج الدراسية (سنغافورة، وروسيا).

2- الإغلاق الانتقائي للمدارس: باللجوء إلى عزل مناطق العلاج، اختارت بعض الحكومات إغلاق المدارس المحلية كإجراء مؤقت (الهند على سبيل المثال). في نصف الحالات حتى الآن، رأينا هذه النهج المحلية تتوسع جغرافياً لاحقاً (البرازيل، والهند، وكندا، وأستراليا).

3- إغلاق المدارس على المستوى الوطني (الخيار الأكثر استخداماً عالمياً): مع انتشار فيروس كورونا (COVID-19)، تعلن العديد من البلدان عن إغلاق المدارس على المستوى الوطني. والواقع أن الكثيرين يشعرون بالقلق من أن الأطفال والشباب - على الرغم من أنهم على ما يبدو أقل عرضة للإصابة بالفيروس بل وتعد معدلات الوفيات بينهم أقل بكثير من الفئات الأخرى - قد يكونون حاملين للمرض، مما يعرض أفراد أسرهم الأكبر سناً للخطر في المجتمعات المحلية في جميع أنحاء العالم حيث تنتشر الأسر المتعددة الأجيال.

-الاستعانة بمصادر التعلم والتعليم عن بعد للتخفيف من فقدان التعلم: لجأ العديد من البلدان إلى التعلم عن بعد كوسيلة للحد من الوقت الضائع في المدارس (عبر الإنترنت بالكامل في الصين، وإيطاليا، وفرنسا، وألمانيا، والمملكة العربية السعودية؛ والهواتف المحمولة أو البث التلفزيوني في فيتنام، ومنغوليا). بالإضافة إلى البنية التحتية والاتصال، تُعد معرفة المدرسين والإداريين بالأدوات والعمليات اللازمة أيضاً عوامل رئيسية في توفير التعلم عن بعد (سنغافورة). وترسل بلدان أخرى الدروس إلى الأطفال في منازلهم كواجبات منزلية (لبنان). في بلغاريا، أنشئ أكثر من 800 ألف حساب لجميع المعلمين وأولياء الأمور، مع تعبئة دور النشر

لإتاحة الكتب المدرسية والمواد التعليمية في محتوى رقمي للصفوف من الأول إلى العاشر، وستبث قناتان برامج تعليمية على التلفزيون الوطني.

كما اقترحت مجموعة البنك الدولي التحرك دعماً للتعليم المستمر، فمن الممكن الحد من الضرر، بل خلق فرصة جديدة من رحم مرحلة التعافي. ومن الممكن ذلك على صعيد السياسات في ثلاث مراحل متداخلة:

1. التكيف
2. إدارة الاستمرارية
3. التحسين والتسريع

- وينبغي لأنظمة التعليم، في معرض تنفيذها لهذه السياسات، أن تسعى إلى التعافي من دون أن تعيد تكرار أخطاء الماضي، حيث كان الوضع قبل تفشي الجائحة في العديد من البلدان يتسم بتدني مستوى التعلم، وارتفاع نسب عدم المساواة، وبطء وتيرة التقدم.

- والفرصة سانحة الآن أمام البلدان من أجل "إعادة البناء على نحو أفضل": فبإمكانها أن تجعل من الاستراتيجيات الأنجع التي تتبعها للتعافي من الأزمة منطلقاً لإدخال تحسينات طويلة الأجل في مجالات مثل التقييم، والتربية، والتكنولوجيا، والتمويل، ومشاركة أولياء الأمور.

واقترحت (جيني روبنسون ومولي كيرتس) بعض المبادئ الرئيسية للاستجابة لهذا الوباء تشمل:

1- التعلم التكراري التكيفي: فالمرونة والقدرة على التكيف أمران حاسمان في وقت تتكشف فيه الأحداث بسرعة، ويتعين على الأسر والمجتمعات والقادة التكيف باستمرار مع واقع جديد على أساس يومي. وقد أبرز هذا الوضع في المقدمة تقديرًا أعمق لأهمية البيانات الموثوقة والعالية الجودة في الوقت المناسب لصنع القرار، مع الاعتراف بحدود البيانات الحالية في تمثيل النطاق الحقيقي لأزمة سريعة التحول.

2- إشراك جهات فاعلة متعددة: أبرزت هذه الأزمة الدور الأساسي للحكومة في الاستعداد للأزمة والاستجابة لها، وضمان تلبية الاحتياجات الأساسية للأفراد، خاصة الأكثر تهميشًا؛ ومن واجب الحكومة تقديم الخدمات الاجتماعية وشبكات الأمان والاستثمارات في المنافع العامة العالمية واضحًا. لكن في الوقت نفسه، أكد الفيروس أيضًا أن الحكومات غير قادرة على معالجة هذه الأزمة وحدها؛ إذ تتطلب إدارة حالة من هذا النطاق الجهود الجماعية للجهات الفاعلة كلها.

3- مشاركة المعرفة والتعلم من بلد إلى بلد: إذا كان هناك وقت للتعلم من بعضنا البعض وتجنب تكرار الأخطاء، فهو الآن؛ غالبًا ما نقول إننا مجتمع عالمي، لكن الأزمة جعلت هذه الكلمات أكثر واقعية. في بعض النواحي، قام COVID، 19 بتسوية الملعب. فالبلدان الغنية غير قادرة على عزل نفسها من فيروس لا يحترم الحدود أو يميز على أساس الوضع الاجتماعي والاقتصادي، أو الجنس أو العرق أو الدين. لدى البلدان ذات الدخل المرتفع الكثير لتتعلمه من تجارب البلدان منخفضة الدخل التي تعاملت من قبل مع واقع النزوح الجماعي.

سادساً- توصيات مقترحة:

يواجه الجميع من الحكومات وأولياء الأمور والمعلمين تحديات كبيرة لمواكبة هذا التحول المفاجئ الذي يستمر لفترة لا يعلمها إلا الله، إلا أنه بالتخطيط المناسب والمرونة الكافية، والكثير من الإبداع والعزم يمكن التغلب على كثير من العقبات. ومنها:

- تحديث الاستراتيجيات الوطنية للشباب بالتعاون مع الشباب لترجمة الالتزام السياسي إلى برامج قابلة للتنفيذ.
- الشراكة مع المكاتب الإحصائية الوطنية ومعاهد البحوث لجمع أدلة مفصلة عن تأثير الأزمة حسب الفئة العمرية؛ لتتبع أوجه عدم المساواة (بالإضافة إلى عوامل الهوية الأخرى مثل الجنس والخلفية التعليمية والاجتماعية والاقتصادية والوضع الوظيفي) وإبلاغ صناعات القرار.
- توقع الآثار التوزيعية لوضع القواعد وتخصيص الموارد العامة عبر مختلف الفئات العمرية باستخدام تقييمات الأثر وإنشاء أو تعزيز المؤسسات لرصد العواقب على الأجيال الشابة والمستقبلية اليوم.
- تعزيز التنوع العمري في المشاورات العامة ومؤسسات الدولة لتعكس احتياجات واهتمامات الفئات العمرية المختلفة في عملية صنع القرار.
- الاستفادة من التعبئة الحالية للشباب في التخفيف من حدة الأزمة من خلال الآليات والأدوات والمنصات القائمة (مثل استخدام الأدوات والبيانات الرقمية) لبناء القدرة على الصمود في المجتمعات ضد الصدمات والكوارث المستقبلية.
- مواءمة الاستجابات الطارئة قصيرة الأجل مع الاستثمارات في الأهداف الاقتصادية والاجتماعية والبيئية طويلة الأجل لضمان رفاهية الأجيال القادمة.
- توفير سياسات وخدمات موجهة لأكثر فئات الشباب ضعفاً، بمن فيهم الشباب غير العاملين أو المتعلمين أو التدربيين؛ والمهاجرون الشباب؛ والشابات والمراهقات والأطفال الذين يواجهون مخاطر متزايدة من العنف المنزلي.
- تطوير مهارات حل المشكلات وإدارة الأزمات ومهارات التفكير ومهارات التواصل، فهي أهم الركائز لأي تعليم يريد النجاح ويتسم بالمرونة ولا بد أن يستهدف أن يصبح المواطن قادراً على حل المشكلات، والتواصل بكافة الوسائل، والتعبير عن ذاته بطرق متنوعة فالتعليم لا حدود له. ولا يقف عند وجود الطلاب بين جدران المدرسة فقط ويستطيع الطلاب التعلم في أي وقت.
- الحاجة إلى الإبداع التربوي: مثلاً، يمكن أن يكون تكييف المنصات المتاحة حالياً للاستخدام على الهواتف الذكية أو الاتفاق مع شركات الاتصالات على إلغاء تكلفة الوصول إلى المواد التعليمية على موقع تابع لوزارة التعليم أو كليهما جزءاً من جهود التخفيف من حدة الأزمة.
- التأهب أمر ضروري؛ فعلى الرغم من وجود سيناريوهات مختلفة، يفترض العديد منها أن انتشار فيروس كورونا سيحدث على شكل موجات، مما يعني أن عملية التصدي له يجب أن تكون دورية.
- البدء بوضع خطط للاستجابة. وهذا من شأنه أن يسهل عملية "التكيف" بمجرد حدوث الأزمة والتقليل من تأثيراتها السلبية إلى أدنى حد ممكن. ويمكن أن تتضمن الخطة استحداث بروتوكولات لعمليات الفحص داخل المدارس، ونشر حملات ممارسات النظافة العامة، وفرض إغلاق المدارس، وتوفير التعلم عن بعد، واستخدام المدارس المغلقة لأغراض الطوارئ، وما إلى ذلك.

- الانتقال إلى وضع "التعافي"، حيث تنفذ الحكومات سياسات وتدابير لتعويض الوقت الضائع. وقد تتضمن النهج المتبعة تعديلات على الجدول الزمني للعام الدراسي مع إعطاء الأولوية للطلاب في الصفوف التي تستعد لامتحانات مصيرية، والاستمرار في التعلم عن بعد بالتوازي مع المدارس.

- أهمية العمل المشترك بناءً على الخبرة المكتسبة من حالات التفشي السابقة (السارس، والإيبولا، وغيرهما) لدعم الحكومات في فهم الخيارات المتاحة. ويمكن لمسؤولي التعليم وواضعي السياسات استغلال هذه الأزمة كفرصة لاستحداث نماذج تعلم جديدة يمكن أن تصل إلى الجميع، والتأهب لحالات الطوارئ، وجعل النظام التعليمي أكثر قدرة على الصمود في وجه الأزمات.

- الإسهام في تعزيز ودعم وصول جميع المواطنين للأدوات التكنولوجية اللازمة لتسيير العملية التعليمية سواء للتعليم أو التعلم عن بعد بجودة وتكلفة مقبولة تعزز مبادئ المساواة في الفرص والعدالة الاجتماعية والحق في التعليم للجميع باختلاف مستوياتهم الاجتماعية والاقتصادية وبناء خطة طويلة المدى لتحقيق هذه الأهداف ودعم فكرة التحول الرقمي في القطاعات المساندة والخدمات اللوجستية المساعدة في العملية التعليمية وليس فقط في القطاع التعليمي. (منى المصري، تحولات التعليم التقليدي)

- سيجد العديد من أنظمة التعليم أن العودة إلى "الوضع الطبيعي" لن يكون خيارًا بعد الآن، وهو ما قد يكون أداة مهمة لتحفيز تحويل النظام الذي تشتد الحاجة إليه في أجزاء كثيرة من العالم. ([Rebecca Winthrop](#))

- ضمان تعليم جميع الأطفال والشباب في البلدان المنخفضة والمتوسطة الدخل؛ لبناء مستقبل صحي ومزدهر وآمن، ولتأكد من تمويل الأنظمة المدرسية بشكل كافٍ، والاستفادة الذكية من التكنولوجيا، وحماية المعلمين. (Christopher J. Thomas)

- ولتجنب تفاقم أوجه عدم المساواة بين الأجيال، وإشراك الشباب في بناء القدرة المجتمعية على الصمود، تحتاج الحكومات إلى توقع تأثير تدابير التخفيف والتعافي عبر مختلف الفئات العمرية، من خلال تطبيق آليات حوكمة فعالة.

- تقديم رعاية نفسية خاصة للمعلمين الأكثر عرضة لتأثير هذا الوباء، حتى يتمكنوا من التعامل بشكل أفضل مع هذه الأزمة، وبالتالي أداء دورهم التدريسي بشكل أفضل. باختصار، يجب أن نضع في اعتبارنا أن التعليم الذي يتلقاه الشباب في وقت الأزمة سيشكل مجتمع المستقبل.

المراجع

-إسماعيل عزام (2020) هل تنجح دول عربية في إنقاذ التعليم من كورونا عبر الإنترنت؟ <https://www.dw.com/ar> تم الاطلاع عليه بتاريخ 2020/6/2.

-الأمم المتحدة، موجز سياساتي: التعليم أثناء جائحة كوفيد-19، وما بعدها (2020) https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2020/09/policy_brief_-_education_during_covid-19_and_beyond_arabic.pdf.

-[خايمي سافيدرا](#) (2020) التعليم في زمن فيروس كورونا: التحديات والفرص، تقرير للبنك الدولي. blogs.worldbank.org/ar/education تم الاطلاع عليه بتاريخ 2020/6/2.

--راضية القيزاني(2020) تعليم الأطفال عبر الإنترنت استراتيجية تجيدها البلدان الثرية،
https://alarab.co.uk، تم الاطلاع عليها في 2020/6/1.

-شوقي مهدي (2020) فرص وتحديات تجربة التعلم عن بعد،
https://lusailnews.net/article/knowledgegate/files/29/04/2020
.....2020/6/2

-فؤاد الصباغ (2019) التعليم الجامعي عن بعد: الفرص والتحديات،
https://www.alarabi.press/%، تم الاطلاع عليه بتاريخ 2020/6/3

- كاليوبي قازي، هق ، تيغران شميس(2020) إدارة تأثير فيروس كورونا المستجد على الأنظمة التعليمية في
أنحاء العالم، تقرير للبنك الدولي عن أزمة كورونا،
https://blogs.worldbank.org، تم الاطلاع عليه بتاريخ 2020/6/3

- محمد أبو حمور (2020) عولمة التعليم: التحديات والفرص

https://www.ammonnews.net تم الاطلاع عليه بتاريخ 2020/6/3

-معن الخطيب(2020) تحديات التعلم الإلكتروني في ظل أزمة كورونا وما بعدها.
https://www.aljazeera.net/opinions/ تم الاطلاع عليه بتاريخ 2020/6/1

- مجموعة البنك الدولي (2020) جائحة كورونا: صدمات التعليم والاستجابة على صعيد السياسات
https://www.albankaldawli.org

-منى المصري (2020)5 تحولات سيواجهها التعليم التقليدي بعد انتهاء جائحة كورونا
<https://www.aljazeera.net/blogs>

- هاني زايد(2020) التعلم عن بُعد في مواجهة "كورونا المستجد"،
https://www.scientificamerican.com تم الاطلاع عليه بتاريخ 2020/6/1

- يونيسيف، خمس فرص للأطفال يجب أن نستغلها الآن.
<https://www.unicef.org/>.
تم الاطلاع عليه بتاريخ 2022/9/1

المراجع الأجنبية:

- Adedeji Adeniran (2020) Ensuring learning continuity for every African child
in the time of COVID-19, <https://www.brookings.edu/blog/education-plus-development/2020/06/04/>

- A JOINT UNESCO, UNICEF, AND WORLD BANK REPORT (2021) THE
A PATH TO :STATE OF THE GLOBAL EDUCATION CRISIS
RECOVERY. UNESCO ISBN: 978-92-3-100491-9.

- Andy Hargreaves (2020) What's next for schools after coronavirus? Here are 5 big issues and opportunities, <https://theconversation.com/> -
- An R. (2020) Projecting the impact of the coronavirus disease-2019 pandemic on childhood obesity in the United States: a microsimulation model. *J Sport Health Sci* 2020; 9:302–12.doi: 10.1016/j.jshs.2020.05.006 pmid: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/32454174> -
- Barbour, M.K., Labonte, R., Kelly, K., Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., & Trust, T. (2020). Understanding pandemic pedagogy: differences between emergency remote, remote, and online teaching. 10.13140/RG.2.2.31848.70401. -
- Brennen, J. (2020), *Types, sources, and claims of COVID-19 misinformation*, <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/types-sources-and-claims-covid-19-misinformation> -
- Campbell (2020), *An increasing risk of family violence during the Covid-19 pandemic: Strengthening community collaborations to save lives*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7152912/>. -
- Christopher J. Thomas (2020) Coronavirus and challenging times for education in developing countries, <https://www.brookings.edu/blog/education-plus-development> -
- Daniel A. Domenech, Michael Hansen, Heather J. Hough, and Emiliana Reopening schools amid the COVID-19 pandemic: VegasWednesday (2020) Your questions, our answers, <https://www.brookings.edu/blog/brown-center-chalkboard/2020/06/03/> -
- Edelman (2020), *Edelman Trust Barometer 2020*, https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2020-03/2020%20Edelman%20Trust%20Barometer%20Coronavirus%20Special%20Report_0.pdf. -
- Emiliana Vegas (2020) School closures, government responses, and learning inequality around the world during COVID-19, 2020/3/7 تم الاطلاع عليه في <https://www.brookings.edu/research/> -
- Etheridge B., Spanting L. (2020), *The Gender Gap in Mental Well-Being During the Covid-19 Outbreak: Evidence from the UK*, -

---

<https://www.iser.essex.ac.uk/research/publications/working-papers/iser/2020-08.pdf>.

<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/youth-and-covid-19-response-recovery-and-resilience-c40e61c6>.

Simpson JN, Boyle MD, et al. Racial and/or ethnic and socioeconomic disparities of SARS-CoV-2 infection among children. *Pediatrics* 2020;146: e2020009951. doi:10.1542/peds.2020-009951

Holly Branson (2020) coronavirus: challenges and seeds of hope, <https://www.virgin.com/richard/holly-sam-0/education-time-coronavirus-challenges-and-seeds-hope>

International Labour Organization (ILO) (2020) Youth & COVID-19: Impacts on jobs, education, rights and mental well-being. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_emp/documents/publication/wcms_753026.pdf

J Athl Train 2020. doi: doi:10.4085/478-20. [Epub ahead of print: 05 Nov 2020].pmid:<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/33150405>

Jennifer Scott Koontz, Andrew Watson (2020) Youth sports in the wake of COVID-19: a call for change, <https://bjsm.bmj.com/content/55/14/764>.

[Jenny Perlman Robinson](#) and [Molly Curtiss](#)(2020) The COVID-19 crisis and reflections on systems transformation, <https://www.brookings.edu/blog/education-plus-development>

Coronavirus isn't the end of 'childhood innocence,' but)[Julie Garlen](#)(2020 an opportunity to re-think children's rights, <https://theconversation.com/>

Kakul Misra(2019) The changing roles of educators in 21st century, <https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/the-changing-roles-of-educators-in-21st-century-1491867-2019-04-03>.

Katherine Prince, Andrea Saveri, and Jason Swanson (2015) Exploring the Future Education Work force: New Roles for an Expanding Learning Ecosystem, <https://app.box.com/s/6mg4cvf7bgu4xu5p5x0fknwbjl8s55nx>

Łukasz Tomczyk, Christopher Walker, The emergency (crisis) e-learning as a challenge for teachers in Poland.

- Marion Deslandes-Martineau, Patrick Charland, Olivier Arvisais, Valérie challenges and opportunities, Vinuesa (2020) Education and COVID-19 <https://en.ccunesco.ca/idealab/education-and-covid-19-challenges-and-opportunities>.
- Marina Lepp & Piret Luik 2021 () Challenges and Positives Caused by Changing Role during Emergency Remote Education in Estonia as Revealed by Facebook Messages.
- McGinty EE et al. (2020), Psychological Distress and Loneliness Reported by .US Adults in 2018 and April 2020, <http://doi:10.1001/jama.2020.9740>
- Biese KM, Petrovska L, et al. The health of US adolescent ‘McGuine TA athletes during Covid-19 related school closures and sport cancellations
- The Psychological State of Teachers (2021) [Naiara Ozamiz-Etxebarria](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.620718). et al. During the COVID-19 Crisis: The Challenge of Returning to Face-to-Face Teaching, Sec. Educational Psychology <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.620718>
- OECD (2020) [OECD Policy Responses to Coronavirus \(COVID-19\)](https://www.oecd.org/coronavirus), Youth and COVID-19: Response, recovery and resilience, <https://www.oecd.org/coronavirus>.
- Sandy Mackenzie (2020) 4 ways COVID-19 could change how we educate future generations, <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/4-ways-covid-19-education-future-generations>.
- Rebecca Winthrop (2020) Top 10 risks and opportunities for education in the face of COVID-19, <https://www.brookings.edu/blog/education-plus-development>
- COVID-19 and school closures: What can countries learn from past emergencies? <https://www.brookings.edu/research/> عليه يوم 2020/6/8
- Top 10 risks and opportunities for education in the face of COVID-19, (2020)Rebecca Winthrop <https://www.brookings.edu/blog/education-plus-development/>

-
- UNESCO (2020) Education: From disruption to recovery, -
<https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>.
  - UNESCO (2020), European cities call for inclusive measures during COVID-19 crisis, -
<https://en.unesco.org/news/leavenoonebehind-european-cities-call-inclusive-measures-during-covid-19-crisis>.
  - UN (2020), Policy Brief: The Impact of COVID-19 on children, -
<https://un.org.au/files/2020/04/Policy-Brief-on-COVID-impact-on-Children-16-April-2020.pdf>
  - U.S. Department of Health and Human Services. National youth sports strategy. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, 2019. -
  - WHO (2020), Statement – Older people are at highest risk from COVID-19, -
but all must act to prevent community spread,
<http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/statements/statement-older-people-are-at-highest-risk-from-covid-19,-but-all-must-act-to-prevent-community-spread>.